İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ

FERYADIM

I. CİLT

AHMET İZZET PAŞA

TİMAŞ

FERYADIM
İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ
I. CİLT
Ahmet İzzet Paşa

YAYINA HAZIRLAYANLAR
Süheyl İzzet FURGAÇ - Yüksel KANAR

TİMAŞ YAYINLARI | 4048
Hatırat Dizisi | 44-1

PROJE EDİTÖRÜ
Neval Akbıyık

EDİTÖR
Zeynep Berktaş

DÜZELTİ
Ümran Tüzün

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

İÇ TASARIM
Tamer Turp

1. BASKI
1992, Nehir Yayınları

2. BASKI
Ocak 2017, İstanbul

ISBN
ISBN: 978-605-08-2260-1
9 786050 822601

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01
Matbaa Sertifika No: 16086

YAYIN HAKLARI
© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak
Timaş Basım Ticaret ve Sanayi Anonim Şirketi'ne aittir.
İzinsiz yayınlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

FERYADIM
İSTİKLÂL HARBİ'NİN GERÇEKLERİ
I. CİLT

AHMET İZZET PAŞA

Yayına Hazırlayanlar
Süheyl İzzet FURGAÇ - Yüksel KANAR

TİMAŞ

AHMET İZZET PAŞA

1864 yılında Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağı bölgesindeki Nasliç kasabasında doğdu. Babası, Girit'te Hanya mütesellimi ve Tanzimat'tan sonra Hanya Meclis Reisi olan Abdülhalim Bey'in oğlu Haydar Bey'dir. Anne tarafından dedesi ise, Arnavutluk'un tanınmış ailelerinden birine mensup olan Nasliç âyanı Timur Bey'dir. Henüz birkaç aylıkken annesini kaybetti. Beş yaşına kadar, dedesi Timur Bey'in yanında kaldı. On iki yaşına kadar, babasının memur olduğu Görice, Ankara, Kırşehir ve Şarkikarahisar (Şebinkarahisar) ve bir süre de Selanik ve İstanbul'da dolaştı. İlk ve orta öğrenimini buralarda ve bir yıl da Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'nde yaptıktan sonra 1878 yılında Askerî İdadi'ye, 1881'de girdiği Harp Okulu'ndan 1884'te süvari birincisi olarak diploma aldı. Teğmen ve o zamanki usule göre Harp Akademisi'ne kabul edilerek 1885'te üsteğmen oldu. 1887'de öğrenimini bitirerek kurmay yüzbaşılığı rütbesine yükseldi. Harp Okulu ve Harp Akademisi sınıflarında strateji ve askerî coğrafya öğretmenliği ve von der Goltz Paşa'nın yardımcılığı ile okulda kaldı. 1889'da kolağası oldu. İki yıl sonra staj için Almanya'ya gönderildi. 1894'te yurda döndü ve İstanbul, Suriye, Filistin ve Sofya'da çeşitli görevlerde bulundu. 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında Dömeke ve Çatalca savaşları planlarının hazırlanmasında büyük emekleri geçti. Lübnan ve Hicaz'da önemli hizmetlerde bulundu. 1904'te Yemen isyanını bastırmakla görevlendirildi. 1905'de mirlivalığa, 1907'de ferikliğe terfi etti.

1908'de Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'ne (Genelkurmay Başkanlığı) getirilen Paşa, Mahmut Şevket ve Gotz Paşalarla anlaşmazlık yüzünden tekrar Yemen'e gönderildi. Buradaki isyanı bastırdı. Faydalı hizmetlerinden dolayı Genelkurmay Başkanlığı yanında Âyan Meclisi üyeliği de verildi. Balkan Savaşlarının sonlarına doğru İstanbul'a dönerek Trakya ordusunda görev aldı. Harbiye nazırlığı yaptı. Kaydıhayatla Yaver-i Ekremlik rütbesi aldı. I. Dünya Savaşı sırasında 2. Ordu ve Umum Kafkas Orduları Grup Kumandanlığı'na getirildi. Brest-Litowsk ve Bükreş konferanslarına askerî delege olarak katıldı. İttihat ve Terakki kabinesinin istifasından sonra sadaret mührü kendisine verildi (14 Ekim 1918). Ancak 25 gün süren sadrazamlıktan 8 Kasım'da istifa etti.

1919'da İkinci Damat Ferit Paşa kabinesinde sandalyesiz bakan, 1920'de Ahmet Tevfik Paşa'nın üçüncü kabinesinde Dâhiliye ve 1921'de Hariciye bakanlıklarında bulundu. 1921'de görevden ayrıldı ve 1923 yılında emekli oldu. Cumhuriyet hükümetinde herhangi bir görev almadı.

1937 yılında İstanbul'da vefat eden Ahmet İzzet Paşa Almanca, Fransızca, Arapça ve Farsça biliyordu. Mert, dürüst, erdem sahibi ve gerçek bir vatanseverdi. *Feryadım* adlı iki ciltlik hatıratından başka *Din ve İlim,* Askerî Konferanslar Serisi'nden *Yunan Seferi,* Almanca yayınlanan *Harb-i Umûmi Mes'ûliyetleri* ve Abdülkerim Nadir Paşa'nın uğradığı haksızlığa karşı yazdığı önemli bir savunması daha vardır.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM 9

YENİ BASKIYA SUNUŞ 11

ÖNSÖZ 13

I. KISIM
MEŞRUTİYET'E KADAR HAYAT HİKÂYEM 21

II. KISIM
HARB-I UMÛMÎ'YE KADAR MEŞRUTİYET 63

Birinci Bölüm
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI 65

İkinci Bölüm
YEMEN MESELESİ 107

Üçüncü Bölüm
BALKAN SAVAŞI 127

III. KISIM
ASKERÎ TAHAKKÜM SULTAN V. MEHMET'İN VEFATINA KADAR DÜNYA SAVAŞI 199

Birinci Bölüm
DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMAMIZ HAKKINDA BAZI BİLGİ VE DÜŞÜNCELERLE ÇEŞİTLİ CEPHELERDEKİ OLAYLAR VE SAVAŞ HAREKÂTI 201

ANADOLU HAREKÂTI 214

ERMENİ OLAYI 220

IRAK OLAYLARI 229

SURİYE OLAYLARI 238
ARAP MESELESİ 242
BOĞAZ SAVAŞLARI 257
İkinci Bölüm
DÜNYA SAVAŞI'NDA
ASKERÎ VE SİYASİ HİZMET VE FAALİYETLERİM 265
İkinci ve Üçüncü Kısımlar İçin Ek:
İTTİHAT VE TERAKKİ HÜKÜMETİ'NİN
BAŞARISIZLIĞININ SEBEPLERİ 313
İNDEKS 357

Ahmet İzzet Paşa

TAKDİM

Ahmet İzzet Paşa inziva köşesine çekildikten sonra yazdığı bu kitabı 1924 yılının Mayıs başlarında tamamlamış ve temize çekilme sırasında, aynı yılın Temmuz ayına kadar bazı düzeltme ve küçük değişiklikler yapmıştır. Ön ve sonsöz ile birinci ve ikinci kitapların ekleri daha sonraki tarihlere aittir.

Kitabın muhtevasının bir bölümü -ki bu daha ziyade I. Dünya Savaşı ve onu hazırlayan sebeplerdir- Almancaya tercüme edilerek 1927 yılında Leipzig'de K. F. Koehler G.M.B.H. Yayınevi tarafından neşredilmesinden sonra, bu eserin orijinal metnini *Akşam* gazetesi 1928 yılında tefrika etmeye talip olmuş ve yayınını iki ay kadar sürdürmüştür. Bu esnada gazetenin tirajı artmış olmasına rağmen, hatırladığıma göre, o yıllarda Türkçenin arındırılması yolunda verilen direktife aykırı görülerek, yayın durdurulmuştur.

Ahmet İzzet Paşa muhtelif rütbelerde, kurmay subayı ve komutan olarak katıldığı Teselya, birinci ve ikinci Yemen seferleri, Balkan Harbi ve Dünya Savaşı'nda yararlı hizmetler görmüş, II. Meşrutiyet'in ilanının hemen arkasından tayin olunduğu Genelkurmay Başkanlığı esnasında düşünüp tasarladığı ve uyguladığı ordu teşkilâtı, sonradan bütün dünya ordularınca benimsenip örnek alınmıştır. Paşa, Osmanlı-Türk ordusunun son dönemlerinin en kıymetli ve mümtaz ordu komutanlarından olduğu gibi I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devlet ricalinin de en önemli kişilerinden biridir. Yazıp gelecek nesillere yadigâr olarak bıraktıkları devrin askerî, politik, kültürel *éthique* düşünüş ve icraatını aydınlatmaktadır.

Diğer taraftan da eserin, paşanın geçmişte maruz kaldığı ve halen de bazı dogmalara bağlı çevrelerce devam ettirilen suçlamalara, yalan ve yanlış isnat, tariz ve değerlendirmelere bir cevap teşkil etmesi ve birçok tarihî olaylara ışık tutması bakımından yayınlanmasına zaruret vardır.

Uzun zamandan beri değişik muhitlerden gelen arzuları yerine getirmek gayesiyle 1980 yılında kitabı neşretmeye karar verdim, fakat elde olmayan sebeplerle bugüne kadar gecikti. Karşılaşılan en büyük engellerden biri 1920 seneleri Türkçesi ile bugünkü arasında ortaya çıkmış olan derin uçurumdu. Bu engel pek aşırıya gidilmeden aşılmaya çalışıldı. Farsça ve Arapça mısra ve

deyimler, hadis ve ayetlerin Türkçe tercümelerinin mümkün mertebe aslına uygun olmasına gayret edildi. Yer isimleri ve özel isimlerin, Latin harfleriyle doğru telaffuza göre yazılmasına özen gösterildi. Bazı bahislerde tarafımdan dipnot konulması gerektiğinde bunları diğerlerinden ayırmak için, yanlarına (yay. notu) ibaresi yazıldı.

Bütün hata ve noksanları bana ait olan bu kitabın güzel bir şekilde basılmasında emeği geçenlere ve özellikle lisanın basitleştirilmesinin önemli bir kısmını gerçekleştiren, doğru yazım, telaffuz işlerini ve tercümeleri büyük bir vukufla yapan, provaları defalarca dikkatle okuyup düzelten Yüksel Kanar Bey'e bu vesileyle şükranlarımı ifade etmek isterim.

Süheyl İzzet FURGAÇ

YENİ BASKIYA SUNUŞ

Süheyl Furgaç Bey'le 1987 yılının sonlarında tanıştık. O günlerde bir gazetede benimle yapılmış bir röportaj yayınlanmıştı. Orada, felsefe okuduğum, yüksek lisansımı yaptığım ve bir felsefe sözlüğü hazırladığım gibi bilgiler bulunuyordu. Beylerbeyi'ndeki evimizin kapısı çalındığında, eşiyle birlikte yetmiş yaşın üzerinde, uzun boylu, yaşma göre çok dinç, sportmen bir insanla karşılaştım. Beni gazetedeki röportaj dolayısıyla tanıdığını ve adresimi bulduğunu söyledi. İçeri davet ettim ve oturduk. Bir felsefeci ve felsefe sözlüğü hazırlayan birisi için, hediye olarak babası Ahmet İzzet Paşa'nın kütüphanesinden bir kitap getirmişti: İsmail Fenni'nin 1341 baskı tarihli, çok bilinen *Lügatçe-i Felsefe* adlı felsefe lügatiydi bu. Hediye benim için çok önemliydi. Kitabın doğrudan kendi değeri yanında, Paşa'nın kütüphanesinde bulunan, sayfalarını karıştırdığı, felsefi kavramların anlamına baktığı o büyük eser artık benim kütüphanemde bulunacaktı. Aynı zamanda kitap benim için, Ahmet İzzet Paşa'nın entelektüel düzeyi hakkında bir fikir vermesi açısından da önemliydi.

Süheyl Bey'in asıl ziyaret sebebi ise, babası Ahmet İzzet Paşa'nın büyük emekler vererek hazırladığı hatıratı idi. Şüphesiz böyle bir eserin yazılması, ancak, yazarının hizmet ettiği milletine duyduğu sorumluluğu gösteriyordu. Önemli bir döneme ait olayların ve bunların doğurduğu sonuçların gelecek nesiller tarafından doğru olarak bilinmesinde büyük faydalar vardı. Ahmet İzzet Paşa Osmanlı Devleti'nin son dönemini, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı), Ayan Meclisi üyeliği, Harbiye, Dâhiliye ve Hariciye nâzırlıkları ve devletin en yüksek makamı olan sadrazamlık mevkiinde geçiren, devletin esenliği için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, üstlendiği bütün görevlerde olağanüstü başarılar gösteren önemli bir devlet adamımızdı. Tarihimizin en karanlık ve acılı bu dönemine ışık tutacak böyle bir eserin mutlaka kültür dünyamıza kazandırılması gerekiyordu. Süheyl Bey'in, hayattayken bunu gerçekleştirmek en büyük arzusuydu. Çünkü birçok asker veya devlet büyüğünün yazdığı hatıraların, çeşitli nedenlerle ve en çok da yeni yönetimden ve oluşturulan yeni anlayıştan duyulan kaygı ve korku nedeniyle yayınlanamadığına ve hatta mirasçılarınca yok edildiğine tanık olmuştu. Şuna kesinlikle

inanıyorum ki, eğer Süheyl Bey'in bu inancı ve gayreti olmasaydı, elinizdeki kitap da gün yüzüne çıkmadan yokluğa mahkûm olurdu.

Hatıraların, bugünkü neslin anlaması için, yeni alfabeye çevrilmesi ve dilinin de sadeleştirilmesi gerekiyordu. Süheyl Furgaç Bey bunu yapmaya başlamış, hatta beş formasını bir matbaada bastırmıştı. Ancak dil hâlâ çok ağırdı ve tek başına bunu yapamayacağını anlamıştı. Bu konuda kendisine yardımcı olmamı istiyordu. Benden istediği yardımı yerine getireceğimi söyledim. Kitabın ilerleyen sayfalarını gördükçe, onun, verilen emeğe fazlasıyla lâyık olduğunu daha iyi anladım. Ahmet İzzet Paşa, olayları geniş bir bakış açısından ve sağlam bir mantıkla gören önemli bir asker ve devlet adamıydı. Derin bir tarih, kültür ve deneyim birikimine sahipti.

Türkiye'nin bütün bir yakın tarihine ışık tutacak bu eserin, bir olaylar dizisini anlatan kuru bir tarihçe olmadığını, özellikle birinci cilde ek olarak yazılan "İttihat ve Terakki Hükümetinin Başarısızlığının Sebepleri" bölümü ile ikinci ciltteki "Sonsöz" tartışmasız olarak gösterir. İlki bir bitiş dönemindeki yanlışlarla çöküşün nasıl hızlandırıldığını, ikincisi ise devleti çöküşe götüren sebep ve âmiller yanında, tarihi kimliğimiz hiç düşünülmeden yapılan yeni kuruluşu anlatmaktadır. Burada Ahmet İzzet Paşa'yı, ciddi bir devlet adamı ve bir bunalım döneminde kendi toplumunun felsefesini yapan bir düşünür olarak görmekteyiz.

Süheyl Bey'le *Feryadım* üzerinde dört yılı aşkın bir süre çalıştık. Her hafta bir araya geliyor, benim Paşa'nın el yazısıyla yazdığı metin üzerinde bütün hafta boyunca yaptığım çalışmayı yeniden gözden geçiriyorduk. Nitekim kitabın yayını 1992 tarihinde gerçekleşti. Belirli sayıda basılan kitabın yeni baskısı çeşitli nedenlerle ne yazık ki yapılamadı ve dolayısıyla gerekli okuyucu kitlesine ulaşamadı. Şimdi yirmi beş yıl sonra kitabın yeni baskısını sunuyoruz. Yapılan bu baskıda eser baştan sona yeniden gözden geçirildi. Gözden kaçan eksiklik ve yanlışlıklar düzeltildi. Bunları yalnız başıma yapmak zorunda kaldım, çünkü 2006 yılında kaybettiğimiz Süheyl Bey, artık aramızda değildi. Metni yeniden gözden geçirirken hep onun yokluğunu hissettim. Gerçek bir beyefendi, gerçek bir aydındı. Hayatının sonuna kadar okumaktan ve düşünmekten uzak durmadı. Benden, kendisi için yeni yayınlanan ve okunmaya değer olan kitapları almamı istiyor ve okumalarını asla aksatmıyordu. Allah rahmet etsin, mekânı cennet olsun.

Yüksel KANAR
Ocak 2017, Beylerbeyi

ÖNSÖZ

Hayatımın geçen yıllarını gözümde canlandırıp düşündüğümde, ilerleyen sayfalarda değerlendirmenize sunduğum olay ve düşünceleri içeren bir eser yazmayı hiçbir zaman aklımdan bile geçirdiğimi hatırlamıyorum. Gerçi gençliğe has bir saflık ve cesaretle seçtiğim meslek ve sanat gereği, vatanım için parlak olamasa bile hayırlı bir tarih yazmak heves ve ümidine düşmüş, fakat yazmasını hatırıma bile getirmemiştim. Diğer taraftan da ömrümün hiçbir döneminde herhangi bir nedenle kendimi savunmak zorunda kalacağımı düşünemiyordum. Devlet hizmetine öyle bir içtenlik ve doğrulukla sarılmış, çevrem hakkında öyle bir iyi niyet beslemiştim ki, bir gün gelip herhangi bir şekil ve nedenle tariz ve iftiraya uğramak ihtimali zihnimden ve hayalimden geçmemiş, Teselya Savaşı sonunda uğramış olduğum mağduriyet ve sürgün de uyanıp ibret almama yetmemişti.

Bunun için birkaç yıl öncesine kadar hatıralarımı düzenli olarak kaydetmek, belgeleri saklamak ve hatta devlet işlerine ait yazı ve projelerimi bile, şahsımın değil hükümetin malı sayarak sûretlerini alma hakkını bile kendimde görmemiştim. Bu nedenle eserimin bazı kısımları için çok sayıda doğrulayıcı belge ve yazılı deliller gösteremeyeceğim. Ancak bu eser yakınlarda yayınlanabilirse, olayların bizzat tanıkları olan adaletli kimseler, içindekileri tasdik eder ve ümit ediyorum ki içtenlikle söylediğim şeyler her zaman irfan erbabının ve gizliliklere âşina vicdanların güvenini kazanır.

Eserimde bazı ikinci derecedeki olaylar, ya unutma dolayısıyla yahut sözü uzatmama amacıyla anılmamış veyahut da tarih sırasına göre yanlışlıkla öne alınmış veya arkaya bırakılmış olabilir. İstihbarata dayalı olarak anlatılanların bazılarında da istenmeden hataya düşülmüş, bazı değerlendirmelerde isabet edilememiş olması da muhtemeldir. Fakat yazdıklarımın, önemli meselelerin şekil ve niteliğini değiştirmek yahut çeşitli kişilerin bazılarını dostluk sebebiyle yükseltip, bazılarını da duyulan öfke ve düşmanlık dolayısıyla haksız yere suçlamak ve tahkir etmek şeklinde kusura dayalı her türlü saptırmalardan uzak olduğunu temin edebilirim.

Talih beni çok acı maceralara, özellikle son zamanlarda, istemeyerek karıştığım siyasi hayat dolayısıyla şiddetli düşmanlıklara ve bunun sonucunda acı tenkitlere ve nâmertçe iftiralara uğrattı. Dolayısıyla bu eseri aydınlatıcı ve uyarıcı olmak üzere gelecek nesillere armağan ederken, çocuk ve torunlarıma da gerektiğinde savunma delilleri ve belki de iftihar belgesi olmak üzere miras bırakıyorum.

Her şeyden önce, bana böyle bir ihtiyacı hatırlatıp duyuran neden, Dünya Savaşı sonundaki mütareke kılığına bürünmüş "yabancılar işgali" döneminde Ali Kemal, Said Molla ve üzülerek belirteyim ki, eski Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin gazete sütunlarındaki hücumları, Damat Ferit'in aleyhimde suçlama vesileleri ve sebepleri bulmak için –gerçi sonuçsuz– fakat çok ısrarlı ve haince çaba ve girişimleri olmuştur. Bu nedenle 1919 yılında "Millete memuriyet hayatımın hesabı" adını vermek ve Meşrutiyet'ten başlayarak geçen hayatımı anlatmak istediğim ayrıntılı bir eser yazmaya başlamıştım. Fakat ondan sonra hayatımın en acı bir dönemi başladı. Yine kabineye girdim ve yeniden başlayan günlük yorucu işlerin engellemesi bu eserin yazılmasına devam imkânını ortadan kaldırdı.

Bu faaliyet dönemimde tarihe, hayat hikâyemin açıklanma ve aydınlanmaya en çok ihtiyacı olan karanlık sayfaları geçtiği için savunma ihtiyacı daha da fazlalaşmıştı. Fakat bir taraftan tekrar eden musibet ve belalar, bir tür umutsuzluk ve rehavet verdiğinden, diğer taraftan da dünya denilen şu imtihan yerinde manevi bir adalet selinin insan topluluklarını kuşattığı ve bütün karanlık derinliklerine işlediği düşüncesi bende dindarca bir inanç halini almış olduğundan, tüm kötü zan ve asılsız iftiraların bir gün mutlaka düzeltilip izale olunacağına inanmıştım. Bu kanaatle hukukumun ve suçsuzluğumun kanıtlanmasını ve herkese gösterilmesini âciz kalemime yüklemektense, irfan ve insaf sahiplerinin dilleri ve kalemleriyle ortaya çıkacağı ve açıklık kazanacağı ümidinde bulunduğum bu görünmeyen kuvvete bırakmayı tercih etmiştim.

İşte ben bu tereddüt içindeyken, layık olmamakla birlikte, aralarına dâhil olduğum sadrazamların hayat hikâyelerini yazmaya himmet etmekte olan eski Divan-ı Hümayun beylikçisi[1] faziletli insan İbnü'l- Emin Mahmut Kemal Beyefendi tarafından, hayat hikâyemi düzenlemem konusunda yapılan istek, öte taraftan eski Bâb-ı Hümâyun başkâtibi ve Sadaret Müsteşarı Ali Fuat Beyefendi Hazretleri'nin yine Tanzimat'tan Meşrutiyet'e kadar gelip geçen sadrazamlarla ilgili derin bir vukuf ve latif bir üslûpla telif ettikleri önemli eserini okumaktan duyduğum zevk ve şevk, beni de başlangıçta kısa bir hayat

1 Sonradan Divan Dairesi Müdürü olarak değiştirilen Amedî-i Divan-ı Hümâyun başkanı. (Yay. Notu)

hikâyesi düzenlemeye itmiştir. Fakat geçmiş olayların zihnime hücum ederek hatırlanması, kalbimde bir geniş açıklama hevesi doğurdu. Bazı noktalarda sorunların aydınlatılması ve iddiaların desteklenmesi, biraz da söz konusu olayların açıklanması ihtiyacının duyulması sonucunda bu kitap ortaya çıktı. Yayınlanması nasip olursa, içeriğinden herhangi bir şekilde yarar ve fayda bulacak saygıdeğer okuyuculardan, adı geçenleri hayırla anmalarını temenni ederim.

Muhterem hocam müteveffa Von der Goltz Paşa *Millet-i Müsellaha* adındaki meşhur eserinin önsözünde, kitabına isim bulmak için, yazılmasından daha fazla zahmet çektiğini söyler. İşte bu hal benim de başıma geldi. Müsveddeler tomar tomar gözümün önünde duruyor, fakat tamamı için uygun bir isim bulamıyorum. Tercüme-i hal veya Hatırat desem, asıl söz konusu bir muazzam devletin yıkılış hikâyesi olduğu halde, onu kendi hayat macerama nispet etmiş olacağım; halbuki büyük küçüğe, gövde dallara izafe edilemez. Tarih demeye dilim varmıyor, çünkü içeriğindeki konuların birçoğu ve özellikle doğrudan doğruya tarihe ilişkin olanları çok kısa iken, şahsıma ait icraat, gördüklerim ve düşündüklerim onlara oranla ayrıntılı. Kısacası epeyce düşündükten sonra eserime "Feryadım" adını uygun gördüm. Gerçi bu isim de birçok itiraza neden olacak eksikliklerden uzak değil. Fakat devletin akıbetiyle kendi hayat ve duygularımın birbirine karışıp yoğrulmasından oluşan içeriğine uygun ve münasip. Kendimi bildiğimden beri ömrüm devletin bugünü, geleceği ve acıklı akıbeti için –ara sıra teneffüs için kesilen– uzun bir "âh" halinde geçmiştir. Bilmem ki en kötü bir saatte mi doğmuşum!

Doğum yerim olan Nasliç'teki evimiz, korunma maksatlı bir sur ile çevrili geniş bir bahçe içinde, birbirinden yine yüksek bir duvarla ayrılmış, harem ve selâmlık olarak başlıca iki binadan meydana geliyordu. Bir gün ihtiyar kâhya kadın selâmlık kapısından gelerek ve değneğini taşlara vurarak yüksek sesle ev halkına barışıklık, yani sulh olduğunu müjdeledi. Âdet olduğu üzere, padişaha duayı da unutmadı. Bunun üzerine kadınlarda öteden beri görüldüğü gibi, bir sevinç ağlaması başladı. Bu olay çocukluğumun, ömrümün ilk anısıdır. Hayatımın bundan öncesine ait hiçbir şey hatırlamıyorum. İşte kendimi bildiğim ilk dakika, hatırladığım ilk olay, bir askerî harekâtın bitmesi ve bunun gözyaşlarıyla ilanıdır. Bu olay hangi tarihe rastlar, o zaman ben kaç yaşındaydım, hangi savaş veya ihtilâl bitmişti, hâlâ farkında değilim. (Olayın yaklaşık tarihinden anlaşıldığına göre, Girit İhtilâli'ni bastıran askerin terhisi zamanı olacak ki, bu da 1868 sonlarına rastlar. Bu tarihte ben üç buçuk yaşındaydım).

On yaşındaydım. Babam Karahisar Mutasarrıflığı'nda bulunuyor, Sırp İhtilâli başlamış, redifler toplanıp sevk olunuyordu. Bu sefer de bütün halk, özellikle kadınlarda ağlaşmalar oldu; fakat bu sevinç değil, keder ağlamasıydı. Baba, oğul, eş ve kardeşinden ayrılanlar yakıcı gözyaşları döküyorlardı. Çocukça bir gayretle, benim arkamdan da ağlansın diye hatırımdan kafilelere katılmak geçiyor, gelip geçen her taburun uğurlanmasında ben de beraber ağlıyordum. İşte böyle başlayan âh u vâh, uğursuz Rusya Savaşı'na kadar devam etti. Hezimetle biten bu savaş sonucunda ise akrabalarımdan bazılarının valilik, mutasarrıflık ve kaymakamlıklarında bulunmaları nedeniyle haklarında bilgi edindiğim ve övgülerini duyduğum Tuna ve Bosna gibi iki vilâyetten başka Rumeli'nde altı, Anadolu'da, Kıbrıs'la birlikte dört sancak elimizden çıktı.

Babam aşırı derecede vatanperverlik ve hamiyet duygularıyla doluydu. Rusya Savaşı'nın son anlarında görevden ayrılmış olarak İstanbul'dayken kendisinde bir asabi hal görülmüştü.[2] Tren zamanı evimizde ne kadar erkek varsa, hepsini havadis almak üzere Sirkeci İstasyonu'na gönderir, tren gecikirse sabaha kadar onlar garda, kendisi evde beklerdi. İlave çıkarsa ev halkını gazete dağıtıcılarının arkasından seferber eder, kötü haber geldikçe acı gözyaşları döker, her çocuğun oyundan başka bir şey düşünmediği bir yaşta olduğum halde beni de kendisiyle birlikte vatan için ağlatırdı. Merhumun birkaç yıl sonra, daha genç yaşında vefat etmesinin asıl sebebi, ihtimal bu duygu ve hal olmuş, bana da miras kalmıştı. Ondan sonra birbiri arkasından gelen Tunus, Mısır, Mesua, Doğu Rumeli, Ermeni ve Girit olayları benim için birer üzüntü ve yanıp yakılma vesilesi oluyor, bir önsezi halinde bunlardan her birinin devleti bir adım daha yok olma girdabına yaklaştırdığı endişesini veriyordu.

Teselya Savaşı galibiyeti hepimize biraz nefes aldırdı, yüzümüzü güldürdü. Fakat ne yazık ki galibiyet sevinci, sarayın gurur ve kibrini arttırdı. Bundan sonra da karışıklıklar durmadı. Makedonya eşkıyalıkları, Arnavutluk, Ermenistan ve Yemen olayları birbirini izledi. Her biri milletin gençlerini yok ediyor, memleketin para ve mal olarak servetini ve varlığını ortadan kaldırıyordu.

Nihayet Meşrutiyet ilan edildi, gözlerde bir umut ışığı parladı, birkaç ay için bir kalp rahatlığı duyulur gibi oldu. Fakat çok geçmeden beliren irtica girişimleri ve bunların kırılıp savulması konusunda alınan şiddetli önlemler, çeşitli fırkaları birbirlerine karşı kanlı bıçaklı etti. Birbiri peşinden Arnavutluk,

2 Mahmut Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde babam Karahisar Mutasarrıflığı'ndan ayrıldı. Hatırladığıma göre Mithat Paşa'nın sadaretinde göçmenlerin iskânına ait önemli bir göreve tayin edilmişti. Sonra aileye o zaman nedenini anlayamadığım bir talihsizlik bulaştı. Şimdi düşünüyorum ki, Suudi olayına bulaşan bazı göçmenler dolayısıyla onlarla ilgisi olan her önemli şahsiyet gibi, babam da sebepsiz yere zan ve suçlama altında bekletilmiş ve mağdur edilmiştir.

Cebel-i Dürüz, Yemen olayları, İtalya ve Balkan Savaşlarıyla Dünya Savaşı çıktı ve savaştan daha şiddetli uzun bir mütareke, başka bir deyimle yabancılar işgali devri gelip çattı; bunların sonucunda da devletin çöküşü gerçekleşti. Hassas bir çocuk, vatansever bir asker ve en nihayet devletin zor işlerinin sorumluluğunu omuzlarına almış bir siyaset adamı sıfatıyla, bu olayları yaşayan bir adamın ömrü, bitmek bilmeyen vicdani bir ıztıraptan, bunu sürdüren nefes alıp vermelerin ise sürekli ve kesintisiz, ateş gibi yakıcı bir "ah"tan başka bir şey olur mu?

Bizde devlet kastedilerek, "Hasta adam ölüme mahkûmdu. Çöküşün önüne geçilemezdi. Çünkü büyük devletler onun yok edilmesine niyet etmişlerdi," gibi sözler daima dillerde gezer; fakat ben bu düşüncede değilim. Azıcık basiret, iyi niyet ve gayretle, hayatım boyunca devletin başına gelen tehlike ve zorluklara göğüs gererek vatanın geleceği emniyet altına alınıp sağlamlaştırabilirdi inancındayım. Beni en fazla üzen de, imkân varken facianın önüne geçilememesidir.

Bu sözümü ispatlamak için çocukluk ve gençlik zamanımda ve memuriyet hayatımda, devletin geçirdiği dört yönetim şekline göre, olayları dört döneme ayırıyor ve bunları aşağıdaki gibi ele almak istiyorum:

Birinci dönem: *Mutlakiyet idaresi.* Hayatımın büyük kısmını içine alan bir zamanda, mesela Sultan Abdülhamit 93 Rus Savaşı'nın önüne geçebilseydi, devleti pek büyük tehlikelerden ve dolayısıyla bu son olaydan kurtarabilecekti. Bu savaş çocukluk dönemimde geçmiş olduğundan, eserimde ayrıntıları üzerinde duramadım. Fakat çok etraflı ve derin incelemelerim sonucunda bu savaşın kaçınılmaz olmadığına, hatta Çar II. Aleksandır'ın da buna taraftar bulunmadığına, savaş ortasında bile hafif şartlarla beladan sıyrılmanın mümkün olabileceğine kanaat getirdim. Şu halde Rusya birazcık hoşnut edilse, medeni dünyaya biraz cemile gösterilse, Plevne Savaşları esnasında ortaya çıkan fırsat kaçırılmayıp barış yapılsa, sonra da ilan edilen Meşrutiyet'e uyulsa, yasayla eşitlik ve adalet sağlansa, devlet ölümcül hastalıktan kurtarılırdı. Gerçi Mithat Paşa Kanun-ı Esasi'si ilan olunur olunmaz, özellikle İstanbul halkına bir tür cinnet bulaştı. O zamanki kanunlara göre savaş güçlüklerinden doğrudan doğruya etkilenmeyecek olan bu şehir sakinleri de, hoca efendiler de –büyük ihtimal teşvik eseriyle– savaş taraftarlığı yaptılar, halk:

İçmeyiz gayrı esaret suyunu zehir olsun
Satarız anasını İgnatiev kahrolsun
Bu nizâmât-ı esâsiye bize fahrolsun

teraneleriyle şımarıklıklar gösterdi. Fakat zamanın vükelâ ve devlet adamları dünya şartlarına vâkıf, ülkenin maddi ve manevi güç ve kuvvetini bilen, vatan ve milletin menfaatini kendi çıkar ve kişisel duygularının üstünde tutan insaf

ve vicdan sahibi kimseler olsalar; Sultan Hamid de Meşrutiyet'i kaldırmak, hasımlarını ezmek ve istibdadını devam ettirmek konusundaki gayret ve çabasını, herkesçe teslim edilen zekâ ve dirayetini, bu yoldaki delice yüksekten atma taşkınlıklarını gemleyip sınırlama konusunda harcasaydı, tehlikenin önüne geçilip gidilmişti. Çünkü Avrupa da, bizim imha edilmemiz hususunda birlik halinde değildi.

Teselya Savaşı'ndan sonra da içeride ve dışarıda kamuoyu devlet lehine eğilim kazanmıştı. Bu savaştan sonra padişah adil bir idare kurulmasına, gelir ve giderlerin denkleştirilmesine, milletin kalbinin kazanılmasma çaba gösterse, saltanatını kurtarabilir ve çöküş sebebi olan sonraki olayların çıkmasına engel olabilirdi. Fakat saray bu galibiyetin hak ve şükranını bilmedi; başarıdan yararlanarak baskısını arttırdı. Devletin resmî idaresi olmasa bile, hükümetin hazinesi Türk, hatta Osmanlı vatanı ile hiçbir ilgisi olamayan, sadece servet biriktirme peşinde koşan kimselere verildi.

Meşrutiyet denilen ikinci döneme –ki 1324/1908 Temmuz'undan Dünya Savaşı başlangıcına kadar geçen zamanı içine alır– girince, bu kere de:

Girit bizim canımız
Feda olsun kanımız

nakaratı tutturulmuş, sağa sola tehditler yağdırılmaya başlanmıştı. Fakat cemiyetin nüfuzluları arasında akıllı, olgun, iş bilir, azim ve cesaret sahibi birkaç zât bulunsa veya bulundurulsa, yüksekten atma merakından, omuzdaş tedariki gibi şeylerden çok vatanın selâmeti için çalışılsa ve kafa yorulsa, kuru gürültücülere gem vurmak, kötülüklere set çekmek işten bile değildi. Yemen hakkında vakit ve zamanında verdiğim tasarılar dikkate alınsa, Yemen'e gitmek gibi birtakım sebeplerle Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılmak zorunda bırakılmasam, hiç olmazsa benim bulunmadığım zamanda planlarım takip edilip uygulansa, belki savaşların veya en azından böyle büyük yenilgilerin önüne geçilebilirdi.

Balkan Bozgunu'na rağmen son zamanlarda gösterilen hayat eseri ile Londra ve İstanbul Antlaşmalarının imzalanmasından sonra, yine yalnız düzgün bir iç idareyle devletin istikrarını sağlamak mümkün olurdu. Fakat biz yine vurdumduymazlıktan vazgeçmedik, devletin askerî kuvveti ve yönetimi Enver'in eline geçti; ülkede üçüncü bir hükümet şekli, bir askerî zorbalık dönemi başladı. Bu dönemde de, Dünya Savaşı'na katılma deliliği ve cinayeti gösterildi.

Dünya Savaşı'nda yediğimiz darbe oldukça öldürücüydü. Bununla birlikte sadaretimde, müttefiklerimizin mahkûm edildikleri sert anlaşmalardan çok daha hafif şartlarla bir ateşkes imzalanabildi. Düşman devletlerin birbirinden farklı istek ve niyetlerinden, Wilson İlkelerinden, İslâm dünyasının galeya-

nından istifade ile yaşama ve bağımsızlık ümit ve imkânı ortaya çıktı. Ne çare ki, bu sefer de nice eski, muazzam ve muhteşem krallıklar, imparatorluklar çöküp giderken, bizde âdeta mutlakıyetin geri getirilme düşünce ve niyetleri, devletin selâmetinin, saltanatın taç ve tahtı etrafında toplanmakta görülmesi düşünceleri ortaya çıktı. Sarayın etrafını alan değişik siyasi niyetlere sahip birtakım dar görüşlüler ve çıkar düşkünleri, padişahı aleyhimde kızdırarak ve saltanat gücünden yararlanarak kabinemizi düşürdüler. Fakat bu defa da bizi düşüren muhaliflerimizin kendi aralarında çıkan anlaşmazlıklar ülkede ve özellikle hükümet merkezinde uğursuz etkilerini gösterdi. Bütün bunları dikkatle gözetleyen galip devletler bizden iyileşme ümidini büsbütün keserek İstanbul ile ülkenin birçok kısımlarına –belki çıkmamak niyetiyle– yerleşti, tahkir ve baskılarını arttırdı, Yunanlıları ülkemize gönderip bize sataştırdı. Bu sûretle tarihimizde bir de yabancı işgali dönemi başladı.

Bu sırada ülke içinde bazı vatanseverlerin öncülüğüyle bir uyanış ve galeyan meydana gelerek cansiperane bir mukavemetle Avrupalıların maksadına set çekildi. Yunan istilâsının uzaklaştırılmasıyla yeni bir devlet için nispeten dar bir sınır dâhilinde, fakat buna karşılık birlik içinde, yekpare ve çeşitli unsurlar ve inançların yüzyıllardan beri çıkardıkları zorluk ve bozgunculuktan kurtulunmuş olarak devam ve süreklilik imkân dâhiline girdi. Bütün bu fırsatlara rağmen, milli harekâtın başlatıcısı ve en ileri gelen lideri Mustafa Kemal Paşa'yla onun emrindeki birkaç kişinin mevki ve şan hırsı yüzünden kadim Osmanlı Devleti ve muazzam İslâm Hilâfeti söndü ve perişan olup gitti.

Kitap metninde açıklanacak ve bazı belgelerle ispat edilecek olan şu ifadelerden anlaşılmış olur ki, bu feci ve acı akıbet zamanın ve genel siyasetin doğal zorlaması değil, idare dizginlerini ellerinde tutanların yanlış anlayış, hata, şöhret hırsı, tamah ve açgözlülük veya hıyanetlerinin uğursuz meyvesidir.

Kendimi bu kavganın manen en bedbaht, en merhamete şayan acı çekenleri arasında görmekteyim. Çünkü bu feci sonucu doğuran on beş yıllık son olaylarda işin içinde bulundum, tehlikeleri gördüm, önleyici tedbirlerine başvurdum, bu konuda gereken planları düzenleyip hazırladım, vaktiyle hükümet liderlerine gösterdim ve hatırlattım. Onları hikmet ve itidale davet için uğraştım, bağırdım, çağırdım, aman dedim, yalvardım. Kimseye derdimi anlatamadım, yardım çağrıma kimse cevap vermedi, etrafıma feragat ve cesaret sahibi kimse toplanmadı. Ben de meşrû bir cihad için, meşrû olmayan vasıtalarla taraftar ve asker toplayamadım. Dolayısıyla iş başında bulunanları saptıkları dalalet çıkmazından ayırıp hakikat yoluna çıkarmaya gücüm yetmedi. Koskoca devlet binası ve İslâm âleminin gözünü kendisine çevirdiği yüce hilâfet makamı orta-

dan kalktı ve târumar oldu, biçare vatan ve millet nice belalara uğradı. Böyle büyük bir genel musibetten bahsederken şahsımla binlere varan yakın ve uzak akrabamın uğradığı zarar ve hasarı ağza almak küçüklük olur.

İşte *Feryadım*, bu acı olayları anlatan ve Osmanlı Devleti'nin elem verici sonuna ağlayan mensur bir mersiye hükmümdedir. Bu dört yönetim şekli ve döneminin her biri bir kitapta toplanıp son üç kitap ait olduğu dönemin asıl olaylarını içermek üzere fasıllara bölünmüş, devam edegelmekte olan beşinci hükümet dönemi, yani Hâkimiyet-i Milliye adı verilen Mustafa Kemal Paşa'nın egemenlik zamanını kısaca tasvir için de bir "Sonuç" eklenmiştir.

I. KISIM

MEŞRUTİYET'E KADAR HAYAT HİKÂYEM

Osmanlı ülkesinin Avrupa kıtasında bir taraftan Karpat Sıradağlarıyla Prut, Tuna ve Sava Nehirlerine, batıda Dalmaçya bölgesi ve Adriyatik Denizi'ne, güneyde ise Otris Dağlarma kadar uzayıp çevrelendiği mutlu günlere rastlayan Arabî 1281 / Rûmî 1280 (Milâdî 1864) tarihinde Manastır vilâyetine bağlı Görice sancağı yöresindeki Nasliç kasabasında, mutasarrıflardan Haydar Bey'in oğlu olarak dünyaya geldim.

Çocukluğum dört beş yaşma kadar, büyük babam Nasliç Âyanı Timur Bey'in[1] yanında geçti. İnsanın hayat akışını belirleyip yöneten dikkate değer

1 Timur Bey anne tarafından dedemdir. Bu aile II. Murat zamanında meşhur İskender Bey ile Enderun'da terbiye edilerek Saray Çavuşbaşılığı'na kadar (o zaman Çavuşbaşılık büyük bir rütbe olup Kubbealtı Danışma Meclisi'ne kabul olunurlarmış) yükselen Arnavut ileri gelenlerinden Hasan ve Hüseyin Çavuş'tan gelir. Bu iki kardeş Arnavutluk Ayaklanması'nda sadık kalma konusunda ısrarlı davrandıkları ve İskender Bey gailesinde hizmet ettikleri için Nasliç tarafları timar ve zeamet olarak kendilerine verilmiştir. Hasan Çavuş'un zürriyeti kalmamış olsa da, Hüseyin Çavuş'un torunları Tanzimat'a ve büyük babamın zamanına kadar aralıksız ve zahmetsizce bu yörenin beylik ve âyanlığında bulunmuştur. Nasliç, Hasan ve Hüseyin Çavuş adında iki mahalle ve iki camiye sahiptir. Aile üyeleri arasında Senih, Süleyman, Zeynelabidin ve Ebubekir Paşalar ile Hüseyin Bey, kılıçlarıyla devlete faydalı hizmetlerde bulunmuşlardır. Büyük annem Osmanlı egemenliğinden önce Arnavutluk'u yöneten ve Osmanlı Devleti'ne de birkaç vezir ve başkumandan veren Plasa ailesindendir. Arnavutça saray anlamına gelen küçük Plasa kasabası, Görice'nin kuzeyinde bulunmaktadır. II. Murat'ın gelmesiyle onurlanan ve II. Mahmut döneminde yıkılan aile sarayının harabesi, kasabanın bir kilometre kadar güneybatısında kurulmuştur.

Babamın ailesine ilişkin ilk bilgi, Hicrî 987'de vefat eden onbirinci ceddim "Poyan" voyvodası yahut mütesellimi Mustafa Ağa'dan başlar. O tarihlerde her türlü kanun hükümlerini uygulama yetkisine sahip olan mütesellimlik babadan oğula geçtiği için, babamın da mütesellim olması beklenir. Ancak bu hususta herhangi bir bilgiye sahip değilim. Bu zâtın torunu İsmail Ağa, gençliği bahane edilerek babası Mehmet Ağa'dan miras mütesellimlikten uzaklaştırılıp yerine İskender Paşa'nın (o tarihlerde Rumeli Beylerbeyi) damadı olan amcası Durmuş Bey'in tayininden dolayı küskün olarak Ohri'ye göçmüş ve orada evlenip ikamet etmiştir. Durmuş Bey, Sultan Süleyman döneminden beri birçok savaşta elde ettiği itibarla aileye şan veren kumandan ve cengâverlerden biri olarak IV. Murat döneminde, seksen dört yaşındayken adamlarıyla Bağdat Seferi'ne giderken, seferde bulunan vezirlerden Sadrazam Hüsrev Paşa'nın emriyle ne yazık ki idam edilmiştir (*Tarih-i Naima*, cilt: 3, s. 3-4).

Irsî bakımdan hakkı olan imâretten mahrum edilen İsmail Ağa, oğlu Kasım Bey'i devlet kapısında ilerleyip yükselmesi için İstanbul'a göndermiştir. Bu zât Yeniçeri Ocağı'nda yavaş yavaş Turnacıbaşılığa kadar ilerleyerek, Girit Savaşı'nda Ohri Başbuğu ve Bağdat Ağası iken malum olay üzerine Çelebi Kethüda yerine Kol Kethüdalığına (Serasker Kaymakamlığına eşit bir memuriyet) tayin edilmiş, fakat memuriyeti sadrazam paşanın kin ve husumeti üzerine Yanya Beyliği'ne değiştirilmiş ve yolculuk sırasında âdet

bir manevi hal vardır ki, bunun ana hatları çocukluk çağlarında bile ortaya çıkıp açıkça görünür. Benim de, küçük yaşımdan beri hayatım, çevremin kıskançlığına ve dolayısıyla kin ve cefasına uğramakla başlamış ve bugüne kadar böyle devam edegelmiştir. Büyük babamın bana fazlaca muhabbet göstermesini çekemeyen, benden bir iki yaş büyük akraba çocukları birleşerek, zehirlemek amacıyla su içmek için bana ayrılan sürahiye, tömbeki, tütün gibi birtakım şeyler doldurmuşlar; ben de bir hayli koşup, terledikten sonra, birdenbire bu suyu içince uzun süre kusarak önemli bir mide hastalığına yakalanmıştım. O zaman Selanik vali yardımcılığında bulunan pederim durumu öğrenince, dedemin ısrarlı ricalarına rağmen, beni yanına aldırdı. Henüz birkaç aylıkken annem vefat ettiğinden, bir üvey annenin kucağına atılmış olsam da, onda bulduğum şefkatin, hakiki anneminkinden aşağı olmadığını şükrederek anmayı kutsal bir görev bilirim.

---

olduğu üzere suikasta uğratılmak istenmişse de, tedbir ve cesareti sayesinde canını kurtararak görev yerine ulaşmıştır.

Oğlu Ali Bey ile orduda sekbanbaşılığa kadar (Yeniçerinin mühim bir kısmının kumandanlığı ile beraber, jandarma kumandanlığı vazifesini de yapan görevli) yükselen, fakat bir at meselesi yüzünden araları açılan Kaptan-ı Derya Derviş Paşa'nın sadrazam olması üzerine buradan azledilerek Ohri Beyliği'ne tayin edilmiş ve sonradan paşalık da verilmiştir. Ohri Beyi Mehmet Bey'in kızıyla (Mehmet Bey birkaç batından beri irsen Ohri Âyanı olan bir ailedendir ve Sadrazam Ohrili Hüseyin Paşa'nın kardeş çocuğu ve Mora Valisi Koca Halil Paşa'nın pederidir. Girit'te şehit olmuştur.) evlenmiş, kayınpederinin şehadeti ve Derviş Paşa'nın esareti üzerine Ohri Beyi olmuştur. Oğlu Mehmet Bey devlet işleriyle uğraşmamış, ilim ve irfanla meşhur olmuştur. Mehmet Bey'in oğlu İsmail Paşa da Ohri Beyi olmuş ve Mora'da önemli hizmetler yaptığı için Hotin Muhafızlığı görevine getirilmiş, yolculuk sırasında Teselya'da vefat etmiştir. Ailemizin Ohri'de öne geçip idareyi ele almasını çekemeyen Koca Halil Paşa'nın torunları, İsmail Paşa'nın vefatından sonra, aradaki sıhriyete rağmen, gösterdikleri şiddetli düşmanlık yüzünden, ailemiz ikinci defa yıkıma ve düşkünlüğe uğramıştır.

İsmail Paşa'nın küçük oğlu Mehmet Emin Bey'in oğlu Abdullah Bey'in oğlu olan büyükbabam Abdülhalim Bey, sıhriyet sûretiyle yakını bulunduğu Tahir ve Hasan Paşalar ile Mustafa Bey (sonradan Giritli unvanı ile meşhur olan Mustafa Naili Paşa, adı geçen ailenin Poyan kolundan olduğu gibi, yukarıda zikredilen İsmail Paşa'nın büyük oğlu Haydar Bey'in kızının torunudur) ile birlikte, Vahhabi Savaşlarına ve Girit'e gitmiştir.

Girit'te Hanya mütesellimi ve *Tarih-i Atâ*'ya göre Tanzimat'tan sonra Hanya Meclis reisi olmuş (gerçi *Tarih-i Atâ*'da Mustafa Paşa'nın kaynı olarak zikrediliyorsa da, bu konuda bilgim yoktur) ve genç denilecek bir yaşta babamı bırakarak vefat etmiş. Yetimlerin vasiliği Mustafa Paşa'ya düşmüşse de, o zor zamanlarda vilâyetin uğradığı büyük zorluklar nedeniyle kendisi uğraşamayacağından, halamın kocası olan zât, sonradan amcamı da kandırarak büyük ölçüde ticarete girmiş ve birtakım gemiler donatmıştır. Bu girişimler, Ohri'de ve Girit'te üçer çiftliğin elden çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu da ailemizin başına gelen üçüncü talihsiz darbedir. Fakat merhum Mustafa Paşa sadrazamlığında amcamı Amedî-i Divan-ı Hümayun'a ve babamı Sadaret Zabıt Odası'na kaydettirip hayatı boyunca himayesinde bulundurma iyilikseverliğini esirgememiştir. Babam, yirmi beş yaşında iken şimdi bir vilâyet büyüklüğündeki Görice sancağı kaymakamlığına tayin edilmiş olduğundan, o vakit adı geçen sancağa bağlı, Nasliç ailesiyle sıhren akraba olmuştur.

On iki yaşına kadar babamın memur olduğu Görice, Ankara, Kırşehir ve Şarkikarahisarı'nda (Şebinkarahisar) ve bir süre de Selanik ve İstanbul'da kaldık. Babam Şebinkarahisar Mutasarrıflığı'ndan ayrıldıktan sonra, ailece İstanbul'a geldik. İlk ve ortaokul tahsilimin bir kısmını babamın taşradaki evinde ve bir yıl da Soğukçeşme Askerî Rüştiyesi'nde yaptıktan sonra 1294 (1878) tarihinde askerî idadiye, 1297'de (1881) harp okuluna girdim. 1300 (1884) tarihinde süvari birincisi olarak bu okuldan diplomamı aldım. Teğmen ve o zamanki usûl ve nizama göre harp akademisine kabul edilerek 1301'de (1885) üsteğmen ve 1303'te (1887) tahsilimi bitirerek kurmay yüzbaşılığı rütbelerine yükseldim.

İlk memuriyet olarak harp okulu ve harp akademileri sınıflarının sevkülçeyş (*strategie*) ve askerî coğrafya öğretmenliği ve Goltz Paşa'nın yardımcılığı ile okulda kaldım. Bu münasebetle şunu belirtmek isterim ki, tahsilim sırasında ve daha sonraları gençlik yıllarımda bazı tesadüfler, özel yeteneklerimin gelişmesine engel olmuştur. Küçüklük yaşlarımda sahip olduğum hafıza kuvveti gitgide kaybolarak matematik ilmine özel bir yetenek kazanmıştım. Harbiye öğrenimimi tamamlayıp, kurmay sınıfına kabul olunacağımız zaman, bir yıl önce askerî okullar müfettişliğine tayin olunan Von der Goltz Paşa, kurmay öğrencilerini "fennî" ve "askerî" diye iki grupta sınıflandırarak matematikten en yüksek notu alan öğrencileri fennî kısma ayırmak kuralını koyduğu için, benim bu kısma girmem gerekiyordu. Ancak harbiye son sınıf derslerinin bitirilmesinden sonra yapılan büyük bir askerî tatbikatta kurmay öğrencilerinden birine verilmesi gereken süvari kumandanlığına istisna olarak tayin olunduğumdan, tesadüfen gösterdiğim başarı Goltz Paşa'nın dikkat ve takdirini çekmiş olduğu için, onun ısrarıyla kural dışı olarak askerî kısma ayrıldım. Halbuki fen kısmına ayrılmış olsam, askerlikçe önemli bir şey kaybetmeksizin fen ve matematik bilgimi de ilerletmiş olacaktım.

Fakat bu eksikliğe rağmen akademinin ikinci yılında otomatik bir tüfek projesi hazırladım ve resimlerini de yaparak tasarımı bakanlığa sundum. Ancak o esnada Mauser tüfeği satın alma işlemleri yapıldığından, anlaşılan komisyonda pazarlığı gönlüne göre yapabileceği sırada, yeni bir tüfek projesinin üst makamlarca duyulmasından telaşlanan ve korkan ilgililer tarafından çıkarılan gürültü üzerine bizim proje günün birinde okul idaresine –buna ilişkin yorumda bulunmamak tehdit ve tembihiyle– iade olundu. Bunun üzerine projeyi görüş ve değerlendirmesini almak üzere Goltz Paşa'ya gösterdim. O da kendisinin bu konuda uzman olmadığını söyleyerek o zaman tüfeğini satmak için İstanbul'a gelmiş olan Bay Mauser'e gösterdi. Ben tatmin edici bir cevap alamadım. Fakat

birkaç yıl sonra otomatik Mauser tabancaları ilk defa olarak piyasaya sürülmüş, ondan sonra da aynı esas mitralyöz ve toplara uygulanmıştır.

Çocukluğumdan beri aile ocağında, şair ve ediplerle tanıştığımdan, o zamanın şiir ve nesre bir eğilim ve istidat kazanmıştım. Fakat zamandan şikâyetçi olan bazı yazılarımın ele geçmesi halinde aile büyüklerinin zarar görmesi ihtimali doğduğunda, bazı uyarı ve imalarla karşı karşıya kaldım. Harb akademisinde öğretmen iken, akademiye öğrenci alınması konusunda -sonradan genelkurmay başkanlığım sırasında uyguladığım esaslar çerçevesinde- birtakım değişiklikleri içeren ve tarafımdan düşünülüp yazılarak birçok arkadaşımın imzasıyla da nezarete sunulan lâyihanın bazı cümle ve ifadeleri, her nasılsa saray memurlarının dedikodularına neden olmuştu. Bunu duyan imza sahiplerinden bazıları tarafından lâyiha ortadan kaldırılarak zamanında tehlikenin önüne geçilmişti. Nihayet yazdığım askerî coğrafya kitabının önsözünde vatanperverâne bazı düşünceler jurnal edilerek, ben Almanya'da iken kitap toplattırıldı. İşte buna benzer olaylar dolayısıyla bir aralık özel mektup yazmaktan bile nefret ettiğimden, bu alandaki yeteneğim de körlenip gitmiştir. Böylece bu naçiz eser bir gün yayımlanabilirse, ifadesindeki tutukluğun değerli okuyucularca mazur görülmesini rica ediyorum.

Beşikte anneden ve mektepte babadan yetim kalmış isem de, büyük eniştem Mehmet Akif Paşa merhumun şefkat ve himayesi, bu yoksunluk kederinin yalnızca manevi alanda kalmasını sağlamıştır. Çocukken aldığım terbiye zıtlıklar içinde geçmiştir. Beş yaşına kadar eski bir Rumeli derebeyinin debdebe ve kuvveti içinde, arkasından da on iki yaşına kadar en büyük hükümet memurunun tek çocuğu halinde sürülen hayatın bir tür sertlik aşılaması doğaldır. Fakat İstanbul'da Amedî hulefasından[2] ve Mâbeyn Müşiri Hakkı Paşa'nın damadı olan amcam Cafer Bey merhumun yanında eski saray ve Bâbıâli devlet adamlarının ve merhum amcamın son zamanlarında eriştiği sofuluk ve dervişlik münasebetiyle topladığı birçok âlimin ilim ve yakınlığı ve özellikle hususi sûrette Arapça öğrendiği Şeyhülislâm Müsteşarı Tevfik Efendi merhumun ders ve uyarıları bunu çok değiştirmiştir.

Çocukluğumun ve gençliğimin büyük kısmı, hamdolsun saadet ve refah içinde geçmekle beraber, sözgelimi Kırşehir'de geçirilen bir kıtlık yılının zorlukları, idadide (lise) bulunduğum sırada babamın uzun bir süre görevden alınmasıyla birlikte bazı davalar yüzünden uğradığı geçici zaruretlerin üzüntüleri tadılarak küçük yaşta şerefle ve aynı zamanda soğuk bir âlemle de tanışmıştık.

---

2 Vükelâ Meclisi'nden ve devlet dairelerinden gelen evraktan padişah iradesi gerektirenleri hazırlayan dairenin memuru. (Yay. Notu)

Fakat böyle zıtlıklar içinde bir ilk terbiye ve hayat değişikliklerinin etkileri ve anıları, şiddet ve merhamette ifrat ve tefrit sûretiyle ortaya çıkageldiğinden, bu yüzden, bazı türden zarar ve hatalara düştüğümü de itirafa mecburum.

Geniş Osmanlı ülkesinin değişik yörelerinde valiliklerde bulunan zengin ve cömert vezirlerden eski Şûra-yı Devlet Reisi[3] merhum Mehmet Akif Paşa'nın terbiye dairesinde bulunduğum zamanlarda, memleketin her tarafından gelen misafirleriyle gerçekleşen tanışıklık, kaderin daha sonra bizi de dolaştırdığı yerlerin alışkanlık ve âdetleriyle ilgili ön bilgi sağlamıştır. Bu eserin yazılmasına başlanmadan kısa bir süre önce, Osmanlı hanedanının saltanattan uzaklaştırılmasına neden olan son olaylar meydana geldi. Bundan kaynaklanan samimi üzüntülerimi -ki, devlet adamlarının çoğunda ve belki hepsinde en ufak bir belirtisi görülmemiştir- çocukluğumda yaşadığım çevrenin ve almış olduğum terbiyenin bir meyvesi saydığımdan ve on beş yıldan beri art arda gelen inkılâpların nasıl ve ne şekilde durulacağı ve dengeye kavuşacağı halen kestirilemediğinden, gelecek için faydalı bir uyarı olması umuduyla, çocukluk ve gençlik döneminin tarihçesi hakkında, -deyime izin verilirse- ilk siyasi terbiyem konusunda biraz daha bilgi verme ihtiyacı duydum.

Beş yaşına kadar şefkatli kucağında büyüdüğüm büyük validemin pederi, Plasa ailesinin reisi olan Mustafa Bey, Halet Efendi'nin -memleketin ve özellikle Rumeli'nin eski ailelerini çok üzen- siyaset ve kötülüklerinin bir sonucunda ve güya korkulan bir ayaklanmaya karşı ihtiyatlı davranma bahanesiyle Rumeli Valisi Emin Paşa tarafından suçsuz yere feci şekilde ve namertçe (vali hastalık bahane ederek Manastır'da Harem Dairesi'ne davet etmiş ve orada boğdurup kesilen başını adamlarının önüne attırmış) katledilmiş, mülklerine el konulmuş ve aile ocağı toprakla bir ettirilmiş olmasına rağmen, herhangi bir nedenle padişahın adı geçtiğinde saygıyla dua etmek, başında bu muhterem kadının bulunduğu evimizin bütün halkı için vazgeçilmez bir âdetti.

Babamın memuriyetinde "padişah başı" için cümlesiyle yapılan müracaatlar ya kabul olunur veya yerine getirilmesi mümkün değilse "padişah ismini ağzına almak ne haddine ki" tehdidiyle reddedilirdi. On iki yaşındayken ikinci defa İstanbul'a dönüşümüz Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesine rastlar. Yanına indiğimiz amcamın hanımı saray mensubu olduğundan, yalı matem içindeydi. Bu gibi alışkanlıklar ve manzaraların bir çocuk kalbinde doğuracağı etkileri açıklamaya ihtiyaç yoktur. Annemden yetim olduğum için, ninemden de uzaklaştıktan sonra, çocukluk ve gençlik yıllarım pek başıboş ve serbest geçmişti. En büyük meşgalem ve en tatlı eğlencem binicilik, şahin ve tazı avları idi. O

3 Danıştay başkanı. (Yay. Notu)

zamanlar Anadolu gençlerinin bilim kütüphanesini oluşturan bazı hikâyeleri ve mübalağalı hamasetle dolu kitap ve divanları --düzenli bir tahsil programı arasında- gizlice ele geçirdikçe okumam, merhum babamın kumandanlar ve subaylarla ilgili daima şahit olduğum özel hürmet gibi nedenlere dayalı olarak, ihtimal biraz da soyaçekimin (ceddaniyet) etkileriyle, askerliğe tutkunluk derecesinde bir eğilim ve sevgi duyuyordum. Talihsiz 1293 muharebesinin[4] sonunda, yaş gereği benim için de bir meslek belirlemesi gerekiyordu. Yenilgiyle biten her savaştan sonra âdet olduğu üzere, memleketimizde askerlik mesleği aleyhinde bir nefret uyandığından olacak ki, başta amcam olmak üzere bütün hısım ve akrabalarım asker olmama karşı çıkıyorlardı. Yalnız bana sevgisi bir zaaf halinde olan babam, kalbimi kırmamak ve eski vaadinden dönmemek için bu mücadelede tarafsız görünmekteydi. Bu durumun neden olduğu hayret ve tereddütten dolayı muhterem hocam Tevfik Efendi'den destek ve yardım istedim. Bana, "İki göze cehennem ateşi dokunmaz: Allah korkusundan ağlayan göz; Allah rızası için gece nöbet bekleyen göz" Hadis-i Şerifi'ni okudu ve son cümlesinin askerliğin faziletine işaret ettiğini açıklayarak düşünce ve arzumda kararlı olmamı tavsiye etti. Bunun üzerine her türlü engele göğüs gererek tam bir dindarâne inanç ve Moskof kralından padişahın intikamını almak gibi güçlü ve masumâne bir azimle askerlik mesleğine girdim.

Fakat heyhat! Kuleli'ye devama başladıktan bir iki gün sonra yoklamada yanımda bulunan İzmirli Ethem isminde bir efendinin, "Padişahım çok yaşa" yerine "başaşağı" diye bağırdığım fark ettim. Bu olay bana öyle bir hiddet ve nefret verdi ki, hemen okuldan çıkmayı tasarladım. Fakat bir yandan kalbimden çıkmayan muhayyel gayemin sevdası, diğer yandan bana olan sevgi ve şefkatiyle -deyim mazur görülürse- haşyet-âmiz bir hürmet ve tazim duygusu yaratmış olan babamın yüzüne karşı böyle bir olayı, böyle bir lakırdıyı anlatmak ve ağza almaktan dolayı duyacağım utanç ve çekinme dolayısıyla niyetimi yerine getiremedim. Bununla beraber bu öğrenciye de ömrüm boyunca bir selâm vermedim, tek kelime bile konuşmadım.

İdadi son sınıfında iken hürmet ettiğimiz iki hocamızın, dört beş yıl önceki tahttan indirme olayında kurmay öğrencisi olmak suçlamasıyla Şam'a sürgün edilmeleri, saraya karşı kalbime ilk gücenme şaibesini koydu. Harbiye'de rastladığımız sıkı bir idare, iğrenç bir hafiyenin jurnaliyle hepimizin taparcasına

4 93 Harbi olarak anılan 1877–1878 Osmanlı Rus Savaşı. Savaş sonrasında yapılan Berlin Antlaşması'yla Osmanlı, Balkanlar üzerindeki topraklarından vazgeçerek günümüz Türkiye'sinin üçte birine yakın bir coğrafyayı nüfusu ile birlikte kaybetti. Sırbistan, Karadağ ve Romanya da bu antlaşma ile bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu sebeple 93 Harbi, Osmanlı'nın yıkılmasıyla sonuçlanan sürecin kırılma noktası olmuştur. (Yay. Notu)

sevdiği fizik öğretmeni Sait Bey'in sebepsiz sürülmesi ve bütün bunların üstünde de, ders nâzırı Zeki Paşa'nın, "Velinimet-i âlem efendimiz sizi beslemek için etek dolusu para sarf ediyor" cümlesiyle başlayıp nihayet bulan ve her vesilede tekrarlanan bu âmiyâne ve iğrenç nutuklarının neden olduğu nefret, yukarıda tasvir ettiğim masum hislerimi o derece sarsmıştır ki, Harbiye son sınıfında iken saraya mensup bir zâtla sıhri ilişki kurulması dolayısıyla uzun süre bütün aile fertleriyle ilişkilerimi kestim. Ancak bu hiddetim hiçbir vakit padişahın şahsına kadar varamıyordu; aksine padişahın hesabına kaydedilebilecek herhangi bir fenalığı görüp işittikçe, bunun etkilerini bozmak, iyiye yormak ve halkın sadakatini sağlamak için nasıl hareket etmek gerektiği konusunda tasavvurlar ve planlar üzerinde fikir yorup duruyordum.

Daha sonraları Avrupa'da ikametim esnasında, gerçek bir eksikliğimiz olarak kavrayıp müşahede ettiğim, hürriyet feyizleri, adalet nimetleri, medeniyet şaşaası, bayındırlık eserleri, bir de hükümdarlarla ordu ve millet arasında kurulmuş iyi ilişki ve uyum, hükümdarların halkın ve memleketin saadet ve zenginliği için gösterip ortaya koyduğu ilgi ve çaba, "Ah! Biz de böyle olsak, bizimki de böyle olsa!" gibi hayıflanma ve temennilerde bulunmama neden olmuş, aynı zamanda Alman askerlik hayatı, geleneklere bağlılığımı ve muhafazakâr fikirlerimi güçlendirip sağlamlaştırmıştı. Gerçi saray halkını, Fehim ve Sakallı Mehmet Paşalar gibi milletin başına bela, bugünümüzü ve geleceğimizi berbat ve mahvedecek bir keyfî ve baskıcı idareye karşı olsam da, padişaha isyan ve hıyaneti hatırımdan bile geçirmemiş, yalnız medeni dünyada eşini gördüğüm hakiki bir meşrutiyetle hem hükümdarın hem de millet ve devletin hukukunun temini, iktidarının güçlendirilmesi ve yapısının takviyesini en büyük emniyet olarak görmüştüm.

Sultan Hamid devrinde yaptığım hizmetlere karşılık gökten inme bela kabilinden uğratıldığım talihsizliklerin beni çok üzmesinden ve onurumu kırmasından başka, maddi bakımdan da bir hayli zarar vermesine rağmen, Meşrutiyet'ten önce ve sonra padişahın şahsına ve hanedanına karşı tuttuğum ve izlediğim dürüst hareket çizgisi, insaflı herkes tarafından tasdik olunur.

Sultan Mehmet Vahidüddin'in saltanatının başlangıcında gösterdiğim iyi niyet de takdir olunmadı. Veziri mahut Ferit ve onun kendi deyimiyle, "Osmanlı taç ve tahtı" etrafına topladığı birtakım rezil ve cahiller tarafından dört beş defa hayatıma ve bundan da aziz olan namusuma kast edilmek istenildi. Fakat ilk terbiyemin, çocukluk ve gençlik duygularımın etkisiyle ve hatırasını atalarımdan intikal eden kutsal bir miras, bir namus emaneti saydığım için,

hakkımda her türlü kötü niyetli tertipleri umursamadan, hizmetime başvurulduğu her zaman, saltanatın taç ve tahtını, hilâfetin mukaddes hukukunu korumak için elimden geldiği ve aklımın erdiği kadar samimiyetle çalıştım. Ne çare ki, gönüllerin sırlarını bilen ve her yaptığını adaletle yapan Allah, ilgililer hakkında af ve inayetiyle tecelli etti ve benim halisâne çalışmalarıma tevfikini refik etmedi. "Ve kâne emrullahi kaderen makduran."[5]

İşte şu hikâye ve tasvirle aşağıdaki iki noktayı da açıklığa kavuşturmak isterim: Birincisi: Atalara ait ekmek ve nimet hakkını ve bunlardan doğan minnet duygusunu, baba kanını akıtanları affa ve unutmaya kadar vardıran bir soylu sınıf yok edilmeyip korunsaydı, acaba saltanata sağlam bir zemin sağlanmış olmaz mıydı? Bir iki yüzyıldan beri medenî ve toplumsal ihtiyaçlar dolayısıyla yaygınlaşan ve genelleşen birçok felsefi görüşlere rağmen, Dünya Harbi'ne kadar hemen bütün Avrupa'da (Fransa ve İsviçre hariç) monarşi ilkeleri bu sayede ayakta kalmış ve devam etmiş olduğuna göre, fikrî ilerlemeleri ve sosyal ihtiyaçları daha bu seviyeye gelmemiş Şark milletleri ve ülkelerinde az bir himmetle inkılâpların hiç olmazsa bu kadar esaslılarına karşı koymak mümkün olurdu gibi düşünülebilir. Ancak bu halkın çoğunluğunun desteğini sağlamak ve hiç olmazsa düşmanlığını önlemek için bu ikinci noktaya riayet de bir gereklilikti.

Yukarıda anlattığım Ethem Efendi'nin padişah aleyhindeki alay ve düşmanlığının her türlü menfaat düşüncesinden uzak olarak kalbimde uyandırdığı halisane duygularla, birtakım dalkavuğun riyakârca söz ve açıklamaları, hafiye takımından bazı edepsizlerin sadakat adı altında padişaha karşı işledikleri kötülüklerin yaptığı ters tepki kıyaslanır ve her doğanın İslâm fıtratı üzere doğduğu konusundaki peygamber sözü doğrultusunda vatan gençlerinin büyük çoğunluğunun -eğer kötü dostlar tarafından bozulmamışsa- benim başlangıçtaki temiz duygularımla doğmuş olacağı kabul edilirse, padişahlara en büyük kötülüğün düşmandan değil, sarayın etrafını saran ve bütün gün sadakatten dem vurarak başına çorap örmeye çalışan sütü bozuk ayak takımlarından geldiği hükmüne varılır. Onun için devlet adamları ve saltanat yakınlarının, tarihin ve günün şartlarını bilen, padişahla millet menfaatlerinin aynı şey olduğunu anlayan, bu bilgi ve kültürle geleceği bugünden sezen ve önlemlerini buna göre alan, iş yapma iktidarı yanında övünülecek bir geçmişe sahip olan milletin ileri gelenlerinden olması gerekirdi; yoksa "İnhitâtü'd-düvel bi-irtifâi'l-esfel"[6] sırrı ne yazık ki ortaya çıkar.

---

5 "Allah'ın emirleri takdir olunmuş bir kaderdir." (Ahzâb Sûresi: 38).

6 "Devletlerin çöküşü, kötülerin yükselmesiyledir." (Yay. Notu)

***

Akademide öğretmen olduğum sıralarda Doğu Rumeli sınırında bir kurmay seyahati ve keşfiyle görevlendirilerek IV. Mecidî ve derleyip tercüme sûretiyle meydana getirdiğim bir strateji ve askerî coğrafya kitabından dolayı da IV. Osmanî nişanlarıyla taltif edildim. Fakat yukarıda açıklandığı üzere bu kitap, ben Almanya'da iken jurnal edilerek öğrencilerin elinden toplattırılmıştır. 1305 (1889) yılında Kolağalığa terfi ettim. 1306 senesinde öğrenimimi tamamlamak için Almanya'ya gönderildim. Almanya'da Hessen Homburg Husar (hafif süvari) alayında bulunduğum gibi, 81'inci piyade, 22'inci topçu alayında, 22'inci tümen kurmayı ile Genelkurmay Başkanlığı'nda hizmet ettim. Garip tesadüflerdendir ki, Almanya'da da siyasi düşüncelerim iki zıt çevreden beslendi. Ordunun ve özellikle çoğunluğu soylu olan Prusya süvari subay sınıfının aşırı muhafazakârlığına karşılık, lisanımı ilerletmek için bulduğum özel hoca da aşırı liberaldi. Böylece her iki tarafın düşünce ve görüşlerini anlama ve değerlendirme imkânı buldum. Ayrıca iki taraf hakkında beslediğim sevgi ve saygı, her ikisinin düşüncelerini, hasım olmadan mümkün mertebe zihnimde sentezleyerek bir yakınlaşma biçimi aramama sebep oldu. Bu alışkanlık daha sonra bizde de Meşrutiyet'le birlikte ortaya çıkan fikir ayrılıklarını hoşgörüyle değerlendirmeme yardım etmiştir. Devletine kötülük edenler hakkında ciddi bir kin ve düşmanlık beslemek doğal olmakla birlikte, bu on beş yıllık kavga içinde parti gayret ve düşmanlığı kafamda ve kalbimde bir yer edinememiştir.

Almanya'daki hayatımın devlet işleriyle ilgisi olmadığından, kitabımın konusunu ilgilendirmez. Yalnız askerî bilgilerimin genişlemesine yardımcı oldukları için, hizmet ettiğim alay, daire ve şubelerdeki üst ve arkadaşlarıma minnet duygularımı açıklamak ve bilhassa daha İstanbul'da iken maiyyetinde bulunarak feyz aldığım Goltz Paşa ile Kassel'de 22. Fırka Erkân-ı Harbiyesi'nde refakatinde bulunduğum Binbaşı von Ofen'in[7] isimlerini kemali minnet ve şükranla anmayı bir borç bilirim.

1310'da (1894) Almanya'dan İstanbul'a dönerek binbaşılığa terfi ettim ve genelkurmay ikinci şubesine görevlendirildim. Bu görevdeyken Halep Tümeni'nin silahaltına çağrılmasıyla, talim ve teftişiyle görevli heyetle Lazkiye ve Halep taraflarında üç ay kadar vazife yaptım. 1311 yılında Bulgaristan'da İstanbulof'un uzaklaştırılıp öldürülmesinden sonra, Bulgar-Makedonya komitelerinin saldırıya geçip Batak köyünü yakıp yıkmaları üzerine, Bulgarlarla ilişkilerimiz gerginleştiği bir sırada, Sofya komiserliği ikinci kâtipliğine tayin edildim. Bu durumlardan yararlanan birçok jurnalci, sarayın zihnini büsbütün

7 Dünya Savaşı'nda Metz Cephesi kumandanı.

yanıltmaktan geri kalmamışlardı. Kısacası, bir cülus gecesinin arifesinde güya Bulgarların, hiçbir yabancı konsolosun keşfedemeyeceği bir yerde, bir ordu hazırlayarak sınıra tecavüz edecekleri konusunda verilmiş bir jurnal üzerine, Maiyyet-i Seniye Erkân-ı Harbiyesi[8] keyfiyeti doğruca benden sordu. Komiser Vekili Nebil Bey'in verdiği tereddütlü bilgilere karşılık işin asılsız ve esassız olduğunu, açık ve kesin bir dille sunup güvence verdim. Benim zamanıma rastlayan bu açıklama, Prens Ferdinand'ın prensliğinin tasdik edilmesi ve prenslikle çok feci sonuçlara ulaşması muhtemel anlaşmazlıkların düzeltilmesine vesile olmuştur. Fakat bir süre sonra Sadrazam Rıfat Paşa'nın kayınbiraderi ve Sivas'ta bulunan değirmeninin müdürü Niyazi Bey, ilk devlet memuriyeti olarak Bulgaristan'daki devlet değirmenini yürütmek üzere komiserliğe tayin edildiğinden, kendisiyle anlaşma imkânı bulunamadı. Bunun üzerine aldığım bir aylık izinle İstanbul'a geldiğimde affımı istirham ettim. İstifam uzun süre kabul edilmedi, ben de dönmemekte kararlı davrandım ve inat ettim. Nihayet Teselya Savaşı'nın çıkması üzerine memuriyetimi başkumandanlık kurmayına naklettim. Bu savaşta tuttuğum günlük vukuat defterini Şam'da iken bir kitap halinde derlememe rağmen, o zaman yayınlanması doğal olarak mümkün olamamıştı. Bu eserin çok ayrıntılı olması ve son savaş olaylarından sonra bir savaş tarihi şeklinde yayınlanıp canlandırılmasında fayda olmadığı için, sadece o zaman yazdığım önsözü aynen ek olarak vereceğim (Bkz. Ek-1). Savaş olaylarını ise özet olarak aşağıda anlatmakla yetineceğim.

Savaşın kaçınılmaz bir hale geldiği hükmüne varır varmaz, yazılı olarak savaş yerine gönderilmemi istediysem de, bunun muameleleri dairelerde sürüklenip durmaktayken resmen savaş ilan olununca, Maiyyet-i Seniye Erkân-ı Harbiyesi'ne memur Ferik Abdullah Paşa Ordu Kurmay Başkanlığı'na tayin edildi ve Albay Rıza (Eski sadrazam Rıza Paşa) ve Yarbay Mahmut (ilga edilen âyandan Çürüksulu Mahmut Paşa) Beylerle, benim de içinde olduğum altı kurmay subayından oluşan bir heyet, kendilerinin yanına verilmişti. Sonradan Abdullah Paşa'nın görevlendirilmesinden vazgeçilmişse de, heyet bir gün gecikme ile savaş yerine hareket etti.

13/25 Nisan 1313/1897'de Alasonya'ya vardığımızda ordu sınır muharebelerinde üstün gelerek düşmanı sürmüş ve Tırnova ile Yenişehir'i ele geçirmiş bulunuyordu. Fakat bu zaferi Yunanlılar âdeta bize hediye ettiler denilirse abartılmış olmaz. Yunanlıların hataları aşağıdadır:

1- Her birliğin seferberliğini on gün kabul etsek, Yunanistan'ın en uzak merkezinden yola çıkan bir tabur, yürüyerek on beş günde sınıra gelebileceğine

8 Padişahın Kurmay Heyeti. (Yay. Notu)

göre, yirmi beş gün ve nihayet bir ay içinde hücum edebilmeleri mümkünken, bizim ta Anadolu içlerinden kuvvetler getirip sayı üstünlüğü sağlamamızı bekleyerek Albay Vasos'u Girit'e göndermişler ve savaş durumu oluşturulduktan iki buçuk ay sonra hücum etmişlerdir. Siyasi ve askerî hatanın bu kadar büyüğü düşünülemez.

2- Epir taraflarına savunma için çok, ciddi bir saldırı içinse yetersiz bir güç ayırarak Teselya'ya topladıkları esas ordularını zayıf düşürdüler.

3- Asıl ordularını da General Marki ve Mavromihali kumandasında iki tümenle Kaklamanos kumandasında bir müfrezeye bölüp bir miktar güçlerini de sol yanlarına ayırarak asıl saldırıya yalnız Marki Tümeni'yle, yani Teselya'daki gücün 2/5'iyle giriştiler. Gerçi Kaklamanos aynı zamanda şiddetle saldırmışsa da, zayıf olması nedeniyle bir sonuç elde edemeyeceği belliydi. 6. Tümen'i oyalamak ise ciddi bir fayda sayılamazdı, çünkü bu tümen zaten Alasonya'nın güneyinde verilecek büyük meydan savaşına vakit ve zamanıyla katılabilecek bir durumda değildi. Mavromihali Tümeni ise yalnız birinci Hayri Paşa Tümeni'ni oyalayabildi.

Bu sûretle Marki Tümeni zaten zayıf şekilde savunulan Melona sırtlarını aldıktan sonra, Dişkata'dan sevk edilen beşinci tümenin büyük kısmı gelince dört tümenimizin önünde, yani kendi kuvvetinin iki buçuk, üç misli bir kuvvet karşısında kaldı. Tarafımızdan biraz daha ustaca ve azimle hareket olunsa, Marki Tümeni'nin tamamının yok edilmesi işten bile değildi.

İşte bu tümen böylece Melona'da yalnız başına ve Deliler Savaşı'nda bizim 6. Tümeni'mizin önünden çekilerek kendisine katılan Kaklamanos müfrezesiyle beraber yenildikten sonra, çok dağılmış, yıpranmış ve uzun bir hat üzerine yayılmış olan orduya Yenişehir civarında toplamak üzere Diadok'un (başkumandan olan Veliahd Konstantin) verdiği geri çekilme emri yanlış anlaşılmış, ordunun panik halinde kaçmasına sebebiyet vermişti. Fakat bizim eşi görülmemiş ağırkanlılık ve tereddüdümüz nedeniyle düşman ordusu bu vartayı da atlatarak büyük kısmıyla Çatalca'da (Farsala) toplanmış ve General Smolenski Tugayı ile Golos'u savunmaya elverişli Velestin mevkiini işgal etmişti. İşte bu ucuz başarıya rağmen, karargâha geldiğimizde kumanda heyetini büyük bir hayret ve tereddüt içinde bulduk.[9] Ordu kurmay subayları ileriye gitmiş olduklarından savaş durumunu pek iyi anlayamadık. O akşam Avusturya ataşemiliterinin (askerî ataşe) Viyana'ya çekilmek üzere gönderdiği

9 Buradan itibaren 6 Mayıs olaylarına kadar verilen bilgiler 1324 yılında tarafımdan verilen konferans metninden alınmıştır.

Almanca bir telgrafı tercüme edilmek için bize getirdiler. Savaş durumunu işte bu telgraftan anladık. Şöyle imiş:

6. Tümen Koz köyünde toplanmış.
5. Tümen Yenişehir'de,
2. Tümen Tırnova'da,
4. Tümen Mati ve Melona'da,
1. Tümen Çayhisar'da,
3. Tümen Yenişehir'de,
1. İhtiyat Tugayı Alasonya'da

Düşmana ilişkin hiçbir bilgi yok. Temas tamamıyla kaybolmuş. Bunun üzerine bir toplanma planı düşünerek buna uygun şekilde büyük bir kısmımızı Yenişehir-Tırnova arasında toplamak, birinci tümeni takviye etmek ve bir miktar süvari ayırarak sağımızı gözetlemek ve savunmak üzere Zark mevkiine sevk etmek, süvari tümenini ikiye ayırıp bir kısmını Çatalca'ya, diğerini keşif için Golos'a göndermek (düşman süvarisinin pek az olması sebebiyle süvarimizin ayrılıp bölünmesi büyük bir mahzur olarak görülmemelidir) hususlarını başkumandana teklif ettiysek de, muvafakat edilmedi. Hatta ordunun eski kurmay heyetince bu teklif küstahça bir cüret olarak değerlendirildi.

Bundan dolayı deneyim sahibi ve tatbikat görmüş kişiler olarak ertesi günü Zark'a doğru sevk olunan birinci fırka yanına gözlemci sıfatıyla yollandık. Nisanın 27'sinde ufak bir piyade ateşinden sonra Zark teslim oldu. Kahvaltı etmek üzere bütün tümen karargâhı ile toplandığımız binanın içinde birkaç fıçı barut saklanan odanın bitişiğindeki bir şiltenin bilinmeyen bir kimse tarafından ateşe verilmesi üzerine beliren tehlikeyi, yanık kokusunu zamanında hissederek uzaklaştırdım ve kendimle birlikte arkadaşlarımın da hayatını kurtarabildim. Nisan'ın 16/28'inde Yenişehir'de ordu karargâhına geldiğimizde bir tümenin Yenişehir'e, iki fırkanın Yenişehir önüne, Neş'et Paşa Tümeni'nin Tırnova'ya çekilip sevk edildiğini ve süvari tugayının bir piyade alayı ile Velestin yönüne gönderildiğini anladık. Böylece bizim teklifimizin ufak değişikliklerle uygulamaya konulduğu görülüyordu. Fakat fazla olarak Birinci Tümen Tırhala'ya kadar ilerletilmiştir ki, bu tedbir aslında pek yerinde görülemez.

Velestin yönüne sevk olunan kuvvet, düşmanla temas sağlayarak yardım da istediğinden bir piyade alayı ile desteklenmiş ve hareket yerine henüz gelen Albay Mahmut Muhtar Bey de bu müfrezeye katılmıştı. Bu zâtın düzenlemesiyle 18 Nisan'da Velestin mevkiine taarruz edildi. Bu muharebede bizzat bulunmadığım için ayrıntı veremeyeceğim.

Smolenski, Velestin sırtlarını bir yan mevzi sayılacak şekilde tahkim etmiş ve kuvvetini arttırmış olduğundan, bu hücumda başarı elde edilemedi. Bundan dolayı Ferik Hakkı Paşa üç piyade alayı ile oradaki müfrezeyi takviye etti. Fakat artık çok süvariye ihtiyaç kalmadığından, süvari tugayı geri alınarak yine tümen kuruldu.

Sanırım 18 Nisan'da idi, İstanbul'dan gelen kesin bir emir üzerine bizim heyetimiz resmen ordu kurmayına memur edildi. Bunun üzerine biz kurmay dairesini aşağıdaki gibi azalttık ve üç şubeye ayırdık. Birinci şube istihbarat şubesiydi. Benim de içinde olduğum ikinci şube harekât şubesiydi. Üçüncü şube menzil ve iaşe işleri ile uğraşıyordu. Bir taraftan da ordunun savaş düzeninin yeniden tertiplenip toplanması tamamlanmıştı. Yeni kurulan karargâhın ilk işi doğal olarak düşmanla ilgili bilgiler toplamak olduğundan, süvari tümeni kumandanının yanına üst rütbeli bir kurmay verildi ve her ne şekilde olursa olsun Çatalca yönündeki düşmandan mutlaka bir haber getirmesi tembih olundu. Ayrıca karargâhtan da aynı maksatla kurmay subaylar emrinde üç keşif kolu yollandı. Bu keşifler sonucunda Prens Konstantin'in 25.000 ilâ 30.000 askerle Çatalca'da, öncülerinin Teke sırtlarında bulunduğu Velestin'de ise 8.000 ilâ 10.000 Yunan askeri olduğu öğrenildiği için, Yunan ordusunun büyük kısmının bulunduğu Çatalca üzerine harekete karar verildi. Fakat bunun için her şeyden önce orduyu dağınıklıktan kurtarmak ve elimizde büyük miktarda asker bulundurmak gerekiyordu. Bir hayli ısrar ve yazışma sonunda Yenişehir ve civarında seyyar üç buçuk tümen topladık ve Köstem hattını ve köprülerini korumak için Yenişehir'de kalmak üzere, altı tabur getirtebildik. Fakat bu kadar ısrarımıza rağmen, yine sınır üzerinde lüzumsuz 20 tabur bırakılmıştır. Hele Rumeli'nin en güzide taburlarından oluşan İslâm Paşa Nizamiye Tugayı'nın muattal bırakılmasına acımamak elden gelmez. Tırhala'da bulunan Birinci Tümen'in de Alibey Köprüsü üzerinden büyük kısma çağırılıp yaklaştırılması konusunda başkumandanlıktan muvafakat alınarak fırka kumandanına gerekli emirler yazıldı.

Çatalca'ya ne şekilde ilerlemek gerektiği konusu tartışmalara neden oldu. Bu hususta üç ayrı görüş vardı: Kurmay mirlivası Tuğgeneral Enver Celâlettin Paşa, Tırhala-Yenişehir-Velestin'den üç kol üzerine hareket edilmesini arzu ediyordu. Bu teklifin uygulanması önce Velestin'in zabtına bağlı olduğu gibi, iyi araştırılırsa dış hatlara da iyi bir örnek oluşturacaktı. Bu kollar arasına Çatalca'da bulunan faal bir düşman girerse her birini ayrı ayrı yenilgiye uğratabilirdi. Diğer görüş, Tırhala'daki tümeni bir tümenle takviye etmek, yine Tırhala ve Yenişehir'den yaklaşarak saldırmak sûretiyle düşmanın cephe ve

sol yanını vurmaktı. Bu da kuvveti ayırmak demek olduğundan sakınca taşımaktaydı. Ayrıca düşman, bu şekilde uzaktan yapılacak bir hareketi vaktiyle keşfedip kaçınabilirdi.

Bizim tasavvurumuz başkaydı. Neş'et ve Hamdi Paşa Tümenleri düşmana cepheden saldırarak oyalayacak, Memduh Paşa Tümeni düşmanın sağ yanını, ordunun büyük kısmına çekip yaklaştıracak, Hayri Paşa Tümeni de süvari tümeniyle birlikte Yunanların sol yanını tamamen çevirerek Dömeke üzerine geri çekilme hattını kesecekti. İşte bu maksat üzerine ordu emri yazıldı. Fakat emir imza edilmeden önce, bir savaş meclisi oluşturuldu. Maddeler okundukça herkes itiraz ediyordu. Nihayet sabrım kalmadı. Evrak ve haritaları orada bırakıp ağlayarak eve gittim. Harp meclislerinin çoğunlukla kötü kararlar ve sonuçlar getirdiği tarihî örneklerle ortadayken, bu meclis bir sonuca varmadan böylece sona erdi. Esasen karargâhta iki zıt fikir hüküm sürmekteydi. Eskiler, askeri birbiri ardından ve kısım kısım sevk etmek, küçük küçük muharebeler vermek taraftarı idi. Biz ise orduyu hep birlikte hareket ettirmek, kesin bir çarpışma gerçekleştirmek istiyorduk. Bu iki düşüncenin arasını bulmak için bir yandan başlayarak bizim ileri sürdüğümüz yollar üzerinden ikişer saat arayla tümenleri arka arkaya sevk etmek gibi garip bir fikir ileriye sürüldü ise de, bunu da kabul etmedik. Nihayet planımız hemen aynen kabul olundu. Yalnız bu hususta ufak bir rüşvet verdik. İlk emre göre Haydar Paşa Tugayı, İkinci Neş'et Paşa Tümeni'ni takip edecekti. "Takip" lakırdısını kaldırdık, muayyen bir yerde ihtiyatta dursun dedik. Bu sûretle fikrimizi kabul ettirmeyi başardık. İşte bu nedenle harekete bir gün gecikme ile başlandı.

5 Mayıs'ta tümenler harekete koyuldu. Yenişehir'den Çatalca'ya doğru üç yoldan hareket olunuyordu. Birinci Tümen de çapraz olarak Hacıobası üzerinden Teke sırtlarında tahmin olunan düşmanın yan ve arkalarına doğru ilerleyecekti. İsteğimiz; cenahlarımızı az geride bırakmak, merkezdeki iki tümenle düşmanın cephesine taarruzla onu yerinde bağlamak ve iki cenah tümeniyle biraz sonra yanlarına düşmekti. Fakat 6. Tümen yolunu şaşırarak sol cenahtaki 3. Tümen'le buluşmuş, ondan sonra da doğal olarak geriye dönerek bir hayli zaman kaybetmişti. Tatar köyünün kuzeyindeki Teke sırtlarında bizim tahminimizin tersine olarak düşmanın yalnız öncüsü mevzi almıştı. Bizim 3. Tümen'in öncüsü burada düşmana rastlar rastlamaz muharebeye başlamış. Büyük kısımdan vaktiyle imdat almadığı için mağlup olmuş. Merkezden gelen 6. Tümen zaten yolunu kaybettiğinden o da zaman kaybetmiş olduğu gibi, Subaşı Ovası'na doğru gittikten sonra birçok kararsızlıkla geç kalmakta idi. Bu gecikmelere geriden şahit olan genel karargâh, hareketini hızlandırmak

için beni tümene gönderdi. Kumandan ile kurmayına meram anlatmak kabil olmayınca mezkûr tümenin başındaki tugayın kumandanı Hasan Paşa'ya müracaat ettim. O da ordu kumandanı adına benim yaptığım sözlü tebligatımı yeterli görerek tümenin emrini almaya gerek görmeden kesik bir arazi içinde örtülü bir sûrette ileriye doğru meydana gelen gecikmeyi telâfi edecek bir hız ve celâdetle yürüdü.

İşte bu tugay ile 3. Tümen'in düşman öncüsüne karşı birleşik hareketi garip bir biçimde gerçekleşti: 3. Tümen'in öncüsüne mensup bir yüzbaşı, kaputunu emir erine verir; Arnavut nefer iyi Türkçe bilmiyor. Yürüyüş esnasında silah ve teçhizatından başka fazla olarak bir de yüzbaşının kaputunu taşımak güç geldiğinden olmalı ki, kaputu sırtına giyer, öncü kuvvetler mağlup olup çekilmeye başlayınca bu eri görenler genç bir kurmay subay zannıyla kendisinden emir isterler, o da Türkçe bilmediğinden yalnız, "İleri! İleri!" diyebilir, kendisi de ileriye doğru koşar. Borazanlar da bunu ciddi telakki ederek ileri işaretini çalarlar. Ricat eden asker tekrar ileri döner. Tam bu taarruz üzerine Hasan Paşa Tugayı da diğer yönden düşmanın yanlarına düşmüş bulunur. İki ateş arasında kalan Yunan öncüleri artık dikiş tutturamaz, dağınık ve bozgun bir sûrette geri çekilirken, imdada gelmekte olan büyük kısım üzerine düşerek bunu da bozguna ortak eder. İşte Çatalca Savaşı'nın ilk devresi bu şekilde sona erer.

Düşmanın durumu, düşünce ve niyeti bilinmeyince emirler yalnız birinci devir için verilir. Biz de verdiğimiz emirde Küçük Çınarderesi'nin kuzeyindeki tepelere, yani belirttiğim Teke sırtlarına kadar hareketi öngörmüştük. Fakat çok çabuk ve erken nail olduğumuz bu başarıdan yararlanmak için savaşa ve takibe devam etmek istedik. Bunun için gereken emirler sözlü olarak kurmay subaylar aracılığıyla tümenlere bildirildi. Önce Hamdi ve Memduh Paşa Tümenleri savaşa girdiler. O sırada ikinci Neş'et Paşa Fırkası bir tugayı ile İdris köyünü, bir tugayı ile de köyün doğusundaki tepeyi işgal etmişti. Bu tümeni ileri harekete razı etmek için epeyce zahmet çektim. Birinci Tümen, genel emre uyarak Hacıobası'na gelmiş, fakat nasıl? Tugayın birini Göceri'de ihtiyat bırakmış! Bir alayını yana diye ayırmış ve iş görmek için elinde bir tek alay kalmış. Bundan dolayı Kurmay Yüzbaşı Nuri Bey vasıtasıyla düşmanla Dömeke arasına girerek geri çekilme hattını kesmesi hakkında gönderilen emir birçok önemsiz ve boş vehimlerle birlikte askersizlik yüzünden yerine getirilemedi. Bu nedenle plan gereğince en çok ümitvar olduğumuz bu tümenden yararlanamadık.

Savaşın ikinci devresinde yine Hasan Paşa Tugayı ile 3. Tümen'in Taki Bey kumandasındaki öncüsü, ilk hatta bulunuyordu. 1., 2. Tümenlerin görünmemesinden ve 6., 3. Tümenlerin büyük kısımlarının biraz geride kalmalarından

cesaretlenen Prens Konstantin, karşı taarruza başladı. Bu durum karargâhımızda doğal olarak biraz heyecana neden oldu. Çünkü bizde verilen emirlerin büyük bir tereddüt ve yavaşlıkla yerine getirildiği görülüp anlaşılıyordu. Bunun üzerine derhal tamamlayıcı ve kesin emirler yazıldı. 6. Tümen'e, diğer tugayı ile hemen Hasan Paşa'nın sağına doğru uzanması gerektiği bildirildi. Memduh Paşa'ya da sözlü olarak bir alayla Taki Bey'in solunu uzatması ve bir tugayını Tatarlı civarına ihtiyat göndermesi emrolundu. Ben, Hayri Paşa'yı bulmak üzere hareket ettim. Maksadım bu tümenle düşmanın yanına ve geri çekilme hattına düşmekti. O esnada uzakta bir kol gördüm ve bunu Hayri Paşa Tümeni zannettim, yolda ordu topçusunun da piyade muhafazası olmaksızın 6. Tümen'in sağma doğru hat açmak üzere olduğunu gördüm. Fakat Neş'et Paşa bölüğünden haber yoktu. Meğerse Hayri Paşa zannettiğim kol, Neş'et Paşa imiş. Kuraldan olduğu üzere savaş meydanına top ve tüfek sesine geleceğine, uzaklaşarak güneybatı yönüne ilerliyor. Ferik Paşa'yı bulamadım. Hayvanımda da daha fazla koşacak takat yoktu. Dolayısıyla kolun en gerisinden gelen bir alayın başındaki binbaşıya beni takip etmesini söyleyerek ordu topçusunun sağ yanma doğru ilerlemeye başladım. Binbaşı da muvafakat etti. Bu sûretle ordu topçusunu korumak, hatta düşmanın taarruzu ilerlemişse yanına bir karşı taarruz yapmak bile kabil olacaktı. Haklı ve meşru müdafaya dayanmak şartıyla taparcasına sevdiğim savaşı yakından görmek hülyalarıyla dalgın bir şekilde ilerlerken, kurşun vızıltıları başladı. Askeri savaş düzenine koymak üzere arkaya baktım, kimse yok! Gayet hafif arazi dalgaları ve ekin tarlaları sebebiyle hiçbir şey görünmüyor.

Derhal geriye dönerek baktığımda binbaşının yine bıraktığım gibi tümenin ardında yola devam etmekte olduğunu gördüm. Tehditkârâne soruma cevap olarak albayın beni takip ettirmediğini söyledi. Sabahtan beri doğru anlaşılmamamın sebep olduğu üzüntüyle kılıcımı göstererek albaya hücum ettim. Bu kızgınlık ve o sırada yanımda beliren Alman Ataşemiliteri Yüzbaşı Herr Morgen'in tasdik eder tarzda vaziyet alması, nihayet alayın istediğim yönde hareketini sağlayabildi. Benim emir almadan, bir tümenin, bir kısmını böyle kırıcı bir sûrette devralışım, şüphesiz kanun ve kurallara uygun değildir. Fakat çarpışma olan yerden bir askerin uzaklaşması daha büyük ve maddi, nizami olduğu kadar, manevi ve vicdani bir hata idi. Böyle büyük bir hatayı düzeltmek için küçüğünü, sorumluluğu üzerime alarak, ben yaptım. Bu sûretle geceleyen topçumuzu ve bütün muharebe meydanının yanını koruyabildim. Emirlere ve yardımlaşmaya hakkıyla uyulmadığı takdirde düşmanın bir karşı taarruzu sonucunda biz kısmen yenilgiye uğrayabilirdik. Kumandanların en-

dişe ve tereddütleri ise bu yenilgiyi sonradan bir genel yenilgiye çevirebilirdi. Bu taarruzun önemsiz kalmasının birçok nedenlerinden en önemlisi Hasan Paşa Tugayı'nın şiddetli bir şekilde ilerlemesi oldu. Savaşta çoğunlukla taarruz düşüncesi ve cüret, zaafı örter. Hasan Paşa Tugayı'nın ilerlemesi üzerine Yunanlar karşı taarruzdan vazgeçerek savunmayla yetinmeye karar verdiler. Hasan Paşa, Taki Bey'le taarruzda ısrar ederek gece saat bir buçukta Çatalca İstasyonu'nu ele geçirdi.

Goltz Paşa'ya İstanbul'dan yazılan bir mektupta, o gece karargâhta, sabahleyin taarruza devam edilip edilmemesi durumu söz konusu edilerek taarruz düşüncesinde benim yalnız kaldığım -paşanın bu savaşla ilgili yayınladığı eserde- anlatılıyor ve askerin yorgunluğu, cephane ve erzakın az olması yönünden takibin mümkün olamayacağı tasdik ediliyor.[10]

Ben karargâhta taarruz tartışması geçtiğini hatırlamıyorum. Ancak Neş'et Paşa'ya verilen emir, bulunduğu yerde kalmak, askeri toplamak, orduyla kendi arasındaki boşluğu örtmek için oraya bir alay koymaktan; Hayri Paşa'ya verilen emir de geceden hareketle şafaktan önce Neş'et Paşa'nın sağında mevki almaktan ibaretti. Neş'et Paşa Tümeni o civarda cephesine paralel olan Dömeke şosesinin ortalama kurşun menzili uzaklığında ve bunu kolaylıkla kat edecek bir mevzide bulunduğundan, böyle bir düzenleme ertesi günü muharebeyi istemek demekti. Fakat kalben muharebeyi kimin isteyip kimin istemediğini bilemem. Eğer Neş'et Paşa, önünden resmigeçit yaparcasına düşman hareketine izin vermeyip hiç olmazsa topçusuna ateş ettirse, Hayri Paşa da yavaş davranmakta inat ve ısrar etmeseydi, ertesi günü bir muharebe daha çıkacak, düşmanın mağlubiyeti perişanlık ve bozguna dönüşecek, hiç olmazsa sahra topları elimize geçecek, Dömeke'de verilen can kaybına yer kalmaksızın sefer onbeş gün önce daha parlak bir şekilde sonuçlanacaktı.

6 Mayıs sabahına kadar alınan raporlar düşmanın Velestin'de sebat ettiğini göstermekte, hatta Çatalca'dan çekilen askerle Velestin'e yardım olunduğu şüphesini bile uyandırmaktaydı.

Bundan dolayı aşağıdaki emir kaleme alındı:

1- Süvari tümeninden bir alayın yanına katılacağı Memduh Paşa Tümeni, Çatalca-Golos demiryolu boyunca Peşrevli-Velestin yönünde hareket ile Smolenski kuvvetinin sol yanını ve arkasını tehdit edecek.

2- Haydar Paşa İhtiyat Tugayı, emri aldığı noktadan yön değiştirmek sûretiyle, Hakkı Paşa kuvvetini takviye etmek üzere en kısa yoldan Velestin'e hareket edecektir.

---

10 Colmarr Frhr. Von der Goltz, *Der Thessalische Krieg und die Türkische Armee*, Berlin, 1898, s. 275.

3- Diğer tümenler toplanarak düşmanın geri dönüp taarruz etmesini engellemeye ve gerektiğinde hemen harekete hazır olacaklardır.

4- Süvari tümeni, Dömeke ve Kardiçe yönünde keşif yapacak ve öğleden önce düşmanın geri çekilme yönlerine ve yeni mevzilerine dair bilgi getirecektir.

5- 6. Tümen, Kasiyadris Dağlarına doğru piyade keşif kuvvetleri gönderecektir.

Başkumandan Paşa bu emri alır almaz imza edeceğine cebine koyarak Farsala'da bir savaş meclisi toplamak üzere tümen kumandanlarını davet etti.

Aynı sabah, yalnız Hasan Paşa Tugayı düşman öncülerinin geri çekilmesini hisseder etmez, bir süre ateşle takip etmiş ise de, diğer yerlerde bütün gün bir ölüm sessizliği hüküm sürmüştür.

O gün Çatalca'da mükemmel bir öğle yemeği yenildikten sonra, bir danışma meclisi toplandıysa da, arka arkaya gelen aksiliklerle fikren ve bedenen yorgun ve üzgün olduğum için hiçbirine katılmayarak bir köşede uzunca bir uyku kestirdim. Bu da çok isabetli olmuş. Çünkü Hayri Paşa kendisine yazılan şiddetli tezkireler ve emirlerin haklı olarak benim kalemimden çıktığına hükmettiğinden, Neş'et Paşa da bir alayını tümeninden zorla ayırdığımdan dolayı, oldukça kaba açıklamalar ve şiddetli şikâyetlerde bulunduklarını, fakat başkumandanın beni savunduğunu sonradan işittim.

İşte bu savaş meclisi sonucunda sabahleyin kaleme alınan bizim emir uygun bulunarak imza olunduysa da, öğleden sonra saat üçte ancak dağıtılabildiğinden o gün uygulamaya konulamaz. Bu yüzden Smolenski tam emniyet ve huzurla Ermiye'ye çekilir. Biçare Haydar Paşa Tugayı da, muharebe günü top sesine koşmak için veremediği kararı, bugün kendiliğinden alarak Çatalca'ya gelmiş bulunur ve gereksiz yere bir hayli mesafeyi iki defa kat ederek güç kaybeder ve daha önemlisi çarık eskitir.

6 Mayıs'ta düşmanın Velestin'i terk ettiği, ertesi günü sabah erkenden alınan bir rapordan anlaşıldı. Fakat bu haber üzerine karargâh Golos'un zabtı için yapılacak harekâtı idare ve fetih şerefini elde etmek için Velestin'e hareket kalkıştı. Velestin'den çekilmekle düşmanın Golos'u terke karar vermiş bulunduğu çok açık olduğundan, oralarda önemli harekât olmayacağı için gitmekten vazgeçilmesi, Memduh ve Haydar Paşa kuvvetlerinin de hareketlerinin geri bırakılmasını rica ettiysem de, kimseye dinletmek mümkün olamadı. Epeyce sıkıcı aşamalar içermekle birlikte, aslında önemsiz olması dolayısıyla karargâhın yollarda Velestin, Golos ve Yenişehir'de kaldığı beş günlük olayları anlatmıyorum.

Her ne hal ise Mayıs'ın on birinde Teke karargâhına, ordunun büyük kısmının başına dönüp, takip edecek harekât için gerekli tertip ve önlemlerin alınması için acele edildi. Bu önlemlerden biri olarak Hüsnü Paşa Tümeni'nin sonradan gelen Sadık Paşa kumandasındaki tugayı ile Karviçe'yi işgal ve Memduh ve Haydar Paşa kuvvetleri büyük kısma çağrılıp birleştirildi. Elimizde işe yarayacak bir harita bulunmadığı gibi, eski coğrafya bilgimiz de yeterli olmadığından Dömeke'ye nasıl taarruz edilmesi gerekeceği konusunda tereddüt etmekteydim. Daha Yenişehir'deyken, elimize geçen ve yalnız Dömeke civarını içeren 1/50.000 ölçeğindeki haritaya göz gezdirmek, âdeta dehşet veriyor ve cesaret kırıyordu. Çünkü bu mevziin cephesinin ve sol yanının dayandığı Pend silsilesinin sağlamlık ve erişilemezliğini hakkıyla gösteriyordu. Bereket versin ki, Teke'ye gelişimizin ikinci günü 1/100.000 ölçeğinde bir keşif haritası elimize geçti. Bu harita, Otris silsilesinden Yenişehir yakınlarına kadar Dömeke paftasının doğusundaki araziyi içermekteydi. Bunun üzerinde düşündükten sonra derhal zihnimde kararımı verdim. Karargâhın önünde heybetli bir görüntü vermekte olan Kasiadris Dağları hakkında yaptığımız araştırma, özellikle buraları daha bizim elimizdeyken avlanmak nedeniyle gençliğinde hayli dolaşmış olan Hasan Paşa'nın söylediklerinden, bu dağların askerî harekâta uygun olduğu, hatta harita üzerinde görülen dört yolun ikisinden, biraz tamir, emek ve piyade yardımıyla sahra topu bile geçirilebileceği anlaşılmaktaydı.

Düşman hakkında alınan haberler, bu dağların yalnız üç tabur piyade ve bir miktar Philhellen (Yunan dostu) gönüllülerle doldurulduğu merkezindeydi. Şu halde: Ordu topçusunun katılacağı sağ kanadımız ile düşmanı Dömeke'de cepheden tutmayı, dağ topçusu arttırılacak olan sol kanadımızla Kasiadris Dağlarını dört kol ile geçerek Dömeke mevziinin yan ve arkalarını ve buradaki geri çekilme hatlarını tehdit etmeyi düşünüp tasarladım. Fakat bu kere tasavvurum kumandanlarca itiraza uğramamış olduğu halde, kurmay subayların bazıları tarafından eleştirildi. Buna sebepse, düşmanı sağ kanadımızla çevirerek doğuya doğru atmak konusundaki ana fikirden zihinlerinin hâlâ ayrılamamış olmasıdır. Halbuki bu fikri sınırdayken gerektiren askerî ve coğrafi sebepler artık ortadan kalkmıştı. Bununla birlikte bu itirazlarda en ileri giden Mahmut Muhtar Bey olup, hatta bir gün, "Sen Almanya'da askeri yüksek dağlara, yalçın kayalara çarptırmayı mı öğrendin?" yollu iğnelemeye kadar bile vardı. Fakat sonunda o da görüşümüze katıldı, ancak kararını düşman mevzilerini birkaç koldan keşfi sonucuna kadar geri bıraktı.

Bu konuda güven ve kanaatim o kadar kesin ve sarsılmazdı ki, Mahmut ve Rıza Beylerin gittiği bu keşiflere katılmaya gerek görmedim. O gün karargâhta

fikir huzuru ile çalışarak, keşif sonucunda yine karşı bir görüş ve teklifte bulunulursa kumandan, paşaya vermek üzere bir gerekçe tasarısı düzenlemeyi ve eğer bununla da karşımdakileri inandırmak mümkün olmazsa işten çekilmeyi tasarladım. Bu tasarı sırf askerî bir nitelik taşıması, önemsiz, müsveddesi de pek acele ve kötü yazılmış, temize çekmeye de vakit bulunamamış olduğundan takdim edilememiştir. Her neyse ki keşiflerin sonucu düşüncelerime aykırı çıkmadı. Bu sûretle emirlerin yazılması sırasında meydana gelen birkaç itiraz da bertaraf edildi.

Sağ kanat Birinci Hayri Paşa, İkinci Neş'et Paşa (bu tümene Mustafa Nuri Paşa kumandasıyla henüz 2. Ordu'dan gelen Nizamiye Tugayı birleştirilerek ve eski tugaylarından biri ayrılarak sağ kanat ihtiyatı teşkil edilmiştir) tümenleriyle Sabit Bey İhtiyat Tugayı'ndan (Neş'et Paşa Tümeni'nden alınan tugay), bütün ordu topçusundan ve süvari tümeninden ve henüz gelen üç bin kadar Priştineli Arnavut gönüllülerinden oluşmuş ve Kardiçe'deki kuvvetlerin de savaşa katılmak üzere hareketi emredilmişti. Bu kanadın iki asıl kol ile birer yancı ve Kardiçe kuvvetinden ibaret olmak üzere süvarinin gizleme perdesi arkasından beş kol ile hareket etmesi, ordu topçusuyla ihtiyat tugayının ikinci tümeni takip etmesi emredilmişti. Sol kanat Hamdi ve Memduh Paşa Tümenleri ile Haydar Paşa İhtiyat Tugayı'ndan ve Kalkandelen gönüllülerinden oluşmaktaydı.

Bu kanat da dört değişik yol üzerinden hareketle o gün akşama kadar Kasiadris Dağlarının güney yamaçlarına hiç olmazsa Çatma-Gedik-Koçarlı hattına kadar ilerleyecek, ertesi günü eğer sağ kanadımız düşmanla şiddetli çatışma içindeyse buna yardım etmek üzere hızla ve şiddetle düşmanın yan ve arkalarını tehdit edecek tarzda taarruz edecek, eğer düşman geri çekiliyorsa ihmal etmeden bunu Korfu Boğazı yönünde takip edecekti.

Velestin'de bulunan Hakkı Paşa Tümeni de Ermiye'de bulunan düşman kuvvetlerini batı yönünden çevirmekle birleşmelerini engelleyecek şekilde büyük kısımlarına taarruz edecekti.

16 Mayıs akşamından önce, sağ kanat Demirli-Ahmetli üzerinde toplanmış ve sağ kanat kolbaşılarının geceleyin gayet gizli bir şekilde ileri karakol hatlarına kadar ilerlemesi emredilmişti.

Ertesi gün, 17 Mayıs 1313/1897'de harekât emredildiği gibi ve düzgün bir şekilde yerine getirildi. Sağ kanat kolbaşıları öğleden sonra saat bire doğru düşman mevziinin ateş menziline ulaşarak yayılmaya başlamış, biraz sonra topçu da ateş açabilmişti. Fakat ordu topçusunun tamamen hat açması saat üçü geçti. Sağ kanat yancısı düşmanın üstün kuvvetleriyle epeyce şiddetli bir

çatışmaya giriştiyse de, Kardiçe'den gelen kolla Arnavut gönüllülerinin ve nihayet süvarinin yaklaşması ve süvari bataryasının ateşiyle akşama kadar karşı koyabildi. Hayri Paşa, hem en küçük vesilelerle hareketi geciktirmekte hem de büyük kısmı ile önemli bir savaşa tutuşmamaktaydı.

Goltz Paşa'nın eserinde, birinci tümene güya Çamaşi yoluyla düşmanın sol yanını kuşattırmak şeklinde başkumandana atfolunan niyetler ve yedek tugayın gelip gitmesi hakkındaki varsayımlar, tamamıyla gerçeğe aykırı ve haber verenlerin kuruntularından ibarettir.

Saat 2.30'dan sonra Mahmut Muhtar Bey, başkumandandan izin alarak İkinci Tümen'e gitti. Neş'et Paşa Tümeni'ne bağlı Nizamiye Tugayı'nın parlak bir hücumuyla saat dörde doğru düşmanın ileri mevziini teşkil eden Ormanlı-tepe ele geçirildi. Fakat hücum, daha topçu ateşiyle üstünlük elde edilmeksizin topçu yardımı olmadan yapıldığından büyük kayıplara uğranılmıştır. Güneşin batmasına yakın topçumuz düşman topçusunu susturmuşsa da, düşman tarafından Dömeke Dağı eteklerindeki siperlerden açılan şiddetli piyade ateşi bizim piyade hücumunu imkânsız bir hale getirmişti. Sol kanat görevini hakkıyla yapmış, gösterilen hattı geçmiş, hatta Hasan Paşa Tugayı Çatma'nın güneybatısındaki tepelere yerleştirdiği dağ toplarıyla Neş'et Paşa Tümeni'ne yardım da etmiştir. Bu şekilde her iki kanat için akşama kadar kesin biçimde istenen sonuç elde edilmiş sayılabilirdi. Karargâh geceyi muharebe meydanının birkaç kilometre gerisinde, şose üzerinde geçirmiştir ki, bu durum gerçekten Allah'ın bir lütfu olmuştur.

Topçu kumandanının hayvanlara su vermek için topları geri almaya kalkması yüzünden, asker arasında düşmanın on bin kadar süvarisinin hücum edeceği yolunda bir söylentinin çıkıp yayılması üzerine Nizamiye Tugayı korku ve dehşete kapılmış, geriye gönderilen yaralılara eşlik etme bahanesiyle asker çekilmeye ve kaçmaya başlamıştır. İşte bu yüzden, genel bir galibiyet elde edilmek üzereyken yenilgiye uğramamıza ramak kalmıştı. Genel karargâhın yakında ve yol üzerinde bulunması sayesinde hemen gereken şiddetli tedbirlere başvurulduğu ve topçu eski yerine geri gönderildiği gibi hastaların nakli de geri bırakılarak büyük zorluklarla tehlikenin önüne geçilebildi. Sol kanada yazılı olarak ertesi sabah gün ağarmadan önce hareket edilerek Dömeke'deki düşmanın yan ve arkalarını tehdit etmesi emredilmişse de, sağ kanadın sabah erkenden hücum etmesi konusunda ısrarlı teklifler, kurmay başkanının karışması ve şiddetle karşı koyması nedeniyle kabul ettirilemedi. Halbuki ordunun bölünmesinden doğacak her türlü tehlikenin önüne geçmek, her iki kanadın şiddetle ve hızla hareketlerini birleştirmesine bağlıydı. Hele şükür, güneşin

doğmasıyla birlikte, düşmanın mevzilerini terk ettiğini anlayarak teselli bulabildik. Bununla beraber uyuşukluk ve atalet yine devam etti. Ancak akşama doğru Hayri Paşa Tümeni kasabanın biraz ilerisine sevk edilebildi. Aldığı emir üzerine çekilen düşmanı takip eden sol kanadımız, düşmanın bütün kuvveti önünde yalnız bırakıldı. Fakat şükür ki, düşman bu durumdan yararlanmadı. Yine bu atalet yüzünden düşmanın sol kanadının sonunu oluşturan kuvvetler, Çamaşi ve Tavuklu üzerinden rahat ve sıkıntısız geri çekilerek ordularıyla birleşebildiler.

18 Mayıs akşama doğru Otris silsilesi eteklerinde Palamehan civarında düşmanla karşılaşan Hamdi Paşa'nın yardım isteyen mektubu, gece yarısından sonra Dömeke'de Kumandan Paşa'nın eline ulaşınca bizi uykudan uyandırdı. Süvari tümeniyle Dömeke'nin bir iki kilometre kadar güneyinde konmuş olan Sabit Paşa Tugayı'nın Palame Hanı'na doğru derhal ilerlemesi ve Omberyaki'ye kadar güçlükle ilerleyebilmiş olan Hayri Paşa'nın da hemen Hamdi Paşa ile bağlantı kurarak gerektiğinde yardım etmesi, Neş'et Paşa'ya da gelecek emre göre harekete hazır bulunması bildirildi ve karargâh gün ağarmadan önce Furka'ya doğru hareket etti.

Palame Hanı'na vardığımızda, sabaha karşı Memduh Paşa'nın kurmay subayı Kolağası Mehmet Ali Bey'in iki tabur redif ve Kalkandelen gönüllüleriyle yaptığı bir baskınla Furka'yı ele geçirdiğini ve her iki tümen öncülerinin Otris'in taksim sularına kadar ilerlediğini haber aldık. Artık düşmanın moralinin büsbütün bozulduğu anlaşıldığından, başlayan muharebenin devam ettirilmesiyle bugün Lamye'nin zabtını ve mümkünse ertesi günü Termopiller'e kadar ilerlemeyi tasarlamakta ve askerlik anlayışı "İğne boyu konak, altı ay oturak" atasözüne gerçekten uyan kurmay başkanımızla bu meseleyi münazara ve münakaşa ederken İstanbul'dan, Rusya imparatorunun ısrar ve zorlaması nedeniyle hemen mütareke yapılması için kesin emir geldi. Bu zor emri de başkumandan paşa benim omuzlarıma yüklemek istedi. Fakat Termopiller'in zaptını tasarlarken galip bir askerin muzaffer harekâtını önlemek nefsime ağır geldi. Bir saat önce geçirdiğim bir kaza yüzünden hayvanım topal, kılıcım kırık, elbisem yırtık olduğundan bu durumda düşmanların karşısına çıkmamın doğru olmayacağını ileri sürerek özür diledim. Dolayısıyla bu görev Albay Rıza Bey'e verildi. Bu zât, mütareke konusunda Rusya'nın işe karışmasından cesaret bulan Yunanlıların ümitsiz bir hareket türünden gösterdikleri bir gayretle başlayan muharebeyi kestirmiş, yani askerimizin muzaffer yürüyüşünü durdurmuş olsa da, hiçbir mukavele imza etmedi. Bugün Yunanlıların paniği o dereceye varmıştı ki, birkaç gönüllü Arnavut neferin bir efzun taburunun

içine girerek sille tokat silahlarını aldığı, bazı şahitler tarafından ifade edilmiştir. Ertesi günü resmen ve yazılı olarak anlaşma akdi için benim gönderilmemde ısrar edilerek birkaç kere Yunan delegeleriyle bir araya gelinmiş, özetle Yunan donanmasının gerek Osmanlı, gerekse istilâ edilmiş sahil sularına yaklaşamayacağı ve hiçbir yerde gemilerimizi kontrol edemeyeceği gibi faydalı şartlar elde edilmiş, böylece ihtiyaçlar Golos Limanı'ndan deniz yoluyla ve buradan Çatalca ve Kalabaka'ya kadar demiryoluyla getirilerek idare ve iaşe işlerinin kolaylaştırılması ve temini başarılmıştır.

Fakat buna rağmen, kötü idare, rüşvet ve hırsızlık yüzünden askeri aç ve çıplak denilecek bir şekilde türlü sefalet ve hastalığa yakalanmaktaydı. İyi niyet ve şefkati söz götürmez olan Ethem Paşa merhuma bu yolda defalarca şikâyet edilmişse de, levazım memurları ve müteahhitlerin dayanakları çok güçlü olduğundan, o da bu duruma çare bulamıyordu. İşte bu esnada yaradılış ve ilk terbiyemin özellikleri tamamen ortaya çıktı. Biçare er ve gazilere karşı hissettiğim çok büyük şefkat, yolsuzluk yapanlara karşı haddimin, rütbemin, vazifemin kat kat üstünde ve dışında sertlik ve şiddete sebep oldu. Sonunda Temmuz'un ilk günlerine rastlayan bir gece Müşir Paşa tarafından çağrılarak Tophane'de kurulan elçiler komisyonuna görevlendirildim. Albay Sabit Bey'le birlikte ertesi günü sabah erkenden hareket etmek üzere hazırlanmam emredildi. Fakat bir önsezi ile saklanmak istenilen hakikat gözümün önüne gelmişti. Sabahleyin veda nedeniyle Müşir Paşa'nın yanına gittiğim zaman, Dömeke çarpışmasından beri defalarca kurmay heyetinin terfi ve taltifi hakkındaki önerilerinin kabul olunmadığından ve buna benim neden olduğum endişesinde olduğundan söz ederek ayrılmamdan sonra arkadaşlarımın taltifini önermelerini rica ettim. Gözleri doldu ve bana beş yerden mühürlü bir zarf teslim ederek vedalaştı. Arkadaşım Albay Sabit Bey tarafından sözde hissettirilmeksizin, fakat ne yolda telgraf çektirmeme ne de İstanbul'a geldiğimizde istasyondan eve gitmeme izin verilmeksizin şifre kâtibi Kâmil Bey'e teslim olundum. Bu zât da dört beş aydan beri savaşta olduğumu göz önünde bulundurmayarak o zaman piyade dairesi asbaşkanı ve fahri yaver sıfatıyla İstanbul'da bulunan Nâzım Paşa ile görüşüp padişah aleyhinde tertiplerde bulunduğum yolunda eski olduğu kadar saçma da olan birtakım sorular sorduktan sonra, zarf ile birlikte padişahın huzuruna gitmiş ve birkaç saat beklettikten sonra, evime gitmemi ve kimseye bahsetmememi tembihleyerek terhis etmiştir.

Tophane konferansında kararlaştırılan barış şartlarının Atina'daki kötü etkisi sonucunda Ralli kabinesinin düşmesi üzerine savaşın tekrar başlaması ihtimalinden dolayı, bir gün içinde yine cepheye gönderilmeme rağmen,

Dömeke'ye varışımdan bir hafta sonra, yine bir jurnal üzerine tekrar İstanbul'a çağrılıp Şam redif tümeni kurmayına tayin olundum. Bütün bu savaşın maddi ödülü, söz gelişi Arabistan vilâyetlerinin en uzak bir kazasındaki jandarma onbaşısından bile esirgenmeyen Yunan harp madalyasından ibaret kalmışsa da, cezanın manevi hayrı süfli bir çevreden uzaklaşmak ve gurbete gitmek olmuştur. Yalnız bu savaş dolayısıyla Almanya İmparatoru tarafından Üçüncü Rütbeden "Couronne de Prusse" Nişanı'yla taltif edildiğimi ibrete değer olduğu için açıklamaya gerek görürüm. Benim ordudan kesin şekilde ayrılmamdan sonra, kurmay heyeti de kıta subayları gibi bol bol rütbe, nişan ve hediyelerle taltif edilip sevindirildiklerinden, hiç olmazsa bazı arkadaşlarıma karşı duyduğum utanç ve vicdan azabından kurtuldum.

Padişahın hakkımdaki öfkesinin nedenini hâlâ bilememekteyim. Gerçi soruşturma sırasında Nâzım Paşa merhumla tanışmam konusundan başka bir şeyden söz edilmedi ve bunu jurnal etti diye ima sûretiyle veya açıkça İstanbul'da bazı kimseler de gösterilmek istenildi. Fakat zannımca gözden düşmemin asıl nedeni bu değildir. Cephede olduğu kadar İstanbul'da, yüksek makamlarda da eksik olmayan, askerin hayatı pahasına keselerini doldurmak isteyenler, aczime bakmadan kendilerine karşı açtığım mücadele üzerine, el-birliğiyle uzaklaştırılmama çalıştılar. Ordu Levazım Reisi, Şifre Kâtibi Bosnalı Kâmil Bey'in hemşehrisi ve koruyucusu olması dolayısıyla, dört göz arasında cereyan eden soruşturmada muhtemelen bu zâta birkaç ay önce verilen bir jurnalden söz etti ve belki padişaha karşı bu mesele abartıldı. Çünkü Nâzım Paşa bundan birkaç yıl sonrasına kadar İstanbul'da ve ikbal mevkiindeyken benim kendisiyle tanışıklığımdan dolayı ordudan çağrılıp Şam'a sürülmemde mantık görülemez. Zaten hangi işimizde mantık var ki, bunda olsun.

Beşinci orduda bulunduğum yedi yıl içinde Şam redif tümeniyle beşinci süvari tümeni kurmayında, ordu kurmayının ikinci ve birinci şubelerinde ve ek memuriyet olarak Hicaz demiryolu üyeliğinde bulunmuş ve usûlden olduğu üzere piyade ve süvari kıtalarının teftişi vesilesiyle Suriye'nin birçok kısımlarını gezerek savunma bakımından keşif ve araştırmalar yapmıştım.

Vali ve kumandanların bu kez her nasılsa teveccühlerini kazanarak daimi olarak vilâyetle ordunun ortaklaşa ilgilendiği meseleler ve meclislerde bulundurulduğumdan Cebel-i Dürüz, Leca ve Cebel-i Safa'da birçok kez görev aldım. Suriye'nin denizden gelecek bir saldırıya karşı savunulması konusunda ayrıntılı bir toplanma ve harekât planı ve Cebel-i Dürüz'e bir taarruz projesi düzenlemiş ve burada asayişin sağlanmasıyla Leca ve Safa bedevilerinin eşkıyalıklarını önleme konusundaki düşüncelerimi içeren tasarılar kaleme almıştım. Fakat artık

Kurmay Yüzbaşı Ahmet İzzet Bey

Binbaşı Ahmet İzzet Bey

üzüntüleri yenilemek ve hüzün vermekten başka bir faydası olamayacağından, bunların ne aynen ne anlam olarak anılmasına gerek görmedim.

1311/1896 ve 1312/1897 yıllarında iki kez toplanan büyük kuvvetler ve yapılan askerî harekât ile çözülmeyen ve Rusya hükümetiyle İbnürreşid'in işe karışmasına neden olan bazı çözülmemiş meselelerin halli için 1318/1902 başlarında geçici olarak Cebel-i Dürüz Fevkalâde Kumandanlığı'na tayin edilerek adı geçen işlerin çözülmesini başardım. İşin başında Cebel-i Lübnan eşrafından Emir Şekip Arslan, Dürzi liderleriyle görüşmeleri yürütecek, ben de yanıma verilen askerle (merkezden bir alay piyade, bir alay süvari ve bir cebel bataryası verilmiş ve birkaç gün sonra da Cebel-i Dürüz'de bulunan kuvvetin kumandası da bana bırakılmıştı) takviye kuvveti olacaktım. Fakat Emir Şekip Lübnan'ın Cevf Kaymakamlığı'na tayin edildiğinden, az zaman sonra ayrılınca işin siyasi ve askerî yönleri de bana kalmıştı. Dürziler ile yaptığım anlaşma sayesinde 1326/1910 yılına kadar o bölgede asayiş devam etmiştir. Ne çare ki Meşrutiyet'in başlarında gösterilen coşkunluklar, yazık ki orada da acıklı izlerini göstererek çok kanlar dökülmesine neden olmuş ve çeşitli şekil ve sûretlerde I. Dünya Savaşı'na kadar bir Suriye meselesi ortaya çıkarmıştı. Nihayet Hicaz demiryolu nâzır muavinliğine ve ek olarak iş taburları kumandanlığına tayin edildim ve bu sırada Akabe'nin savunma planını düzenlemek için o civarlarda bir keşif yapmakla görevlendirildim. Suriye'de geçirdiğim yedi yıl içinde yarbay (1314/1898) ve albay (1317/1901) rütbeleri verilmiş ve sırasıyla Üçüncü Mecidi, Osmanî ve İkinci Mecidi nişanları ve Almanya imparatorunun gezisi dolayısıyla Üçüncü Rütbeden Kırmızı Kartal (1314/1898) Nişanı ihsan buyurulmuştur. Suriye'de ve çoğunlukla halim selim ahalisi arasında misafir olduğum süre, memuriyet hayatımın en rahat ve verimli bir devresidir. Binbaşılıkta ölmek üzere sürüldüğüm bu mübarek memleketten, yedi sene içinde tuğgeneral olarak ayrıldım.

Kurmay başkanımız Raif Paşa'nın kızıyla yaptığım mesut evlilik ise,[11] vatanımda insanlardan ve belki yakınlarımdan gördüğüm mağduriyetin bir karşılığı ve manevi mükâfatı sayılmaya değer. İkinci vatan saydığım, askerlik bakımından her yönünü araştırdığım ve keşiflerde bulunduğum bu sevgili toprağın savunmasının Dünya Savaşı'nda bana nasip olmaması, bilmem ki

11 Raif Paşa ferikliğe (korgeneral) kadar yükseldikten ve emekliyken surre emanetini yüklendikten sonra 1330 Kasım ayında vefat etti. Ailesi Sivas eşrafından olup babası 4. Ordu Muhasebecisi Mehmet Sakıp Efendi, kayınpederi ise Müşir Menemenci Mustafa Paşa'dır. Rumeli'nin devletle ilişkisinin kesileceği bir sırada, bu sûretle çocuklarım için ilk defa olarak Anadolu ile kan karışması nasip olmuştur.

talihin ters veyahut sonucun değişmesi mümkün olamayacağına göre, mesut bir tecellisi midir?

***

Babasının vefatı üzerine imamlığa seçilen İmam Yahya bin Müvekkil'in Yemen'de esaslı bir sûrette başlattığı ayaklanma, o vakit vali ve kumandan olan Tevfik Bey (eski Maliye Nâzırı ve Devlet Şûrâsı Başkanı) ile Ferik Tevfik Paşa'nın uzun zaman meselenin vahametini devlete sunmada ve itirafta gecikmeleri yüzünden fevkalâde genişlemişti. Bu bakımından 1319/1903 yılı sonlarında Trablusgarb'da ikâmetle görevlendirilen Ferik Rıza Paşa (eski sadrazam) kumandasında beşinci ordu dairesinden (Suriye) nizamiye ve redif olarak üç tugaydan (24 tabur ve yeterli dağ ve mantel topu) oluşan yardım ve kurtarma kuvvetinin kurmay başkanlığına o günkü rütbemle tayin olunduğumdan Rıza Paşa'nın beraberinde Akabe yoluyla Yemen'e hareket ettim (15 Ocak 1320). Fakat sonradan, düzenlenen kuvvetin yeterli gelmeyeceği anlaşıldığından Rumeli'den sekiz taburlu bir karışık Nizamiye Tugayı'nın daha eklenmesi kararlaştırıldığı gibi Rıza Paşa'nın rütbesi de birinci ferikliğe (orgeneral) terfi etmiş ve emirleri yedinci orduya da geçmek üzere bütün Yemen kuvvetleri kumandanlığı verilmiş ve bu aralık benim rütbem de tuğgeneralliğe yükseltilmiştir.

Yalnız kuvvetimizin İstanbul tarafından yönetilen sevkiyatı tuhaf olduğundan söz etmeyi uygun görüyorum:

Beşinci Ordu'dan düzenlenen kuvvet, Adana'dan Halilürrahman'a kadar çeşitli yer ve dairelere ait olduklarından, bunların Mersin'den Yafa'ya kadar iskele ve limanlardan kolaylıkla vapurlara bindirilip gönderilmeleri mümkünken, tamamı "Celâil-i âsâr-ı hayriyet-disâr-ı hilafet-penahiden" olan Hicaz demiryolu[12] ile Maan'a, oradan ağırlıklar için bin zorlukla develer bulunarak beş günlük kara yürüyüşüyle Akabe'ye ve oradan vapurla Hudeyde'ye sevki kararlaştırılır. Fakat bu yolculuğun uygulanması ve yerine getirilmesinde o kadar ileriye varılır ki, Adana'dan gelecek taburların en azından vapurla Mersin'den Beyrut'a ve oradan demiryoluyla Akabe'ye sevklerine de cesaret edilemeyerek bu biçare askere kış kıyamette Amanos Dağları aşılmak üzere Halep üzerinden Hama'ya kadar on beş konaklık bir mesafe yürüyerek kat ettirilir. Fakat dahası var: Sonradan düzenlenen 6. Tümen'e mensup bir tugayın Alasonya ve Katerin'de bulunan taburları da Katerin'de vapura bindirilmeden, yürüyerek Pendos, Meçve, Cankurtaran karlı dağları aşılmak üzere yine on beş günde aksi yönde Preveze'ye sevk olunarak oradan vapurlara bindirilir.

12 Bozuk ifade affolunsun. O zaman bu tabir her gün okunan bir resmî yanlışlıkla, bir "barbarisme" idi.

Bu sûretle bir dakikanın bile hesabına ihtiyaç olan bir zamanda en aşağı bir ay kaybedildiği gibi, soğuk ve yorgunluk yüzünden bir hayli can kaybı da verilir, birçok masraf fazladan edilir. Fakat daha bitmedi. Beşinci ordu askeri Henri Martin, 3. Ordu da küçük çaplı Mauser ile silahlıyken, ikisinin silahları alınarak bunların hiçbirine benzemeyen büyük Mauser ile silahlandırılmaları, fakat tüfeklerin askerin eline Hudeyde'de verilmesi emredilir. Ondan sonra da hızla San'a'yı kurtarmak gerektiği için, asker zorunlu olarak kullanmasını bilmediği silahla savaşa sokulur.

Karargâhın Menaha'ya gelmesiyle beraber[13] Rıza Paşa Hazretleri'ne müşirlik yüksek rütbesi tevcih ve ihsan olunmuş, fakat bunun yarattığı minnet duygusu

13 Mabeynden aldığı emir ve teşvikler dolayısıyla Rıza Paşa'nın halinde açıkça görülen asabi bir acelecilik ortaya çıkmıştı. Hudeyde'den ayrılacağımız gece bizimle hareket edecek olan bir taburla bataryanın ordugâhına gidip hazırlıklarını bizzat hızlandırarak âdeta herkesi şaşırtmış ve karargâh başta olarak kol, gece yarısı yola çıkabilmişse de, tan yerinin ağarmasıyla etrafa bakınca dönüp dolaşıp yine Hudeyde'ye gelindiği görülmüştür. Harekâtın ilk başında yapılan böyle bir hata doğal olarak hayra yorulmadı. Bacil'deyken Anes kazası merkezi olan Duran'dan kurtulan üç taburun Hudeyde'ye geldiğini öğrendik. Fakat bu kuvvetin kumandanı Gürcü Rıza Paşa tuğgeneralliğe terfi ettiği ve Beytülfakiye Kumandanlığı'na tayin olduğundan, askerini bırakarak yeni görev yerine giderken, başkumandan onu kaba bir şekilde askerinin başına iade etti. Fakat bu yeni paşa, ertesi günü âdeta yıkılmış ve zannederim el altından kendisinin teşvikiyle, bu savaşta bize pek çok faydası dokunabilecek asker San'a harekâtından uzak tutulmuştur. Daha önce gösterilen sertlik ve şiddete rağmen, ne bu kumandan ve ne de asker hakkında hiçbir şey yapılmadı. İşte bu yersiz sertlik ve zaaf, dehşet verici bu seferde başkumandanlığın hesabına kaydolunacak günah ve belaların başlangıcı sayılabilir. Menaha'da, nüfusunun çoğunluğu Mükerremi veya İsmaili olan Hiraz Dağlarını imama karşı korumak üzere dinî liderleri (dâi) kumandasında gelen altı-yedi yüz kadar muharibe rastladık ve bunların bizimle San'a'ya gelmelerini sağladık. Mesur ve Arman mevkilerinin asiler tarafından kuşatılması ve ele geçirilmesinden sonra kurtulan Albay Çerkes Hüseyin Bey, Binbaşı Cemal ve İsmail Hakkı (meşhur levazım reisi) Menaha'da bize katıldı. Binbaşılar birer tabur kumandasına verildi. Bu seferki Yemen karışıklığı bir yıldan fazla bir süreden beri devam etmekte olduğundan, Hıraz ile San'a arasındaki bütün askerî mevkiler düşmüş ve muhafızlarının çoğu esir olmuş veya kurşuna dizilip kılıçla öldürülmüş. Şu halde bizim alelacele kurtarmaya yürümemiz, her türlü barınak ve limandan yoksun olarak bir isyan denizinde seyahat ve yüzme türünden olacaktı. Fakat Menaha'ya varır varmaz üç farklı güç bizi San'a'ya itiyor ve çekiyordu: Birincisi İstanbul'un ısrarı ve bıktırıcı isteği; ikincisi kuşatma altında olanların bir iki haftaya kadar yetişilmediği takdirde sorumluluğu bize bırakarak teslim zorunda kalacakları yolundaki tehdidi; üçüncüsü, aileleri San'a'da olup kendileri Hudeyde ve Menaha'da bulunan subay ve memurların, imamın kuvvetini hakir görmek sûretiyle gayrete getirme ve San'a'nın asilerin eline düşmesi durumunda kadın ve çocukların vahşi kavimlerin elinde uğrayacakları sonu tasvir ederek gayretimizi tahrik keyfiyetidir.

Buna rağmen ben, düzenlenen kuvvetlerin -hiç olmazsa- yarısı, yani iki tugayı, gelip son yığınağını yapmadan ve yeterli hayvanla nakil araçları toplanıp tedarik edilmeden, hareketten fayda yerine zarar geleceği düşüncesindeydim. Fakat bu can sıkıcı ısrara karşı konulamayacağını anladıktan sonra, yığınak yapan on tabur ve iki cebel bataryasıyla mevcut hayvanların götürebileceği bir erzak kafilesini San'a'ya götürmek, Huceyle'de yığınak yapmakta olan üç redif taburunu takviye kuvveti olarak arkamızdan sevk ettirmeyi tasarladım. Böylece kafile San'a'ya yollandıktan sonra, aynı kuvvetle geri dönmek ve peyderpey gelmekte olan düzenlenmiş kuvvetlerin geri kalanıyla birleşerek esaslı bir şekilde Yemen'in geri alınması ve bastırılıp ıslahına girişmek mümkün olacaktı. Fakat bunun için Müşir Paşa ve karargâhın Menaha'da

kalarak bu ilk müfreze ve kafilenin Nizamiye Tugayı Kumandanı Albay İzzet Bey'in veya benim kumandama verilmesini teklif ettim. Ancak Müşir Paşa bu teklife razı olmadı; kendisinin ve karargâhının da beraber gelmesinde ısrar etti. Dolayısıyla geriden sevkiyat ve hazırlıkları idare etmek üzere Şam Redif Tugay Kumandanı Ali Paşa, menzil kumandanı sıfatıyla Menaha'da bırakıldı. Yemen'in güvenilebilir hiçbir ayrıntılı haritası yoktu. Yalnız daha önce Yemen'de görev yapan bazı silah arkadaşlarımdan, daha Şam'da ve İstanbul'da iken arazinin sarplığı ve engebelerine ilişkin birtakım bilgiler aldığım gibi, bu göreve tayinim üzerine Hacı Raşit Paşa merhumun *Yemen Tarihi*'ni de ezber edercesine okumuştum. İşte bu şekilde edindiğim düşüncelere dayanarak hareket ve ikamet hakkında daha vapurdayken genel bir talimat kaleme almış ve askere duyurmuştum. Bu talimatın esaslı noktaları aşağıdadır:

Hareket esnasında güçlü bir öncü (bütün kuvvetin 1/4 veya 1/3'ü) oluşacak. Müfrezeler yol kolu geçinceye kadar bu noktalarda kalacak ve sonra artçıya katılacak. Büyük mola esnasında ayırdığı müfrezelerle zayıflamaması için, öncü takviye ve artçı fazla kuvveti büyük kısma iade olunacak. Böylece yol kolumuz sürekli bir emniyet kordonu dâhilinde hareket edecek. Eğer öncünün işgal ettirmek istediği bu gibi noktalardan biri önceden asiler tarafından tutulmuş olursa, öncü durarak durumu bildirecek ve bunun gerekirse zorla alınmasına girişilecekti. İkamet halinde ordugâhın çeşitli yönlerinde, pek uzak olmamak üzere yol ve geçitler ve düşmanın yakından ordugâha ateş baskını yapmasına uygun yüksek noktalar, önemine göre bir takımdan bir bölüğe kadar müfrezelerle tutulup tahkim edilecekti. Büyük kısım bu ileri karakol çevresi dâhilinde çok yanlı bir kale nizamında olacak, ileri karakol müfrezesiyle bu belirlenen bölge arasında mesafeye göre bir veya birkaç irtibat eri veya postası bulunacaktı. Belirlenen bölge kumandanları tarafından karşısındaki ileri karakol müfrezesine götüren yönler hakkıyla keşif olunacak. Ordugâh içinde karargâh ile kafile ve topçu, genel ihtiyat olarak bir piyade kıtası konulacak, baskın halinde her kenarda belirlenen kuvvet, baskına uğrayan müfrezeye doğru yürüyecek müfrezeyle birleşinceye kadar tüfekle ateş edilmesine engel olunacak...

Birinci kafilenin harp nizamı:

Kumandan	Nizamiye Tugayı Kumandanı Piyade Albay İzzet Bey
Piyade	3'ü nizamiye, 7'si redif 10 tabur 7-8 bin tüfek
Topçu	1 kıt'a mantel, 2 batarya dağ 13 top
Süvari	1 takım San'a kuşatmasından önce memuriyetle Hüdeyde'ye gelip orada kalan 1 takım 10 kılıç
Yardım müfrezesi	Büyük kısmı Necran'dan gelen ve bir kısmı Hirazlı Mükerremi müfrezesi
Yerli jandarma	50 er
Bir telgraf müfrezesi	4 heliosta

Bu kuvvetten başka 2.000 kadar yeni asker bulunmasına rağmen, bunlar kesinlikle talim görmemiş olup, silahları da bulunmadığından, her birine 30 kilo un yüklenerek kafilenin beraberine verilmişti. Kafile, yüklü 250 nakliye devesini, 200 kadar kesilecek sığır ve müfrezenin cephane ağırlığını nakletmeye mahsus iki yüz esterden ibaretti. İkinci kez Huceyle'de yığınak yapmak üzere bulunan üç redif taburunun bir topçu takımıyla Yemen eski kumandanlarından Albay Mustafa Bey kumandasında Menaha'dan bizim hareketimizden iki gün sonra hareket edilmesine çalışılacaktı. Bu kuvvetle Mart 1320 tarihinde Menaha'nın doğu akabesi (Yemen'in devamlı ve sarp inişlerine akabe adı verilir) eteğinde ve dokuz kilometre mesafede Beytimehdi mevkiinden hareket olundu. Öncünün başında Mükerremi müfrezesi bulunmaktaydı. Bu müfrezeye yedinci, yani Yemen ordusuna mensup Kurmay Binbaşı Zekeriya Bey katılmıştı. Öncü Albay Hüseyin Bey kumandasında olup, talimatın ifade ettiği hususların iyi uygulanması için, Kurmay Yüzbaşı Mahmut Kâmil Bey (I. Dünya Harbi'nde 3. Ordu Kumandanı ve Harbiye Müsteşarı olan Mahmut Kâmil Paşa) refakatine verilmişti. Kafile büyük kısmı ile artçı arasında ve bir taburun özel korumasında hareket

ediyordu. Tabur, kafileyi iyi bir şekilde korumak için dağınık bölükler halinde başta, ortada ve sonda bulunacaktı.

Yukarıda söz konusu edilen talimat, Hiraz ile Sevkülhumeysi arasındaki araziye bütünüyle uymaktaydı. Bu düzenleme sayesinde yolun yarıdan fazlasını tehlikesiz, çarpışmasız aldık. Fakat ileride bulunan Mükerremi müfrezesi, öncülere, Mefhak Kalesi'nin düşmandan arınmış olduğunu bildirince gerek kumandan, gerek kurmayı Mahmut Kâmil Bey, saatlerce bir olay çıkmamış olmasından ve önemli bir noktanın eşkıya tarafından savunmasız bırakılmasından cesaret alarak bizim talimatı fazlaca bir ihtiyatlılık saymış ve durumu bize haber vermeyi de gereksiz görerek tam hızla ilerlemiş. Halbuki yolların kötülüğünden dolayı mantel topunu piyade ile çekmek zorunda kalan artçı da pek geride kaldığından kuvvetimiz hemen üç parçaya ayrılmıştı. Savaş kurallarına ve özel talimata göre, büyük kısım bağlantıyı korumak zorunda olan öncünün bu kadar ayrılmasına fazlaca canım sıkıldığından hemen bir tek süvariyle arkasından koştum ve Mefhak Kalesi'nin eteğinde yetiştim. Mefhak Kalesi, batı tarafında yarım daire şeklinde 50 ilâ 100 m yüksekliğinde ve üç dört kilometre devam eden bir silsilecik ile Menaha ve Sevkülhumeysi Dağlarının etekleri arasında bulunan bir küçük ovanın ortasında tek başına ve yüksek bir tepenin üzerine kurulmuştur. Yol bu daire şeklindeki silsileciği dar bir gedikten geçer ve bu silsile ile Mefhak tepesinin arası âdeta bir boğaz oluşturur. İşte bütün öncü, hiçbir türlü koruma düzenine gerek görmeksizin bu boğazda yığılmış dinlenmekteydi. Gelir gelmez hemen silsileciğin kuzey sırtlarını bir tabur askerle tutturdum. Yarım saat sonra Rıza Paşa geldi. Daha attan inmeden, arkamızda müthiş bir ateş başladı. Büyük kısım silsileciğin geçidi yakınında iki yanından baskına uğramıştı. Hemen savaş yerine koştum. Bizim asker darmadağınık, taşların arkasına gizlenmiş, gözleri kapalı dört cihete ateş püskürüyordu. Eşkıya da yolun iki üç yüz metre güneyinde bir tepeden düzenli olarak ateş etmekteydi. Kuzey tarafından bir çete de silsileciği tutmak istemiş, ama yarım saat önce sevk ettirdiğim tabur, daha önce sırtları işgal ettiğinden başarılı olamamış, fakat buna üzülen bazı cüretkârlar cenbiyelerle (eğri Arap kaması) yol koluna saldırarak birkaç eri öldürüp tüfeklerini almışlardı. Böyle bir durumda hücum ederek güneydeki tepeyi ele geçirmek mecburiyeti açıktı. Çünkü artçı ve erzak kafilesinin bir bölümüyle bağlantı sağlanması buna bağlıydı. Fakat bu ani baskından yılmış, dağılmış, kumanda bozulmuştu. Uzun zaman hücum ve taarruz için düzenli bir kıta bulamadık. Nihayet bir taburun önüne ben ve karma Nizamiye Tugayı Kumandanı İzzet Bey geçtiğimiz halde, ancak yetmiş-seksen kişilik bir avcı hattıyla hücum edebildik. Tez elden Mefhak'a yerleştirilen öncüdeki cebel topları eşkıyanın mevziini yan ateşine alabildiğinden, bunlar yolu tehdit eden noktayı terk ederek biraz daha güneye çekildiler. İşte bu geceyi büyük kısım Mefhak'da, fakat artçı ile mantel topu ve kafilenin büyük bölümü on kilometre geride geçirdi. Bugünkü çatışmada 40-50 kayıp verdiğimiz gibi, daha önce sözü edilen Binbaşı Cemal Bey de yaralanmıştı. (Cemal Bey Balkan Savaşı'nda İşkodra'da ve Dünya Savaşı'nda temeyyüz etmiş ve tuğgeneralliğe yükselmiştir.)

Ertesi günü ayrı kalan artçı ile kafile ve mantel topunun gelmesini sağlamak için karşılamak üzere bir müfreze gönderildiği gibi, sağ yanımızı tehdit eden çeteler varsa onları kovmak ve o taraflardaki asi köyleri uyarmak ve ürkütmek için Beytülilel köyüne bir müfreze göndererek tahrip ettirdik; bu münasebetle o gün Mefhak civarında kaldık.

Mantel topunun fayda vermekten çok ayak bağı olacağı anlaşıldığından, Mefhak Kalesi'ne çıkarılmış, Kudüs taburundan iki bölük de kalenin korumasına bırakılarak ertesi gün 11/24 Mart tarihinde Sevkülhumeysi'ye doğru hareket edildi. Sevkülhumeysi akabesi biraz çıkılır çıkılmaz yolun izlediği sırttan derin bir dere ve uçurumla ayrılmış bir tepeden yol kolumuz ateş altına alınmaya başladı. Arazinin fevkalâde engelli olması ve mesafe yüzünden ateşin pek etkili olmaması dolayısıyla bu tepedeki şakileri yalnız öncü bataryasının ateşiyle tehdit ettik ve tepenin ele geçirilmesi için kuvvet ayırmaya gerek görmeyerek devam ettik. Bugün kumandan paşanın izniyle bizzat öncüde bulunmaktaydım. Sevkülhumeysi ile biraz kuzeyinde bulunan Beytülguber'in kuvvetli düşman tarafından işgal edilip savunulmakta olduğu keşif ve gözlemler sonucunda anlaşıldığından zaman kaybetmeden hücum için tertibat ve lüzumlu tedbirleri düşünüp ve gereğinin yapılmasını emrettim. Sonradan yetişen kumandan paşa da önlemleri onayladı. Buna göre, büyük kısım anayolu takip edecek, iki tabur -ki bunun birisi İsmail Hakkı Bey'in kumanda ettiği Yafa

taburu idi- iki kol ile kısa keçi yollarından Beytülguber doğrultusunda ilerleyecek, bir sağ kanat müfrezesi sağ taraftaki sırtlardan ilerleyerek hem yancı müfrezeliği yapacak hem de cephede mukavemet eden eşkıyanın sol yanını tehdit edecekti. Az zaman sonra eşkıya Sevkülhumeysi önündeki mevziyi terk ederek Sevkülhumeysi içine çekildi. Biz de toplarımızı Sevkülhumeysi ve Beytülguber'i daha şiddetli ateş altına alacak bir mevziye ilerlettik. Akşamdan önce asiler Sevkülhumeysi'yi terk ettiler. Fakat Beytülguber'de inatla karşı koymaya devam ediyorlardı. Yalnız Cebel-i Menar'ın tutulması ve Sevkülhumeysi'den geri çekilmelerinin kesilmesine girişilmesiyle beraber şiddetli bir topçu ateşine alınmaları sayesinde güneşin batışından bir saat sonra Berhaber'i terk edip boşalttılar. İsmail Hakkı Bey buraya yaptığı yiğitçe hücumlar sırasında vahim bir şekilde ayağından yaralandı. Bu zâtla daha Teselya harbinde tanışmıştık. O vakit ben binbaşıydım, kendisi de teğmendi. Dömeke Savaşı'nda yine yaralanmış, bir aralık karargâhta bulunmuş, isteği üzerine yanıma getirilmişti. Hakkında duyduğum rikkat ve takdiri tarif edemem. Bu fedakârlığa sonradan görevimin gerektirdiği ve kudretimin yettiği kadar karşılık vermekte kusur etmedim. Menaha'dan hareketimizden beri Cebel-i Hıraz'da kalkmayan bir sis Heliosta Savaşı'na engel olduğundan Mustafa Bey müfrezesinin hareketinden haberdar olamıyorduk. Elde edilen sevindirici galibiyetlere rağmen, Mefhak ve Sevkülhumeysi savaşlarında rediflerin değersizliği tamamen meydana çıkmış ve asker cidden yorulmuş, kıtaların nizam ve intizamı bozulmuştu. Hem Mustafa Bey müfrezesinden haberdar olmak, hem kendi askerimize nefes aldırmak ve çeki düzen vermek için bir gün Sevkülhumeysi'de dinlenilmesini teklif ettim. Fakat kumandan paşa bir taraftan hareketimizi hızlandırmamızı isteyen İstanbul'un, özellikle sarayın korkusu, diğer taraftan zaferden yararlanarak düşmanı takip gibi, burada kesinlikle uygulama alanı bulamayan teknik öğütlere düşünmeden fazla riayet, biz de başımıza musallat olan Hudeyde Mutasarrıfı Çerkes İbrahim Ağa'nın cahilce teşviklerine uyarak harekette ısrar ediyorduk. Sabah erkenden, öncünün başını oluşturacak taburun kumandanı karargâhın huzurunda, "Efendim, taburun mevcudu sekiz yüz kişiden fazla olduğu halde, meydanda ancak üç yüz erim var. Kıtalar birbirine karışmış, çoğu kafileye sığınmış. İzin verilse de askeri toplasak" dedi. Ben yine derhal bu durumdan istifadeyle o gün dinlenilmesi tavsiyesinde bulundum. Fakat Müfreze Kumandanı Albay İzzet Bey, kumandan paşanın konuşmalarından sezinlediği düşüncelere uyarak kendisinin sevgi veya güvenini kazanmak, benim de pabuçlarımı dama attırmak için, "Efendim, taburun mevcudu tamdır, binbaşı tahmin edemiyor" dedi. Bu davranışı düşüncelerime, hukukuma, haysiyetime saldırı saydığımdan fena halde öfkeli ve kırgın olarak çekildim. Belki bunun etkisiyle biraz sonra at üstünde duramayacak derecede bir nöbet geldi. Yolun kenarında bir kayanın gölgesine inip yattım. Fakat kumandan paşa da beni bırakıp gitmiyor, geçen asker hep bize bakıyor. Biraz sonra öncüden ateş sesi gelmeye başlayınca, bu sinir nöbeti ikinci bir sinir buhranıyla geçti. Hemen ata atlayarak kolun başına yetişmeye gayret ettim. Bu esnada Mükerremiler Beytüsselâme'nin düşman tarafından boşaltılmakta olduğunu bildirdi. Cebel-i Menar'dan inen askerlerimizin önünde Aclan köyünü (Gamlan sırtları ile Cebel-i Menar arasında yalnız bir tepenin üzerinde kurulu) eşkıyanın boşaltmakta olduğunu gördük. Beytüsselâme'ye varır varmaz karargâh, birdenbire cephemizdeki Gamlan sırtlarından ve solumuzda Beytüsselâme'nin kuzeyindeki bir tepeden dehşetli bir kurşun yağmuruna tutuldu. Beytüsselâme'nin kuzeyindeki sırtı bir müfreze ile işgal ettirdiğimiz gibi, Gamlan sırtlarını ele geçirmek için topçu ateşi himayesinde dört tabur göndererek iki üç saat içinde bunları da elde edebildik. Bunun üzerine kafilenin ve bataryaların bu sûretle ilerletilmesi emri verildi. Beytüsselâme sırtlarından sonra yol bir vadiye inerek sonradan Gamlan sırtlarına çıkar. Sevkülhumeysi Savaşı'ndan sonra yoklamaya bile zaman kalmadan hareket ettirilmiş olan redif taburlarının üçte biri ve nizamiyelerin yarısından fazla eratı, deve ve acemi erattan ibaret olan kafileye toplanmış bulunduğundan kafile kolu oldukça uzundu. Hemen yarısı vadiye indiği sırada ben de karşı tarafa geçmek üzere vadiye inmiştim. Bu sırada Beytüsselâme'nin kuzeyindeki sırtlardan şiddetli yan ve arka ateşine tutulduk. Kol karmakarışık bir şekilde panik ve korku içinde ileriye doğru kaçmaya başladı. Yanımda hareket halinde olan bir cebel bataryasına, düşmanın şiddetli ateşine rağmen derhal top indirterek düşman mevziini ateş altına aldırdım. Bu sırada kumandan paşa arkadan yetişerek telaşlı bir şekilde beni çağırdı ve Gamlan Dağlarına doğru hızla ilerledi. Bu arada ben de, yeni bir musibet çıkmış olduğu endişesiyle düşünmeden

onu takip ettim. Tepeye hayli çıktıktan sonra, o tarafta bir şey olmadığını anlayarak durduk ve ele geçip durdurulabilen askerden çeşitli noktalarda bir iki avcı hattı oluşturarak düşmana piyade ateşi açmaya başladık. Fakat kafile, yani müfrezemizin büyük kısmı Gamlan sırtlarına doğru tırmanıp durmaktaydı. Güneşin batmasına doğru, o tarafta ne olup bittiğini anlamak için gittik. Gamlan sırtlarının en üst çizgisini kesen doğal bir geçit vardır. Batıdan doğuya doğru uzunluğu dört-beş yüz ve genişliği yüz-yüz elli metre kadar olup kuzey ve güneyindeki yanları da on ilâ yirmi metre kadar yükseklikte büyük bir koridora benzemektedir. İşte bütün asker buraya sinip sığınmıştı. Burada da sağ yanımızdan, yani güney duvarı tarafından tüfek sesleri gelince oraya tırmandım. Bizden kimse yok, yalnız muhafız taburundan 5. Ordu'ya sürülmüş bir er, taşların arkasından birkaç yüz metre uzaktaki eşkıya ile karşılıklı ateşe tutuşmuştu. Fakat tek kişi olduğunu öğrenmemeleri için kayaların arkasından sağa-sola koşarak değişik noktalardan ateş ediyordu. Hemen kenardan atılarak ele geçen birkaç erle burasını takviye ettim ve sonra güç halle bu boğazın giriş ve çıkışlarıyla kenarlarını oluşturan kayalara karakol halinde bir miktar asker tabiye ettim. Uğradığımız bu ateş baskını, Beytüsselâme'nin kuzeyine sevk ve tabiye ettiğimiz bir bölüğün, durumu bildirme ve yardım isteme girişiminde bulunmaksızın, eşkıyanın görünmesi üzerine korumakla görevli olduğu yeri karşı koymadan terk etmesinden ileri geldi. Olayın paniğe ve topluca kaçışa neden olması da, bir gün önce geç vakte kadar devam eden çatışmadan sonra kıtalarda yoklama ve düzenleme yapılmadan sabahleyin alelacele hareket olunması üzerine, askerin büyük kısmının görevi olmadığı halde yığılmasından meydana geldi. Yalnız şurası gariptir ki, Yemen divan-ı harbince bu bölüğün yüzbaşısı idama, teğmenleri sürgüne mahkûm edilmiş ve bir teğmenin kumandan paşa tarafından daha o gün askerin önünde nişanları sökülmüşken, Muhakemat Dairesi bunları ve zorunluluk olmadığı halde hareketimizden birkaç gün önce Mefhak'ı terk eden bir kolağasını beraat ettirdi. İşte ifrat ve tefritten kurtulamayan müstebit idarenin adaleti! Görüşüme rağmen kumandan paşanın aceleciliğini destekleyen Albay İzzet Bey –ki, biraz çıkarcı olmakla birlikte yiğitliği inkâr edilemezdi ve aramızdaki hukuk ve sevgi devamlıydı– bugünkü olaylar üzerine sabah yaptıklarından pişmanlık duydu ve üç gün sonra âdeta aradığı şehadete ulaşıncaya kadar her rastlaştığımızda helalleşircesine ve ısrarla benden affını istedi.

Ertesi gün yapılacak tek iş askeri derleyip toplamak, Beytüsselâme'yi yeniden işgal ve bazı komşu köyleri hiç olmazsa topla tehdit ve tahrip ederek düşmanın zafer neşesini kırmak ve Mustafa Bey müfrezesinin gelmesini beklemek, hiç olmazsa bununla bağlantı kurmak, Menaha ile rasat haberleşmesi yapılmasını sağlamaktı. Hesabımıza göre Mustafa Bey müfrezesinin o gün, nihayet ertesi günü Sevkülhumeysi'ye ulaşması gerekirdi. Fakat daha fazla gecikse bile yakınımızda yardımlaşılabilecek bir kuvvet bulundurmak için bir iki günlük zaman kaybedilebilirdi. Ancak gereksiz bir acelecilikle yine beklemeden San'a yönünde ilerlemeye karar verildi. Askerin toplanması ve düzenlenmesi epeyce sürdüğünden, biraz geççe hareket ettik. Bir taburla Mahmut Kâmil Bey sol yanımıza yancı olarak yerleştirildi ve büyük kısım ile anayoldan ilerlemeye başladık. Asker Gamlan akabesinin doğu yamacını inerken yancının savaşa tutuştuğu ve civar sırtlardan tek tük tüfek atıldığı sırada, kol başında yine panik işaretleri görülmeye başladı. Fakat bu panik geriye veya tarafımızdan işgal edilmiş bir mevziye çekilip sığınma değil, düşmana doğru kaçış tarzındaydı. Eldeki beş-on nizamiye süvarisiyle o müthiş yamaçları hemen dörtnala aşarak kolun başına ulaştım. Bu esnada tam güney yönünden birtakım eşkıyanın ilerlediği görülüyordu. Arkamız eşkıyaya dönük olmak üzere bu on süvariyle kendi askerimize ateş ederek ve kol başını durdurarak düşmana karşı bir avcı hattı oluşturabildik. Biraz sonra gelen bir bataryaya da ateş açtırarak bu eşkıya gerilemek zorunda bırakıldı. Fakat ben burada meşgulken, arkamdan asker sola kıvrılan yolun üzerinde, San'a yönünde akıp durmaktaymış. Bunu görünce acele olarak kolbaşına gittim. Beyt-i Mufaddali denilen köye varınca redif yayaların kendiliğinden orada durup ordu kurduklarını, hatta bazılarının sac ekmeği pişirerek yüksek sesle arkadaşlarına sattığını büyük üzüntüyle gördüm. Fakat ister istemez burada durup oturmaya mecbur olduk. Bugün yabancı taburu da, kumandanını bırakarak kaçmış imiş. Beyt-i Mufaddali'nin kuzey doğusundaki dağlara iki tabur göndererek o gece sol yanımızı koruyabildik. Bu taburlardan birine, yaralı olmasına rağmen Cemal Bey kumanda ediyordu.

Ertesi günü bu dağlardaki eşkıya ardımızı şiddetle sıkıştırdığı gibi, San'a yolunu çok yakından ateş altına alan "Kare" adındaki müstahkem köy de bir hayli eşkıya tarafından işgal edilmişti. Yolun dışında piyade hareket edebilirse de, arazi kafilenin, belki de topların ilerletilmesi mümkün olamayacak derecede sarp olduğundan "Kare"nin top ateşiyle tahribine başvuruldu. Fakat cebel topları tesir etmiyordu. Bundan başka Kare'nin nihayet iki kilometre ötesinde ve yine yola hâkim olan Yazil kasabasının etrafında ve Cebel-i Benî Şuayb'ın batı eteklerinde çok miktarda eşkıya bulunuyordu. Fazla olarak uzaklardan küçük, fakat birçok çeteler de sağ yanımıza ateş ediyorlardı. İşte bu şekilde kuvvetli bir artçı ve iki yancı korumasında ileri hareket başladı. Piyade taburlarının bir kısmı vadilerden sevk olundu. Bir topçu bataryası da yine piyadenin yardımıyla aynı dereden geçirildi ve Yazil sırtlarına karşı mevzi alındı.

Kumandan Paşa ile ben, vadileri yayan aşmakla vakit kaybetmemek için atlarımızın olanca hızıyla Kare'nin tehlikeli mıntıkasını geçebildik. Kare köyünün yolu tehdit eden bir kısmı epeyce tahrip olunduktan sonra, deve kafilesinin de geçirilmesine karar verildi. Yazil karşısında karargâhın çıktığı bir yüksek yerden savaş meydanının gösterdiği manzara şuydu: Kuvvetli bir düşman müfrezesi artçımızı şiddetli bir sûrette sıkıştırıyor ve zaman zaman arazi terkine zorluyordu. Kare'deki eşkıya da yanımıza ateş ediyor, fakat bir batarya ve bir tabur da bu köyü ateş altına alıyor, sağ yanımızda küçük küçük çeteler uzaktan yaptıkları hafif bir ateşle işe karışıyordu. Yazil sırtlarında düşmanın kuvvetli ve devamlı bir avcı hattı da cepheden yolumuzu kapatıyordu. Arazi gayet sıkışık ve arızalı sırt, dere ve boğazlardan ibaret olup, artçımız bozulursa dört tarafın ateşi altında kötü bir durumda kalacağımız açıktı. Fakat bu patırtıda Mükerremi yardımcı kuvveti boş buldukları Yazil köyüne girebildi. Lehimize olan bu değişiklikten yararlanarak Yazil'in güneyinden ilerleyip Sinan Paşa Ovası'na girmeyi tasarladık ve öncüye ilerleme emrini verdik. Bu esnada bir kurşun yanımda duran Mahmut Kâmil Bey'in ceketini delerek benim sol elimin başparmağını yaraladı. Yanımızdaki tabur cerrahına sardırdıktan sonra birkaç günden beri aramızda samimi bir arkadaşlık meydana gelmiş olan küçük süvari müfrezesiyle birlikte öncüye katılmak üzere hızla ilerledim. Öteden beri sağ yanımızı tehdit edegelmekte olan çeteler öncünün yanında muvazi olarak hareket ettiğinden ve daha yenileri de meydana çıktığından, yanımızdaki münferit tepeyi işgal ettirdim ve bu vaziyette büyük kısmın gelmesini bekledim. Büyük kısmın başında Müşir Paşa üzüntülü ve mahzun bir halde geldi. Yazil sırtlarındaki eşkıya kafileye hücum edince, muhafaza taburu direnmeden kaçtığından yalnız sekiz-on deveden başka bütün erzak kafilesi elden kaçırılmış! Bu esnada, kalan askerle ne yapılacağı belli değil, fakat üç günlük devamlı bozgunlarla maneviyatı tamamen bozulmuş bir adam sürüsüyle ne yapılabilir? Beytüsselâme felaketinden beri askerin, sabahleyin biraz savaşsa bile, akşama doğru darmadağınık duruma gelmesi alışkanlık halini almıştı. Öncü ile sağımıza karşı bir muhafaza kordonu oluşturabildiğimden, darmadağınık akıp gelmekte olan büyük kısmı belki geriye doğru bir karşı hücum yapabiliriz diye olduğumuz yerde toplamaya başladım. Fakat Cebel-i Benî Şuayb'ın eteklerine karşı korunmak zorunda olduğumuzdan ilk ele geçen askerle hemen o yöne doğru da bir ileri kol hattı kurulmasına çabaladım. Arkasından orada da eşkıya türemiş olmasına rağmen, zamanında davranılması sayesinde tehlikenin önüne geçilmiş oldu. Bu sırada Müfreze Komutanı Albay İzzet Bey hüzünlü bir şekilde geldi ve Yazil'de Dai adamlarıyla beraber Zeydîlere teslim olduğu konusunda bir haber getirdi. Biraz sonra Mükerremilerden biri gelip Dai'nin kuşatıldığını söyledi ve kendisinin kurtarılması için asker gönderilmesini temenni etti. Dai bizden ümit keserek mi teslim oldu, yoksa bizim asker kaçınca elinde olmayarak mı çevrildi bilemem. Fakat ben herhalde ele geçirebileceğimiz askerle Yazil'e doğru bir dönüş hücumu yapılması taraftarıydım. Böylece Mükerremileri ve belki kafilenin bir kısmını kurtarmayı ümit etmekteydim. Benim görüşüme kimse katılmadı. Fakat bu sefer çoğunluk haklı, ben haksızdım. Çünkü cidden yorgun ve yılgın olan askeri bir hücuma sevk edemeyecek, belki daha büyük tehlikeler ve belalarla karşı karşıya kalacaktık. Bu nedenle geceyi burada geçirmeye karar verdik.

Akşamüzeri batı sırtlarından top sesine benzer bazı gürültüler geliyordu. Müşir Paşa tamamen ilgisini kesmiş gibi göründüğü Mustafa Bey müfrezesini bu kez hatırladı ve yardımın yaklaştığını ümit ederek şükretmeye başladı. Fakat ne yazık ki kaderin bir alayı, gökyüzünün bir cilvesi, gök gürültüsünden başka bir şey değildi.

Sonradan haber aldığımıza göre Mustafa Bey müfrezesi nakil vasıtalarını zamanında tamamlayamadığından tayin edilen günden iki gün sonra Menaha'dan hareket etmiş ve Mart'ın 14'ünde Sevkülhumeysi'ye varmış. Fakat Zeydî komutanlar bütün şehit bedenlerini ve birtakım hasta ve yaralıyı yolun iki tarafına nakledip yerleştirmişler. Mustafa Bey'in redifleri bu durumu görüp yaralılarla da konuşarak bizim bozgunumuzu abartılı bir şekilde öğrenince korkuya kapılarak ertesi günü komutanlarını tehdit ederek Mefhak'a geri çekilmiş ve iki gün orada kaldıktan sonra topları da orada bırakarak hızla Menaha'ya dönmeye başlamışlar. Fakat civar halkı bu durumu öğrenince çoluk çocuk ve kadınlarıyla takiplerine koyulduklarından tüfeklerini, hatta elbiselerini yollarda terk ederek ve birçok ölü vererek Menaha'dan güç halle hayatlarını kurtarmışlar. İşte şimdiye kadar unuttuktan sonra, son nefeste yardım beklediğimiz Mustafa Bey müfrezesinin hali!

Ertesi sabah kumandan paşa bir istişare meclisi toplayarak ne yapmak gerekeceği hakkındaki düşünceleri öğrenmek istedi. Ben durumu şu şekilde tasvir ettim: Böyle eli boş San'a'ya gitmek, Sana'a'nın düşmesini hızlandırmak olur. Çünkü San'a'da yiyecek ihtiyacı artacağı gibi, kimse de bize imdada gelemeyecek! Bizim görevimiz San'a'yı kurtarmak olduğuna göre, böyle bir sonuç bizim için manen ve maddeten mahcubiyet ve sorumluluğa neden olur. Geriye gider ve yakında Mustafa Bey'e rastlarsak belki salimen Cebel-i Hıraz'a döner ve devamlı olarak gelmekte olan yardım askeri, özellikle 3. Ordu'dan gelecek Yanya Tugayı ile yeniden ilerleyerek San'a'yı kurtarabiliriz. Gerçi bizim üçte birimiz kadar olan Mustafa Bey müfrezesinin, bizim bozgunumuzdan kolaylıkla çıkarılacağı üzere, bu harekette kurtuluş ve başarı ihtimali ancak yüzde on; yiğitçe ve namusluca ölme ihtimali yüzde doksan raddesindedir. Bununla birlikte San'a'ya girilirse, açlıktan şehirle beraber teslim zorunda kalmak ve hayatımızı kurtarsak bile zillete mahkûm olmak yüzde yüz muhakkak.

Ne inkâr edeyim, bu sefer -ihtimal o zamana kadar ilk defa olarak- askerî düşünce ve kararlarımda tereddüde uğruyordum. Bu nedenle bu kadar ifadeyle yetindim ve görüşümde ısrar etmedim. Diğer kurmay subaylarla müfreze kumandanı İzzet Bey, hatta yaralı Binbaşı İsmail Hakkı ve Cemal Beyler, yaklaştığımız San'a'ya (şimdiye kadar Menaha-San'a yolunun dörtte üçü geçilmiş, dörtte biri kalmıştı) sığınmayı tercih ettiler. Müşir Paşa çoğunluğun görüşünü kabul etti. Ben de susma yolunu tuttum. Bu da çok isabetli oldu. Çünkü geri dönsek, Mustafa Bey müfrezesinin üzücü sonu dikkate alındığında, bizim tamamen yok olacağımız neredeyse kesindi. San'a'ya gitmekle gerçi San'a'yı teslime mecbur olduk. Fakat birçok can kurtuldu ve benim hayalhanemde tasavvur ettiğim derecede kimsenin duyguları zedelenmedi. "Çıkmayan canda ümit vardır" atasözü gerçekleşti. Yukarıda belirttiğim düşüncelerimin teknik ve yiğitlik yönlerinden isabetli olduğunu yine iddia edebilirim. Fakat insan aklı geleceğe pek az nüfuz edebiliyor. Birkaç kez görüşümün kabul edilmemesi dolayısıyla böylesi felaketlere uğradığımızın ortaya çıkmasından sonra, bu kez ısrar etsem ihtimal görüşümü kabul ettirirdim. Fakat bir asker için en kabul edilmez şeylerden biri olan bu kararsızlıktan, bu sefer fayda ortaya çıktı. Bu karar üzerine yine eskisi gibi San'a yönünde harekete devam ettik. Anlaşılan asiler dünkü ganimetleri bölüşmek veya çevrilmiş olan Mükerremileri sıkıştırmakla meşgul olduklarından bugün önümüzde ve tarafımızda daha az idiler. Fakat Sinan Paşa Ovası'nın sonundaki akabenin biricik geçidini kapayan Mesacid köyünde mevzilenmiş asiler ilerlememize engel oldu. Bundan dolayı bir taraftan köye karşı tabiye, diğer taraftan da toplanma yerlerimizi tehdide uygun gördüğümüz tepeleri işgal ettik. Bu esnada ben yine bir sıtma nöbetine tutuldum. Kendime gelince Mesacid köyünü Batı Cephesi'nden sıkıştıran İzzet Bey'in yanma yürüyerek giderken güney tarafından şiddetlice ateşler gelmesine ve nöbetin verdiği güçsüzlük ve yorgunluğa rağmen geriye dönerek atımı istedim. Oraya giderken İzzet Bey'in şehit olduğu haberini aldım. Merhumla birkaç yıldan beri arkadaşlığımız vardı. Bir taraftan da yanındaki emir erinin yüksek sesle ağlaması beni son derece üzdü. Çarpışmalar başlayalı belki ilk defa olarak ben de aile efradımın, tam bir yaşını bitirdiği gün terk ettiğim kızımın geleceklerini göz önüne getirdim.

İtiraf ederim ki, bugün insanlığa has olan zaaf bende bütün izlerini gösterdi. İzzet Bey'in, şehit oluncaya kadar tekrar ettirdiği hücumları, fazla telefat verdirmemek için durdurdum. Yalnız bombardımana devam

büyük musibetin nedenlerinden biri olmuştur. Gerçi karargâh Menaha'ya gelmişse de, düzenlenen 32 taburun, ancak dokuzu silahlanabilmiş, nakil vasıtaları ihtiyaca yetecek miktarın çok altında bulunmaktaydı. Fakat İstanbul sürekli olarak hareketimizi çabuklaştırmak istiyor, San'a ise bütün gün gönderdiği haberlerle bir an önce yetişilmediği takdirde açlıktan teslime mecbur olacaklarını bildirerek bir yıldan beri olup bitenin sorumluluğunu bizlere yüklemek istiyordu.

Benim düşüncem, askerin hiç olmazsa yarısının yığınak yapılması ve hayvanların ve levazımatın tamamlanmadan hareket edilmemesi merkezindeydi. Çünkü böyle bir acele yüzünden San'a ile beraber seyyar kuvvetler de tehlikeye atılmış ve sonra da çok büyük sıkıntılara sebebiyet verilmiş olacaktı. Fakat çoğunluğun medeni kahramanlığı zaten pek yüksek olmadığı, kişisel cesaretlerinin de hayli düşük olması dolayısıyla padişahın teşvik ve isteğine karşı konulmayarak 9/22 Mart 1321/1905 tarihinde San'a'ya doğru hareket edildi.

---

ve çevirmeyi Mesacid'in diğer çıkışına doğru uzatırcasına gösteriş hareketleri yaptırdım. Geceleyin düşman Mesacid'i terk etti. Fakat Yemenli jandarmaların bir kısmı da silahlarıyla düşman tarafına geçtiler. Ertesi gün Mart'ın 17'sinde yine San'a yolunu tuttuk. Sağ yanımıza Beyt Aderan köyünden ateş gelmeye başladı. Fakat arazi şosenin biraz daha kuzeyinden geçmeye uygun olduğundan bu köye karşı yancı bırakarak yol dışından harekete devam ettik. San'a'nın altı yedi kilometre dışında bulunan Asr akabesinin batı yamacına varınca gerekli noktaları işgal için müfrezeler sevk edildi. Ben, öncü ile beraber akabenin doruk çizgisine çıkarak yine sağ ve solumuzda gerekli noktaları tutturmakla uğraşırken, arkamızda büyük kısma ait taburların panik halinde birbirini kırarcasına ileri doğru koştuklarına şahit oldum. Durdurmak için ciddi sûrette revolver kullandım, hatta bir eri yaraladım. Fakat San'a'yı her gören "Allah sultana yardım etsin" diye bağırarak ve alabildiğine havaya ateş ederek koşuyor, ne yapılsa önüne geçilemiyordu. Bu esnada solumuzdaki tepelerden de şiddetli ateşler yağmaya başladı. Yanımdan giden bir bataryaya savaş ettirmek istediysem de, arkadan yetişen topçu kumandanının, askerin bu hali ve düşmanın geriden şiddetle takibi sebebiyle, batarya durdurulursa topları da eşkıyaya kaptırmak tehlikesi olduğunu söylemesi üzerine, bundan vazgeçtim. Bugün, daha önce savaştığımız asiler arkamızdan, Benî Matar ve Bilad-ı Bostan kabileleri sağ yanımızda, Vadi-i Zuhri'yi hareket üssü yapan Seyfü'l-İslâm Seyit Ahmet Kasım'ın haşyetli adamlarıyla civar köylerin sakinleri solumuzdan büyük şiddetle sıkıştırmaktaydı. Biraz daha ilerleyince solumuzdan, Asr köylerinden de ateş almaya başladık. Askerimiz bunun üzerine yolu bırakarak sağda bulunan vadiye doğru indiler. Ben yolun takip ettiği sağrıdan bir süre ayrılmadım. Asr köylerinden eşkıyanın çıkarak ilerlediğini görünce bir yancı oluşturmak için çalıştıysam da, beni gören erler çil yavrusu gibi dağılmaktaydı. Bundan üzgün, kurşun yağmurundan ve esaret tehlikesinden kurtulmak üzere, ben de en sarp bir yerinden bu derenin dik yamaçlarını at üstünde, alabildiğine kaçan kola katıldım. Dereye indiğimde kumandan paşanın attan inmiş, iki koluna iki subay girmiş, ağlayarak yavaş yavaş yürüdüğünü gördüm. Önce yaralı zannettim. Meğer bu hallere üzüntüsünden ağlıyormuş. Solumuzdan gelen tehlikeyi anlatarak hemen ata binip acele etmesini rica ettim. Her neyse ki, San'a'da sarılmış olanlar Subaşı karakolu denilen ve San'a surunun bir buçuk kilometre kadar dışında bulunan mevki civarına biraz asker çıkarmış olduklarından Asr köylerinden yapılan çıkış hareketini yandan tehditle durdurarak kısmen tehlikenin önüne geçebilmişlerdir. Fakat bugün de sedye ile nakledilen yaralı subayların çoğu asilere bırakılmış, Alyanak Mehmet Paşaoğlu Yarbay Süleyman Bey ile kurmay kolağası Cezayirli Selim Bey esir olduğu gibi bir hayli subay da rahmete kavuşmuştur. İşte güya kurtarmak için şevkle koştuğumuz San'a'ya, biz bu şekilde girdik ve sığındık!

Mefhak ve Sevkülhumeysi savaşlarında üstünlük tarafımızda kalmışsa da, mukavemetin şiddeti ve Suriye redif lerinin densizlikleri tamamen meydana çıktı.

Sevkülhumeysi'den bir gün kadar gecikmeyle arkamızdan gelecek olan üç taburlu Mustafa Bey müfrezesiyle ulaşım ve haberleşme sağlanmasını rica ettim, bu da geri çevrildi. Aynı günde Beytüsselam ve Gamlan taraflarında musibet ve yenilgiler başladı. Suriye redifleri hemen her gün her çarpışmada mevkilerini terk ederek düşman tarafına topluca kaçma girişiminde bulunmayı âdet edindiler. Bunları önlemek için Hudeyde'de elimize geçen Türk asıllı on kadar süvariyle tasavvurun üstünde sarp yollar üzerinde doludizgin firar kolları önüne geçmekte, tüfek ve revolverle tehdit ederek düşmana karşı yeniden cephe oluşturmaktaydım. İşte bu savaşta benim ve bu on süvarinin hayatımızı korumamıza tanık olduktan sonra bir manevi tasarruf ve korumaya inanmamak mümkün olamaz. Nihayet bizimle bağlantısı kesilen Mustafa Bey müfrezesi yalnız başına mahv ve perişan oldu. Değerli subay ve erlerin birçoklarının tutsak olması veya düşman tarafına geçmesiyle kuvvetimiz sayıca yarıya, manen ve nitelik olarak da hiçe indikten, sevk ettiğimiz erzak kafilesi tamamen düşman eline düştükten sonra, Mart'ın 16'sında sözde kurtaracağımız San'a'ya tam sefalet içinde sığınabildik. Bu yüzden San'a'nın erzak ihtiyacı arttığı halde, yine on beş gün kadar dayanması mümkün oldu. Halbuki hareketimiz on gün ertelenseydi, araçlar ve yeterli kuvvetle başlanılacak iş bir sonuca ulaştırılır, devlet ve millete elli-altmış bin can ve dört-beş milyon altın liraya mâl olan ve sayılamayacak kadar başka birçok sakıncalar doğuran gelecek olayların da önü alınmış olurdu. Fakat bizde devlet ve işlerin idaresi bakımından gerçek ve âdil sorumluluk yoktur. Nice insanlar sebepsiz cezalandırılır ve mağdur edilir, nicelerinin ahmaklık, kabahat, belki hıyanetleri yanlarına kalır; hatta ilerleme ve övülmelerine sebep olur. Bunların cezaları olsa olsa kamuoyunun mütevekkil bir saflıkla konduracağı düztabanlık şöhretine inhisar eder. Fakat kişinin uğur ve uğursuzluğu tabanında değil, vicdanı ve irfanındadır. Eğer her olayın, her kötülüğün sebep ve müsebbibi maddi ve mantıki bir sûrette aranılsa tekrarının önü alınır ve şu uğradığımız belalara meydan verilmeyebilirdi.

San'a'da artık her türlü yardım ve kurtuluş ümidi kesilmiş olduğu halde, saray yönetiminin o zamanki idareciler üzerinde göz korkutucu etkisine bakın ki, çocuk, kadın, ihtiyar ve âciz binlerce Osmanlı ile beraber kendilerinin de gaddar ve vahşi Bedevilerin yemi olması gün ve saat meselesiyken, vali ve kumandanlar imamla muharebeye bile cesaret edemiyorlardı. Nihayet bu sorunun çözümü de, bu bedbaht vatanpervere düştü. Ben ki, sorumluluğum,

görüşüm ve etkim olmadığı halde, uğrayacağımız acıklı sonun utancından kurtulmak için defalarca ateşe atılırcasına ölümü aramış, fakat bulamamıştım. Valinin konağında toplanan bir istişare meclisinde durumu açıklayarak bir mazbata müsveddesi kaleme aldım. Odanın her köşesinde saraya ses götüren bir telefon varmış gibi, iş başında olanlar ağzını açmamış ve kılı kırk yarmak âdetleri olduğu halde, ihtiyata riayet ederek müsveddeye bir kalem bile karıştırmaktan kaçınmışlardır. İşte bu mazbata temize çekilip imza edildikten sonra, Umran Şeyhü'l-meşâyihi Hiram Paşa vasıtasıyla imama müracaat olundu. İmam Yahya, dünyada hiçbir galibin göstermediği bir cömertlikle karşıladı. Hatta silahlarımızın bir kısmını bile iade ve şahsi eşyanın nakli için vasıtalar tedarik etmek gibi yardımlar yaparak kimsenin burnu kanamadan bizi Menaha'ya üç dört kafilede yolladı.

Bu olaylar üzerine gerek Rıza Paşa, gerek Vali Tevfik Bey ve Kumandan Tevfik Paşa azlolunarak vali ve kumandanlığa Ahmet Fevzi Paşa tayin edildi ve ne şekilde olduğu bilinmeden Müşir Şakir Paşa kendisinin yanına katıldı, ben ise yine aynı vazifede bırakıldım.

Sorunun büyüyüp önem kazanması nedeniyle yeni baştan kırk sekiz tabur ve yedinci ordu taburlarının tekrardan canlandırılması için yirmi bin er gönderilerek genel kuvvet 114 tabura çıkarıldığı ve topçu miktarı bir o kadar attırıldığı gibi, paşanın kumandasındaki Hamidiye Süvari Alayı da eklendi. Bu müthiş askerî kuvvetten başka, Fevzi Paşa'nın sahip olduğu diğer bir kuvvet de, bizim gibi itici ve çekici tesirler altında bulunmamak ve her türlü kayıtlardan kurtularak zamandan istediği gibi yararlanabilmek yetkisiydi. Bu zât da, bu kadar askeri bir gün fazla beslemenin millete manen ve nakden vereceği zararı hiç düşünmeyerek bu yetkiden aşırı bir şekilde yararlandı. Mesela Menaha'dan San'a'ya gitmek için iki ay harcadı. San'a tam cülus günü geri alındı. Ondan sonra Hacce ve Zafir taraflarının temizlenmesi için de bu kadar bir zaman harcandı ve en sonunda imamı tamamen sindirmek için öteden beri imam yönetiminde bulunan yönlere, Şehare'ye taarruza başlandı. Fakat müşir, elindeki bu kocaman orduyu darmadağınık bir halde şuraya buraya sevk ederek bu büyük işe yetersiz bir kuvvetle başlamış olduğundan Şehare'yi sıkıştırırken kendisi Araplar tarafından sarıldı. Bu sırada ben kendisine San'a'da vekâlet ediyordum. Derhal her taraftan getirttiğim askerle üç yönden yardım kuvveti yolladım ve onu düştüğü tehlikeden kurtarmaya özen gösterdim.

Bu olaydan sonra müşir paşa yeni bir harekâttan vazgeçti, fakat müzmin bir hale gelen ayaklanma bahanesiyle ilâve olunan kuvveti Yemen'de bırakmaya gayret ediyordu.

Asker oranında masraflar ve bu oranda da kazanç payı arttığı gibi, önemli bir askerî kuvvete dayanılarak uygulanan pervasız, zalim bir idareyle yer yer ayaklanmalar çıkarılmakta ve bu karışıklıklar, hem halkın özel keseler yararına cezalandırılması hem de İstanbul'a karşı askerin Yemen'de kalmasının uzatılması vesilesi sayılmakta, gelecekten kesinlikle korkulmamaktaydı. Bu duruma hayret eden İstanbul ise, arka arkaya teftiş ve murakabe heyetleri göndermek sûretiyle müşir paşanın vehim ve şiddetini arttırmaktaydı. Her yeni müfettiş veya memur geldikçe San'a'yı geceleri ateşe tutmak âdet halindeydi. Ferik[14] Ferit Paşa heyeti, davet ettirildiği Vadi-i Zeher'den dönerken pusuya düşürüldü, fakat bununla yalnız tehdit ve korkutma değil, bazılarının yok edilmesi de amaçlanmıştı. Çünkü önemli hedeflerden biri olan benim ayağımın dibinde bir er ve bir hayvan yaralandığına göre, atılan kurşunlar pek havaya değildi. Bu gibi olaylar ve durumlar ise bilen ve görenler tarafından müşirin düzen ve kışkırtmasına yüklenmekte ve bu hususta ipuçları bile gösterilmekteydi. Bununla birlikte bu durum devam edemedi. Her şeyden önce askerlik süreleri uzayan, kötü idare ve yetersiz beslenmeyle hayatları tehlikede olan redifler ayaklandı. Bunlar muvazzaf taburların yardımıyla –Allah affetsin– benim cesaretlendirmem ve aldığım önlemlerle ciddi biçimde itaat altına alındılar. Buna ödül olarak müşir paşanın önerisiyle İkinci Osmanî Nişanı verildiğini sıkılarak anmayı ve açıklamayı bir açık sözlülük görevi bilirim. Bununla birlikte bir kısım askerin izinsiz olarak başını alıp sahile inmesi, bütün ordunun aynı hareketi takip etmesi ve Tihame'de de türlü facialarn çıkması kaçınılmaz olduğundan, sonunda Yemen'in feci bir şekilde elden çıkmasını gerektireceği açıkça görülmekte olduğundan, bu hareketimin muhterem okurlar tarafından mazur görüleceğini ümit ederim. Fakat devam eden kötü idare, bu şiddetin etkilerini de az zamanda unutturdu. Aylıklarını almaya hasret subaylar, ayaklanıp telgrafhaneyi basarak müşir aleyhinde İstanbul ile haberleşmeye koyuldular. Sekiz yıldan beri askerlik ettikleri halde, değiştirilmeleri hatıra bile getirilmeyen 3. Ordu'ya ait Nizamiye Taburları ayaklanarak dalga dalga San'a'ya toplandılar. Nihayet askerin kısım kısım terhisi zorunlu hale geldi,[15] subaylar topluluğu da içlerinden bazılarının elde edilmesiyle dağıtılabildi. Yemen'e geldiğimden beri geçirdiğim hayati tehlikeler yetmezmiş gibi bu olaylar sırasında diğer bir tehlike daha belirdi: Ayaklanan bütün er ve subaylar, müşir ve onun adamlarıyla

14 Orgeneral. (Yay. Notu)

15 Fakat ne halde? Dokuz yüz mevcutla Yemen'e gelen bazı redif taburları 50'den az bir mevcutla vapurlara bindiler. İstanbul'dan geçmemek için 4. Ordu mıntıkasındaki memleketlerine kışın İskenderun'dan yürüyerek sevk olunduklarından, ihtimal bu mevcudun yarısını da yolda kaybettiler.

levazım dairesi erkân ve memurlarını tahkir ve tehdit etmeleri durumunda, hep bana başvurarak dertlerini anlatmak isterlerdi. Silahlı olarak San'a kapılarına gelen erler, görüşmeye yalnız beni kabul ettikleri ve bazı kere de ismimi anarak çağırdıkları ve bunlara meram anlatabilmek için, bazen müşir tarafından hizmetime müracaat olunduğu için, dürüstlükten başka bir sebebi olmayan bu genel sevgiyi, kötüye yoran kıskanç düşmanlar, benim bu ayaklanma ve karışıklıklarda el altından müsebbib ve teşvikçi olduğum şeklinde yorum yapmaya kalkıştılar. Bu yüzden ikinci defa haksızlığa uğramak endişesindeyken 1323/1907 Ekim'inde terfien Hudeyde fırkası komutanlığına tayinimi öğrendim.

Hudeyde komutanlığında bulunduğum sırada, San'a'yı pek emin bulmayan Sabit Paşa (beni Teselya'dan İstanbul'a getiren Sabit Bey) murakabe heyeti Hudeyde'de görev yapmaktaydı. Gerek bunlarla görüşmem ve gerek görev dolayısıyla idari ve özellikle kontrato işlerine müdahaleye mecbur oluşum, hasis şahsi menfaatlere gedik açtığından, müşir ile ilişkilerimizi büsbütün gerginleştirmişti. Fakat aleyhimde düzenlenen hile ve fesatlıklar aksi tesir yapmış ve Cebel-i Lübnan'da hava değişikliği hakkındaki dilekçem seraskerlik makamınca kabul edilmiş olduğu için, 1324/1908 Haziran'ında Suriye'ye geri dönmek ve üç buçuk yıllık bir ayrılıktan sonra aileme kavuşmak nasip olmuştu.

Ahmet İzzet Bey'in zevcesi Nesime Hanım

Genel Kurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa

II. KISIM

HARB-I UMÛMÎ'YE[1] KADAR MEŞRUTİYET

1 1914-1918 yılları arasındaki I. Dünya Savaşı. (Yay. Notu)

Birinci Bölüm
GENELKURMAY BAŞKANLIĞI

Yerli ve yabancı her kim bu konuyu ele almışsa, Sultan Hamid'in zekâ ve keskin görüşlülüğünü onaylamakta aynı düşüncede birleşirler. Ben vicdanen, saltanatı zamanında başımdan gelip geçenlere bakıp düşündükçe, onun şöhret bulduğu derecede zalim ve acımasız olmadığına hükmetmekteyim. Kendisi, jurnal olunan adamdan beklenen kötülük ve zararı ortadan kaldırmak için, görevden alma ve sürme gibi işlemler yapılmasını istese de, tecrübe ve gözlemlerime göre kimsenin hayatına, rızkına, geleceğine kastı yoktu. Saltanat zamanında işitilen kendisine ait isnatlar, Meşrutiyet'te, hiçbir zorlukla karşılaşmadan yapılan araştırma ve soruşturmalarla doğrulanamadı.

Şu halde, yönetimi süresince devam eden kötü idareyi -ki hiçbir veçhile inkârı ve gizlenmesi kabil değildir- neye yormalı? Saltanat hanedanı üyelerinin iyi tahsil görmeyenleri bile tamamen kendi malları saydıkları Osmanlı tarihiyle gereği gibi uğraşır ve bunun yayılma dönemine ait bölümlerini iftihar ve lezzetle araştırmakla birlikte, saray entrikalarına ait safahat ve sayfalarla zihinlerini özellikle yorar ve işgal ederler. Sultan Hamid ise, fazla olarak iki kez tahttan indirilme (hal') olayına bizzat şahit olmuştu ve bunların hazırlanmasındaki sırları, oyun ve hileleri bilmekteydi.

Tahta çıktığında (cülûs) Karadağ, Sırp, Bulgar isyanları ile bunların doğurduğu siyasi zorlukların mirasçısı oldu. Yine bunların sonucu olan ve büyük bir yenilgiyi, birçok memleketin kaybedilmesini doğuran Rus Savaşı'nı da engelleyemedi. Bundan sonra da devletin Afrika kıtasındaki toprak ve eyaletlerinin önemli bir kısmı, ayrı neden ve şekillerle Fransa, İngiltere ve İtalya (Masua) eline geçti. Bu savaşın sorumluluğu, herhalde kendisinden çok Abdülaziz döneminden kalan devlet ileri gelenlerine ait olmakla birlikte, bu gibi başarısızlıklarla halkın kalbinde ve gözünde yerinin sarsıldığını hissetti. Ali Suavi vakası ile şüpheleri de güçlendiğinden, zaten ilk terbiyesi ve geçmiş tecrübelerin kazandırdığı eğilim ve istidat, yeni kuruntu ve zanlarını çoğalttığı için, merak ve tahkikatı alevlendirdi. İşte bu şekilde ortaya çıkan hafiyelik evhamı arttırdı ve bunların etkisiyle alman korunma önlemleri yeni

yeni hoşnutsuzluklar doğurdu ve bunların abartılı biçimde saraya yansıması, korku ve öfkeleri şiddetlendirdi.

Kısacası, sebep ve kötülükler, birbirini doğurup meydana getirmek sûretiyle zincirleme olarak devam edip durdu.

Bundan dolayı gerek casus şebekesini devam ettirmek ve artırmak, gerekse İstanbul'daki askerle devletin önemli ileri gelenlerinin bahşiş ve ihsanla sadakatini sağlamak için, devlet mallarının israf edilmeye, mahallî ihtiyaçlar düşünülmeyerek vilâyetlerin gelirinin büyük bölümü İstanbul'a çekilmeye başlandı. İşte İstanbul'da ve taşrada çoğunluğun maaşlarının zamanında ödenmemesi, tabii olarak kırdırılması, yiyicilik, rüşvet ve sefaletin artması, askerin beslenme ve giyiminde noksan ve kusur, yersiz korku ve ürkme sonucu olan bu mali siyasetin zorunlu gereklerindendi. Yine, vehim yüzünden askerlerin devamlı gözetim altında bulundurulması, talim, atış ve manevraların, hatta subayların teorik bilgilerinin genişletilmesi, ders, konferans ve seyahatlerin yasaklanmasıyla, ordunun iç savaşlarla yıpratılmayan kısımları da, idmansız, kavrayışı noksan, aynı zamanda sefil ve çıplak bir vücut derecesine indirildi. İlk bölümde, Teselya Savaşı'na ve Yemen harekâtına ilişkin verdiğim kısa bilgiler incelenir ve üzerinde düşünülürse, o vakit askerliğimizin manen ve maddeten düşmüş olduğu aşağı düzey takdir edilir. İyi niyetliler gözünde ordumuzun geleceği için, erlerin dinî inançları ve fıtri cesaretinden başka bir ümit görülemiyordu. Gerçi komisyon almak sevdasındaki yakınların gayretiyle hayli top, tüfek satın alınmışsa da, bunların depo ve koğuşlarda kaldığı sürece, ihtiyaç zamanında taş ve sopadan pek fazla bir fayda vermeyeceği belliydi.

Yine sultanın zoruyla hükümet işleri ehillerinden alınarak saray memurlarına verilince, Bâbıâli de hiçe indirilmiş, devlet siyaseti saraya intikal etmiş, yani evham emrine girmiş oldu ve bu yüzden tecrübeye ve doğru görüşlere dayanmayan bazı yanlış önlemler yüzünden Arabistan, Kürdistan, Doğu vilâyetleri ve Rumeli'nde peş peşe gelen pek çok karışıklıkla, bunların neden olduğu asker toplama, askerî harekât, çok büyük can kayıpları ve siyaset ufuklarındaki karanlık ve kararsızlık, bütün memleket halkını gönülsüz ve ümitsiz etmekteydi. Kısacası, kimileri hafiye şerrinden doğan güvensizlikten, kimileri sürgün edilen ve tutuklanan akraba ve yakınlarının hasret ve düşkünlüğünden, taşra halkı çocukları ve yakınlarının karışıklık bölgelerinde ölüp yok olmasından, dürüst memurların çoğunluğu fukaralıktan muzdarip ve müteessirdi. Gerçek durumu bilen vatanseverler de siyasi gaileler ve içerideki karışıklıkların durmaksızın art arda devamı sonucunda askerî bünyenin ve mali idarenin düştüğü zaaf ve karışıklığı görerek devletin geleceğinden haklı olarak kaygıya düşmüş, Reval ve

Müreşti[2] kararları hakkında kulaklara gelen yalan yanlış şayialar ise büsbütün üzüntüleri davet eder olmuştu.

İşte memleketin genel durumu ve milletin ruh hali ve düşüncesi bu merkezdeyken İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkmasıyla Meşrutiyet'in kavgasız, kansız elde edilivermesi, sona eren idareden faydalanan bazı kimseler müstesna, bütün milletçe en büyük bir nimet olarak ve cemiyet liderleri bir kurtarıcı sûretinde göründü ve kabul olundu. Meşrutiyet, Avrupa tarafından da büyük takdirle ve ümit verici bir biçimde karşılanarak hediye kabilinden Müreşti ve Reval kararlarının yürürlükten kaldırıldığı tebliğ ve ilan edildi. Küçük Balkan hükümetleri ve Makedonya komiteleri bile genel ahenge katıldılar. İttihat Terakki ileri gelenleri de başlangıçta gerçekten övülmeye değer bir nefis feragatiyle akılcı ve ölçülü davrandılar. Padişah tahtında bırakıldı. İşlerin başına eski tanınmış devlet adamları getirildi. Jurnalcilik ve yiyicilik gibi kötülüklere bulaşmayan memurlar yerlerinde bırakıldı. İstanbul'daki taşkınlıklar da, yıkılan idarenin uyandırdığı gücenmeler ve şiddetli kinler de, benzer ihtilâllerdeki tarihî örneklerle karşılaştırılırsa, ölçülü ve hatta mazur görülecek derecededir. Fakat ne çare ki, bu çok büyük inkılâbın sağladığı ümit ve sevinç çabuk tükendi. İttihat ve Terakki şüphesiz fazla ileri görüşlülükle hazırlayıp büyük cesaretle uyguladığı bir hükümet darbesiyle yönetimi devirmeyi başardı. Fakat cemiyet, memleketin nispeten sınırlı bir bölümünde kurulmuştu ve başlangıçta pek çok yerlerde ismi bilinmemekteydi. Dolayısıyla ilk başarıdan yararlanarak irticaya yer vermeden dal-budak salabilmek için her tarafa duyurular yaptı ve bazı denenmemiş kimselere vekâlet verdi. Birçok kurnaz çıkarcı bu durumdan faydalanmaya koyularak zorbalığa başladı. Hürriyet ve serbestliğin bir sınırı ve her idarede hükümetin bir hakkı olması gerektiğini bilmeyen, biraz da geçmişlerinin hesabını vermekten sakınan bazı memurlar son derece zaaf göstererek hapishanelerin kapısını açtılar. Meşrutiyet'in ruhunu anlayamayan halkın alt tabakasını "biz sizin aylıklı hizmetkârınızız" tarzındaki yaltaklanıcı ifadelerle şımartarak düzen ve disiplini bozdular. Bazı subaylar da Rumeli'ndeki arkadaşları gibi sonradan parlama ve yararlanma kaygısına düştüler.

---

2 Rus Çarı III. Nikola ile Avusturya İmparatoru Franz Josef, av bahanesiyle 1903 yılında buluştukları Müreşti'de (Mürsteg/Steiermark) Türk egemenliğine tecavüz eden Makedonya'nın ıslahına ait bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma gereği mahallî idarenin, jandarma ve polisin Avrupalı müfettişlerin kontrolü altına girmesi, ayrıca Avrupalıların ve Hıristiyan tebaanın da katılmasıyla kurulacak komisyonlar marifetiyle Avrupalıların isteğine uygun yeni idari taksimat öngörülmekteydi.
Mahallî ve komşu memleketlerdeki çetelerin etkisiyle umulan sonuç alınamayınca, İngiltere'nin müdahalesi ve uzun müzakerelerden sonra Çar Nikola ve Kral VII. Eduard'ın 1908 yılında Reval'da anlaşmasıyla daha başka munzam tedbirlere de başvurulmuştur. (Yay. Notu)

Meşrutiyet'ten bir buçuk ay önce, hava değişikliği için Yemen'den Beyrut'a geldiğim zaman, bana yorgunluk ve usanç verecek derecede yakınlık göstermek isteyen bir subay, Meşrutiyet'le birlikte bu beldede bir diktatör kesilmiş, valiyi tutuklamış, kendisinden yüksek rütbede bir subayı halkın önünde nişanlarını sökmek sûretiyle kovmuş ve nihayet bir ziyafette Cünye limanı ve şehrini Lübnan sancağına bağışlayıp katmaya kadar cinnet ve cesaret göstermiş, halk tarafından da kendisine yirmi beş bin lira kıymetinde üstü mücevherli bir iftihar kılıcı sözü verilmişti.

İşte bu taşkınlık ve karışıklık içinde, eskilerin büsbütün pusulayı şaşırması ile genel yönetimde zayıflık ve bezginlik izleri görülmesi üzerine, Meşrutiyet'i kuranlarda da idare dizginlerini ele almak eğilim ve hırsı arttı, bundan da çeşitli tartışmalar doğdu.

İnkılabın başlangıcında Harbiye Nezareti'ne tayin olunan Müşir Recep Paşa merhumun telgrafıyla duyurulan padişah buyruğu ile Genelkurmay Başkanlığı'na tayin olundum. Benim daha önce İttihat ve Terakki ile hiçbir ilişkim yoktu. Yalnız Teselya Savaşı'ndaki hizmetim ve hemen ardından gelen mağduriyetim sonucu olarak bu mevkiye erişmemi bir kadirşinaslık eseri saydım. Adı geçen müşirin yüksek ahlâkına ve tabiatındaki nezakete hayran olduğumdan kendisiyle çalışmayı başarı için yeterli görerek gerçekten sevindim. Fakat ertesi gün vefatı haberiyle çok üzüldüm. Ağustos ortalarında ailece İstanbul'a gelerek göreve başladım.

Mesleğime, tahsilime ve terbiyeme çok iyi uyan ve fiilen iki buçuk yıl süren bu görev, hayatımın en feyizli bir hizmet dönemidir. İlk iş olarak kurmay heyetinin hiç olmazsa açıkça, siyasete karışmak ve katılmaktan engellenmesine gayret edilerek Meşrutiyet'in ilk günlerinde Suriye'deki yolsuz hareketlerini görüp işittiğim iki kurmay subayını İstanbul'a çağırdım. Askerî sırları ortaya çıkaracak şekilde gazetelere makale veren bir diğerini cezalandırmak, verilen göreve gitmekte direnen birini de kurmay mesleğinden çıkarmak gibi uygulamaların etkisi ve subayların çoğunluğundaki iyi niyet de eklenerek genelkurmayla çoğu ordularda da bu maksada ulaşmak mümkün olmuştur. Yalnız hürriyetin beşiği olan 3. Ordu'da da bu konudaki zorlukların büsbütün ortadan kaldırılması mümkün olamamıştır. Enver, İsmail Hakkı ve Fethi Beyler, Meşrutiyet'in kazanılmasında olağanüstü hizmet etmekle tanınan ve bilinen kişiler, hem kendilerine bir ödül, hem teorik ve pratik bilgilerinin artmasına hizmet hem de Avrupa ordularındaki askerî disiplini yakından görmeye yardımcı olmakla birlikte bir aralık siyasetle ilgileri de kesilmek üzere Berlin, Viyana ve Paris askerî ataşeliğine tayin edilmişlerdi. Fakat bu önlem de, sözü geçen

orduda düşüncelerin sükûnet bulmasına tamamen yetmemiştir. 1325 (1909) yılı sonbaharında Goltz Paşa o taraflarda yaptığı bir seyahatten dönüşünde, halinden şikâyet ettiği 3. Ordu'yu "*Askerî Cumhuriyet*" deyimiyle nitelemişti. Daha önce isimleri anılan üç kişinin ayrılmasından sonra 3. Ordu'daki karışıklık ve kaynamanın gerçek nedeninin Kolağası Mustafa Kemal Bey olduğu sonradan anlaşıldı. Şu halde Goltz Paşa'nın deyimi "*intâk-ı hak*" adına layıktır.

Bu tarihlerde yine aynı orduya bağlı "mümtaz"ların, yani yüksek tahsil görüp de kurmaylığa alınmayan subayların, kurmay subaylarına karşı açtıkları bir kalem tartışmasıyla kurmay subaylarının her rütbede bir-iki yıl bir askerî kıtaya kumanda etmesi hakkında alınan karar aleyhine güya kendi terfilerine engel olur korkusuyla kıta subaylarının öne sürdükleri itirazlar Mebuslar Meclisi'ne kadar intikal etmişse de zararlı bir sonuca neden olmadan kendiliğinden kapanmıştır.

Rütbelerin tasfiyesi meselesi Genelkurmay'a mensup iki subayın gazetelere verdiği bir makale ile başladığından, başlangıçta bunlar sözlü olarak cezalandırılıp tekdir edilmişse de, sonradan meselenin çok önemli ve esaslı olduğu anlaşıldığından, hiç olmazsa bir kurala tâbi ve hizmete bağlı olmayarak arkadaşlarından birkaç rütbe ileride olan (okuldayken albay ve tuğgeneralliğe kadar yükselen kimseler vardı) saray mensuplarının rütbelerinin indirilmesi veya askerden çıkarılmalarını Harbiye Nezareti'ne teklif etmişsem de, kabul edilmemiş, fakat galeyanın artarak devamı dolayısıyla düşüncelerimi bildiren bir mektup da sunulduğu halde, bu da faydalı olamamıştır. Bu layiha, rütbeleri çok ilerlemiş arkadaşlarca kendi rütbelerini indirme ve geri kalanlarca kendi rütbemi koruma gizli maksadına yorulmuşsa da, 31 Mart Olayı'nın ardından Hareket Ordusu'nun zorlamasıyla rütbe tasfiyesine karar verildikten sonra, özel komisyonca bu layihadaki esaslar şiddetlendirilerek kabul edilmiş olduğundan itirazcılar fazlaca üzülmüş, fakat kendi emeğimle kazandığım rütbem saklı kalmıştır.

Genelkurmay dairesi teşkilâtında, bazı küçük değişiklik ve düzeltmeler yapılması ve Harbiye Nezareti'nden Âli Paşa Konağı'na nakledilerek tam bir sükûnet içinde, önemli işlerinin yürütülmesi sağlanabilmiştir.

Harp Akademisi'ne öğrenci seçilmesi meselesiyle okulun programı da zamana ve Avrupa'da yürürlükte olan usûle göre değiştirilip düzeltilmiş, Almanya'dan değerli hocalar getirilmiştir. Eskiden Harp Okulu'nu bitiren ve üç yıllık notları en yüksek olan öğrenciler arasından belirli bir oran dâhilinde gerektiği kadarı Harp Akademisi'nde üç yıl daha okutulduktan sonra yüzbaşılıkla kurmaylığa kabul olunmaktaydı. Meşrutiyet'ten birkaç yıl önce aynı usûlle

ihtiyaçtan biraz fazla öğrenci ayrılıp okutularak bunların ileri bulunanlarının kurmaylığa alınması, diğerlerinin "mümtaz" unvanıyla mülhak ve yaverlikte veya kıta subaylığında kullanılmaları kararlaştırılmıştı. Benim koyduğum usûl, Harp Okulu'ndan çıktıktan sonra iki ilâ beş yıl alaylarda hizmet eden subaylardan arzu edenler içinden gayret ve dürüstlüğü alayca tasdik olunanların sınavla okula alınarak tahsilden sonra kurmay veya mümtaz sınıflarına ayrılmasından ibarettir. Bütün Avrupa'da geçerli olan bu usûl, genç subayların önemli bir bölümünü sınav için çalışmaya ve gayrete yönelteceği gibi, yaş ve tecrübeyle doğal yetenekleri ve düşüncelerinin olgunlaşmasından sonra seçmeye tâbi tutulacaklarından daha doğru ve faydalıdır. Bu usûlle kurmay sınıfına alınan birçok subayın sonraki savaşlarda büyük yararlıkları görülmüştür.

Çeşitli sınıflardaki subayların meslekî bilgi ve tecrübelerinin çoğaltılması için her orduda örnek alaylar kurulması ve bunların Almanya'dan getirilen iktidar sahibi subayların kumandasına verilmesi, Almanya, Avusturya ve Fransa'ya subaylar gönderilmesi ve muhtemel savaşlar için yedek subaylar yetiştirilmesi girişiminde bulunulmuştur. Yedek subay meselesinde Mahmut Şevket Paşa ile düşüncelerimiz ters düşmüştür. Benim düşüncem, bu subayları Avrupa'da ve özellikle Almanya'da olduğu gibi pratik bir biçimde alaylarda yetiştirmek ve büyük bölümünü taşra eşrafının çocuklarından almak; Mahmut Şevket Paşa'nın görüşü ise bu görevi yüksek okul öğrencileriyle sınırlamak ve özel okulda bunlara teorik bilgiler vermek şeklindeydi. Zorunlu olarak onun görüşü kabul edilmiş ve şimdiki yedek subayların geçimini sağlama durumu ordu ve memleket için siyasi bir iç sorun haline gelmiştir. Halbuki yedek subayların çoğu taşranın emlâk ve arazi sahiplerinden olsaydı, yurduna çekilip geçinebileceklerinden, böyle bir sıkıntı hiç olmazsa küçülmüş olurdu.

Cephanemizin ikmali, sınır taburları kurulması yoluyla orduların dağılmaktan kurtarılması, Kürt süvari alaylarının mevcudu az olanlarının karıştırılıp birleştirilerek sayılarının eksiltilmesi sûretiyle mümkün mertebe azaltılması, Trablusgarb'da Koloğullarının[3] yeniden güçlendirilmesi ve İsviçre tarzında bir yerli ordu kadrosu kurulmasıyla yerli savunmanın temini, Edirne istihkâmlarının zamanın gelişmelerine göre mümkün mertebe uygun bir tarzda sağlamlaştırılması ve Kırkkilise (Kırklareli) istihkâmlarının onarılıp güçlendirilmesiyle birlikte Yanya ve İşkodra'nın da yeni baştan tahkimi ile daha başka mevkilerin tahkim projelerinin tertip ve tanzimi gibi önemli meseleler

3 Özellikle Trablusgarb'da şehirlerin dışında oturan bir sınıf halktır. Bunlar Yeniçeri askerinin yerli kadınlarla evlenmesinden doğan çocuklardan meydana gelmiştir. Vergi vermemeleri karşılığında birer hayvan beslemekte ve bir tür milis vazifesi görmekteydiler.

bu zamanda kararlaştırılmış ve uygulamaya girişilmiştir. Yalnız Edirne'nin tahkimi işine 2. Ordu Kumandanı Nâzım Paşa itiraz etti ve karşı çıktı. Bu durumu, Nazım Paşa'nın daha sonra ortaya çıkan vahim olayları davet eden dikkate değer düşünce tarzının ilk ortaya çıkış vesilesi olduğu için zikre ihtiyaç görürüm. Kendi düşüncelerince Edirne'de istihkâmlar yapmak, parayı toprağa gömmek imiş, buna ayrılan meblağ, nakil araçları alımı için kendilerine verilmeli ve savaş ilan olunur olunmaz eldeki askerle Bulgaristan'a saldırılmalı imiş! Kendisiyle eski hukukumuz olduğu için düşüncesinden vazgeçirmek amacıyla bizzat Edirne'ye gittim. Düşüncelerime karşı itirazda bulunmadılar. Fakat bildiklerinden de şaşmayarak istihkâmlara bir kazma bile vurdurmadılar. Nihayet Kurmay Yarbay Fuat Ziya Bey'e emanet ederek gönderdiğim özel bir mektupta, kendileriyle bir tartışma kapısı açmaya dostluğumuz engel ise de, Edirne'nin tahkiminin gerekliliğine değişmez bir kanaatim olduğu için, muhalefette devam ederlerse istifaya mecbur olacağımı, dolayısıyla kesin olarak görüşlerini bildirmelerini veya güvendikleri yüksek rütbeli subayların da bulunmasıyla bir harb oyunu yaparak meselenin aydınlanması için İstanbul'a teşriflerini rica ettim.

Bunun üzerine İstanbul'a geldilerse de, Edirne ile ilgili görüşmeye ne gerek ne de zaman kalmadan Harbiye Nezareti'ne tayin edilmişlerdir ki, bu mesele bilindiği gibi iki-üç gün sonra kendisiyle birlikte bütün Kâmil Paşa Kabinesi'nin düşmesine neden olmuştur. Bu engelleme yüzünden bir-iki ay geciken tahkimata bu tarihten sonra hızla devam edilmiştir.

Erzurum'un tahkimi için de pek çok yazışmalar ve keşifler yapılmışsa da, bir taraftan mali sıkıntılar, diğer taraftan tahkimat çizgisinin belirlenmesinde ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle inşaatın başlaması 1327/1911 yılında o taraflarda yapmayı tasarladığım seyahat ve keşifler sonrasına ertelenmişti. Fakat kader bizi doğudan önce güneye yolladı. Memleketin İstanbul'dan başlayarak sınırlara doğru muntazama usûlünde (şematik), sınırlardan merkeze doğru keşif tarzında, hızlı bir şekilde haritalarının hazırlanmasına da girişilmiştir. Goltz Paşa bizim bu haritaları yapamayacağımızı öne sürerek bu işin, Kiprit Coğrafya ve Ticarethanesi'ne mensup emekli Alman albaylarından von Diet isminde birine verilmesini teklif ve bu yolda hayli ısrar etmişse de, buna şiddetli bir şekilde karşı çıkılmıştır. Sultan Hamid zamanında Fransa'da jeodezi öğrenimi görmüş ve İzmir yöresinde bazı tatbikat yapmış subaylarımız olduğundan, bunlar vasıtasıyla Dünya Savaşı'na kadar İstanbul civarının Çatalca ve İzmit'e kadarki kısmıyla Gelibolu Yarımadası'nın 1/25.000 ölçeğinde muntazama usûlünde haritası ve Anadolu'nun Rusya sınırından başlayarak Sivas yakınlarına kadar

1/200.000 ölçeğinde çok güzel bir keşif haritası ortaya çıkmıştı. Harita Şubesi Başkanı Zeki ve Fransa'da Jeodezi bölümünde öğrenim gören Şevki Paşaların bu konudaki himmetlerini övgüyle anarım.

Bundan başka Balkan hükümetlerinin her biriyle ayrı ayrı veya birkaçıyla toplu olarak savaşa girilmesi ihtimallerine göre beş ayrı savaş planı düzenlenip bunlara göre yığınak cetvelleri vesaire hazırlandığı gibi, Rumeli ve Anadolu trenlerinin hareketli parçaları, makas, doldurup boşaltma rampaları ve gündelik en aşağı iki tren hareket ettirilecek şekilde arttırıp tamamlanması ve adı *Seyr-i Sefâin* olarak değiştirilen *İdare-i Mahsusa*'nın gerektiğinde deniz nakliyatımızı yapabilecek biçimde gemilerin arttırılması hep Genelkurmayca öngörülüp teklif edilerek uygulama alanına konmuş faaliyetlerdendir.

Donanmamızın ilk elde hiç olmazsa Yunan donanmasına üstünlüğünü sağlamak için bir hayli çalışılmışsa da, ne yazık ki Bahriye Nezareti'ndeki görüş ve düşünce ayrılıkları çalışmalarımızı sonuçsuz bırakmıştır. Bununla beraber Almanya'dan dört torpido gemisi ve çok ucuz bir fiyata iki eski zırhlı alınmıştır ki, iyi kumanda olunmak şartıyla bu kuvvet Balkan seferinde Yunan donanmasına üstünlüğümüzü sağlayabilirdi. Fakat Donanma Cemiyeti'nin gayret ve iyi niyetine rağmen Bahriye Nezareti yalnız gemi alımıyla -o da olumsuz bir şekilde- meşgul olup başka iş şubelerine önem vermediklerinden, bahriyemiz, vücudunun güçlendirilmesine çalışılıp fikir, ahlâk ve ilmî terbiyesine özen gösterilmeyen bir çocuk yerine konulmuştur. Hele Amiral Gambel Paşa'yı istifaya iten entrikalar hakkındaki söylentiler doğruysa, sebep olanları hayırla hatırlatacak durumlardan değildir.

Her nedense, Genelkurmay'ın teklif, girişim ve uygulamalarından birçoğu ait oldukları devlet makam ve dairelerince kolaylık görmekte, bazıları da birçok direnme ve redle karşılaşmaktaydı.

Ordunun teşkilât projesi de bu cümledendir. Sultan Hamid döneminde sürekli ortaya çıkan gaileler yüzünden asker tabur tabur şuraya buraya gönderilerek taburlardan yukarı kıtalar, aşağı yukarı ilga edilmiş bir halde bulunduğundan, bunların birleştirilmesi ve azaltılması ile muktedir kumanda heyetlerinin ehliyetli ellerinde büyük kıtalar oluşturulması, ordunun ıslahı bakımından gerekliydi. Fakat aslında bir dereceye kadar Hassa Ordusu'yla 2. Ordu istisna edilirse hemen hiçbir büyük kıta asıl yapısıyla kalmayıp ordu perakende taburlardan ibaret olduğu için, bundan yukarısının oluşturulmasında hiçbir şeyi bozmadan en uygun görülen şeklin kabulü mümkündü. Dolayısıyla ben de şimdiki teşkilâtımıza esas olan tarz ve şekli düşünüp, 1324/1908 yılı Aralık ayında bir layiha ile Harbiye Nezareti'ne sundum. Fakat o günlerdeki medeni

devletlerin ordularının hiçbirine benzemeyen bu şeklin kabulü iş başında bulunanları korkutmuş olmalı ki, teklifim uzun zaman sürüncemede kaldı. Yine arz ve teklifim üzerine Müşir Goltz Paşa 1325/1909 yazında Almanya'dan müşavir sıfatıyla davet edilince kendisine bu teşkilât projesi sunulmuş ve başlangıçta kendileri tarafından fevkalâde iyi karşılanmışken, sonradan başka bir proje teklif etti. Ben de bunun kabul edilmemesi için direndim. Böylece teşkilât meselesi birkaç ay daha ertelendi. Fakat bu keşmekeş sırasında Almanya'nın meşhur asker yazarlarından Albay Baron Freitag von Lorninghoven'in (Dünya Savaşı sırasında Orgeneral ve Genelkurmay 2. Başkanı'ydı) Napolyon'un savaşları konusunda yayınladığı bir eserde rivayet kabilinden olarak benim teklifime çok benzeyen bir teşkilât tarzının Almanya'da kabulünün gerekliliğinden söz etmiş olması, eseri okuyan kurmay subaylarının dikkatlerini çekmiş olduğu için orduda bu teklif lehine büyük bir eğilim ve yönelim uyandığından, sonunda bazı küçük değişikliklerle teşkilâtımız kabul edilmiş ve onaylanmıştır. Ancak, aklı eren ve ermeyenlerin bu teşkilât aleyhindeki itirazları uzun zaman devam edecek, hatta garezi olanlar Balkan Seferi ve belki de Trablusgarb Savaşı'nın kaybedilmesini teşkilâtın kötülüğüne yükleyecek derecelere kadar ileri gitmişlerdi. Ancak şurası dikkat çekicidir ki, bizim teşkilâtımızı uygulama alanına koymamızın arkasından Venezilos tarafından Yunan ordusuna düzen vermek için getirilmiş olan Fransız Generali Eydou, aynını Yunan ordusuna uygulamış, Dünya Savaşı'nda Almanya ve Fransa devletleri de aynı teşkilâtı kabul etmişlerdi.

Bu sûretle Devlet-i Aliyye, doğuşunun başlangıcında yeniçeriyi ortaya çıkarmakla bütün dünyanın sürekli ordu teşkilâtına öncü olduğu gibi, son zamanında da bu askerî teşkilâtla medeni devlet ordularına güzel bir örnek olmuştur. Fakat ne çare!

Bu madde kaleme alındıktan sonra, uzun zamandan beri kütüphanemde bulunduğu halde, her nasılsa incelemeye zaman bulamadığım *Balkan Savaşında Neden Yenilgiye Uğradık?* adını taşıyan bir eser dikkatimi çekti. Ciddi bir inceleme ve araştırma ürünü olduğunda şüphe bulunmayan bu eserin bazı satırlarından naçiz şahsım hakkında bir nebze teveccüh çıkarılıp hissedilmekle birlikte, bu teşkilât hakkında bazı bakımlardan ılımlı eleştirilere de rastlanmaktadır. Bu cümleden olarak yeni düzenlemelerle "ordu eski şeklini bütünüyle kaybediyor, çok yeni ve sırf muvazzaf kıtalar açısından gerçekten çok kıymetli düzen kazanıyordu. Fakat ihtiyat ve ikinci sınıf ihtiyat kıtalarının sayıca eksiltilip nitelik olarak arttırılmasına özen gösteren hiçbir önlem yoktu" deniliyor. Biz muvazzaf (silahaltındaki) kıtalarımızı daha fazla arttıramazdık. Buna gücümüz

de, bütçemiz de yeterli değildi. Hatta yeni teşkilâtla tayin ettiğimiz kadro bile yabancı askerî yazarlar tarafından büyüklük özentiliğine yorulmak istendi. (Bununla birlikte benim ilk teklifime göre hazardaki piyade kuvvetimiz eskisine oranla kırk tabur azaltılmış, fakat sonraki düzenlemede eski miktar korunmuştu. Yalnız topçu kuvveti bir miktar arttırıldıysa da, bu da Avrupa ordularındaki piyade ile topçu arasındaki orana göre çok düşüktü).

Şu halde redif (ihtiyat) kuvveti büsbütün ortadan kaldırıldığı takdirde -Yemen, Hicaz, Trablus ve Irak'taki kuvvetlerimiz hesaba katılmazsa- bizim ordumuz yalnız Bulgaristan'ın seferber edeceği kuvvetin bile altında kalırdı. Hem nihayet on yıl askerlik çağındaki gençleri nizamiye ordularını seferber etmeye yeterli geldiğine göre, diğer onbeş, hatta on sekiz yıllık askere alınma çağında olanlarından -ki düşmanlarımız kendilerininkinden yararlanabiliyorlardı- biz hiç olmazsa savaşın başlangıcında faydalanamayacaktık. Bu askere alınma çağında olanlardan faydalanmak için iki yol vardır. Birisi, bütün bu erlerin, küçük hazar kadrolarının genişletilmesi, yani bölüğün tabur, taburun alay haline sokulması sûretiyle katıştırılması şekli ki, yalnız Bulgaristan bir dereceye kadar bu yolu seçmiştir. Diğeri muvazzaf, redif ve müstahfaz (40 yaşının üzerindekiler) adıyla ayrı ayrı kıtalar teşkil ederek yaşlarına göre kıymet-i harbiye ve vücut güçleri farklı olan savaşçıları ayrı ayrı kıtalarda kullanmak usûlüdür ki, hemen bütün asker bulunduran devletler bunu seçmişler ve savaş zamanında ihtiyat redif, tümen ve kolorduları ve müstahfaz tugayları kurarak nispeten ikinci derecede hizmetlerde kullanagelmişlerdir. Biz de bu ikinci şekli tercih ettik. Yirmi ilâ otuz yaşında olup askerlik hizmetini yapmakta olan veya bundan henüz ayrılmış bulunan delikanlılardan oluşan askerî kıtalara, 40-45 yaşında olup aile dertleriyle uğraşan esnaf ve dükkân sahipleri doldurulursa, bu kıtaların askerî değerleri azalır inancındaydık. Yalnız Avrupalılar silahaltındaki kıtaların mevcudunu sefer mevcuduna çıkarmak için kullanılan ihtiyat erlerini 23 ilâ 26 yaşındaki gençlerden almaktayken biz bu sınırı 30 yaşma kadar çıkararak tabur mevcutlarını arttırmakla beraber her alayda bir de 3. Tabur kuruyorduk. Avrupalılar bir nizamiye erine karşı 1 1/4 ilâ 1 1/2, biz 2 3/4 ilâ 3 ihtiyat eri; Bulgarlar 7 ilâ 8 er almaktaydı. Aslında büyük devletlerin görüşünü kabul etmişken ihtiyat askerlerini çoğaltmakla sefer halinde her alayda yeniden bir tabur meydana getirmek, hazar zamanında buna oranla daha az asker besleyip bütçemizi hafifletmek maksadına ve otuz yaşındaki insanların da yirmisindeki gençler kadar seferin zorluklarını kaldırabileceği düşüncesine dayanmaktaydı. Yalnız 25, 27 ve 29 yaşlarında tatbikat münasebetiyle ihtiyatlar silahaltına alınarak dört ilâ altı hafta kadar eğitilmesi de kararlaştırılmıştı.

Redifler sayıca azaltılmıştı. Önceleri bir ordu dairesi 34 nizamiye ve 64 redif taburu vermekteyken, yeni düzenlemeye göre aynı daire savaş zamanında 66 nizamiye ve 54 redif taburu teşkil edecekti. İkinci sınıf redif teşkilâtı Anadolu ordularında kaldırılmıştı. Rumeli'nde bütün Balkan hükümetleri bize karşı ayaklanması durumunda, Anadolu'dan imdat kuvvetleri ulaşıp Trakya taraflarında Bulgarlara galip gelinceye kadar Müslüman ahalinin olanca kuvvetiyle bir araya toplanması ve genel bir ayaklanma sûretinde savunma yoluna gidilmesi düşünülmüştü. Bu elzem olduğundan, böyle bir durumda az çok mevcut olan teşkilâttan faydalanmak zorunlu görüldüğü için, ikinci sınıf redifler yerinde bırakılmıştı. Redif kıtalarının ıslahı keyfiyeti de düşünülmüştü. Redifin zayıflığı, subaylarının bilgisizlik ve güçsüzlüğünden ileri gelmekteydi. Bu subayların büyük kısmı âdeta yok gibiydi. Dolayısıyla ilk elde epeyce subay emekliye ayrılarak çıkarılmış, redif subayları kadrosu asker alımı işlerine yetişecek bir dereceye indirilmiş ve seferberlik halinde kumanda hususunun temini için yedek subaylar kadrosu oluşturulmuş, seferberlik cetvellerinde redif kıtalarına nizamiyeden alınarak verilecek bazı subaylar ile ihtiyat subayları ve öğretmenlerden verilecekler tayin olunmuş, ikinci sınıf redif ve müstahfaz kıtalarının takım, bölük, zaruret halinde tabur, belki alaylarının yerli bey ve ağaların kumandasına verilmesi karar altına alınmıştı. Erlerin eğitimi, iyi talim görmüş nizamiye ve ihtiyat erlerinin peyderpey redif kadrosuna geçmesi, ondan sonra redif kıtalarının diriltilip silahaltına alınarak atış, savaş, talim ve manevralarının yaptırılması gerçekleşebilirdi. Fakat bunların tamamı zaman istiyordu ve hepsinden bir pratik fayda beklemek, zamanla ustalık ve tecrübe elde edilmesine bağlıydı. Ne çare ki bilgisizlik ve gurur, -tabir af olunsun- ataklık işte bu zamanın kazanılmasına engel oldu.[4]

---

4 Bu eserin müsveddesi bitirildikten sonra Kurmay Yarbay Bursalı Nihad Bey'in Balkan Savaşı'yla ilgili yayınladığı tarihin birinci cildi kendisi tarafından hediye edildi. Teşkilât hakkında bu kitapta da birçok eleştiriler yapılmışsa da, bunların çoğunluğu savaş sırasında geçen olaylara dayandırılmadan genel düşünce ve teoriler şeklinde söylenmiştir. Bu eleştiriler içinden önem taşıyanlara bir göz gezdirelim:
1) Eski teşkilâtta olduğu gibi, yeni değişikliklerde de büyük bir ordu meydana getirilmesi öngörüldüğü, halbuki mevcut nüfusumuzdan çıkabilecek yükümlülerin bunları savaş hali mevcuduna eriştirmeye yeterli olmadığı açıklanıp hesaplanarak iddiasını güçlendirmek için birtakım rakamlar verdikten sonra, askere alınabileceklerin yüzde kırkının, yani aşağı yukarı yarısının gelmeyeceği varsayılıyor. Ben Meşrutiyet'in başlangıcında, yani bu teşkilât projesini tasarlayıp düzenlediğim günlerde diğer vesilelerle kaleme aldığım layihalarda, arka arkaya gelen karışıklıkların, özellikle Yemen savaşlarının halkı askerî hizmetten nefret ettirip bıktırdığından söz ederek hükümet başındakilerin dikkatlerini çekmeye çalışmış olmakla birlikte vatan çocuklarının yarısına yakın bir kısmının dış düşmanlara karşı yurtlarını korumaktan geri duracaklarını tahmin etmemiştim. Hakikaten Rumeli'nin hemen bütünüyle kaybedildiği bir yıl önceki yenilgili bir savaşla askerlik yükümlülerinin önemli bir kısmı Allah'ın rahmetine kavuştuğu veyahut savaşamayacak derecede hastalığa tutulduğu ve yaralandığı, manevi kuvvetleri de gereği gibi düştüğü, Dünya

Savaşı'nın daha başlangıcında Sarıkamış ve Çanakkale Boğazı'ndaki kanlı çarpışmalar ve memleketin bir başından diğerine yapılan takat üstü yürüyüş ve nakliyat sebebiyle yarım milyondan fazla dilâver kaybedildiği halde bile uzun süre bir milyona yakın askerin silahaltında bulundurulabildiği ortadayken, geniş bir isabetsizlik varsayımıyla milleti tahkir ve orduyu bir iskelet halinde tasvir etmek gerçekten gariptir. Gerçi Balkan Savaşı'nda çılgıncasına bir hücumla ordu sınırlara atıldığı zaman bazı taburların mevcudu beş-altı yüz dolayında imiş. Fakat bunun olaylarla ortaya çıkan gerçek nedenleri aranılmayıp da sorumluluğu teşkilâta atmak, yani teşkilâtın böyle küçük ölçekte askerden kaçma ihtimali göz önünde bulundurulmadan düşünülüp düzenlenmiş olduğunu eleştirip tarizde bulunmak insafsızlık olduğu kadar zararlı ve millet adına haysiyet kırıcıdır. Bununla birlikte Nihad Bey de itiraf ediyor ki, eski teşkilâtta 1085 tabur üzerine tertip edilmiş olan genel kuvvetimiz, yeni teşkilâta göre 854 tabura düşürülmüş, yani yüzde yirmi iki dolaylarında bir tasarruf yapılmıştır. Bu tasarrufu Meşrutiyet'in başlangıcında, sözgelimi yüzde elli dolaylarına vardırmayı, bizi eleştirenler de vicdanlarını yoklarlarsa hatıra bile getiremeyeceklerini itiraf ederler sanırım. Bir de Bulgarlar 4.5 milyon genel nüfuslarından her türlü yardımcı sınıfları ve kollarıyla 250 taburdan fazla kuvvet çıkardıklarına göre, bizim yine Nihad Bey'in görüşüne göre yirmi milyonu aşan nüfusumuzdan 850 tabur teşkiline teşebbüsümüz, her türlü ince hesaplara dayandırmak istediği eleştirilere rağmen hata sayılamaz. Fakat ben Nihad Bey'in eserindeki arttırma veya eksiltmelerle uğraşmayıp asıl devletin seyyar ordusu hakkındaki düşünce ve görüşlerimi açıklamak için bu teşkilâta esas olmak üzere 1324/1908 kışında bir lâyiha kaleme almış ve "Mühim Askerî İşler Meclisi"ne havale olunmak üzere Harbiye Nezareti'ne sunmuştum.

Bu lâyiha bir buçuk yıl kadar, birtakım gereksiz çekingenlik ve itirazlarla ertelendikten sonra, yeni teşkilâtın kurucusu olmak şerefi başka arzululara bırakılmak üzere, bu meselenin düşünülüp yazılması işi için bir komisyon kuruldu. Zaten benim lâyiham genel bir düşünceyi ve şekli içermekte olup, esasın kabulünden sonra ayrıntılar dairece düşünülecek idiyse de, artık bu kadar dedikodudan sonra Harbiye Nezareti ve Askerî Şûrâ (Makâm-ı Umur-ı Askeriye Meclisi'nin ismi sonradan Şûrâ-yı Askeriye'ye değiştirilmişti) tarafından tayin olunan komisyonun inceleme ve çalışmalarına müdahale etmedim. Bununla birlikte komisyon, lâyihamdaki ikinci şıkkın esasını kabul etti. Ancak kadroyu, eski tabur miktarını koruyacak şekilde arttırmak ve bir iki nizamiye kolordusuyla redif kıtaları teşkilâtında bazı istisnalar yapmak ve bir iki bağımsız fırka meydana getirmek sûretiyle projenin aslî sadeliğini yok etti.

Benim lâyihamda ileri sürdüğüm ikinci teklife göre, hazır mevcudumuz Sultan Hamid dönemindekine oranla 40 taburdan fazla indiriliyordu. Herkesin hatırlayacağı gibi, Meşrutiyet'in başlangıcında her şeyden önce bütçe tanzimi için çaba harcanmakta olup, bunun için de Fransa'dan Mösyö Laurent adında bir uzman getirilmişti. Dışarıdakilerin bakışları ve itirazları orduya ve askerî harcamalara yönelikti. Borç verenler, para vermek için, bunun verimli olacak şekilde harcanmasını açıkça istemekteydiler. Dolayısıyla böyle bir azaltma genel ve mali siyasetimize iyi bir etki yapabiliyordu.

Bir de topçumuz, Avrupa'nın ve hatta komşu devletlerin ordularındaki orana göre çok aşağıda olduğundan, bunun biraz fazlalaştırılmasına gerçekten ihtiyaç olup piyadenin bu şekilde azaltılması topçu, başka vasıtalar ve yeni silahlar için istenecek fedakârlığa karşı bir rüşvet olacaktı. Yeri gelmişken şurasını da söyleyeyim ki, topçunun sayıca fazlalaştırılması birtakım eski kalelere gereksiz yere silahsız, cephanesiz bağlanmış olan kale topçu alaylarının (Akdeniz adalarıyla sahillerde böyle birçok kale topçu kıtaları vardı) kaldırılmasıyla telâfi edilmiş, masrafları da mümkün olduğu ölçüde kapatılmış olduğu gibi, askerî bütçeyi yüksek göstermemek için itfaiye taburlarını İstanbul vilâyeti ve belediyesine devretmek, askerî rüşdiyeleri, aslî düzenlenişlerine zarar verilmemek, sadece idarecileri ve öğretim heyetlerinin nöbetleşe olarak iki yılda bir kere manevralara çağrılmak şartıyla yine yerlerinde bırakılması ve masraflarının maarif bütçesine devrolunması da teklif edilmişti. Fakat her kafadan bir ses çıktığı, herkesin kendi düşüncesini değerli görüp, başka taraftan gelen düşünceleri çürütmekle meşgul bulunduğu bir zamanda bu devir işlemine kulak asan olmadı.

Hazar zamanındaki bu düzenlemelere karşılık seferberlik halinde nizamiye ve aslı redîften (ihtiyattan) meydana gelen ordumuzun piyadesi, askere alma kanunlarını tamamen uygulamakta olan 1. ve 5. Ordu

Dairelerinde 340'ı nizamiye ve 270'i ihtiyat olmak üzere toplam 610 taburdan oluşacaktı. Halbuki eski teşkilâta göre bu kuvvet 255 nizamiye ve 320 ihtiyattan ibaret olmak üzere 575 tabur olduğundan, yeni teşkilât, 85 nizamiye fazlası ve 50 ihtiyat noksanıyla 35 tabur fazlalaştırılmış oluyordu. Baştaki açıklamada yeni teşkilâtın, birinci olarak hazar zamanında mevcudun azaltılmasıyla adi bütçenin hafifletilmesini; ikinci olarak sefer zamanında daha büyük hizmete yönelik olan nizamiyenin gereği gibi çoğaltılması, ikinci derecede bir kuvvet olan esas ihtiyatın alışılageldiği üzere azaltılması; üçüncü olarak bütün memleketlerde tabur sayısı neredeyse sabit kalmakla beraber, asıl en büyük olaylara sahne olacak savaş yerleri için savaş kuvvetinin 35 tabur kadar fazlalaşması gibi faydaları içine aldığını gösterip ispat eder.

Benim niyetime göre, savaş zamanında bu beş ordu dairesinden piyade için kırk bin, teşkilâtın son aldığı şekle göre de nihayet yüz bin fazla erin silahaltına alınması gerekiyordu (süvari ve topçunun ihtiyat erleri bu kıtaları seferber etmeye fazlasıyla yeterli olduğu için, topçuların fazlalaştırılmasından söz etmiyorum). Fakat buna karşılık vatanın selâmetinin korunmasının ulvi bir görev olduğuna dikkat çekilerek başkent sakinleriyle medresede oturanların askerlik muafiyetleri kaldırılmış, aynı zamanda gayrimüslimlerin askerî zorluk ve tehlikelerden korunmaları için bir sebep görülmeyerek, onların da askere alınması hükümetçe kararlaştırılmış (gayrimüslim milletlerin askerlik çağma gelmiş olanlarının, Müslümanların askerlikle mükellef olanlarının yüzde yirmisinden fazla asker vereceği açıkça ortadaydı. Bunun dörtte birinin davete cevap vermediği, dörtte birinin de bedelli olduğu farz edilirse, bir çeyreği cephede ve öbür çeyreği de küçük hizmetlerde istihdam edilip yerine Müslüman kişiler cepheye alınsa, yine yüzde on kadar bir artış sağlanmış olurdu). Aileleri kimsesiz olanların hizmetten uzaklaştırılmalarının ortaya çıkardığı maddi, ahlâki ve manevi sakıncaları, bir iki aylık teftişim esnasında ikna edici bir şekilde öğrendiğimden, geride yardıma muhtaç olarak bırakacaklarının hükümetçe geçimleri sağlanmak üzere bu muafiyetin de kaldırılması ve askerlik hizmetinden kurtulmak için verilen belirli nakdî bedelin (meblağın), yalnız gayrimüslim ahaliden şimdilik alınmasıyla yetinilerek Müslüman ahaliden bunun da kaldırılması teklif edilmiş olduğu gibi (Nihad Bey, geride yardımcıları bulunmayanların muafiyeti ve nakdi bedel usûlünün olduğu gibi bırakıldığını yazıyorsa da, ben ilk iş olarak bunların yürürlükten kaldırılmasını teklif etmiştim. Ne yazık ki, para ile ilgili teklifler bir hayli gecikmeye uğradığından, ben Yemen'e gidinceye kadar, bu meselenin geciktirilmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte, tarihini bilmiyorsam da, sonunda bu tekliflerin uygulama alanına konulduğundan eminim), gerektiğinde 17 ilâ 20 yaşındaki gençlerle, 40 ilâ 45 yaşındaki zinde kişilerin silahaltına alınması için kanun çıkarılmış olmakla, askerlik hizmeti yirmi yerine, yirmi sekiz seneye çıkarılmıştı. Şu halde Sultan Hamid döneminde büyük bir orduya mümkün olduğunca yeterli olan insan kaynağı, yeni askere alma kanunlarıyla iki katı olmuş, eski tüzüğe göre nizâmiye ve yedeklik (ihtiyat) süresi üçer yıldan ibaretken, yedeklik süresi yedi yıla çıkarılmış, buna karşılık rediflik süresi on iki yıldan on yıla indirilmişti (Eskiden yirmi altıncı yaşın sonundan 38 yaşının bitimine kadar; şimdi 30 sonundan 40 sonuna kadar). İşte ben Meşrutiyet'in girmesiyle söz hakkına sahip olduğum günden beri daima iç ve dış savaşların ve mücadelelerin aleyhinde bulunmakla beraber, zorunlu bir savaşa bu yolda hazırlanmayı düşünüyor, milleti boş yere ateşe atmaktan çekinmekle beraber, mecburiyet doğduğu takdirde bütün vatan evlatlarının son fedakârlığı göstererek saldırıları geri püskürtme imkânlarını hazırlamaya çalışıyordum.

Teşkilât lâyihasında depo kıtaları da göz önünde bulundurulmuş ve ikinci kısımdan, yani herhangi bir nedenden dolayı muvazzaflık hizmetini yapmış askerlerden bu kıtalar için gerekli kişilerin fazlasıyla çağrılıp toplanacağı ümit edilmişti. Gerçekte bütün bu insan kaynaklarından yararlanılması zamana bağlıysa da, zaten biz de bu teşkilâtı hemen ertesi gün patlak verecek bir savaşa hazırlık olmak için yapmamıştık. Yakın bir zamanda çıkacak bir savaşa hazırlanmak için de elde bulunan kuvveti azaltmak gerekmezdi zannederim. Aslında istibdat döneminde ordunun tabur tabur dağılmış olup, büyük düzenli kıtalar 1. ve imkân ölçüsünde 2. Ordu'nun dışında yalnız ismen mevcut olduğundan, yeni teşkilât bir şey bozmuş olmadan orduya güzel bir şekil vermekte ve gelecek için manen ve maddeten düzenli bir orduya esas ortaya koymaktaydı.

Nihad Bey alayların seferberlik zamanına mahsus üçüncü taburlarının da barış zamanında kurulduğu, bazı tabur mevcutlarının 250'ye kadar indirildiğini söylüyorsa da, bu durum verdiğim lâyihada tabur mevcutlarının 450'den aşağı düşürülmemesi hakkındaki açıklığa aykırıdır. Ayrıca, 326/1910 Kanunu'nda açıkça belirtilen olayların dışında üçüncü taburların çağrılması benim Yemen'e hareketimden sonra meydana geldiğinden, bu kararların gerekçeleri hakkında da bilgim yoktur.

Bir de askerliğini bitirerek tezkere almış kimselerin talimsiz olduğu meselesini Nihad Bey ısrarlı bir şekilde tekrar ediyor. Gerçekten istibdat devri bize talimli kimseler devretmemişti. Fakat bunun suçu teşkilâta yüklenemez. Bizim için bundan sonra çalışarak ordumuzu eğitmek gerekiyordu. Ne çare ki, bu önemli iş için gerekli olan zamanı kazanamadan, birtakım kendini bilmezlerin, yukarıdan atıp tutanların ve belki de düşman araç ve casuslarının bütün dünyaya meydan okumasıyla zamansız savaşa tutuştuk. İşte Nihad Bey bu sahada çevik bir ata benzeyen tenkit kalemine istediği gibi dolaşma ruhsatı verebiliyordu. Fakat her nedense eserinde bu meseleden açık bir biçimde söz edilmiyor!

Hafif silahlarımız bir Rumeli savaşında toplanacak savaş kuvvetlerine yeterdi. Kol ve kafile fertlerine ve değişik hizmetlerde kullanılacak ikinci sınıf rediflerine Martini Henri verilmesi kararlaştırılabilirdi ve bu mümkündü. Yalnız 5. Ordu'dan gelecek asker, Fransızların Lebel tüfeğine benzeyen ve onun yerini tutan güzel bir silah olan mavzer (Mauser) ile silahlandırılmış olacaktı. Silahın çeşitliliği sakıncalıysa da, büyük bir askerî kıta hakkında bu mahzur hafifleşir ve menzil memurlarının dikkatiyle kötülüğün önüne geçmek mümkün olurdu.

Toplar hakkındaki düşüncelerim lâyihada açıklanmıştır. Bununla beraber ilk ele geçmesi ümit olunan akçeden top eksiklerimizin tamamlanması için sürekli uğraşılmaktaydı. Ne yazık ki satın alma işinde nezaretçe bazen mühim ehemmin (önemli, daha önemli olanın) önüne geçirilmekte, çıkar peşinde koşan pek çok kişi ve şirketlerin ihalelerde eksiltme işini güçleştirmeleri de gecikmelere neden olmaktaydı. Yine de bir hayli alımlar yapılmış ve ordu oldukça donatılabilmişti.

Nihad Bey'in redifler hakkındaki açıklamaları çok gariptir: "Sefer esnasında, özellikle rediflerden büyük kıtalar teşkil ederek, bunları nizamiyelerle yan yana kullanmayı düşünmek oldukça tehlikeli bir fikirdi. Bunun kötülüğü 93 Harbi'nde, Yunan Harbi'nde iyice tecrübe edilmişti" diyorlar. Ne kadar eksik bilgiler, ne kadar kısa düşünce ve ne kadar kesin hükümler! Önce şurası biliniyor ki, o tarihlerde savaşan devletlerin hepsinde redif ve müstahfaz (daha yaşlı ihtiyatlar) teşkilâtı bulunuyordu. Ben Almanya'da iken elde edebildiğim bilgilere göre, birinci hat ordularına nizamiye kolordusu sayısında redif fırkası ilâvesi, ikinci hat olarak redif kolorduları da düşünülüyordu. (Bununla beraber Dünya Savaşı'nın daha başlangıcında tıpkı bizim düşündüğümüz gibi, ordulara nizamiye ile beraber redif kolorduları da verilmiştir. Söz gelimi 1. von Kluck ordusu Nizamiye Redif Kolordusu'ndan meydana gelmekte olduğu gibi, Doğu Cephesi ordularında redif kolordularının oranı daha fazlaydı). Gerçekten de Alman nizamiye kuvvetleri 25 kolordudan ibaretken, Dünya Savaşı'nda orduları 100 kolordu dolayına çıktı. Bu büyük artışta, redif teşkilâtının rolü pek büyük olmuştur. Dünya Savaşı'nda Tannenberg ve Masuren galibiyetlerini elde eden orduların büyük kısmı, fırka ve kolordu halinde teşkil edilmiş redif ve müstahfazlar idi. "93 Harbi"ne gelince, Goltz Paşa'nın *Plevne'de Türk Müstahfazları* adlı eseri incelenirse, yaşlı Türklerden savaşta neler beklenebileceği anlaşılır. Yunan Harbi'nde Alasonya ordusuna iltihak ettiğim zaman, nizamiye olarak toplam on bir taburumuz olup, seyyar ordunun geri kalan kuvveti redifti. Daha sonra sekiz taburlu bir Nizamiye Tugayı ilhak olundu. Dömeke Savaşı seksen beş taburu aşkın bir kuvvetle verildiği halde, nizamiye olarak ancak on altı tabur savaşa girdi. Şu halde ne yapılabildiyse redifle yapıldı demektir. Ben de itiraf ederim ki Nizamiye Tugayı, redif arkadaşlarından daha parlak iş gördü. Fakat bütün kuvvet nizamiye olsun diye tüm millet silahaltında tutulamaz. Halbuki asker bulunduran devletlerin hepsi "Silahlandırılmış millet" esası üzerine savaşa hazırlanıyordu. İyi kötü eski yıllardan yararlanmak zorunluydu. Tenkitçi Bey'in kılı kırk yararcasına inceden inceye araştıran biri olarak görünmek istemesine rağmen, bu redif meselesinde gösterdiği yüzeysellik hayret edilecek bir şeydir. Bununla beraber görülüyor ki, bizim yeni teşkilâtımız nizamiyeyi arttırdığı halde redifi azaltmıştır. Fakat bu sınıfın büsbütün ortadan

kaldırılması ne o zaman mümkün olurdu ne de daha sonra bu kaldırma keyfiyeti isabetli oldu. Genel olarak silahların bırakılması emeli gerçekleşmedikçe, gelecek için tavsiye edilemez.

Nihad Bey, her işittiğini eserine yazmış olmak için, "O zamanın silahları ve teşkilâtı noktasından onar taburlu tümenler zayıf sayılabilirdi. Buna karşılık da kolordu çok kuvvetliydi. Japon ordusu ve Balkan hükümetleri gibi, coğrafi şartlar açısından bize bir dereceye kadar benzeyen devletler, ordularını hep tümen halinde teşkil etmişken pervasız ve büsbütün yeni tarzda gayet kuvvetli bir kolordu teşkilâtını kabul etmek askerî sebeplere dayalı olmalıydı" diyor.

O zamanın silahları için neden fırka zayıf oluyor? O zamandan Dünya Savaşı'na kadar tümen kuvvetinin azaltılmasını mazur gösterecek ne gibi durumlar ve sebepler ortaya çıktı, anlayamadım! O zamanlar da çoğunluk, tabur ve alaydan yukarı kıtaların ikişere bölünmesini eleştirerek üçe bölünmesini istiyordu. Fakat on taburlu bir tümen zayıf, üç zayıf tümenli bir kolordu fazla kuvvetli olursa, bu amaca hiç ulaşılamaz. Önce ve sonra on taburlu bir tümenin zayıflığını iddia için de sebep ne? Farz edelim bir Alman tümeni 12, bir Rus tümeni 16, bir eski Osmanlı Nizamiye Tümeni 17 taburluydu. Bunun için bizim Ruslara, Rusların Almanlara üstün olması mı gerekirdi? Mesele nicelik ve nitelik bakımından genel kuvvetin bileşkesindedir. Mutlaka bir tümenin bir tümene karşı çıkması gerekmez.

Osmanlı ordusunun Balkan ve Japonya ordularına kıyaslanması konusuna gelince: Bulgarlar gerçekte kolordu esasını kabul etmişlerdir. O zaman yayınlanan eserler incelenirse General Fiçef'in teşkilâtına göre her hazar taburu savaş zamanında dört kuvvetli tabur teşkil edecek, her iki taburlu alay bir tugay olacak ve her hazar tümeninin dört alayından dört tugay ve iki tümen üzerine düzenlenmiş otuz iki taburlu bir kolordu teşekkül edecekti. Buna imkân bulunamadığından her hazar fırkası dörder taburlu, ikişer alaylı iki nizamiye ve aynı kuvvette birer redif tugayından meydana gelmiş üç tugaylı, yani yirmi dört taburlu bir tümene dönüştürülmüş, bunlardan başka bağımsız birkaç redif tugayı daha teşkil edilmişti. Şu halde Bulgarların tümeni, kolordu demekti. Çünkü o tarihte çoğu askerî devlet orduları 24 veya 25 taburlu idiyse de, dünyada bu kuvvette fırka yoktu. Dolayısıyla Bulgarların orduyla alay arasındaki birlikleri 24 ve 8, bizim ise nizamiye için 33 ve 10, redif için 27 ve 9 taburluydu. Mesele hakikatte budur, isim istenildiği gibi verilebilir.

Yunanistan'ın bütün ordusundaki tümen sayısı az olduğu için, bunun artık kolorduya bölünmesine sebep ve ihtiyaç olamazdı. Ancak Yunan ordusunu düzeltmek için Venizelos'un Fransa'dan getirttiği General Eydou 1911 yılında, yani bizim teşkilâtın kabulünden bir yıl sonra, Yunan tümenlerini tıpkı bizim tümenler gibi teşkil etmişti. Bu şekilden ise Yunanlılar, Balkan Savaşı'nda, ne bizim ne Bulgarların karşısında bir zarar gördüler.

Japonların coğrafi durumunu bizimkine benzetmek biraz garip bir benzetme olur. Japonya boy ölçüşeceği düşmanlarının kuvvetlerini Rusların bir trenle uzak doğuya sevk edebileceği askeri hesap ederek, buna karşılık on üç tümenli bir ordu teşkil etmiş, sonra bu tümenleri dört parçaya bölmüş, artık bu parçaların müfettişlik, ordu veya kolordu adını alması bir anlayış meselesidir. Fakat biz bu halde değiliz. Ne yazık ki, siyasi durumumuz gereği Balkan hükümetlerinin beş yüz taburu aşkın kuvvetleriyle iki ayrı cephede çarpışırken sınırımızın, mülkümüzün birçok kısımlarını da gözlemek zorundaydık. Bir Rumeli Savaşı için elli-altmış seyyar fırka teşkiline ihtiyacımız vardı. Bu kadar fırka doğal olarak ortada salma bırakılamazdı. Birkaçını birleştirerek bir kıta teşkiline ihtiyaç vardı. Üçer üçer birleştirilmesinin ise en uygunu olduğu, bütün dünya askerlerinin üzerinde birleştiği bir şeydi. Artık bunlara ne ad verilirse verilsin, bir de kolordu fikri ve ismi bize yabancı değildi. Bütün incelemelerimiz Alman ve Fransız eserlerinden ve kolordu teşkilâtını içeren devletlerin savaş tarihlerinden ibaretti. Goltz Paşa bizim sınıfa subayların görevlerini okuturken, üç kolordudan meydana gelen bir ordunun harekâtını takip ettirmiş, ondan sonra da böyle devam edilmişti.

Nihad Bey'e göre 33 taburlu bir kolordunun mevcudu ve dolayısıyla derinliği fazla olduğundan, bizim kötü yollarımızda bir gün içinde kolbaşı hizasında savaşa sokmak kabil değilmiş. Halbuki her devlette kolordu kuvvetinin esası o zaman bu şarta dayanıyormuş! Hakikatte savaş sanatı kitaplarında ben de böyle şeyler okumuş ve hocalarımdan işitmiştim. İnsan teori alanında, bir diğerini çürüten daha çok

şeyler görüp işitir. Fakat gerçek hayatın içine girip önemli kararlar verir veya ciddi eleştiriler yaparken bilgilerini zihninde özetler ve her halin sakıncalarını ve yararlarını karşılaştırarak hüküm verir. Önce bir kolordunun mutlaka bir koldan sevki şart ve kesin hüküm değildir. Zaten teşkilâtımızda kolordu'ların üçe bölünmesi ve bir de nişancı alayı katılmasındaki önemli amaçlarından biri de, iki yoldan sevki durumunda yolun haline ve yönün önemine göre kuvvetlerin güzel bir şekilde dağıtılması (yani kolordunun önemleri hiçbir zaman eşit olmayacak iki yöne eşit olarak bölünmeyip birlikler karıştırılmaksızın önemli olan yönden fazla, ikinci derecede olandan nispeten eksik asker sevki) meselesiydi.

Fakat yol bulunmazsa bir yönden yalnız bir değil, iki kolordu bile sevk olunabilir. Bu konuda birçok tarihî örnek gösterilebilir. Ustaca manevralarla asker toplanıncaya kadar çarpışmadan uzak durulabilir veya savaşın sonucu geciktirilebilir. Fakat asker yoksa ne yapılır? Yeni teşkilât düşünüldüğü tarihlerde bir Alman kolordusu süvarisinden başka 25 taburla, 144 ilâ 150 sahra ve bir hayli obüs ve ağır topçudan, mülhak ve teknik sınıflardan meydana gelip bunun yol kolu bizim 33 taburlu kolordunun derinliğinden fazlaydı. Halbuki Almanlarda üç fırkalı, yani 37-38 tabur ve 250'ye yakın topa sahip kolordular da vardı. Ruslara gelince; en küçük kolorduları öteden beri 32 taburlu olup, topları yine bizimkinden hayli fazla ve yol kolu da daha derindi. Hele üç tümenli kolorduları, neredeyse bizim kolorduların iki katı derinliğindeydi. Demek oluyor ki, medeniyet âlemi askerî teşkilâtlarında derinlik meselesini Nihad Bey kadar kılı kırk yarıcı bir şekilde hesaba katmamış! Bir de bizim eski tümenlerimiz ikişer ikişer birleşirse yeni kolordudan daha kısa değildi. Şu halde her tümeni ayrı yoldan sevk etmeyi düşünmüş olması gereken tenkitçi, acaba yeni kolorduların gerektiğinde ikiye bölünmesinde bir sakınca mı görüyorlar? Bütün bu eleştirilere neden olan "kolordu" ismi midir?

Nizamiye kıtalarının sınır yakınlarına doldurulması da eleştiriliyor. Ben de bu düşüncedeyim. Hatta genelkurmay başkanlığımda ilk işlerimden biri de sınır taburları kurarak askeri geriye alarak mümkün olduğu kadar dağınıklıktan kurtarmak olmuştu. Fakat Rumeli'ye diğer ordu mıntıkalarından kuvvet götürmekte siyasi gereklilikler vardı. Bu gereklilik zaman içinde siyasi durumumuzu düzeltmekle giderilebilirdi. Hem de bu hal az-çok her devlette görülmüştü. Sınır mıntıkalarında, müstahkem sınır ve mevkilerde fazla asker bulundurmak doğal bir gereklilik hükmündedir.

Bu konuda biraz fazlaca ayrıntıya ve savunmaya ihtiyaç görüşüm, bu bedbaht teşkilâtın ilk düşünülüp teklif edildiği günden beri, seleften halefe geçip duran, fakat subayların orduya görevlerini sarsması dolayısıyla da gerçekten zararlı olan boş ve anlamsız itirazları -eserimin yayınlanması nasip olursa- sonradan gelenlerin insafla incelemelerine sunarak onlardan adalet istemek düşüncesine dayalıdır. Ben çağdaşlarımdan haksızlıktan, sitem ve azardan başka bir şey görmedim. Benden sonra geleceklerden merhamet ümidinde ve dileğindeyim. Yayını ve uygulanmasının hemen arkasından Yunanlılar ve Dünya Savaşı'nda Fransız ve Almanlar tarafından taklit edildiği halde, bizde hâlâ tedirginlikten kurtulamayan bu teşkilâta yakıştırılan eksiklik ve günahların hiçbir temele dayanmayan ve hiçbir olaydan çıkarılmayan ve kıyaslanmayan açık bir nefis zorlaması olduğu ilk bakışta kendini gösterir. Bütün bu boş lakırdılar, teşkilât projesinin Goltz Paşa ile ilk tartışılmasında, iddiaların desteklenmesi için arayıp söylediği haksız savunma ve itirazların, müteveffâ paşanın eski yaverleri, yardımcıları ve dalkavukları tarafından yayılıp tekrar edilmesiyle dillere düşürülmüş dedikodudan başka bir şey değildir.

Birkaç satır yukarıda sözü uzatmaktan özür dilerken, konu beni daha da ayrıntılara girmeye yöneltti. Fakat bu ayrıntılar ordumuzun tarihi adına kıymete sahip olduğundan okuyucuların mazur göreceğini umarım. Askerî okula girdiğim tarihlerde askerî düşünce ve strateji adına modern ve isabetli hiçbir şey bulunmayıp teorik ve pratik bazı talimler görülmekte ise de, bunlar da çok basit ve belki zararlıydı. Söz gelimi bir öğrencinin zekâ gücüne ölçü olarak, matematiğe olan vukufu ve bir dereceye kadar yazı yazması alınır. Savaş sanatına ilişkin öğretilen modası geçmiş kitapları bellemek ezbercilik sayılır ve bu haslet ise aptallara özgü sanılır ve öyle değerlendirilirdi. Asker talimi sırasında atış bütünüyle yasak olduğundan, talim, silah kullanma, süngü talimi denilen garip bir gösterişe, manevra adına görülen de şimdiki Feriköy'ün bulunduğu bir meydanda aynı şekil ve biçimde uzun yıllardan beri tekrar eden tabur taarruz ve savunmasına münhasırdı. Süvaride de biraz binicilikle Voltige ve yılda iki defa Tatavla

(İstanbul'da bugünkü Kurtuluş semti, Yay. Notu) ile Baruthane Deresi arasındaki küçük darlıkta yapılan alay ve tugay talimlerinden ibaret olup bunda da kumandaların düzeni sağlaması, kumandan ve subay terfiinde değerlendirilirdi. Taktik, strateji ve istihkâm hocalarımız ordu subaylarının en beceriksizleriydi. Biraz vukuf ve zekâ sahibi olan hocalar birer şekilde lekelenerek okuldan çıkarılmışlardı. Erkân-ı Harbiye programı yüksek matematikle dolu olup astronomi, inşaat ve demiryolu gibi dersler de askerî dersler gibi uygulamalardan yoksundu.

Ben daha idâdideyken (lise), uğursuz Rus Harbi'nden iki-üç yıl sonra Almanya'dan ilk askerî talim heyeti getirildi. Bunların ordudaki faaliyetlerini bilmiyorsam da, okula büyük hizmetleri olmadı. Daha sonra "Keller" Paşa "başkan" sıfatıyla çağrıldığı zaman bir talim heyeti derlenip toplanmış ve okula da az buçuk bir önem atfedilmişti. Fakat ne yazık ki az zaman sonra vefat eden Keller Paşa'nın en büyük hizmeti, askerî okullar için Von der Goltz'un çağrılmasına öncülük etmiş olmasıdır.

Goltz Paşa, Harbiye Okulu ve kurmay subaylarına aşıladığı strateji fikirleriyle ve yayınladığı askerî kitaplarla şimdiki ordumuzun manevi kurucusu olarak kabul edilmeye layıktır. Paşa, yalnız teorik şekilde ilim ve irfan ışığını yaymakla yetinmeyerek sarayın her türlü müdahale ve engellemelerine, gerçekten civanmert bir azimle karşı koyup üstün gelmiş ve çıkarılan çeşitli zorluklara rağmen, yeni yetişmiş subayların kültür seviyelerini pratik ve uygulama alanında da mümkün olduğu ölçüde yükseltmiştir. Kısacası, şimdiki ordumuz bu zâta gerçekten çok şey borçludur.

Onun bizde göreve başlamazdan az önce yazmış olduğu *Silahlandırılmış Millet* adındaki eseri, buraya geldiği tarihlerde Türkçeye tercüme edilmiş olduğu için ordumuzdaki ünü iki katma çıktığından maiyyetine resmen tayin edilen tercüman, yaver, kâtip ve yardımcılardan başka, mesleğini seven bir hayli binbaşı, yarbay ve albayla subaylar da meslekî ve fikrî istifadeleri için etrafına toplanmıştır. Böyle büyük topluluk arasında ise her türlü mizaç ve ahlâkta kimselerin bulunması doğaldır. Daha önce ilmî düzeyleri tarif olunan askerî okullarımızın mezunlarının Goltz Paşa gibi Avrupa'da bile yaygın ün sahibi olan bir zâta meftun ve hayran olmaları, her kelimesini katıksız hikmet sayıp kabul etmeleri doğal olup, hele bazı ham cahillerin -belki de bazı özel düşüncelere dayanarak- bu zâta karşı takındıkları itirazcı ve âmiyâne tavırlar bu hayranlığın aydınlar gözünde artmasına sebep olmuştu. Fakat yeri gelmişken şunu söyleyeyim ki, meşrebimize, özellikle halimize vâkıf olmayan temiz kalpli Goltz Paşa'nın maiyyetine bağlılığı, bazen sakıncalar doğuracak dereceye varmaktaydı. Bunların her bakımdan yararlanmaları için biçare adam âdeta kapıcılığa kadar tenezzül ederdi.

Goltz Paşa'nın okula geldiği ilk gün, temas ettiği öğrencilerden ilki ben olmuştum. Son sınıf süvarilerinin birincisi olmak yanında, Fransızcayı da akranıma oranla daha serbest konuştuğumdan ilk olarak beni takdim etmişlerdi. Bu eserin birinci bölümünde, ders yılı sonunda dikkatini çektiğimden Kurmaylığın askerî bölümüne ayrılmamda ısrar ettiğini yazmıştım. Fakat Harp Akademisi'nin son sınıfında bizzat kurmaylık görevlerini öğretirken bazı uygulamalı meselelerde kendi görüşüne ters düşünceler öne sürmeye, ihtimal ilk ve belki tek olarak cesaret eden ben olmuştum. Bununla birlikte o, bunları gayet iyi bir şekilde karşılamış, hatta bazı düşüncelerimi takdir etmişti.

Harp Akademisi'nden çıktıktan bir süre sonra yardımcı olarak maiyyetine aldığı gibi, sırası gelince Almanya'ya gönderilmemi de sağladı. Maiyyetinde bulunduğum sürece kendisinden rütbe ve nişan gibi maddi bir şey istemedim ve almadım. Fakat öğrenci ve subay sıfatıyla bir arada bulunuşumuzdan o kadar yararlandım ki, hayatımı nasıl babama borçluysam, askerî ve fikrî kimliğimi de bu zâta borçluyum diyebilirim. Almanya'ya gitmek o zaman çeşitli tuhaf şartlara bağlı zor bir işken, benim hiçbir girişimim olmadığı halde, bu kafileye katılmış olmam sırf kendisinin himmet ve iyiliğiyle gerçekleşmişti. Kısacası, her yönden bu zâta minnettar, kalben bağlı ve hürmetkârım.

Meşrutiyet'in girişiyle Genelkurmay Başkanlığı'na tayinim üzerine ilk işim ordunun düzeyinin yükseltilmesi için Almanya'dan subay çağırma ve hatta başına Goltz Paşa'yı geçirme girişimi oldu. Gerçi düşündüğüm gibi Alman subayları emir ve kumandasında numune alayları kurulmasına olur alındıysa da, Goltz Paşa'nın getirilmesi konusu bazı siyasi düşüncelere dayanılarak vekiller heyetince tasvip edilmedi. Fakat ben bu konuda ısrar ederek üçüncü tekrarımda, 31 Mart Olayı'ndan sonra Goltz Paşa'nın

davet edilmesine hükümetçe olur verildi. Ne çare ki, bu karar üzerine Almanya'daki görevi üzerinde kalmak kaydıyla geçici olarak ilk defa İstanbul'a gelişinde Mahmut Muhtar Paşa'nın yanında misafir kalan yetmişlik Goltz Paşa, bu tarihten yirmi altı yıl önce Askerî Okullar Müfettişliği'ne gelen âlicenap, civanmert asker değil, kocamış bir diplomat hal ve tavrını takındı ve bu duyguyla işe başladı. Türk ordusunun düzenlenmesi ve güçlendirilmesinden çok, Alman siyaset ve ticaretinin itibar ve desteklenmesi amacına yönelik hareket etti ve bu maksatla eski yaveri, Meşrutiyet'in ilk "General Diktatörü" Mahmut Şevket Paşa'nın eteğine yapıştı. Hepimizin arzu ve isteğiyle Askerî Şûrâ üyeliğine tayin olununca, Mahmut Şevket Paşa'nın belirttiği arzu üzerine 1 ve 3 numaralı askerî harekât lâyihalarını inceledi. Bu lâyihalar -özellikle Bulgaristan hakkındakiler- kendi anlayışına ve yazdığı bazı eserlere aykırı olmakla beraber, benim düşüncelerimi ve bakış açılarımı tasdik etti. Bugüne kadar "bakalım, bugün, yarın" gibi sözlerle geçiştirilen teşkilât projesini gördüğü zaman da, fevkalâde iyi karşılayıp takdir etti. Fakat bazı büyüklerimizce koca bir ordunun yeniden teşkil ve düzenlenmesi paylaşılmaz bir şeref gibi telakki olunuyordu. Goltz Paşa'nın beş-altı gün sonra getirdiği karşı proje, benim teklif ettiğim birinci şıkka benzese de, ordunun miktarı gereği gibi azalıyordu. Birinciden beşinciye kadar her ordu dairesinde barış zamanında üçer taburu, üçer alaydan meydana gelmiş dört tümen, 6. Ordu'da üç tümen teşkil, seferde alaylara bir dördüncü tabur ilâvesiyle tümenlerin kuvvetinin on iki tabura ulaştırılması genelleştiriliyor, Yemen kolordusunun tümenleri ile Hicaz ve Trablusgarb'daki müstakil fırkaların mevcudu on ikişer tabura indiriliyordu. Şu halde bütün nizâmiye kuvvetimiz 255 tabura, yani Sultan Hamid'in bize devrettiği nizamiye kuvvetinden 102 tabur noksanına iniyordu. Seferberlik halinde ise ilk beş ordu dairesinden 140 nizâmiye ve bir o kadar ihtiyatla toplam 480 tabura çıkabiliyordu. Bu da Sultan Hamid dönemi ordusundan 15 nizâmiye ve 80 ihtiyat, toplam 95 ve benim teklifimden, 100'ü nizâmiye olmak üzere 130 tabur noksandır. Yalnız Slav hükümetleriyle bir savaş olduğunda Suriye'de bir nizâmiye ile iki ihtiyat, Anadolu'da gerek naklindeki zorluk dolayısıyla, gerek Ermeni olaylarına karşı ihtiyat düşüncesiyle iki nizâmiye ve iki ihtiyat tümeni ve Yunan sınırında da en azından bir tümen bırakılması varsayılırsa, elde ancak 384 taburluk bir kuvvet kalıyordu. Bununla da, iki cephe üzerinde ve toplanma güçlüğü gibi müsait olmayan şartlar altında, merkezî durumda birleşip toplanan ve 450 tabura yakın bir kuvvete sahip düşmana karşı galebe imkânı şüphelidir. Hele Yunanlılar işe karışırsa halimiz daha kaygı verici olurdu.

Kısacası Meşrutiyet'ten beri cereyan eden olaylar ve bu tarihlerdeki siyasi gözlem ve tahminler şu aralık seferî ve hazarî kuvvetimizi bu dereceye indirmeye müsait değildi. Bütün dünya tepeden tırnağa kadar silahlanırken biz genel kuvvetimizi bu derece indiremezdik. Fakat Goltz Paşa ihtimal ev sahibiyle istişâre ederek tanzim ve belki onun adına verilmesini tasarladığı bu teklifinin desteklenmesini bir onur meselesi haline getirdi.

Asıl garibi şurasıdır ki, Abdülaziz Han döneminde kararlaştırılan eski teşkilâtımıza göre barış kuvvetimiz 272 (Maiyyet-i Şâhâne taburlarıyla 276) tabur üzerine tertiplenmişken, Sultan Abdülhamid'in dört Arap ve Arnavut maiyyet taburu istisna edilirse, daha sonra peşpeşe ortaya çıkan ek memuriyetle görevin çoğalması olarak Erkân-ı Harbiye ikinci başkanlığına da tayin edilmiş olan Goltz'un teklif ve tasdikiyle meydana gelmişti. İlâve taburları teşkilâtı da bu zâtın bizzat icat ettiği bir eser olmasa bile, görüş ve tasdikine dayanmıştı. Askerî Şûrâ'daki tartışmalarımız sırasında bu keyfiyeti hatırlatarak şimdiki siyasi durumumuzu, orduyu ilk teşriflerinde bulduklarından çok azaltıp küçültmeye müsait mi gördüklerini sormam üzerine, cevap bulamayınca fena halde güceniklik gösterdi. Savaş zamanında on taburlu topçu tümenlere güvenilemeyeceği yolundaki itirazına da on iki taburlu Alman topçu tümenine güvenilememesinin mantıki olamayacağı ve kendisinin verdiği derslerde, hatta Moltke'nin askerî meselelerinde daha aşağı kuvvette bağımsız müfrezelere topçu katılmasına cevaz verilegeldiğini, bizde kolordu kumandanlığını yerine getirmeye yetecek sayıda erkân bulunamayacağı yolundaki itiraza da, şu zamanda on üç kumandan bulmak güç olursa, savaş zamanında aceleyle altı büyük kumanda heyeti meydana getirilmesinin zor olacağı on-on beş fırkanın bir ordu kumandanı tarafından sevk ve idaresine ise imkân olamayacağını söyledim. Bu savunmaların hepsi ne yazık ki, mantıkla değil, hiddet ve gücenmeyle karşılık gördü. Yirmi, yirmi beş yıl önce genç bir öğrencinin düşüncelerini aşırı insaf ve alçakgönüllülükle karşılayan Goltz

Savaş, genel siyasetin silahla devamından başka bir şey olmadığı için genelkurmayın az çok dış ve iç siyasette söz sahibi olması doğaldır. Genelkurmay Başkanlığı'na tayin olunup İstanbul'a geldikten az bir zaman sonra, Sadrazam Kâmil Paşa'nın yabancı elçilere verdiği bir ziyafette Bulgar Kapı Kethüdası[5] M. Keşof'un, davet edilmediği bahanesiyle Bulgarlar bağımsızlıklarını ilan ettiler, hemen aynı zamanda Avusturya da Bosna ve Hersek'i memleketine bağladı. Fakat 1878 (1294) tarihinden beri işgali altında bulundurduğu Yenipazar sancağından askerini çekerek devlete terk etti. Bu olaylar üzerine Avusturya'ya karşı iktisadi mücadele ile yetiniliyorsa da, Bulgarlarla bir savaş ihtimali görülmeye başladı.

Harbiye nâzırının başkanlığı altında Müşir Ahmet Muhtar ve Ethem Paşalarla Tophane Nâzırı, 1. Ordu Kumandanı ve benden meydana gelen "Mühim Askerî İşler Meclisi" (Mehâmm-ı Umûr-ı Askeriye Meclisi)'nde yapılan araştırma ve alınan bilgilere göre ordu baştan aşağı eksiklikler içinde bulunmaktaydı. Kısaca tüfek başına ancak 350 fişek bulunuyordu ve bunun da yarısından fazlası bozuktu. Top cephanesi de aynı durumdaydı. Yıllardan beri büyük talim

---

Paşa, bu kere Osmanlı ordusunu değişik savaş olaylarında tanımış ve Genelkurmay Başkanlığı'na kadar yükselmiş bir eski öğrencisinin düşünce ileri sürmesine tahammül edemiyordu!

Bu savunmaları oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alarak Askerî Şûrâ'ya sundum. (Ne yazık ki bu lâyihanın kendi kalemimden çıkan müsveddesini evrakım arasında bulamadım). Ortaya konulan teknik ve mantıki delillere cevap bulamayan, öte yandan bu zamanda askerî kuvvetimizin bu derecelere kadar azaltılmasının sorumluluğunu üzerine alamayan şûra üyeleri hayret ve şaşkınlıkla susmayı seçtikleri için, teşkilât meselesi yine ertelenme çıkmazına düştü. Fakat genel düşünce, ordunun bir an önce perişanlık ve karışıklık halinden kurtarılması yolundaydı. İşte tam bu sırada Albay Baron von Graytag Hopenghofen'in *Napolyon'un Savaş Metodu* adlı eseri yayınlanarak seçkin subaylarımızın eline geçmişti. Bu zât, Almanya kolorduları için benim ikinci teklifime uygun düşen teşkilâtı tavsiye etmekteydi. İşte bunu gören genç subaylar benim projeme sarıldılar. Fakat askerî teşkilât şerefini bir başkasına bırakmak istemeyen ileri gelen askerî ricalden oluşmuş Askerî Şûrâ, şimdiye kadar hiçbir şey geçmemiş gibi askerî teşkilât meselesini etraflı bir şekilde düşünüp belirlemek üzere özel bir komisyon kurdu. Bu komisyon lâyihamın ikinci şıkkı olarak gösterilen teşkilât esasını kabul ederek yukarıda açıklanan bazı ilâve ve istisnalarla 1326/1910 teşkilâtını meydana getirdi.

Goltz Paşa'ya gelince, benden bildiği bu yenilgiyi bir türlü unutamadı. Bu eserin metninde anlatılan birkaç meseleden dolayı ortaya çıkan düşünce ihtilâfı dolayısıyla hiddeti arttı ve hıncını teşkilâttan almak üzere -işittiğime göre imparatorun emriyle sükûta davet olununcaya kadar- sürekli olarak bunun aleyhinde söyledi, yazdı. İşte hâlâ o bedbaht teşkilât aleyhinde dedikodu, bu zâtın o zamanki sözlerinin yansımalarıdır. Şu kadar var ki, Goltz Paşa bu itirazları ortaya koyarken iki tarafın sözlerini çürütecek veya destekleyecek olaylara dayanan maddi deliller yoktu. Fakat sonraki olaylar bizim o zaman kuvvet azaltma yönüne gidemeyeceğimizi bilfiil ispat ettikten, komşumuz Yunanlılarca teşkilâtımızın tümene kadar olan kısmı derhal taklit edildikten, Dünya Savaşı'nda Almanya ve Fransa gibi iki askerî devlet de bunu kabul ettikten sonra, Nihad Bey'in aynı konuya böyle şevk ve hararetle geri dönüşü cidden hayret vericidir.

5 Kapı Kethüdası; Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir genel vali veya Prensin Bâbıâli nezdindeki temsilcisi. (Yay. Notu)

ve manevralardan, hatta silah atmaktan bile yasaklanmış askerin, subayların, kumandanların askerî bilgi ve alışkanlıkları ise erbabınca bilinmekteydi. İşte bu durumdaki bir orduyla savaşa girişmek intihar sayılabilecek bir delilik olurdu. Sadrazam Kâmil Paşa'nın oğlu Şevket Bey'le akrabalığa dayalı bir yakınlığımız olduğundan, bir gece beraberce sadrazama iftara giderek oldukça kesin ve açık kelimelerle samimi bir şekilde durumu tasvir ettim. Bundan sonra da meselenin barışçı bir şekilde çözülmesi yoluna gidildi. Benim inancım: Muhtemelen bu teşebbüsümün ürünü olarak, fakat böyle olmasa bile, herhalde sadrazamın kanaatiyle savaşın önüne geçilmiş olduğu merkezindedir. Halbuki Said Paşa ile meydana gelen ve gazete sayfalarına intikal eden kalem mücadelelerinde Kâmil Paşa merhumun bu olaylar esnasında Rıza Paşa'nın savaştan çekinmesi ve Nazım Paşa'nın ise cesur ve ihtiraslı görülmesinden dolayı Harbiye Nezareti'nde bilinen değişikliğe ihtiyaç bulunduğu söylemekte ve her iki paşanın birer tezkeresini de delil göstermekte olduğunu bazı yerlerden işittim. Eğer bu söylenenler doğruysa[6] Harbiye Nezareti'ndeki değişiklikler Bulgarlarla uzlaşıldıktan uzun zaman sonra ortaya çıktığına göre, bu sırada Kâmil Paşa'nın yeniden bir olay mı çıkarmak istediği konusu üzerinde düşünülmeye değer.

Bazı cemiyet üyelerinin hükümet işlerine fazla karışmalarından rahatsız olan Kâmil Paşa, iç siyasete ait doğru yanlış yorumlara dayanarak harbiye nâzırını -tabii usûl ve nizamına uygun olarak- değiştirir ve bu konuda yine aynı düşünceyle hatıratında işin aslını bilmeyenlere hoş görünecek böyle bir sebep icat edip söyleyebilir.

Bu hususta ne dereceye kadar mâzur olabileceğini burada tartışmaya gerek görmem. Fakat bu tarihten yirmi üç yıl önce Bulgaristan daha yeni doğmuş bir çocuk durumunda ve ordusu da bu tarihtekinin ancak altıda biri dolayında iken, Doğu Rumeli'nin istilâsını hoş görüp barışı tavsiye eden ve isteyen bir siyasi adam, eğer yetkili kişi ve dairelerin görüşlerinin aksine -kendisiyle aracısız temasa bile hakkı olmayan- bir ordu kumandanının sözüyle devleti böyle bir karışıklık ve dönüşüm zamanında -çünkü Bulgaristan'ın bize bağlanması yalnızca sözde kaldığından- hakikatte bir hiç için sonu korkunç bir savaşa sürüklemeyi düşünür ve isterse, affolunmaz bir yanlış, bir günah işlemiş olurdu.

Her neyse, Harbiye Nezareti yüzünden Kâmil Paşa sükût edince çeşitli sebepler ve sâiklerle İttihat ve Terakki'ye, Meşrutiyet'in temellerine ve hatta devletin kendisine karşı ve düşman olan birçok kişi, fırka, unsur ve kuruluş-

6 Bana, Kâmil Paşa'nın hatıratında böyle bir iddianın bulunduğu anlatılmıştı. Fakat bütün yayınlanmış eserlerini okuduğum halde, gözüme çarpmadı. Oysa aşağıdaki açıklamalar bu hikâyeye dayandırıldığından büsbütün atlayamadım.

lar maskelerini atarak ve paşanın adını bir kelime-i ictima[7] kabul ederek hep birlikte Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi ve şahsı aleyhine, her vasıta ile saldırıya kalktılar ve nihayet müessif 31 Mart Olayı'nı hazırlayıp meydana getirdiler.

Görev teması olmayan bu ve benzeri olaylarda rolüm ve dolayısıyla bilgim ikinci ve üçüncü derecede ve çok sınırlı olmakla birlikte, bu trajedinin önemi dolayısıyla sırası gelmişken bu konuda da bazı kısa bilgiler, fakat ayrıntılı düşünceler sunmayı faydalı buluyorum.

Müşir Ethem Paşa merhum bir gün beni yanına davet ederek Derviş Vahdetî'nin mâhut *Volkan* gazetesini gösterip Cemiyet-i Muhammediye'ye sokak ve çarşılarda üye yazmak gibi olayları anlatarak hem beni bulunduğum gaflet uykusundan uyandırdı hem de bu konuda harbiye nâzırının dikkatinin çekilmesiyle muhtemel tehlikelere karşı bir çare bulunmasını tavsiye etti ve hatırlattı. Harbiye nâzırına derhal keyfiyeti arz ettiysem de, bu zâtı gaflete yorulacak derecede iyimser bulduğumdan, diğer tanıdıklarımı uyarmaya çalışmış ve Ahmet Rıza Bey'e de hükümetçe meclisten yetki aldırılarak bu tahriklerin önüne geçilmesi için gereken kimseler yanında etkili olmasını rica etmiştim. Fakat kimse azgın olaylar seline engel ve perde olacak acil ve etkili bir önlem bulamadı. Beklenmekte olan ayaklanma ve isyan kasırgası ise hiç beklenilmeyen bir yönden esti.

Güya Meşrutiyet'i korumak üzere Rumeli'den getirilen avcı taburları ilk olarak Meclis-i Mebusan'ı ve olanlardan güç alan halk da Harbiye Nezareti'ni kuşattılar. Sabahleyin Bâbıâli'de toplanan vekiller heyeti beni çağırarak Harbiye Nezareti'ne gelip oradaki askeri silah başına itmiş olan 1. Ordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa'nın göstereceği saldırı ve şiddet, sıkıştırılan ve savunmasız olan mebusların telefine sebebiyet vereceğinden ve Şeyhülislâm Efendi halka nasihat için Harbiye Nezareti'ne gönderileceğinden, bu zâtın gelişine kadar her türlü harekete engel olmak göreviyle Harbiye Nezareti'ne sevk ettiler. Bayezid Kapısı kuşatılmış olduğundan, ancak Süleymaniye Kapısı'ndan içeri girebilip durumu Mahmut Muhtar Paşa'ya bildirmekle beraber, kendim de parmaklıklardan halka nasihat etmek istediysem de işe yaramadı. Mahmut Paşa, askeri nezaret meydanı içinde avcı hattına sokmuş, birkaç top hazırlamışsa da, ateş ve mermi yerine itfaiye tulumbalarıyla ara sıra su attırıyordu. Toplanan halk ise yüksek sesle askeri coşturup durduklarından durumun vahameti ve böyle devam ederse bizim askerin bile öbür tarafa katılması tehlikesi açıkça görüldüğünden, sadarete ya şeyhülislâm efendinin bir an önce gönderilmesi veyahut buradaki askerin hareketine izin verilmesini isteyen bir pusula gönderdim. Fakat

7 Fransızca "*Mot de ralliement*" deyimine karşılık olarak kullanılan askerî bir terim. (Yay. Notu)

ne şeyhülislâm ne de bir cevap geldi. Eğer Mahmut Muhtar Paşa'nın hareketine engel olunmasaydı, sabahleyin, hatta şu esnada bile pek az fedakârlıkla işin önüne geçilebilirdi. Gerçekten bir iki saat sonra Davutpaşa'dan gelen süvari tugayının Bayezid Meydanı'nda bir dolaşması bütün bu insan kalabalığını çil yavrusu gibi dağıtmıştı. Buna kıyasla söylenebilir ki, sabahleyin, hatta öğleye kadar bir iki peşrev veya şarapnel ile daireden kararlı bir çıkış, Sultanahmet Meydanı'na kadar etkisini yapar, orada toplanmış olan isyancıları da darmadağın eder ve herhalde birbiri arkasından isyan eden askerin ve halkın bugün akşama kadar ve daha sonraları döktüğü kan derecesinde zayiata yer kalmadan sorun çözülürdü. Hele vekiller heyetinin mebuslar hakkındaki korku ve ihtiyatının yersiz olduğu sonradan anlaşıldı. Çünkü Meclis-i Mebusan'da bulunan mebuslar, isyancıların saldıracağı takımdan değil, çoğunluğu muhalif ve bazıları belki kışkırtıcı güruhtandı.

Fakat zaman geçtikçe durumumuz kötüleşti. Karşı taraftaki asker isyancılarla birleşmek üzere peyderpey İstanbul tarafına geçmekte olduğu gibi, köprüleri tutmak için Harbiye Nezareti'nden gönderilen tabur ve mitralyöz bölüğü, karşılaştıkları âsi askere katıldı. İkindiye doğru kabine istifa etti. Telefonla Harbiye Nezareti vekâleti bana teklif olundu. Bunu nezaret odasında toplanan askerî erkân ve ümerânın zorlama ve ısrarına uyarak kabul etmeme rağmen, beş-on dakika sonra Harbiye Nezareti'ndeki askeri Sultanahmet Meydanı'na bizzat götürerek âsi askerle barıştırmak gibi garip ve kaba teklifler karşısında kaldığımdan yine yaradılışımdaki sertlik üstün geldi ve bu teklifleri yerine getiremeyeceğimi açıklayarak affımı istedim. Biraz sonra da Tevfik Paşa Kabinesi'nin kurulması ve Ethem Paşa'mn nezarete tayini haberi geldi. Akşama doğru hiçbir ümit kalmadığından ve nezarette kalan askerde de isyan belirtileri görüldüğünden, hakkındaki düşmanlığın pek fazlalaştığı dostlarından biri tarafından telefonda bana bildirilince, Mahmut Muhtar Paşa'yı dolaşık yollardan uzaklaştırdıktan sonra biz de Harbiye Nezareti'ni terk ettik. Gece Nişantaşı'ndaki evime dönerken isyancılara katılmak için Taşkışla'dan Sultanahmet Meydanı'na giden son avcı taburuna rastladım. Erkek ve kız bütün Beyoğlu gençliği yolun iki tarafında erlerin kollarına girmiş, alkışlayıp durmaktaydı. Ertesi gün Mahmut Muhtar Paşa at ile çıkarak askere nasihatta bulunmaya kalkışınca birtakım isyancıların Kadıköy'ündeki konağını kuşatmaya kalkıştıkları işitildi. Bunun üzerine Alman askerî ataşesiyle görüşmüş ve geceleyin kardeşimi sandalla yanına göndererek kaçış yollarını hazırlatmıştım. Söz konusu zâtın Selanik'e ulaştığında kendisini ziyaret eden gazete muhabirlerine yaptığı açıklaması, kargaşanın kuvvetle yatıştırılması mümkünken, benim

engel olduğum yolunda yayınlanmıştır. Gerçi görev dolayısıyla kabinenin emir ve kararını bildirdim. Fakat hiçbir azim ve girişime engel olmadım. Sultan V. Mehmet Han'ın tahta çıkış günü Selanik gazetelerinin yayınları *Sabah* gazetesi tarafından naklolunmakla, olayda hazır bulunan arkadaşlar söz birliğiyle yapılan isnatları red ve hareketimin doğruluğu hakkında yüksek sesle lehimde şahitlikte bulundular. Öte yandan, bu olaydan birkaç yıl önce ve sonra Yemen'de iken defalarca ortaya çıkmış olan askerî ayaklanmalarda kabul ettiğim hareket çizgisi, bu gibi durumlarda sürat, şiddet ve cüretin, bende âdeta özel bir meslek olduğuna işaret eder.

Bu satırların yazıldığı sıralarda, bir toplantıda karşılaşılan eski nâzırlardan bir zât, Mahmut Muhtar Paşa'ya yaranmak için bir münasebetle sözü olaya getirerek, Hüseyin Hilmi Paşa'nın telefonda askerin düşüncelerine ve bir bastırma hareketi durumunda itaat edip etmeyeceğine ilişkin düşüncemi sormuştu. Buna karşılık, "Kendim askerle temasta değilim, fakat kumandan Mahmut Muhtar Paşa askerin düşünce ve eğilimlerini harekete uygun buluyor" yolunda cevap vermiştim. Pekiştirmek için sorulan soru üzerine aynı ifadede ısrar edişimden, görüşümün isyanı bastırma aleyhinde olduğu anlamını çıkarmış ve dolayısıyla Mahmut Paşa'nın görüş ve değerlendirmesi reddedilerek hareket ve taarruza izin verilmemiş olduğunu anlattı. Bana hareket hakkındaki görüşüm değil, askerin düşüncesi hakkındaki bilgim soruldu. Buna başka türlü cevap vermek hem yalan hem de görevimi kötüye kullanmak olurdu. Sadrazamın ifademden kendi arzusuna uygun bir anlam çıkarmasından ben sorumlu olamam. Hem de telefonda bu karşılıklı konuşma olurken nezaret odasında birçok dinleyici vardı. Hiç kimse açıklamalarımda doğallık dışı bir şey görmedi. Sözü uzatmama düşüncesiyle daha önce söylemeye gerek görmediğim aşağıdaki olayı da bu münasebetle şimdi anlatmaya gerek görüyorum.

Bu konuşmadan ve süvari hücumundan biraz sonra Mahmut Muhtar Paşa nezaret odasına geldi. Bu sırada ikimiz, aramızda her ne olursa olsun bir taarruza karar verdik. Bu azimle kendisi askerin yanına koştu, ben de arkasından gittim. Askerî daire meydanındaki bataryaya mensup bir askerle konuşurken, paşanın hiddetli bir çehreyle geri döndüğünü gördüm. Zaten ben de neferin cevaplarını pek hoş görmemiştim. Bu esnada mızraklı alayının ilerlettiği bir bölüğün yüzbaşısının Çarşıkapı'da halk tarafından vurulduğu, Unkapanı Köprüsü'nü korumak için Muhiddin Bey kumandasında gönderilen tabur ve mitralyöz takımının isyancılara katıldığı haberi geldi. Bunun üzerine her türlü hareketten kaçınıldı. Bu sıralarda iş işten geçmişti. İhtilâlin bastırılması, ancak sabahleyin süvari tugayının ilk geldiği sıralarda kabil olabilirdi. Sadrazamın bu

sorusu ise bundan sonra olmuştur. Dolayısıyla sadrazamın bana müphem soru sorması ve cevabımı yanlış yorumlamasının hayırlı olduğu bile düşünülebilir.

Nezaret makamına gelir gelmez, Ethem Paşa'nın zannederim ilk işi beni çağırmak oldu ve âdeta hizmetime ihtiyacı olduğunu belirtti. Teselya'dan ve hatta Halep'teki geçici görevimden beri gönül alma ve iltifatını, talihsizlik ve felaket zamanlarımda yardım ve himayesini görmüş olduğumdan muhalefet elimden gelmedi. Bu da çok isabetli oldu. Çünkü gemi azıya almış olan isyancı kişilerle birtakım ayak takımının subaylara karşı aldıkları ve bazan cinayete kadar vardırdıkları serkeşçe ve tecavüzkâr tavırlar üzerine askerî dairelerin çoğu kapalı bir hale gelmişken genelkurmay dairesinin faaliyetinin devamı, başka daire ve şubelere de güzel bir örnek oluşturarak bu önemli zamanda işlerin yürümesini durdurmaktan korumuştur. Yoksa Adana'da Ermeni meselesiyle 4. Ordu'daki irtica girişimleri pek tehlikeli karışıklıklar ve sonuçlar doğurabilirdi. Bu konuda birinci ve ikinci şube müdürleri Mahmut (Çürüksulu Mahmut Paşa) ve Ziya'nın (eski Harbiye Nâzırı Ziya Paşa) vazifeperverâne hizmet ve fedakârlığını minnetle hatırlamayı hakşinaslık görevi bilirim.

Bununla birlikte irticaya olanca kuvvet ve kanaatimle muhalif olduğum gibi, askerin bu taşkınlık ve isyanından da, sonunu düşünerek ve meslek gayretiyle son dereceye kadar sıkıntılı ve kırgın olduğumu, Selanik'te oluşan kuvvetlerin gelişini dört gözle beklediğimi, gerek Nâzır (Ethem) Paşa'ya, gerek olayın arkasından 1. Ordu Kumandanlığı'na getirilen Nâzım Paşa'ya açıkça belirtmekten ve açıklamaktan geri kalmadım. Hatta Hareket Ordusu İstanbul'a yaklaştığı sırada kendilerine düşmanlık değil, yardım gösterilmesi hakkındaki teklifim üzerine nâzırın huzurunda Nâzım Paşa ile çıkan bir tartışmada duygularıma kapılarak, "İşte düşüncem budur. Bunun aleyhinde olanlara düşmanım. İsterseniz beni tutuklatabilirsiniz, elinizdeyim" şeklinde öfke göstererek odadan çıkmak istediysem de, Ethem Paşa'nın hayırhah aracılığı sürtüşmenin önüne geçmiştir. Fakat bu ihtilâflara rağmen Hareket Ordusu'nun gelmesinden sonra bu zâta, hatta bir soru sorulmasının bile engellenmesine gerçek bir dostlukla ve olanca kuvvetimle çalıştım. Vekiller heyeti tarafından, maksat anlaşılmak ve İstanbul'a zorla girmekle kötülüklere yer verilmeyecek şekilde bir uzlaşma zemini hazırlanabilmesi için, Çatalca sınırını geçtikten sonra, Hareket Ordusu'nun karşılanmasına gönderildim. Ispartakule'de önde bulunan Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Salahaddin Bey ve ilk defa olmak üzere Talât Bey (Talât Paşa) ile buluşup tanıştık. Kumandan Mahmut Şevket Paşa daha Selanik'te olduğundan, ordunun giriş şekliyle ilgili müzakere mümkün olamamış ve anılan bu iki kişiyle maksatları konusunda konuşulduğu sırada,

"İsyan edenlerin cezalandırılması doğal ise de, Padişah ve hükümet aleyhinde bir kasıtları olmadığı" cevabı alınarak dönülmüş ve bu anlamda kaleme alınan rapor sadarete sunulmuştur.

Talât Bey'in bu ifadesiyle beni kandırmış olduğu hatıra gelebilir. Bu sırada zaten onun için böyle bir cevap vermekten, benim için de buna inanmak veya inanmış gibi görünmekten başka çare yoktu. Bununla birlikte Ayastefanos'ta (Yeşilköy) ve daha sonra İstanbul'da toplanan genel mecliste Sultan Hamid'in tahttan indirilmesi hakkında verilen kararda İttihatçılardan çok padişahın özel sûrette nimetiyle beslenen eski devlet büyükleri ve vezirlerle askerî erkânın ısrarlı olduklarını ve işin içinde bulunduklarını, ibret verici oluşundan dolayı hatırlatmaya gerek gördüm. Mahmut Şevket Paşa'nın benim Ispartakule'ye giderken Talât Bey'le görüştüğümü haber alması üzerine, dışarıdan kimseler işe sokulur ve herhangi bir sûretle uygulamalarına müdahale edilirse istifa edeceğini genel merkeze bildirdiğini ve 2. Ordu'dan Adana'ya gönderilmek üzere bir alay istediğimizde de, söz konusu ordunun kumandanı Salih Paşa'ya kendisinden alınan askeri daha sonra kendi karşısına çıkaracağımdan korunması yolunda işarette bulunduğunu, daha sonra Talât ve Salih Paşalar anlatmışlardır.

Hareket Ordusu Çekmece'ye yaklaştığı zaman Ferik Hurşid Paşa yanıma gelerek hemen beraberce orduya gitmemiz gerektiğini aceleyle ve gizli olarak teklif etti. Sebebini araştırmadan ben de muvafakat ettim. Mahmut Şevket Paşa da, o gün ordusunun başına gelerek Halkalı Ziraat Mektebi'nde karargâhını kurdu. Biz de Ayastefanos'ta kaldık. O gün Dersaadet'ten (İstanbul) bir hayli kimse geldiği gibi, Nâzım Paşa da görüşmek üzere Mahmut Şevket Paşa nezdine gelmiş ve kibarca karşılandığı halde dönüşüne izin verilmemiştir.

Ertesi günü Binbaşı Fethi, İsmail Hakkı ve Enver Beylerin kumandasında üç koldan İstanbul üzerine yürüdü. Bunların nispeten zayıf olan ilk ikisi doğrudan İstanbul'a ve Enver Bey kumandasındaki en güçlüsü Alibeyköy-Kâğıthane üzerinden Beyoğlu yönlerine sevk edildi. Sağ cenah ve merkez kolları önemli bir mukavemete rastlamadılarsa da, Enver Bey kumandasındaki sol cenah Taşkışla ile Taksim kışlalarında hayli mukavemete uğramış ve Hürriyet Tepesi'nde medfun olan Binbaşı Muhtar Bey ve birkaç subayla er kaybetmiştir.

İşte askeri kıtaların, resmî kumandanlarının elinden alınarak ihtilâl ve İttihat erkânından üç gence teslim edilmesi, astın üste kumanda ettirilmesi, Mahmut Şevket Paşa'nın ordunun zabt ve raptına vurduğu darbelerin ilki olmasa da en önemlisidir. Bu sûretle gençlerin hırsı, önüne geçilemeyecek biçimde harekete geçirildi. Bu durum Dünya Savaşı'na vardıran belalar zincirinin ilk

ve en büyük nedeni oldu. Halbuki birkaç ay önce İttihat Cemiyeti'nce izlenen istikamet, hızla rütbe alanların rütbelerinin indirilmesine yönelikti. İhtilâlde hizmeti geçenler ödül olarak rütbe yükseltilmesiyle taltif edilmediler ki, bu bilgece bir önlemdi. İnkılâpta başlıca hizmetleri geçtiği ağızdan ağıza dolaşan bu üç zâtın genelkurmaylıkça, yegâne ödül olmak üzere, askerî ataşeliklere tayinleriyle yetinilmiştir ki, bunda aynı zamanda yukarıda anılan çeşitli faydalar göz önünde bulundurulmuştu. 31 Mart irtica olayı üzerine bunların üçü birden Selanik'e koşarak, elde edilmesine cansiperâne hizmet ettikleri eserin korunması ve güçlenmesi için de hizmet verdiler. Fakat bunlardan başka şekillerle de, sözgelimi kolların kurmay başkanı veya öncü kumandanı sıfatıyla yararlanılabilirdi. Büyük kişilerin zamana uymak, asta hoş görünmek ve bu sûretle mevki temin etmek için kendilerinin ve arkadaşlarının kanuni hak ve yetkilerini feda etmeleri, meydana gelen kötülüklerin önemli sebeplerinden biri ve belki birincisi olmuştur.

Esas amaç, bu zamanların geniş bir tarihini yazmak olmadığı için bu olayın sonunu ayrıntılarıyla açıklamaktan kaçınarak yalnızca irticai olayın sebepleriyle ona neden olanlar ve failleri hakkında bazı bilgilerle düşüncelerimi belirtmeyi uygun görüyorum:

Bilindiği üzere Sultan Hamid döneminde hüküm süren bozuk idare ve tahammül edilemeyecek derecedeki istibdat yüzünden birçok muarız çıkmış ve gizli cemiyetler kurarak çeşitli tabakalardan bir hayli kişi Avrupa'ya kaçıp sığınmış, birtakımı da hapsedilmiş, tutuklanmış ve çeşitli yerlere sürülmüş ve uzaklaştırılmıştı. Bu cemiyetlerin en güçlü ve doğrusu en halis ve ciddisi, en bağımsız ve milli olanı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydi ki, sonunda Meşrutiyet'i elde etmek de buna nasip olmuştur.

Meşrutiyet'le birlikte kaçak, mahpus ve sürgün kim varsa hepsi İstanbul'a toplanarak siyasi mağdurlar adı ve sıfatıyla birçok hak iddiasına koyuldular. Fakat bunların içinde, emellerine kavuşamayınca Rusya yoluyla Avrupa'ya kaçtıktan sonra sarayla anlaşmış ve menfaat sağlamış olan, şimdi de millet kurtarıcılığı davasıyla başkanlık ve başta oturma iddiasında bulunan Dağıstanlı Murat Bey ve daha sonra anlaşıldığı üzere şantaj yaparak, jurnal ederek çektiği paralarla Mısır ve Avrupa'da hayat sürdüregelmiş olan Ali Kemal gibileriyle, kötü hal ve hareketlerinden dolayı cezadan kurtulmak için kaçmak zorunda kalan veya gerçekten mahkûm, mahpus veya sürgünken, bu kargaşalıkta yakasını kurtaran Avnullah el-Kâzımî ile Mollazâde'nin başkanlığı altında toplanan birçok kimseler de vardı. Bunların emel ve istekleri, utanmazlıkta ısrar ve münafıklıkları gerçekten sayısız ve sınırsızdı.

Öte yandan Damat Mahmut Paşa'nın çocukları da babalarının naaşını ve adem-i merkeziyet programını taşıyarak payitahta ayak bastılar. İmtiyazlarının sınırlanması ve ortadan kaldırılması endişesiyle korku ve üzüntü içinde ve özellikle askerî hizmetin kendilerini de içine almasından etkilenen ve üzülen gayrimüslim milletlerin, özellikle de patrikhânenin çok hoşuna giden, fakat öteden beri mutlak merkeziyete karşı olduğumu sayısız yazılarla ve sonunda Yemen'deki icraatımla göstermiş olduğum halde, bana bile aşırı ve mevsimsiz görünen bu teorileri, İttihat ve Terakki tarafından hoş görülmek şöyle dursun, büyük ve belki de haklı şüphelerle karşılandı.

Sultan Hamid döneminde, özellikle İstanbul çevresinde işsiz memurlar ve başıboş subayların sayısı, en zengin bir hükümetin bile besleyebileceği sınırı aşmıştı. Hayret ve ibret vericidir ki, Meşrutiyet'in kabul edilişinin ertesi günü 1. Ordu'nun o yılki bütün değiştirilen fertleri arasındaki onbaşı ve çavuşların mülâzımlığa yükseltilmesi için irade çıkmıştı. Yeni hükümet tabii bu kategoriler için de bir düzenleme ve sınırlama getirmek zorundaydı. Çünkü bu şekilde devlet idaresi gerçekten mümkün değildir. Hemen bir matematik kesinlikle iddia olunabilir ki, Sultan Hamid idaresi bu inkılâba uğramasa bile, bu israflar yüzünden birkaç yıla varmadan iflâsa ve belki bütün devletle birlikte tükenmeye ve yok olmaya mahkûmdu.

Sultan Hamid devrinde büyük makamları işgal eden ve önemli roller oynayan şahısların zararları imkân ölçüsünde kısılıp sınırlandı. Ancak sarayın ihsan ve israfından yararlanan ve Yıldız sofralarının kırıntılarıyla geçinen binlerce insan, rızkının kesilmesinden zarar gördükleri ve üzüldükleri için, ilk gözdağının etkisi kaybolur olmaz, gerçek duygularını ortaya koymaya başladılar. Bu gibilerin başına da diyanet kisvesi altında fesatlık ve şeytanlık yapan Derviş Vahdetî geçti. Bu partilerin birisi de, kendilerine mahsus gazeteleri, periyodik dergileri ve yaygaracı hatipleriyle düşünceleri zehirlemeye ve zihinleri karıştırmaya çalışıyordu. Son muhalifler olayı arasına Kâmil ve Nâzım Paşa isimleri girince, hepsi bu isimlerin etrafına toplandılar ve bu iki zât yalan gerçek İngiliz dostu ve İngiltere himayesinde oldukları zannedildiğinden hamiyet ve vatanperverlik duygusundan yoksun bazı çarpık görüşlüler etkili bir yabancı yardımı ümidiyle cüretlerini arttırdılar.

İşte bu türlü itiraz ve muhalefetlere karşı İttihat ve Terakki'nin mukavemet ve mücadelesi, inancıma göre çok doğaldı. Niteliği bilinen kimselere hizmet yüklemek ve başkanlığı onlara bırakmak, geçmişinde bir mahkûmiyet veya siyasi mağduriyet olan her ehliyetsiz kimseye, evinde oturarak maaş almaya alışmış birçok tembele devlet hazinesini açık tutup çalışan ve hak sahibi olan

kimseleri daha önce söylendiği gibi maaşsız bırakmak, memleketin ve ordunun ihtiyaçlarını gidememek, hele adem-i merkeziyet ve şahsi teşebbüs gibi görüşlere baş eğerek genel idarenin birliğini bozmak, Müslüman ve Türk olmayan unsurlara türlü türlü ayrılma vesileleri hazırlatmak, 93 Anayasası'nın sonu daha hatırlardayken sadrazamın Meşrutiyet ruhuna aykırı icraatına -hatta altında özel maksatlar bulunduğu düşünülmese bile- kusura göz yummak fahiş bir hata olurdu.

Muhaliflere karşı daha ılımlı davranılsa, sözgelimi Murat Bey'in onuru okşansa, emellerine az-çok uygun bulunulsa, mümkün olduğu ölçüde ayaklanmanın önüne geçilebileceği yolunda bazı düşünce ve eleştiriler öteden beri işitilip durursa da, bilmem ki niyet ve duyguda yakınlaştırılmış olan karar ve girişimler böyle hafif tavizlerle önlenebilir miydi?

Ve keyfe yudarî'l-mer'ü hâsid ni'me
İzâ kâne mâ yurdîhi illâ zevâliha[8]

(Lâedrî)

Kadro dışı veya başka isimlerle birçok memurların işten çıkarılması da İttihat ve Terakki'nin, hoşnutsuzluğa sebep olan hataları arasında anılmak isteniliyor. Fakat daha önce de açıklandığı üzere, çıkarılacaklar adaletli bir biçimde ayrılmış olmak şartıyla, bu tasfiyenin de gerekli olduğu açıktı. Hükümet daireleri hiçbir zaman tembeller evi veya âcizler yurdu olamaz. Yalnız emeklilerin ve hak sahibi olanların geçimlerinin sağlanması kaçınılmazdı. Bunun için hükümet de bazı tedbirlere başvurmamış değildir. Genelkurmay dairesince, bir defalık on beş-yirmi milyon civarında bir borçlanma anlaşması yapmak ve bir banka açılarak çağrılacak uzmanların yardımıyla bu parayı işletmek ve gelirinden hak sahiplerinin maaşlarını vermek konusu düşünülmüştü. Böylece bir de hükümetin milli bir bankaya sahip olma faydası elde edilmiş oluyordu. Fakat bunun yürürlüğe konma ve uygulama kabiliyetini değerlendirmek hükümete ait olduğu için, bu fikir bizce bir teklif ve temenni sınırından ileriye geçirilmemiştir. Kısacası hükümetin ve cemiyetin haklı ve zorunlu olan uygulaması birtakım hoşnutsuzlukları doğurmuş olsa da, bunun hata olarak kabul edilmesi ve anlaşılması doğru değildir.

Bu ifadelerimle İttihat ve Terakki'yi bütün eksiklik ve hatalardan temizlemek istediğim gibi bir yanlış anlamaya düşülmemelidir. Düşünceme göre cemiyet doğru olan bir esasın uygulanmasında, gerçekten eleştirilmeye ve hatalı bulunmaya layık bir hareket çizgisi izledi.

---

8 Başkasındaki nimete haset eden kimseyle /İnsan nasıl iyi geçinebilir? Bu mümkün değil. Hasetçiyi memnun edecek tek şey /O nimetin ortadan kalkmasıdır. (Yay. Notu)

Bu cümleden olarak bazı siyasi hasımlar hakkında uygulanan suikastlar, lânet ve nefretle anılmaya layıktır. "Genel fayda için özel zarara katlanılır" kuralını "milletin yaşaması için bireylerin öldürülmesi câizdir" şeklinde yorumlayanlar bulunabilir. Fakat bu suikastlardan, değil vatan ve millet, hatta cemiyet için de fayda yerine zarar meydana gelmiştir. Bir de şurası sayısız tarihî olaylarla sabittir ki, insan topluluğunda ortaya çıkan ve yayılan dinî ve siyasi düşünceleri ortadan kaldırmak amacıyla yapılan kıyımlar, âdeta bunları güçlendirip destekleyegelmiştir. Güya, bu yolda akıtılan kan, iyi ve kötü insanlık düşüncesi ağacını suluyor ve bereketlendiriyor. Sonra İttihat ve Terakki'nin anlaşılan öldürme ve korkutma şeklinde işlediği bu cinayetlerde gövde değil dallar ve güçlü değil zayıf haksızlığa hedef edilmiştir. Fakat insanda hâkim olan duygu yalnızca korku değildir. İnsanların çoğunda birçok temiz duygular vardır ki, sahibini cânice ve alçakça fiillerden tiksindirir. Dolayısıyla bu fiilleriyle İttihat ve Terakki fesadın kaynaklarını kendi haline bırakmış ve fazla olarak halkın düşüncesini kendi aleyhine harekete geçirerek ve öfkelendirerek hasımlarının eline güçlü bir silah daha vermiştir. Mebusların seçiminde izlenen baskı ve zorlama da, İttihatçıları, bu hürriyet babalarını halkın düşüncesinde, hasımlarının "dev gibi yavrularını yutar" yolundaki niteleme ve tariflerine uymuştur. Düşünce hürriyetinin sağlanması, milli hükümetin kurulması söz ve teraneleriyle başa geçen cemiyetin, hiç olmazsa ilk mebus seçimlerinde küçük Balkan hükümetlerini taklit edeceğine, vaadine bağlılık ve vefa gösterip yalnızca uyarmalarla yetinerek milleti oy verme konusunda özgür bırakması ve meclisin sinesinde birkaç muhalife tahammül etmesi gerekirdi. İlk elde birkaç muhalifin varlığı, zararlı olmak şöyle dursun muvafıkların dayanışmalarına yardım edebilirdi. Halbuki bu baskıcı tavırlar hem halkı ürkütmüş hem de dostlar arasında ayrılık ve nifak çıkararak meclisin ahengini bozup karmakarışık etmiştir.

Sabahaddin Bey'in adem-i merkeziyet propagandasına başlamasından az zaman sonra Arap, Arnavut, Çerkez ve Kürt gibi İslâm kavimlerinin birer kulüp açmaya başlaması, İttihat ve Terakki tarafından şüpheli bir gözle görüldü. Fakat buna karşı yapılan kaba ve alaycı muameleler ve yayınlarla, bu arada aynıyla karşılıkta bulunma türünden Türk Ocağı'nı açmak faydalı bir önlem olmaktan çok, tefrikanın şiddetlenmesine neden oldu. Bir defa Meşrutiyet idaresinin esası kabul edildikten sonra, her ne şekilde olursa olsun ortaya çıkan teori ve düşüncelerin şiddetle engellenmesine çalışmak, coşkun bir selin önüne engeller koymak gibidir. Bu gibi engelleyici önlemler yerine, taşkın ve yıkımları önlemek için aksine su yollarını temizleyerek akışı kolaylaştırmak gerektiği gibi, bu tür düşüncelerin sakıncalarının önlenmesine de yumuşak ve bilgece önlemlerle

tevessül etmek gereklidir. Osmanlı Hanedanı, aslında bir küçük Türk topluluğu ile Anadolu'da kurulduktan sonra, yavaş yavaş genişleyen ve ülkeye eklediği her toprak ve ülkenin halkını eşit bir şekilde yönetmek sayesinde kalben de kendine bağlamak sûretiyle gücünden yararlanarak gayet renkli ve sağlam bir mozaik halinde Osmanlı Devleti'ni kurmuştu. Bunun devamı, bu bağların sağlamlaştırılmasına ve dış güçlerin etkisiyle bozulmaktan korunmasına bağlı olduğu için, esası oluşturan Türk milletinin görev ve yararı, bir çekim merkezi gibi, bu milletleri kendine çağırmak ve bağlamakken, bu ocak sayısız övünmeleri, diğer milletler hakkında reva gördüğü küçümseme ve tahkirleri ve nihayet dinî bağları ihlâle kadar varan, indî ve garip düşünceleriyle bir itici güç etkisi yapmış ve yüzyıllardan beri İslâmiyet ve Osmanlılık bağıyla kin ve hileden uzak bir biçimde kardeş gibi yaşayan, geçinen hemşehriler arasına nifak ve ayrılık sokulmuştur.

Ocağın faal üyeleri arasında Türk milliyet ve diyanetine, Osmanlı vatanına yabancı kimselerle soyu sopu, hatta tâbiîyeti bilinmeyen birtakım kişilerin varlığı, hatta Rusyalı bir Karabey'in de foyası meydana çıkıncaya kadar bu vadide at koşturmuş olması, bu işlerin içinde bazı gizli güçlerin, özellikle Rus entrikasının pek yabancı olmadığı kanısını vermektedir. Her neyse, diyebilirim ki, devletin çeşitli kavimlerinin nifak ve ayrılığı meselesinde Sabahaddin Bey'in Adem-i Merkeziyet Partisi'yle Türk Ocağı, karşılıklı iki kutup halinde ve biri diğerini tamamlama şeklinde etkide bulunmuştur. Türk Ocağı'nın kurucuları ve seçkin üyeleri arasında cidden saygı duyduğum simalar eksik değildir. Şu ifadelerimdeki korkusuz samimiyet, bu kişilerce belki gücenme ve kırgınlığa sebep olacak; ne çare ki pek mukaddes bildiğim Osmanlı topluluğunun dağılması ve perişanlığına neden olduğu zehabında bulunduğum her şeyi ve her kişiyi eleştirmekten ve yanlışını yüzüne vurmaktan kendimi engelleyemedim. Belirli bir şahsı hedef almadan ortaya koyduğum bazı şüpheler de mazur görülmelidir. Dünya Savaşı'nda bir şeyin iç yüzünü araştırma ve buna karşı kendini korumak için düşmanların birbirlerine ettikleri hileler, hatta Napolyon döneminde bu konuda ve hasmı iğfal işinde başvurulan desiseler konusunda yayınlanan eserlerle Bolşeviklerin Çarlık dönemindeki siyasi entrikalarla ilgili devede kulak kalan ifşaatları ve nihayet bizim savaşlarımızda yeniçeriyi bozmak için kullanılan şeytani desiselerden kulaklarımıza ulaşabilenler araştırılır ve göz önünde bulundurulursa, düşmanlarımızın birliğimizi bozmak için çok esaslı düzenler kurmuş olmaları ihtimal dışında görülemez. Dolayısıyla ilgililerin yukarıdaki satırları okurken ellerini kalpleri üzerine koyarak durumu

değerlendirmeleri ve lakırdıları öfke ve kırgınlık yerine, ibret ve gönül gözüyle telakki etmeleri vatanın geleceği için daha hayırlı olur.

Meşrutiyet'in ilanının hemen arkasından Sultan Abdülhamid ile uyuşularak hilâfet ve saltanatın kendi üzerinde kalmasına karar verildikten sonra, bazı gazetelerde her vesileden yararlanarak çekilen saçma sapan nutuklarda araya sıkıştırılan ve kullanılan uygunsuz tasvir ve sözlerle padişahın şahsı hakkında reva görülen alay ve tahkir de anlamsız olduğu kadar zararlı da oldu. Bu durum padişahı rahatsız ettiği derecede, halkın çoğunluğunu oluşturan geleneklere bağlı ve dinini seven kimseleri de sebepsiz yere yaraladı. Gerçi Sultan Hamid'in bazı gayrimeşru biçimlerde devlet hazinesi zararına olarak edindiği mülklerin geri alınmasına bir şey denilmese bile, tahsisât-ı seniyenin biraz oransız biçimde kesilmesiyle saray büyük bir darlığa, Zât-ı Şâhâne de üzüntü ve öfkeye düşürülmüştür. Benim bu konudaki görüşüm -ki o zaman pek çok kimseye de açıklamıştım- Sultan Hamid'den çekip alınan bu emlâk ve arazinin adaletli bir oranda bütün hanedan arasında bölüştürülmesiyle devlet hazinesinden şehzâde ve sultanlara verilen maaşların kesilmesi, fakat padişahın tahsisatıyla veliahd maaşından çok indirim yapılmaması tarzındaydı. Düşünceme göre, böylece prenslerin belirli bir serveti olacak, bunu iyi yönetenler sülâlelerinin bugünü ve geleceğini sağlayacak, fakat israf ve sefahate alışmış olanların nesillerinin şerefini korumaları mümkün olamayacağından hükümdar hanedanıyla bağları kesilecekti. Gerçi bu tarihlerde dile alınması sakıncadan pek de uzak görülmemekteyse de, bu önlem daha sonra saltanat mirasının babadan oğula geçen bir tarza dönüşmesine de bir başlangıç teşkil etmiş olacaktı.

Fakat sarayın itibar ve çıkarına aykırı olan bütün bu uygulamalardan çok Yıldız'daki askerden bazı fertlerin padişahtan irade alınmadan idam edilmesi ve cesetlerinin teşhiri meselesi, zaten vehmine yenik düşen padişahı büsbütün ürkek ve kuruntulu yaptı. İşte bu gibi çeşitli nedenlerin birleşip toplanmasıyla İttihat ve Terakki aleyhine birçok düşmanlar türemiş ve halkın büyük bir kısmı da anlatılan olay ve uygulamalardan dolayı birkaç ay önce kurtarıcı sandığı İttihatçılar topluluğundan yüz çevirdiği için birkaç askerle başlayan kargaşa, başkentte ve ülkenin birçok yerinde desteklenip korunmuş veya en azından hoşgörüyle karşılanmıştır.

Neden olanlara gelince: Doğal olarak vicdan ve insaf sahibi bir kimse, elinde kesin delil bulunmadan zamanın önemli devlet adamlarını suçlamak ve tarih önünde adını kötüye çıkarmak istemez. Aslında gazeteleri ve nutuklarıyla propaganda yapanlar bilinmekle birlikte "neden olanlar" (müsebbib) kelimesiyle

anlatmak istediğim, kargaşayı el altından hazırlayanlar ve yapanlardır. İşte bunlar için kesin bir hüküm vermekte son derece ihtiyat göstermeyi vicdani bir zorunluluk saydım. Bu konu hakkında oluşturulan Divan-ı Harblerden birincisi, yüklendiği kılı kırk yarmada ve kararsızlıkta aşırılığı dolayısıyla işin içinden çıkıp bir karara ve kesin sonuca ulaşamamış; diğeri ise hakikati aydınlatmaktan çok, korkutma ve tehdit düşüncesine ve kişisel duygulara kapılarak ikinci, üçüncü derecedeki kimseleri çeşitli biçimlerde şiddetle cezalandırıp yok ettiğinden ve Sultan Hamid'in eski devlet adamlarını eski hesap ve kinlere dayanarak tutuklamaya ve sürmeye önem vermiş olduğundan, mesele yine hiç olmazsa cemiyetin yabancısı olmayan bizim gibilerin gözünde açıklığa kavuşamamış olduğundan, bu hususta şüphelerden ve olayların akışına göre yapılan akıl yürütme ve tahminlerden ileri gidilememiştir.

Kâmil ve Nâzım Paşa isimlerinin bu faciada önemli roller oynadığında şüphe olmamakla beraber, elde kendilerinin doğrudan meseleyi yönetmiş oldukları yargısına vardıracak açık bir delil de yoktur. Bununla birlikte mensuplarının hiç olmazsa kışkırtmalarda ve kamuoyunu yöneticiler aleyhine harekete geçirmede ve bazı birbirine bağlı düzenlerin içinde olan, hele Kâmil Paşazâde Said Paşa'nın daha fazlaca âmil ve faal olduğu söylentiler arasındadır.

Nâzım Paşa, Harbiye Nezareti'nden ayrılmasından sonra, eski Stockholm elçisi Şerif Paşa'nın geçici olarak kendisine bıraktığı konağında oturmaktaydı. Şerif Paşa da önemli siyasi veya askerî hizmetlere talip olduğu halde, cemiyetçe istek ve arzusu desteklenip yerine getirilmediğinden gücenmiş ve verdiği bazı ziyafetlerin işaret edeceği üzere, Sabahaddin Bey'in düşüncelerine eğilimli gibi durmaktaydı. İşte bu konakta çoğunlukla toplantılar yapılmaktaysa da, olaydan birkaç gün önce Nâzım Paşa evini Büyükada'ya taşımıştı. Bu taşıma durumunun leh veya aleyhte yorum, okuyucunun düşünme tarzına ve vesvese rütbesine bağlı bir konudur.

Mebuslardan Avlonyalı İsmail Kemal Bey'in (eski Sadrazam Avlonyalı Ferid Paşa'nın amcası) yabancı elçilikleriyle de ilişkide bulunarak bu meselede büyük bir rol oynadığına ilişkin sonraları bir hayli dedikodu olmuşsa da, İsmail Kemal Bey'in yaratılış olarak kavgacı, çıkarcı ve muhalif gruba mensup olmakla birlikte, gizli düzenlere katılma ve etkisine ilişkin kesin bir yargı ve fikir verecek deliller bulunmamaktadır.

Bu meselede en büyük âmil ve müessirin para olduğunda şüphe yoktur. Eğer Osmanlılar vatana ilişkin ihtilâf ve mücadelelerde başkalarının parasından yararlanmaya kadar düşüp alçalırlarsa, zahmet çekmeyecekleri tabiidir. Yeni duyduğum bir söylentiye göre, Ernest Camille'in o tarihlerde açmış olduğu

Türkiye Milli Bankası'ndan ürken Osmanlı Bankası'yla, imtiyazını kaybetmek telaşında olan Reji'nin ve muhaliflere eğilimi çok açık olan Patrikhane'nin bu konuda hizmet ve yardımı geçmişmiş. Bunun doğru olup olmadığının sorumluluğu rivayet edene aittir. Bununla birlikte iki mali kuruluş hakkındaki isnat çok zayıftır. Padişahın kalben ihtilâli arzu etmiş olması çok doğaldır. Fakat bilgisi, izni ve tertibinde etki ve yardımının dokunduğu bilinmemektedir. Gerçi Sultan Hamid'in oğullarından adını söylemek istemediğim bir şehzâdenin güya olaylardan birkaç gün önce sarayda bir faaliyet olduğunu ve başka bir kardeşinin gece-gündüz bazı kişileri kabul ederek sürekli çalıştığı yolunda cemiyete haber gönderdiği rivayet ediliyorsa da, benim gözümde bu da gerçekleşmemiştir. Bu ihtilâlin, düşmanların bastırılıp yok edilmesi ve kendi hesaplarına kurmak ve yenilemek, istibdada bahane bulmak için İttihatçılar tarafından yaptırıldığı yolunda bazı rivayet ve iddialar da eksik değildir. Bu konudaki iddiasını desteklemek için saltanat hanedanına mensup bir büyük zât "Abdülhamid'le İngilizler arasında Bağdat demiryolu ve Irak meselesiyle ilgili bir anlaşma sûreti bulunmuş olması, Almanlarla İttihatçılar tarafından ortaya çıkarılmakla, bunun önüne geçmek üzere bu girişimde bulunduklarını" delil olarak ileri sürüp eklemiştir.

Fakat hükümetin bilgisi eklenmeden sarayla bir yabancı devlet arasında kararlaştırılan herhangi bir sözleşmenin resmiyet ve geçerlilik kazanması o hükümetin düşmesini gerektireceğinden, düşünceme göre bu delil aksi tezi destekler. Gerçekte 31 Mart Olayı'nda Almanlar İttihatçıları, İngilizler ise saray tarafını ve irtica yanlılarını tutar gibi görünüyorlardı. Hatta Selanik'te İngiliz başkonsolosunun oradaki hareketi engellemek ve geciktirmek için nasihatlerde bulunduğu bile rivayet edilmiştir. Şüphesiz İngiltere hükümeti, bir ihtilâli açıktan açığa teşvik ve himaye etmez. Fakat gayriresmî kimselerin telkinleri veya ikinci, üçüncü derecede resmî memurların gelişigüzel bazı ifadeleri, basiret gözü siyasi amaçlar ve çıkara dayalı ihtiraslar dumanıyla kapanmış olan gafillere öteden beri bir nass gibi etki edegelmektedir. Bu olayda İngiltere'nin rolü konusundaki dedikodunun doğruluk derecesi bilinmemekle birlikte, herhalde bize karşı izlediği eleştiri ve itiraza şayan siyasetin Meşrutiyet'le birlikte milletin Batılı devletler ve en çok da İngiltere hakkındaki duyguları fevkalâde dostaneydi. Hele Bosna ve Hersek olayından sonra kamuoyunun İtilâf takımının lehinde ve Üçlü İttifak'ın aleyhindeki galeyanı dizginlenemez bir hale gelmişti. Yazık ki İngiliz politikacıları, kendilerine şartsız teslimiyet gösteren bazı siyasi devlet adamlarının hatırı için bir milleti feda ettiler. Halbuki bu milletin ensesine binmekten vazgeçip kalbini kazanmakla yetinmek daha kolay, daha

doğru ve daha yüksek bir siyaset olurdu. Fakat bilinmez ki, İngiltere eski devlet adamlarının yanlışsız ve derin siyasetinden geri mi döndü? Yoksa eski geniş görüşlü devlet adamları azaldığından bize –Alman Elçisi Baron Mareşal von Biberstein gibi eski bir kurda karşılık– ikinci derecedeki adamlarını gönderip bunları –vaktiyle bizde divan efendilerine emanet olunan bilgisiz valiler gibi– doğu konusunda uzman kabul edilen tercümanlara mı tevdi ve emanet etmek istedi? Herhalde şurası kesindir ki, bu tarihlerde İngiltere bize karşı dar bir görüş alanı ve kısa bir düşünce ürünü olan eğri bir siyaset izledi. Bu hatadan doğan sıkıntıların büyük kısmını şüphesiz biz çektik. Fakat herhalde İngiltere ve bütün medeniyet dünyasına da bir zarar payı düşmüştür.

Her neyse, yeri gelmişken söylenen bu uzun sözlerden sonra genelkurmayın faaliyet ve icraat dizisiyle ilgili asıl konumuza dönelim: Slav istilâsına karşı koyabilmek için sırf teorik olan anlaşmazlıklara bir uzlaşma çaresi bularak Rumlar ve Yunan devletiyle ne yapıp edip anlaşmamız gerektiği düşüncesindeydim. Bu sûretle denizler bizim için güvenli kalmış, ülke içindeki en güçlü unsur olan Hıristiyanların şerrinden kurtulmuş ve belki Sırp-Bulgar birleşmesine karşı Yunanlıların yardımı sağlanmış olacaktı. Ermeniler önceden beri bize oldukça tarafgir görüldüğünden, o sûretle içteki Hıristiyan unsurların beşte dördünden fayda görülmese bile, hiç olmazsa zararından korunmuş olunurdu. Bu konuda doğrudan sadaret makamına hitaben Harbiye Nezareti yoluyla sunduğum bir değerlendirme[9] politikacılarımızın ve Hariciye Nezareti'nin tasvibini kazanmışsa da, gizli bir güç buna engel ve Mahmut Şevket Paşa da körü körüne bu güce arka çıkıp tâbi oluyordu. Bu zât, bu konuyla ilgili bir konuşmamızda kendisinin Sırpları öteki Balkan hükümetlerinden ayırmak umut ve emelinde bulunduğunu söyledi. Oysa bu tarihlerde Sırbistan bütünüyle Rusya'nın elindeydi. Gerçi Bulgaristan ile Avusturya arasında yakınlaşma belirtileri görülüyor olsa da, ülke içinde Rusları sevenler fırkası ve Pan-İslavizm düşüncesi büyük bir güce sahip olduğundan 1312/1895 tarihinde olduğu gibi hükümeti ve kralı yine Rusya nüfuzu altına girmeye ve dolayısıyla gerekirse Sırbistan ile birleşmeye mecbur etmek büyük bir ihtimaldi. Ondan başka gerek Rusya ve gerekse Avusturya bizim tarihî bir hasmımız oldukları için, bunların uydusu olan bu iki küçük hükümetten hayır beklemekte en küçük bir mantık görülemez. Yunanlılar ise ırk olarak Slavlara düşman olup, Makedonya ve Trakya'nın bunların eline

9 Yemen'den döndüğüm gün -olaylar, bırakmış olduğum planların bütünüyle aksinin izlenmiş olduğunu gösterdiğinden- kurmaylık dairesindeki demir kasayı açtırarak yazıp bıraktığım eserlerin durup durmadığını kontrol etmiştim. O zaman bu değerlendirmeyle beşinci proje duruyordu. Fakat daha sonra bunlar kaybedildi.

düşmesi Büyük İdeal'in (Megola-İdea) bir daha dirilmemek üzere yok olmasını gerektireceğinden, herhalde bu ülkelerin Slav hükümetlerine geçmektense geleceğinden umutlu olarak bizde kalmasını tercih ederlerdi. Bizim için de istibdat döneminin devlet ve millet bünyesine soktuğu zayıflık ve hastalığı giderip tedavi etmek ve alçakgönüllü, sessiz ve ciddi çalışma ve gayretle geçmiş güç ve kudretimizi kazanmak ve geri getirmek için zaman kazanmak gerektiğinden, maksadın farklılığına rağmen, siyasetimizin esasında bir tür birlik vardı. Fakat Yunanlılarla yakınlaşmanın asıl faydası, memleketin her tarafında nüfusu ve Rum ırkının düşmanlığının yatışması ve belki sadakatinin güçlenmesi ve deniz yollarının -ki demiryolları ağımızın seyrekliği dolayısıyla bizim için hayati bir öneme sahiptir- güvenliğinin sağlanması meselesiydi. Sırbistan'la uyuşmakta ise bir fayda yoktu. Bu tarihlerde Atina'da bulunan bazı siyasi ve askerî adamlarımızın daha sonra anlattıklarına göre, savaştan önce Venizelos da bizimle uyuşmaya fevkalâde eğilimliydi. Fakat ne çare ki, "Girit bizim canımız - Feda olsun kanımız" nakaratı, Rum ticaretini kendilerine hasretmek emelindeki vurguncular hesabına çalışan Selanik hamallar kâhyası Kerim Ağa'nın boykotu, en yetkili bir dairenin, Genelkurmay Başkanlığı'nın resmî ve haklı tekliflerine üstün geliyordu. Yukarıda sözünü ettiğim lâyihayı verdikten birkaç gün sonra görüştüğüm yetkili bir bakan, hakkımı teslim etmiş, "fakat ne yapalım ki Kerim Ağa'ya meram anlatmaktan aciziz" cümlesiyle üzüntülerini belirtmiş ve gerçekten de çok geçmeden istifa etmiştir.

Arnavutluk meselesindeki düşüncem de: Yeni askerî teşkilâttan istifadeyle bu ülkeye birkaç tümen merkezi ve güçlü kıtalar kurup sokmak ve bunlara dayanarak gayrete getirilecek itaatkâr halkın yardımıyla dikbaşlılar ve eşkıya birer birer tepelenerek kökleri kesileceğinden, ırkçılık meselesi şeklindeki genel harekât ve cezalandırmalardan kaçınılması merkezindeydi. Gerçi Güney Arnavutluk'ta dil ve alfabe meselesi gibi, altında olsa olsa yönetim bağımsızlığı düşüncesi emeli gizli olabilecek istek ve iddialar bulunuyorsa da, Meşrutiyet idaresinin gereklerinden olan düşünce ve vicdan hürriyeti kavramını hakkıyla anlayanlarca bu gibi şeyler nefret ve düşmanlıkla değil, hoşgörü ve anlayışla karşılanır ve düşünülebilecek sakıncalarının yumuşak tedbirlerle uzaklaştırılması yoluna gidilir. Fakat meşrutiyeti getirenler, bu inceliğe riayet etmeyerek bu gibi temenni ve düşüncelere fazlaca çatık kaşlılık göstermiş ve Arnavutların çeşitli inanç, eğitim ve düzeyde bulunan kişi ve kabileleri arasına güya nifak sokarak özel milliyet düşüncesinin genişlemesine engel olmak için çare aramışlardır. Bu konuda defalarca Talât Bey'in dikkatini çekmek ve Avrupa'da çeşitli grupların bunlarla kıyaslanmayacak derecede birbirine zıt olan siyasi

düşüncelerin yeni düşmanlıklara dönüşmediğini ve Makyavelci politikadan fayda yerine zarar geleceğini açıklamak istedim.

Her neyse, devletin genel idaresi adına az-çok şüphe edilebilecek Güney Arnavutluk'ta fiilî bir düşmanlık meydana gelmediği halde, saltanat-ı seniyye ve hilâfet-i kübrâya dindarca bağlılığı ve sadakatiyle tanınan Kuzey Arnavutluk'ta büyük askerî harekât ve şiddetli genel cezalandırmalara kalkışılması, önemli devlet işlerindeki kararların ne kadar hafiflikle alındığına delildir. Gerçi Kuzey Arnavutluk'ta Sultan Hamid'in yetiştirmelerinden birtakım zorbalar ve deruhteci adıyla halkı haraca bağlamış derebeyleri vardı. Fakat bunlar yine çaresiz Arnavutların başında bela idi. Dolayısıyla hükümetin görevi bunlar yüzünden öfkeyle ve düşünmeksizin herkesi kahır ve korkutmak değil, aksine herkesin nefret ettiği bu zararlı kimseleri halkın yardımıyla tepelemek ve cezalandırmaktı. Fakat çaresiz halk bu zalimlerden yılgın olduğu için, Genelkurmayın teklifi doğrultusunda şüphe ve dikkati çekmeksizin yeni askerî teşkilât bahanesiyle önemli noktalara asker sokup çoğunluğu cesaretlendirmek, etkili teşvik ve tedbirlerle hükümete çekmek ve yaklaştırmak lâzımdı. Fakat ne çare ki, geleceğin İtilâf ve Hürriyet lideri Sadık Bey gibi düşünce ve ahlâkı malum olan bir adam Debre Mutasarrıfı Mazhar gibi son derece hırslı ve kibirli, fakat dar görüşlü bir kişi Üsküb Valisi olup geçmişinden ve istibdat dönemi devlet adamlarına bağlılığından dolayı geleceğinden endişe duyulduğu için zamanın yöneticileri arasına girmek için seçkin bir aracı olan Rusçuklu Şevki ve Samsunlu Cavit Paşalar gibi askerî kişilerimiz de uğursuz tesadüflerden olarak Priştine ve Loma tarafları kumandanlıklarına tayin edilmişlerdi. Bunlar halkın ve memleketin mizaç ve önemini hiç itibara almayarak İstanbul'da bile uygulanmasına imkân bulunmayan bazı kararları Arnavutluk'a kabul ettirmeye çalışmış ve aslında Meşrutiyet'in özünde serbestlik ve eşitlik bulunurken istibdat döneminde bile benzerine rastlanmayan bir şekilde gösterdikleri kibirle insanların kalplerini kırmaya ve basit vesilelerle silahlarını denemeye kalkışarak çoğunda yenilgi ve mahcubiyetle karşı karşıya kaldıkları ufak tefek çarpışmalara neden olmuşlardır.

Diğer taraftan Kuzey Arnavutluk'un biraz fazlaca tutucu ve saltanat taraflısı olarak tanınmış olması, bazı aşırı İttihatçılarca öfke ve şüphe çekici olduğu gibi, mebuslardan Priştineli Hasan, Necib Dıragalar ile İsa Bulatinler gibi kimselerin tartışmaları ve kovuculukları da hükümeti yanlış önlemlere yöneltmişti. Meşrutiyet'ten ve hele irticanın tepelenmesinde hareket birliğinden beri bir başka yolla isteklerine ulaşmak için ordudaki subaylar heyetine sızan Sırp ve Bulgar komitacılarının aldatmaları da bu olayların etkilerine eklenince genç subaylar arasında Arnavutların silahlarını toplamak bir saplantı haline

gelmişti. Anlaşılan kiminle tuz ekmek hakkı varsa onun aleyhinde bulunmak, hele alttan gelen baskılara uyarak havalanmak, tabiatının gereği olan Mahmut Şevket Paşa da, Sultan Hamid devrinde vali olduğu Kosova halkına diş bilemekteydi. İşte böyle bir düşünce ve ruh hali içinde Priştine civarında Arnavutların yaptığı bir toplantıyı dağıtmak üzere saldırıya kalkışan Şevki Paşa'nın toplarını bırakarak çekilmeye ve kaçmaya mecbur olması, büyük bir ölçekte haddini bildirme konusunda birçok fikirlerin birleşmesine neden olmuş ve Arnavut mebuslarıyla diğer bazı sonucu önceden gören kimselerin temenni ve itirazlarına ve hatta birkaç mebusun sonuçtan endişe etmeleri ve vatanperverlik dürtüsüyle döktükleri gözyaşlarına rağmen, Meclis-i Mebusan'dan Arnavutluk'a sevkiyat yapılması için karar çıkartılmıştır.

O akşam Şakir Paşa'nın oğlu Cevat Bey'in verdiği bir ziyafette birlikte bulunduğumuz Mahmut Şevket Paşa'nın mecliste elde ettiği sonuç ve üstünlükten dolayı aldığı mağrur ve övünmeci tavırları ve yapmacık öfkeli tutumları seyredilmeye değerdi. Bunlar bıyık altından alaycı ve üzücü gülüşmelere neden oluyordu.

Bütün zayıf hükümetler gibi, Osmanlı Devleti'ne de bir hayli hırslı ve kötülük dolu bakışların çevrildiği bir sırada, Meşrutiyet'in doğuşuyla sağlam bir idarenin yerleşeceği zan ve düşüncesine kapılan bazı büyük devletlerin –itiraf etmek gerekir ki– özellikle İngiltere'nin himmetiyle Reval ve Mürzsteg görüşmesinin aleyhimizdeki zararlı ve tehlikeli kararları hükmünü kaybederek yeniden bir hayat ve beka umudu uyanmışsa da, "sular uyur, düşmanlar uyumaz" sözü gereği düşmanlarımızın, istibdat döneminin devlet bünyesine miras bıraktığı zayıflık ve hastalığın akıllıca bir idare ve kahramanca bir gayretle tedavisine zaman kalmadan emellerine ulaşmak için fırsat beklemeye başlamaları doğaları gereğiydi. Bu hale göre bizim, ortaya çıkan her iç meselede, başka bir hal çaresi düşünmeden büyük bir hafiflikle kılıca sarılmamız düşmanlarımızın ekmeğine yağ sürmekten başka bir şey değildi.

Arnavutluk bölgesi, sakinlerinin yiğitliği ve arazisinin sarplığıyla meşhur olup, kuzeyden gelecek saldırılara karşı büyük ölçüde doğal bir müstahkem ordugâh veya stratejisi sağlam bir yan mevzii ve sığınak halinde Sırplılarla Karadağlıları ve belki Avusturya ve Bulgarları bile düşündürecek bir durum ve önemdeydi.

Bu gibi iç ayaklanma ve kargaşaların, özellikle dışarıdan gelen yardıma dayanırsa, uzaması ve vahameti tarihî örneklerle ispatlanmıştır. "Vandee" ve İspanya iç savaşlarının Fransa generallerini ve hatta Napolyon'u bile âciz bıraktığını, dolayısıyla Arnavutluk'ta iç savaş devam ederse türlü türlü vahim

sonuçlar doğuracağı ortadadır. Bunlar yanında, eğer her ümidin üstünde olarak ihtilâl kolaylıkla yatıştırılırsa Arnavutluk'un sahip olduğu yiğitlik ve sarplık şöhreti ortadan kalkacağından düşmanların cesaretlendirileceği ve tahrik edilmiş olacağı hakkındaki tarihî örnekleri, ikilemleri (dilemma) ve mantıki delilleri gizli ve açık, bizzat ve kolaylıkla her görüş ve söz sahibine bildirmeye ve anlatmaya çalıştıysam da, "varak-ı mihr-i vefâyı kim okur, kim dinler!"

Arnavutluk'a asker sevki kararının ertesi günü, yeni İtalya elçisi Mayorda Planş'ın kabul resminde vekillerden Talat, Cavit ve Necmeddin Molla Beylere rastladım. Kendilerine bu Arnavutluk harekâtıyla devlet yapısından ilk temel taşın sökülmüş olacağını söyledim. Talât Paşa işi lâtifeye boğarak kaçamak yolu aramış, Necmeddin Bey meselenin genişletilip yayılmadan birkaç kişinin cezalandırılmasıyla yetinileceğini açıklamış, fakat Cavit Bey bana tamamıyla hak vermişti.

İşin başlangıcında Arnavutlar, Mirliva (Tuğgeneral) Beyrutlu Esat Paşa kuvvetlerine Kaçanik'te üstün geldiler ve İpek'te zayıf bir alayımızı esir ettiler. Daha sonra asker takviye edilip çoğaltılmış, Korgeneral Şevket Turgut Paşa da kumandan tayin edildiği gibi, bir taraftan da bütün İslâm âlemi ulemâsından ve Mekke Şerifi Hüseyin Paşa'dan gönderilen nasihat mektuplarıyla Arnavutluk'ta emirü'l-mü'minine itaat tavsiye edilmekte bulunmuştu. İşin başında Şevket Turgut Paşa ve Kurmay Başkanı Kâzım Karabekir Bey ahaliye karşı davranışlarında yumuşaklık ve gönül alıcı bir şekilde davranmaktaysalar da, bu durum Kosova Valisi Mazhar Bey tarafından âdeta jurnal tarzında ve şikâyet makamında Mahmut Şevket Paşa'ya bildiriliyordu. Nihayet askerî harekâtla ikinci defa olarak Kaçanik Boğazı ele geçirildi. Yiğitliğini ve kılıcını özellikle İslâm ve Osmanlılarda uygulayan, tecrübesi ve mesleğinin dikili taşları olan Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa, Çatalca istihkâmları alındıktan sonra Hareket Ordusu'na katıldığı gibi, bu kez de Kaçanik Boğazı'nın alınmasının ardından Kosova'ya giderek münhasıran Müslüman ahalinin silahlarının toplanmasını, kalelerinin yıkılmasını emretti. Burada subaylara karşı yaptığı bir konuşmada, silahlarını ortaya çıkarmak için halka dayak atılması tavsiyesinde bulundu. Dolayısıyla bu tarihten itibaren gasp, tahrip, –sığınan, kendilerine eğilim duyan ve hatta ordunun kolayca harekâtına yol gösterenler de istisna edilmemek üzere– öldürme, göçe zorlama ve en kötüsü çok yaşlı kimselere varıncaya kadar, insanların gözü önünde ve kadınların karşısında dayak ve hakaret gibi zulüm ve eza muamelelerine olanca şiddetiyle hız verildi. Mahmut Şevket Paşa da üç haftalık seyahatine ve kahramanca bir nutkundan ibaret olan büyük zahmet ve hizmetine mükâfat olarak padişah tarafından murassa

kılıçla taltife mazhar oldu. Garip tesadüflerdendir ki, bu sırada harbiye dairesince –iki yıl sonra meydana gelen Balkan Savaşı gibi– bütün küçük komşu hükümetlerin birleşerek açabileceği muhtemel bir savaş için hazırlanan planlar da Makedonya ile deniz bağlantılarının ve hatta demiryolu birleşmesinin kesileceği göz önünde bulundurularak Osmanlı Asyası'ndan çağrılabilecek bütün kuvvetlerin Trakya'ya yığılması ve Makedonya'da bulunan ordunun yalnız mahallî araçlar ve askerlik çağma gelmiş olanlarla mümkün olduğu ölçüde desteklenmesi şeklinde düşünülüyordu. Bunun mecburiyet halinde Arnavutluk'ta bir müstahkem mevkiye kaydırılması ve orada ahalinin desteğine dayalı bir çete savaşıyla mukavemetin uzatılması ve sürekli temas korunarak Trakya'da bir sonuç elde edilinceye kadar mümkün mertebe fazla düşman kuvvetinin Makedonya'da tutulması planlanmaktaydı. Bunun için barış zamanında depolarda korunması ve savaş zamanında ahaliye dağıtılmak üzere Arnavutluk'ta silahların biriktirilmesi ve bir halk cephesi kurulması için gerekli olan araçların hazırlanması düşünülmekte ve teklif edilmekteydi. "*Bi-beyni tefâvüd-i rah ez-kucast tâ bekücâ!*"[10]

Her ne halse Arnavutluk faciasının ilk perdesi bu şekilde kapanmış olsa da, çok geçmeden işlenen hatanın ortaya çıkaracağı sonuç idrak edilmeye başlanmış ve güya kırık kalplerin onarılması için alınan önlemler bütününden olarak padişah Manastır ve Kosova'ya kadar sürüklenmiştir. Ama genel infial, iç ve dış muhalifler ve düşmanların teşvik ve aldatmalarıyla alevlendirilmiş olduğundan, daha sonraki feci sonuçların ortaya çıkmasına engel olma imkânı bulunamamıştır.

***

Bayındırlık işlerinin, özellikle de kara ve demiryolları ağlarının askerlikle ilgi ve irtibatı büyüktür. Dolayısıyla bu konuda da genelkurmay dairesi görevi gereği olarak görüş ve teklifler ortaya atmak ve uygulamak zorundaydı. Fakat bunlar da açıkça reddedilmemekle beraber, ihmal edilegelmekteydi. Özellikle Erzurum (Ankara'dan Sivas'a kadar olan bölümü kumpanya ve Sivas'tan ötesi toprak çalışmalarına derhal başlanmak üzere Hicaz Demiryolu gibi hükümet tarafından) ve Bağdat demiryollarının mümkün mertebe yapımının hızlandırılması, az zamanda iki bin kilometre kadar bir demiryolu şebekesi temin eden Cester projesinin bir an önce kabulü, şoselerin de genelkurmaydan verilen plan dairesinde yapımına başlanması hakkındaki sürekli müracaatlarım Anadolu ve Arabistan'ın inşaat ve ekonomisine el koymak isteyen Almanların seçim

10 "İki yol arasındaki fark! Biri nere, biri nere?" (Yay. Notu)

bölgeleriyle köy ve çiftliklerini düşünen bazı mebusların, teorilere boğulan, belki de özel emeller peşinde koşan bayındırlık dairesi ve diğer bazı devlet adamlarının aldatma ve müdahaleleriyle sonuçsuz kalmaktaydı.

Nihayet dört yıl içinde Rusya ile bir savaşa ve belki bir genel savaşa hazırlanmak gerekeceğinden, bu zamana kadar kara ve demiryolu şebekelerinin tamamlanmasına acil ihtiyaç olduğu konusunda sadaret makamına hitaben bir arz mektubu sunulmuş ve hatta uygun bulunduğuna dair bir cevap alınmış[11] olmasına rağmen, bunun da isteklerin yerine getirilmesinde bir etkisi olamamıştır. Ancak garip rastlantılardandır ki, lâyihanın tarihiyle Dünya Savaşı arasında geçen süre, tahmin olunan zamanla haftasına kadar uyuşmaktadır. Ne elim bir kehânet! Sözünü ettiğim bu lâyihanın müsveddesi evrakım arasında mevcut değilse de, aynı konuyla ilgili olarak Sadrazam Said Paşa merhuma sunduğum bir mektubun sûreti, merhumun çocuklarından Kemal Bey tarafından iâde edildiğinden ekte sunulmuştur. Burada sözü edilen lâyihadan da söz edilmektedir (Bkz. Ek: 1).

Meşrutiyet'ten sonra Almanlar Bağdat Demiryolu'nu, yüz kilometreye yakın bir bölümü sahili takip etmek üzere İskenderun'dan geçirmek kaygısına düşmüşler ve buna elçiliği, daha sonra da Goltz Paşa'yı aracı ve musallat etmişlerdir. Gerçi bu sûretle kumpanyanın milyonlara varan bir tasarruf ve istifadesi açık olsa da Hicaz, Suriye, Irak ve Kürdistan'ı, hatta kısmen Anadolu'nun güneydoğusunu saltanat merkezine ve memleketin diğer kısımlarına bağlayan biricik askerî hat olması dolayısıyla olağanüstü öneme sahip olan bir demiryolunun herhangi bir donanmanın tehdidi altına konulması hazmedilecek ve kabullenilecek hatalardan olmadığından Genelkurmay Dairesi bu girişime karşı fevkalâde taassup ve mukavemet göstermekteydi. Bunun üzerine mesele Askerî Şûra'ya havale olunarak aykırı görüşüme rağmen, oy birliğiyle Almanların teklifi kabul edildi. Bununla birlikte yine bir üzüntü duyulmayarak Goltz Paşa ile Mahmut Şevket Paşa'nın Avrupa'da bulunduğu ve Mahmut Muhtar Paşa'nın rütbe tasfiyesi gereğince yerinden ayrıldığı bir sırada evrak tekrar Askerî Şûra'ya getirilerek çoğunlukla karar bozulmuş ve Amanos Dağı'ndan geçen eski proje gereğince yapımlara hızla devam için padişahın izni sağlanmıştır. Daha sonra İskenderun'a götürülen ikinci bir hattın Dünya Savaşı'nda uğradığı son, genelkurmayın görüşünün isabetini ve vatanperverliğini; aksini kabul eden Osmanlı askerî erkânının da vicdani tutumunu, irfan ve anlayış derecesini ispata yeterli, kesin bir delildir.

11 Gerek sunduğum mektup, gerekse cevabı Yemen'den dönüşümde kasada görülmüşken daha sonra yok edilmiştir.

Mahmut Şevket Paşa ile vefalı dostu ve hemşehrisi 3. Ordu Topçu Müfettişi Hasan Rıza Paşa (bu zât 31 Mart Olayı üzerine Harbiye Nezareti'ne getirilmiş olan Salih Paşa'nın eniştesidir) özellikle askerî makamları kendi akraba ve dostlarına hasretmek niyetinde oldukları için değiştirilmem en büyük dilekleriyken orduda sahip olduğum iyi şöhret ve teveccüh dolayısıyla bunu uygulamaya cesaret edemiyorlardı. Fakat ardı arkası gelmeyen ihtilâflar, özellikle Bağdat hattı ile Arnavutluk meselesi, Mahmut Şevket Paşa ile olan anlaşmazlığı iyice gün ışığına çıkarıp düzelme kabul etmeyecek bir aşamaya getirdi. Goltz Paşa ile "teşkilât" ve Bağdat demiryolları yüzünden başlayan ihtilâf, bu zâtın öteden beri meşhur olan zayıf yaratılışından dolayı nüfuzundan yararlanmak üzere çevresini alan ve ihtimal Genelkurmay Başkanlığı'na yerleştirilen bir iki kişinin kışkırtmasıyla gitgide şiddetlenerek 1326/1910 sonbahar manevrasında son haddine geldi. Bunlara karşı kendim için propaganda yaptırmak, zamanın âdeti olduğu üzere daha küçük rütbelilerden yardım istemek tenezzülüne ise yaradılışım ve düşüncelerim müsait değildi. Cemiyetten himaye istemeye de aynı duyguyla birlikte özel bağ ve yeterli tanışıklığımızın olmaması engeldi. Bazı ülkelerde bu gibi durumlarda hükümdarların aracılığı faydalı ve etkili olagelmekte ise de, bizim padişahımızın düşünce ve psikolojisiyle yanında nüfuz sahibi olan eski yakınları, ki bütün aklî melekelerini ülkede, daha doğrusu cemiyette nüfuz sahibi adam arayıp efendilerini ona bağlamaya ve böylece kendi dolaplarını çevirmeye adamışlar, saltanat makamını hiç olmazsa iyilik için bir âmil ve müessir olmak mevkiinden tamamen ayırıp uzaklaştırmışlardı. Padişah tahta çıkışının ilk günlerinde, şüphesiz, daha önce Şam'da refakatimdeyken, o zaman başyaver olan Remzi Bey'in tavsiyesiyle bana ilgi ve sevgi göstermekte ve selâmlıklardan sonra Söğütlü yatıyla yaptıkları gezintilere düzenli bir şekilde davet buyurmaktaydılar. Askerî Şûra'da Mahmut Şevket Paşa ile aramızda çıkan bir çekişme, padişahın kulağına ulaşır ulaşmaz artık bu iltifatı sürdürmeye ve tekrara rağbet ve cesaret buyurmadılar, ki bu hal başkasını söylemeye gerek kalmadan savunduklarımızı ispata yeterli bir örnektir. Gerçekte önemsiz görünen bu gibi küçük olayları ciddi bir eserde anmaya ve anlatmaya gerek görüşüm, okuyanlara zamanın anlayışıyla ilgili bir fikir vermeye hizmet eder kanaatinden doğmaktadır.

İşte bu gibi sebep ve olayların verdiği üzüntü ve bezginlikle bir aralık istifaya kalkıştım. Hüseyin Hilmi Paşa sadaretinin son anlarında Yemen'e tayinime de teşebbüs olundu. Fakat subaylar arasında ortaya çıkan heyecanla benim habersiz olduğum bazı sebepler ve gizli kuvvetler gerek istifamın kabulüne, gerekse işten el çektirilip değiştirilmeme engel oldu.

Bu tarihlerde Yemen olayları endişe verici bir duruma girmekteydi. Meşrutiyet'in başlangıcından beri Yemen hakkında ortaya koyduğum görüş; imamla uzlaşmak, fakat yeni çıkan Seyyid İdrisî'yi, fesadı genişletmesine ve mevkiini güçlendirmeye zaman bırakmadan bastırıp yok etmek şeklindeydi. Ancak hükümetçe bunun aksi yapıldı ve Seyyid İdrisî ile uzlaşılmaya kalkışıldı.

Yabancıların âleti olduğu hakkındaki zannım, daha sonraki hareketleriyle tamamen gerçekleşen bu sahtekâr türedi, yanına gönderilen memurları aldatarak önce devletin tekliflerine uymuş gibi görünüp gerekeni yapmışsa da, Yemen'e gönderilen takviye kıtalarının dönüşünden ve Asir Tihame'sinde mevkiini kuvvetlendirmek için muhtaç olduğu zamanı kazandıktan sonra imamı da teşvik ederek ittifak dairesine çağırıp sokmakla Zeydî, Şafiî hemen bütün Yemen'i aleyhimize kaldırdı.

Arnavutluk sıkıntısı henüz sakinleşmeden ortaya çıkan bu trajediye karşı gönderilmesi gereken kuvvet Genelkurmay Başkanlığınca tertip edilmişse de, bir türlü komutan bulunamadığından, bu görevi üstlenmem yolunda yapılan teklifi, bir taraftan sürekli aksiliklerden doğan gönül kırgınlığı, diğer taraftan kırk yıldan beri kanlı bir biçimde süren Yemen meselesinin kesin biçimde çözülmesinin gerekliliğine duyduğum vicdani kanaat sevkiyle herhangi bir bahane aramadan kabul ettim. Yemen, o zamanki durumuyla devleti güçsüz bırakan bir hastalık kaynağı idiyse de, toprağının fevkalâde verimli olmasına ve nüfusunun çokluğuyla beraber, halkının kabiliyet ve yiğitliğine dayalı olarak asayişin sağlanmasıyla sakinlerinin sevgi ve sadakatini elde etmeyi başarırsam, devlet için bir servet ve kuvvet kaynağı olacaktı. Böylece hem devlete hem de her yıl burada binlerce kurban veregelmekte olan Osmanlı milletine ciddi bir hizmet yapabilmek ümidindeydim.

Razı olmam sonucu dedikoduya meydan verilmemek için Genelkurmay Başkanlığı uhdemde kalmak ve vilâyetin mülki işlerine de nezaretim şamil ve geçerli olmak üzere Yemen Genel Kuvvetleri Komutanlığı'na tayin edildim.

Genelkurmay Başkanlığı'ndayken Birinci Rütbeden Mecidî Nişanı'yla taltif edilmiş ve Bulgar kralının İstanbul'u ziyareti esnasında askerî liyakat nişanının birinci kordonuna, Alman manevralarına da giderek Kırmızı Kartal Nişanı'nın birinci rütbesine nail olmuştum.

İkinci Bölüm
YEMEN MESELESİ

Sultan I. Selim döneminde, Mısır Osmanlı topraklarına katılmazdan önce Yemen'deki boşluktan yararlanmaya kalkışan ülkenin melikleri, adı geçen bölgedeki ülkeleri istilâ girişimine başlayınca, Osmanlılar da vâris sıfatıyla fetihleri tamamlamaya çalışmışlardı.

Cebel'de iç karışıklıklar ve Zeydiye imamlarına karşı sürekli savaşlarla Hicrî 1045 tarihine kadar idare adına devam eden yüz yıllık kavgadan sonra, hükümet merkezince Cebel'de unutulup bırakılan Haydar Paşa'nın, uğradığı kuşatma ve baskı üzerine Cebel'i İmam Müeyyed'e terk ederek geri çekilmesi, Mısır'dan yeterli kuvvetlerle Tihame'ye gönderilen Kalfo Paşa'nın ahmaklığı ve kötü idaresi yüzünden bütün Yemen bölgesi Zeydiye imamları idaresine geçmiştir. Ancak imamların seçime tâbi olması yüzünden ortaya çıkan sürekli çekişmelerle bunların idaresi de çok çabuk dağılmış, hele az zaman sonra İmamiye hükümetinden yakayı kurtaran Tihame'nin her kasaba ve her kabilesi bir seyyid veya şeyhin bağımsız idaresine geçmiş olduğundan Asir emirleri karışıklıktan yararlanarak bu yöreleri defalarca istilâ etmiş, bu arada Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın kölelerinden Türkçebilmez adında bir Çerkez başıbozuk da, Hicaz'da isyan ederek başına topladığı ayak takımıyla Meha'ya kadar Yemen sahillerinin önemli kasaba ve limanlarını ele geçirmiş ve yağmalamıştı. Bundan sonra Mehmet Ali Paşa da, 1251 tarihinde, Yemen'e asker göndererek Tihame'yi ve Taiz'in bazı kısımlarını ele geçirmiş, fakat Mısır sorunu yatışıp sınırlar ayrıldığı sırada Yemen'in devlette kalmış olmasıyla Tihame'nin idare ve korunması Ebû Ariş eşrafından Şerif Hüseyin bin Ali'ye, bir Emâret-i Mahmiye (Himaye altındaki emirlik) şekil ve sûretinde verilmiş ve sözü edilen şerif bu görevi aşırı sadakat ve iyi idareyle yerine getirmişti. 1265'te Abdülmecit Han zamanında Mekke Emiri Şerif Muhammed bin Avn ile yardımcısı olan Kıbrıslı Tevfik Paşa'nın Yemen'in fiilî idaresinin devlete verilmesi yolundaki teklifleri Bâbıâli tarafından kabul edilerek emir ve paşa emrinde gönderilen küçük bir kuvvetle Tihâme'nin hepsi geri alınmak istenmiş, Şerif Hüseyin ise dünyevi istek ve davalar peşinde koşan bir adam olmadığı için, elinde tuttuğu idareyi

kendi isteğiyle terk etmişti. Hükümetçe çok isabetli olarak Tihame ve özellikle sahillerin işgal ve elde edilmesiyle yetinilerek, Cebel'in önceki gibi imamlar elinde bırakılması kararlaştırılmışken Yemen Valiliği'ne tayin olunan Tevfik Paşa, o zaman San'a'da hüküm süren, fakat diğer rakipleri tarafından tedirgin edilen İmam Muhammed Yahya'nın koruyuculuk istemesinden yararlanarak Cebel'i istilâya girişmişse de, San'a halkıyla komşu kabilelerin ayaklanması üzerine yenilmiş ve bu himaye isteği yüzünden tahttan indirilen ve öldürülen İmam Yahya'nın halefi, İmam Mehdî'nin himayesiyle Tihame'ye dönebilmiştir.

Bu tarihlerde güç ve şiddet kazanmış olan Asir Emiri Muhammed İbn Âiz, Yemen Tihame'sini istilâ hevesine düştüğünden Zeydiye havalisine kadar gelerek özellikle Ebû Ariş şeriflerine oldukça hasar verdi. Bununla birlikte bu kez devlet tarafından avutma yolu tutularak adı geçene beylerbeyilikle Asir kaymakamlığı verilmişse de, çok geçmeden bu şerir, anlaşmayı bozarak 1286 başlarında tekrar vilâyet merkezi olan Hudeyde yakınlarına kadar Tihâme'yi çiğnemiş ve bu şehri de kuşatmaya cesaret etmiş olduğundan, ders vermek için Redif Paşa kumandasında düzenlenen ve gönderilen kuvvet, bu kişinin elindeki fesat ve isyan merkezlerini ele geçirip tahrip etmiş ve kendisini Rîde'de tamamen ablukaya alarak teslim zorunda bırakmış ve ondan sonra vefat etmiştir. Arabistan'da İbn Âiz'in sığınması kabul edildikten sonra ortadan kaldırıldığı söylentileri çıkarılmakta, bu durum devletin sözünde durmadığına örnek olarak ısrarla söylenegelmekte, ama Âiz'in ikinci defa olarak isyan ve yeminini tutmamasından kesinlikle söz edilmemektedir. İşte bu durum da devlet adamları ve memurları için ahde vefanın yalnız ahlâki bir görev değil, aynı zamanda siyasi bir gereklilik olduğunu ispatlar.

Tam bu sırada San'a'da hüküm süren İmam Galip ile San'a halkı, imamet iddiacılarının tecavüz ve baskılarından bıkarak devletten yardım istediklerinden, hastalığı dolayısıyla İstanbul'a dönen Redif Paşa'nın halefi Ahmet Muhtar Paşa'ya mareşallik rütbesiyle Yemen vilâyeti tevcih edildi ve bu kuvvetle Cebel bölgesinin alınması görevi yüklendi. İnancıma göre bu karar Abdülaziz'in saltanatı hesabına kaydedilecek fâhiş bir hatadır. Abdülmecit Han zamanında kararlaştırıldığı gibi, yalnız Yemen sahillerinin işgaliyle yetinmek ve Cebel'de karışıklıkların yatıştırılmasında müdahale ve yardımda bulunarak hayırlı bir hakem ve koruyucu durumunda kalınarak devlet tarafından manen ve ekonomik olarak daha büyük yararlar elde edilebilirdi. Fakat ne yazık ki, bu gibi uzak görüşlü siyasi düşüncelerle insanlığa ve hukuka uygun görüşler bir süreden beri devlet yöneticilerince göz önünde bulundurulmuyor, hırslı ve iştahlı bakışlar sadece maddiyata ve duyularla elde edilen şeylere çevriliyordu.

Adı geçen mareşal yalnız Hıraz Dağı'nda mukavemete kalkışan İsmailîleri bastırdıktan sonra kendisini yardımcı ve koruyucu sıfatıyla bekleyen ve halkı ile beraber kucaklarını ve kapılarını açan San'a'ya ulaşır ulaşmaz ilk işi –tabii İstanbul'dan aldığı emre uyarak– İmameti kaldırmak ve Yemen dağlarıyla Zeydî ülkelerinin devlet yönetimine katıldığını ilan etmek oldu.

Yemen'in Kanuni Süleyman Han döneminde ilk defa istilâsında Sinan Paşa, İmam Mutahhar ile uzlaşmaya gerek ve ihtiyaç duyarak Kökban ve Hüca havalisini bir emirlik halinde adı geçen imamla çocuklarına tevcih etmiş ve Yemen, devletin idaresinden çıktıktan sonra da Yemen imamları devletin bu teveccühüne itibar ederek sözü geçen ailenin emirlik hukukuna dokunmamışken, bu kez bu havalinin de Osmanlı idaresine katılmasına kalkışılınca, bizzat Kökban'da şiddetli bir mukavemetle karşılaşılmış ve altı ay şehrin kuşatılmasıyla uğraşılmıştır. Bu durum, eldeki kuvvetin Yemen dağlarının kuzey kısımlarını da almaya yeterli gelmeyeceğini açık şekilde ortaya koyduğundan Taiz, San'a sancakları ve Kökban, Hüca ve Mucur kasaba ve çevreleriyle yetinilerek Hûşed, Zû Muhammed, Zû Hüseyn, Sa'de, Necran tarafları kendi hallerine bırakıldı. Hükümetin bu istilâcı hareketini gören İngilizler de Aden'in hinterlandı adıyla Dokuz Nâhiye denilen ve Lühec Sultanlığı ile Yafi', Sanali' emirliklerini içine alan arazinin bağımsızlığını devlete kabul ettirdiler.

Böyle bir giriş ve düşmanca istilânın doğuracağı yönetimin sert ve şiddetli olması barışın tabiatı gereği olup öte yandan ne yazık ki çoğunlukla iyi seçilmeyen görevlilerin ihtiras, yiyicilik ve sefahati de buna eklenmişti. İşte Hâşed'de bulunan Şehâre ve Kıfletü'l-Azer'e çekilmiş olan imamlar bu durumlardan yararlanarak halkı daima ayaklanma ve kargaşaya teşvik ettikleri için Yemen bölgesi sürekli kıyım ve yıkıma sahne olmuş ve gerek Osmanlı'ya sadık tebaa ve gerekse Yemen'in masum halkı için bir mezbaha halini almıştır. Tarihî rivayetlere göre, Yemen'in ilk olarak istilâsında beş yüz bin altın dolayında gelir toplanarak tüm masraflar çıktıktan sonra yüz elli-iki yüz bin altının devlet hazinesine gönderildiği halde, bu kere üstelik her yıl devlet hazinesinden birkaç yüz bin lira harcanmaktaydı. Birinci bölümde anlattığım 1319/1903 büyük ayaklanması devlete elli-altmış bin can ve dört-beş milyon altın liraya mâl olmuş, Yemenlileri de oldukça hasar ve can kaybına uğratmıştı.

Meşrutiyet'in doğuşuyla birlikte İmam Yahya da devam eden belaları mutlakıyetin kötülüklerine yükleyerek yeni idareden kurtuluş ümidine düşmüş ve Meşrutiyet hükümetiyle uyuşmak üzere yakınlarından Seyyid Abdullah İbn İbrahim'i İstanbul'a göndermişti.

Yemen meselesinin konuşulması için Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın Maarif Nâzırı Abdurrahman Şeref Efendi başkanlığında kurmuş olduğu komisyona, sadrazamla birlikte Yemen'de bulunan –daha sonra yüksek meşihat makamını (şeyhülislâmlığı) da kazanan– kazaskerlerden Hüsnü Efendi ve yine 1322/1906 yılında Yemen teftiş heyeti başkanlığında bulunan Ferid Paşa merhumlarla birlikte ben de görevlendirilmiştim. Bu komisyona Yemen'in durumunu ve zararların giderilip yararlar sağlama işinde alınması gereken tedbirler hakkındaki düşüncelerimi bildirmek üzere sunduğum rapor, heyet tarafından tasvip gördüğü için, bu dairede bir lâyiha yazılarak sadarete sunuldu. Fakat Hüseyin Hilmi Paşa belirttiğimiz yardımlar yerine Yemen vilâyetini ikiye ayırarak İmamın Zeydî ahaliyle meskûn havali valiliğine tayini tarzında bir yok etme şekli düşünüp teklif etti. Halbuki imametin ilk şartı "elinin üstünde el bulunmamak", yani kimseye tâbi olmamaktır. Şu halde imamın bir devlet memuriyeti demek olan valiliği kabul etmeyeceği ve sözle buna muvafakat etse bile San'a'yı ve askerî noktaları ele geçirdikten sonra hâkimiyetimizi reddedeceği vukuf sahiplerince apaçık bilinen şeylerdendir. Bu takdirde ise iki seçenek ortaya çıkıyordu: 1) Savaş ve kavgaya yeniden başlamak: Bu durumda dayanaklar ve stratejik noktalar elden gittiği için mücadele eskisinden kat kat zor olacaktı. 2) Cebel'den feragatle kurtuluş ve selâmet yolunu seçmek. Bu durumun da kötü örnek olacağı ve Yemen'in diğer kısımlarında da birçok iddia sahiplerinin ve kabilelerin ayaklanmasını doğuracağından, çeşitli tehlike ve zararları davet edeceği açıktı. Seyid Abdullah İbn İbrahim, böyle bir teklifin İmam tarafından kabul olunacağından ümitli olmadığını açıklamakla birlikte sadrazamın mektubunu alarak dönmek üzere gemiye binmişken, iki-üç gün önce Dâhiliye Nezareti'ne tayin edilen Talât Bey bizzat vapura gidip bu belgeyi de Seyyid'in elinden almış ve yerine bazı şifahi vaadlerde bulunmuştur.

Bu tarihlerde Yemen'de başka bir felaket daha ortaya çıkmıştır. Asir Tihame'sinde bulunan Habiya'da Seyyid Muhammed İdrisî adında zenci bir isyancı zorbalıkla o havalinin idaresini ele almış ve kuşaktan kuşağa o civarlarda emir olup devletçe tasdik ve tayin edilen Seyyid Ahmet Paşa'yı ahaliye zulmettiği suçlamasıyla hapsetmiş ve iki elini kesmiştir.

İşte bu ayaklanma üzerine adı geçen kişinin kabileler arasında kazandığı ün ve şöhret gerek Asir, gerek Yemen Tihamesi için tehdit edici bir şekil ve biçim almıştır. Bu haberlerin Genelkurmay Başkanlığı'na ulaşmasıyla birlikte bana da Hudeyde'den okunmaz bir imza ile İdrisî'nin fazilet ve kerametlerinden, hatta devlet ve hilâfete sadakatinden söz eden Türkçe yazılmış bir mektup geldi. Ben derhal müthiş ve gözü pek bir serseri karşısında bulunduğumuz hükmüne

vardım ve imamla uyuşarak bu fitnenin büyümeden yatıştırılmasını hükümet idarecilerine tavsiye ettim. Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezareti'ne tayininin arkasından Vükelâ Meclisi'nde okumak üzere acil olarak yazılı düşüncelerimi istedi. Bunun üzerine alelacele yazdığım genişçe muhtıranın müsveddesine evrakım arasında rastlayamamışsam da, ileri sürdüğüm görüşler özet olarak: Önce Zeydî İmameti'nin on asrı aşkın bir zamandan beri kurulmuş ve birkaç milyon bağlısı bulunduğundan, bu mezhep ve inanç sahipleri imha edilmedikçe imametin kaldırılamayacağı, halbuki Muhammed İdrisî'nin ilk önce babası Mısır'dan bu taraflara göçmüş olup, kendisinin ortaya çıkması da çok yeni olduğu ve önemi şahsıyla kaim bulunması bakımından bir defa mağlup edilir ve kerametlerinin boşluğu bu şekilde halka gösterilirse sıkıntısının da kolaylıkla ortadan kaldırılabileceği; ikinci olarak Zeydî diyarı güney, batı ve kuzeyden Şafiî ve İsmailî halkla, doğudan ise nefes alan tek bir canlının bile geçmesine uygun olmayan çöl ile kuşatılmış ve sınırlanmış olduğu gibi, bu inanç sahiplerinin Müslümanlar ve Arap ırkı içinde de azınlıkta oldukları için fesat alanlarını genişletmelerinden korkulamayacağı, buna karşılık İdrisî'nin ayaklandığı Asir bölgesi Arap geleneklerinin kaynağı ve merkezi olup, şu yaşadığımız zamanda Arap dilini en fasih şekilde konuşan sakinleri de Arap Yarımadası'nda en çok yayılmış olan Şafiî mezhebinde olmakla birlikte Vehhabi inancıyla da yakınlık kurmuş olduklarından, burada alevlenecek fitne ateşinin çok kolaylıkla içe doğru yayılabileceği, aynı zamanda sahillerinin genişliği dolayısıyla yabancıların teşvik ve kışkırtmalarıyla da başka türlü tehlike ve mahzurlara yol açacağı; üçüncü olarak Zeydî imamları ve hukukçuları, görüş ayrılıklarına rağmen İslâm topluluğunun dağılmasından gerçekten kaçındıklarını defalarca ispat ettikleri halde (devletin dış gailelerle karşılaşması durumunda imamlar daima Yemen'deki kargaşalıkları durdurmuşlardır) bu İdrisî denilen şahsın, Mısır'da Ezher Camii'nde birtakım basit teknik uygulamalar ve diğer başka hokkabazlıklarla halkı aldatacak kadar sahtekârlık gösterdiğine bakarak yabancıların ihtiraslarına da âlet olmasının uzak sayılamayacağı ve daha bunlara benzer birçok nedenlerle bu habisin o çevrelere daha fazla kök salmasına zaman bırakmadan ortadan kaldırılmasına, ancak aynı zamanda her ikisiyle uğraşılamayacağından, imam ile mutlaka uyuşup anlaşılmasına gayret edilmesi zemin ve mealindeydi.

İdrisî'nin ortaya çıkışından beri Yemen Valisi Hasan Paşa'nın görüşü de genel olarak benim düşüncelerime uygun olup, daha meselenin başında Yemen Tihamesi ve Asir kabilelerinin aldıkları tehdit edici durum dolayısıyla kuvvet de istemiş olduğundan 1325 sonbaharında Tuğgeneral Said Paşa kumanda-

sında gönderilen bir tümen asker, kısmen Zeydiye'de toplanmış, kısmen de Kanefde'ye gönderilmişti. Ben Tihame'de harekât için uygun olan şu mevsimde Zeydiye ve kısmen de Kanefde'deki kuvvetleri denizden Cizan'a gönderip Sabiya'ya yürüterek hemen bu türedinin dersinin verilmesi ve örnek olacak bir şekilde cezalandırılması görüşündeydim. Fakat bir taraftan hükümet merkezi tereddüt etmekte, diğer taraftan da Hasan Paşa Zeydiye'de topladığı kuvveti bu havaliden ayırmak istememekteydi.

Bu tarihlerde ben, her zamanki gibi anlaşma ve barış yolunu, İttihatçılar yönetimi de zorbalık ve şiddet yolunu gerekli sayıp durmaktayken bu meselede, yine zararımıza olarak, tersine bir iş çıktı. Yani ben İdrisî'nin tepelenmesini isterken, devlet avutma yolunu tuttu. İstanbul'dan verilen emir üzerine imdat tümeni kumandanı Said, Asir mutasarrıfı Süleyman Paşalar ve İdrisî ile Ezher Camii'nde refakat etmiş olan mebuslardan Hoca Said Efendi, –ki özel sûrette Dâhiliye Nâzırı Talât Bey tarafından gönderilmişti– Sabiya'ya giderek sözü edilen zâtla görüştüler ve hepsi ağız birliğiyle hakkında iyi şahitlik ettiler. Bunun üzerine bu habisin birkaç aydan beri işlediği cinayetler, döktüğü sadık ve masumların kanı unutularak haddini bildirme işi ertelendi ve yığınak yapmış olan asker –maalesef biraz sonra fazlası gönderilmek üzere– geriye yollandı.

Bu olaylar üzerine Hasan Paşa'nın istifa etmesiyle damadı Albay Mehmet Ali Bey tuğgeneralliğe yükseltilerek Yemen vali ve komutanlığına tayin edildi. Bu zâtın o zamana kadar iyi bir şan ve şöhreti varsa da, sonradan anlaşıldığına göre sözünün eri olmayıp kuvvetli taraflardan gelen telkinlere körü körüne uyan biriydi. Bu yüzden, San'a İttihat ve Terakki Kulübü'ne giren eski rüşvetçilere, Mareşal Ahmet Fevzi Paşa'nın bıraktığı yardakçılara aldanıp uyarak kayınpederinin izinden ayrılarak Fevzi Paşa'nın sert idaresini yeniden diriltti. Böylece İstanbul'dan ve Meşrutiyet'ten de artık ümidini kesmiş olan İmam Yahya, zaten fırsat bekleyen ve tahriklerine devam eden İdrisî ile birleşerek 1326 Aralık ayında isyan bayrağını kaldırdı.

Asir Kumandanı Süleyman Paşa bir yıl kadar İdrisî'nin saldırılarına dayanacağını açıklayıp güven vererek bu yöndeki endişelerimizi yatıştırmışsa da, imamın Yemen tarafındaki teşebbüsleri çok vahim görülmekteydi. Çünkü imam 1319/1903 ihtilâlinde bizden bir hayli tüfek, birkaç cebel topu ve pek çok cephane talan ettiğinden, eskiyle oranlanamayacak derecede güçlüydü. Öte yandan kuvvet ve önemini Cebel-i Hıraz'a yönelterek bu havaliyi şiddetli bir şekilde zorlamaktaydı. Halbuki burası kaybedilirse San'a'ya yürümek için hareket üssünden yoksun kalınmış olacaktı. Dolayısıyla yeterli kuvvetle önce imam aleyhine yürümek ve buradaki tehlike ortadan kaldırıldıktan son-

ra İdrisî'nin işini bitirmek tasarlandı ve bu amaçla nizamiye ve redif olarak Yemen'e toplam otuz tabur ve on cebel bataryası ayrıldı.[12]

***

"Önce arkadaş sonra yol" hükmü, yolun seçimini gerektiren göreve paralel olarak önem gösterir. Dolayısıyla bazı vesilelerle dikkatimi çeken ve takdirimi kazanan 2. Ordu kurmayına mensup Kolağası İsmet Bey (eski vükelâ heyeti başkanı), özel bir mektupla düşüncelerini öğrenme isteğim üzerine beraber çalışma isteğime olumlu baktıkları ve o yıl Harbiye Mektebi'ni bitiren Yüzbaşı Salih ve Saffet Beylerle, iki mübarek şehit Nâzım ve Reşit Beyler,[13] aralarında görüşerek benim yanımda bulunmaya karar verdiklerinden, kendilerini ve daha önce daire tarafından Yemen'e tayin edilen Kolağası Kadri Bey'i karargâha almıştım. Sonraki olaylar sırasında kendilerini kabul ettiren ve gelecek için büyük ümitler veren bu gençlerin gerek Yemen meselesinde ve gerekse sonraları benimle birlikte bulunurken yaptıkları hizmet ve yardımları burada şükran ve minnet, şehitlerin adını da üzüntü ve rahmetle anarım. Karargâhta rütbe bakımından daha üstün olan Albay Avni ve Binbaşı Asım Beyler, daha sonra öyle gerektiği için kıta kumandanlıklarına tayin edildiklerinden, İsmet Bey de kurmay başkanlığına getirilmiştir.

İşte bu heyet ve daha önceleri Yemen'de birlikte bulunduğumuz Doktor Abdüsselâm Paşa, eski arkadaşım Kaymakam Recep ve seçkin kurmaylardan Binbaşı Fuat Beylerle 1326/1910 Şubatı ortalarında iki çocuğumu hasta yatağında bırakarak Rauf Bey'in (eski millet meclisi ve vükelâ heyeti başkanı) kumanda ettiği Hamidiye kruvazörü ile Allah'a tevekkül ederek hedefe doğru yola çıkıldı.

Fakat veda bakışlarımı ufukta kaybolan İstanbul'a gezdirirken, çocuklarımın hayatından çok vatanımın geleceğinin ne olacağı endişesiyle muzdarip ve üzüntülüydüm. Tıpkı Arnavutluk işi gibi, silahlı çözüme havale edilen Dürzî meselesi ta Kürkan'a kadar genişletilerek bir Arap meselesi haline sokulmuş, Musul'da Barzan şeyhinin idamı vesaire gibi meselenin etkileri daha ortadan kalkmamış, Basra'da Nakibzâde Mebus Talip Bey, Mahmere şeyhiyle Sa'dunoğlu

12 1319 ihtilâlinde, önce 24 tabur ayrılmış, sonra 32'ye çıkarılmış, fakat yenilgi üzerine 48, yani iki defada toplam 80 tabur ve bir hayli batarya daha gönderilmiş olmasına bakarak, şimdiki iki taraflı ayaklanmaya karşı bu kez düzenlenen 30 tabur çok görülemez.

13 Nâzım Bey, yine o zaman Kurmay Mektebi'nden yetişip ordusuyla Yemen'e gelmiş ve İstiklâl Savaşı'nda Kütahya'da şehit olmuştur. Süvari Yüzbaşısı Reşit Bey de Mareşal Fuat Paşa'nın oğlu olup, Genelkurmay Başkanlığı yaveriyken Yemen'e beraber gelmiş, sonra Trablus seferine koşmuş ve Balkan Savaşı'nda yine yaverliğimdeyken ısrarlı bir şekilde bilfiil ileri harekâta katılmayı istemiş ve Edirne'nin geri alındığı gün Allah'ın rahmetine kavuşmuştur.

arasındaki ihtilâflara karışan hükümet, gönderdiği bazen müfrit (aşırı), bazen de müferrit (aldırmaz) valilerin ve bütün Irak'a kontrol hakkı verilen Bağdat Valisi Nâzım Paşa'nın birbirine zıt ve yanlış önlemleriyle her tarafı gücendirmiş, Batı Trablus'ta da İtalyanlarla uyuşmazlıklar başlamıştı.

Arabistan bu haldeyken zamanın gelişmelerinden habersiz ve birtakım düşünce ve duygulara uyup eğilim duyan mülki memurlar, biraz da yeni dostlarımız Taşnaklara yaranmak düşüncesiyle Kürt başkan ve beylerini gücendirdiklerinden, bunlar da Ruslarla ilişkilere girişmiş ve kimisi aşiretiyle sınırın öte tarafına geçmiş, kısacası güzel karşılanarak Rus subay gazinolarında ziyafet ve ikramlara boğulmuş, nişanlar bile almıştı.

Kısacası ülkenin her tarafında bir ayaklanma ve savaş sıkıntısı, alevlenme potansiyeli taşıyan bir fesat ve kargaşa ocağı bulunuyor ve birtakım yalancı ağırbaşlılık göstericilerinin övünmeleri, hele Rumeli'de gazete adına yayınlanan *Top*, *Silah* gibi paçavraların bütün dünyaya meydan okuyan yayınları, yabancı hükümetlere ve hükümet başkanlarına hakarete kadar varan cüretleri hiçbir şekilde hayra yorulmayacak işaretlerden sayılıyordu.

Genelkurmay Başkanlığı'nda fiilen hizmet gördüğüm iki buçuk yıla yakın süre içinde, bundan önceki bölümde sayıldığı ve açıklandığı üzere ordunun modern bir biçimde düzenlenmesi, eksiklerinin giderilmesi; maddeten, manen, fikren ve ilmen desteklenmesi; eğitim, öğretim ve talimi konusunda ve doğrudan doğruya anavatandan yardım götürülemeyecek ülke kısımlarının mahallî savunması konusunda her ne gerekirse hepsinin teklif, düzenleme, kudret ve yetkimin ulaşabildiği ve yettiği kadar icra ve tatbikinde kusur edilmemişti. Ancak bu düşünce ve girişimlerin uygulama alanına konulmasıyla sonuçlarının toplanması ve yıllardan beri ihmal ve terk edilmiş olan bir ordunun mükemmel bir hale getirilmesi zaman istediği gibi, ordu ne kadar takviye edilip eğitilse bile doğal olarak bütün dünyaya galebe mümkün olamayacağı kolayca idrak edildiğinden, hem zaman kazanmak, hem de aleyhimizdeki düşmanlıkları yatıştırıp azaltmak için dışarıya anlaşmazlık kozları vermemek, hele içerideki savaş ve kargaşalarda –ki hem milletin hayati gücünü tüketip yıkar hem de dışarının hırs ve cesaretini kışkırtır– bütün güç ve kuvvetimizle ortadan kaldırılmasına uğraşmak, bir barış ve anlaşma unsuru olduğumuzu davranışlarımızla medeniyet dünyasına göstermek, kısacası üç çeyrek asırda göçebelikten en yüksek medeniyet mertebesine yükselen Japonya'yı, 1815'ten 1864 yılına kadar büyük bir sessizlik ve sükûnetle çalışıp birdenbire dünyanın en güçlü bir devleti gibi ortaya çıkan Prusya'yı örnek kabul etmek şarttı. İşte her fırsat çıktıkça gerekliliği çevreme, başvurulacak her yere, hatta yetkimin

müsait olduğu ölçüde sadarete sözlü ve yazılı olarak sunmakta da ihmalkârlık edilmedi. Fakat ne çare ki, gerek vicdani kanaatle, gerek bazı bencil çıkarlarını temin için vatansever görünmek amacıyla ve hatta gerek bilerek veya bilmeyerek düşmanlarımızın talimatıyla ifrat yolunu seçenlerin çalışma ve hilelerine üstün çıkılamamakta ve karşı konulamamaktaydı. Şüphesiz buna, siyaset işini yürütenlerin çoğundaki bilgisizlik veya ahlâk ve tabiat zayıflığı neden olmaktaydı. Gerçi İttihatçılar arasında ilim ve ahlâk bakımından yüksek kimseler eksik değildi. Fakat memlekette yürürlükte olan adam kıtlığı yüzünden cemiyette de bu gibiler nâdir, pervasız ve hayalperest cahillerse pek çoktu.

İşte bu gibi durum ve olaylar kısaca zihinden geçirildikçe, gönülde olmadan önce hissetme (hiss-i kable'l-vuku) türünden azap ve üzüntü verici ıztıraplar meydana gelmekteydi.

Bundan önce Yemen'deki görevimin hikâyesi esnasında örneğini gösterdiğim sevkiyat gibi, kıyaslama yapılması için Meşrutiyet'in ilk diktatörünün zamanında, yani Mahmut Şevket Paşa'nın tek adamlık dönemindeki sevkiyatla ilgili olarak da birkaç satır yazmayı tarafsızlığın bir gereği olarak görürüm:

O zamanki Hicaz hattının yerine bu kez Mihran Efendi'nin vapurları geçmişti. Yemen'e ayrılmış 30 tabur ve 10 cebel bataryasından ve bir hayli nakliye hayvanlarından meydana gelen önemli kuvvetin özellikle bu üç küçük vapurla sevkinde Harbiye Nezareti inat etmişti. Yaptığım itiraza cevap olarak özel idare vapurlarının postalarını yerine getirmeye yetersiz ve yabancı vapurlarının nakliye ücretlerinin pahalı olduğu öne sürüldü. Nakliye ücretindeki pahalılık ne kadar fahiş de olsa, bunu seçerek nakliyatı hızlandırmak, ihtilâli bir gün fazla sürdürmekten ve bu kadar askeri beslemekten ekonomik bakımdan daha üstün olduğu açıkken bu durumun nasıl yorumlanacağı bilinemez. Bu aralık yanıma gelen Avusturya askerî ataşesine, Loyd kumpanyasının bize yardım etmediği konusunda şikâyette bulunmam üzerine, derhal kendisi Harbiye ve elçisi de Hariciye Nezareti'ne telgrafla müracaat etti ve ertesi gün her biri dört tabur ve bir-iki bataryayı birden nakledecek birkaç vapurun derhal emrimize amade edileceği cevabını getirdi. Fakat nezaret bunlarla değil pazarlık, konuşmaya bile tenezzül etmedi. Ben bu durumu *Sabah* gazetesinin Mahmut Şevket Paşa'nın propagandasını yapmasına yüklüyorsam da, uyanık kimseler, özellikle de Alman askerî ataşesi, işin içinde eski duruma dönüş işaretleri gördüğünü yüksek sesle söylemekten çekinmedi.[14]

14 Yukarıda vapurların sahibi olarak zikredilen Mihran Efendi, aynı zamanda *Sabah* gazetesinin de sahibiydi. (Yay. Notu)

Bir kere daha tekrarlamaya gerek kalmaması için, bir yıl sonra meydana gelen şu küçük olayı da sırası gelmişken anlatayım: Trablus Savaşı'nın başlaması üzerine, deniz yolları kapanmadan bize hemen çok miktarda un ve pirinç gönderilmesini nezarete önemle bildirdim. Öteden beri ordunun ihtiyaç duyduğu zahireler Hind ve Aden'den Hudeyde'ye ve kısmen Mesa ve Lahiye'ye götürülmekteydi. Hızın şart olduğu şu zamandaysa buralardan gönderilmesi farzdı. Fakat Harbiye Nezareti'nce pirincin Basra Valisi Topçu Hasan Rıza Paşa tarafından gönderilmesi ve nakliye masraflarından tasarruf için unun da aynı vapurla Bombay'dan getirilmesi ısrarlı bir şekilde gerekli görüldü. Bu satın alma ve sevkiyat ise bir hayli gecikti. Bu aralık Yemen sahilleri de abluka edildi. Fakat bundan sonra Basra valisi pirinçleri satın alma ve Aden'e göndermede ısrar etti. Miktar bakımından ordunun iki yıllık ihtiyacından fazla olan bu pirincin bütün külfet, kıtlık ve zorluklara rağmen bir kısmının Aden'den Lühec yoluyla karadan getirilmesi ve geri kalanının diğer ihtiyaçlarla değiştirilmesini istememize rağmen, Aden'deki bir görevlimizce pirincin yenilmesinin imkânsız olduğu anlaşıldı! Hemen hemen eski tas eski hamam değil mi? İdarenin dış şekli ne kadar değişirse değişsin *"kemâ tekûnûne yüvellâ aleyküm"*[15] sır ve hikmeti ortada!

Gelelim konumuza: Mısır'dan geçerken Hidiv Abbas Hilmi Paşa Hazretleri'nin ikram ve iltifatına boğulduk. Mısır ahalisinin de hakkımızdaki sıcak ve aşırı uğurlama tezahüratı bizi candan ve gönülden müteşekkir etti.

Yemen'e görevlendirilmem üzerine büyük devlet adamlarından ve siyasilerden bir eski sevdiğim ve iyiliklerini gördüğüm zât, Yemen meselesinin dışarıdan görüldüğü gibi basit olmayıp daha sonra bütün dünyayı ilgilendiren bir özellik ve önem kazandığını ve benim bu çıkmaz yola atılmakla hem geleceğimi hem de geçmişe ait iyi namımı kaybedeceğimi açıklayarak gitmekten kaçınmamı tavsiye etmişti. Kahire'de rastladığım Avrupalı bir dostum da Mısır'da Yemen meselesiyle uğraşan ve Avrupalılarla da ilişkide olan bir cemiyet bulunduğunu, bunun toplantı yerini ve bu işlere aracılık eden bankayı da açıklayıp gösterdi. Yine tanıştığım çok büyük bir zât da, İdrisî'nin ailesinin aslen Mısır'da bulunan Zine köyünden olup, hâlâ oradaki akrabalarının yakın zamana kadar yoksulluk ve ihtiyaç içindeyken birdenbire refaha kavuştuklarını, hatta birçok arazi satın aldıklarını bildirdi. Fakat iş bu dereceye geldikten sonra bu gibi dedikodular azmi şiddetlendirmekten başka bir işe yaramaz ve yaramadı. Tevekkül ederek yola devam ettim.

15 "Nasılsanız öyle idare olunursunuz." (Hadis-i Şerif)

İstanbul'dan hareketimden biraz önce başlangıçtaki planı değiştirecek bir badire daha çıkmıştı. Daha önce Seyyid İdrisî'yi ilâhlaştırmaya kadar varan, bunun ayaklanması üzerine yıllarca Asir Ebha'yı savunacağını pervasız bir şekilde resmî dairelere arz eden Asir mutasarrıfı ve kumandanı Tuğgeneral Süleyman Şefik Paşa, birkaç haftaya kadar kendisine imdat gösterilip sahil ile birleşmesi temin edilmezse Ebha'yı teslim edeceğini bildirdi. Gerçi istediğim kadar kuvvet almak görevim gereği (Kurmay Başkanlığı) elimde idiyse de, sezilmekte olan kötü haberler nedeniyle, Yemen çıkar ve hesabına aslî orduyu fazlaca güçsüz düşürmeye vicdanım razı olmuyordu. Dolayısıyla İdrisî'ye karşı olduğu bilinen ve birçok vesilelerle de vasıtalı olarak devlet kapısına hizmet eden Mekke Emiri Şerif Hüseyin Paşa'dan yararlanma yolu düşünülerek, haberleşme sûretiyle kendisiyle Cidde'de buluşuldu ve ilerideki harekât için aşağıda gösterilen kararlar alındı:

1. Askerî noktaların çoğunu ele geçiren ve Cebel bölgesinin anahtarı olan Hıraz'ı ve bazı yerlerden Tihame'yi bile tehdit etmekte olan İmam Yahya kuvvetlerinin zararlarının ortadan kaldırılması, yapılması gereken en acil iş olarak görüldüğünden, bütün kuvvetlerin bizzat komutan altında olarak San'a istikâmetine sevki,

2. Mekke emirinin maiyyetine dört tabur piyade, bir cebel bataryası ve makineli tüfek bölüğü verilerek Hicaz'dan tedarik edeceği yardımcı Araplarla birlikte mahallî halkı da, İdrisî aleyhine ayaklandırmak üzere Ebha'yı kurtarması,

3. Yemen işi tamamlandıktan sonra hem Ebha hareketini kolaylaştırmak, hem de İdrisî'yi bastırmak üzere Cizan'dan, sözü edilen kişinin kötülük yeri olan Sabiya üzerine yeterli kuvvet gönderilmesi,

4. Daha sonra Cebel ve Tihame'den, yani Ebha ve Sabiya'dan yapılacak karşı harekâtla Asir'in ele geçirilmesi ve temizlenmesi.

Şerifle konuşmamız çok samimi geçmişti. Bizleri ikramlara boğduğu gibi, vapurumuza kadar uğurlayarak orada cemaatle kılınan akşam namazında imamlık yaptı ve hilâfet ve saltanatın yüceltilmesi için dualar okudu. Biz de elimizden geldiği kadar kendilerini ağırlayıp saygı gösterdik. Bu durumla dört yıl sonraki olaylar karşılaştırılırsa üzülmemek, hayret etmemek ve sebep olanlara lânet okumamak elden gelmez.

Hicaz'da İttihat ve Terakki adına bazı kimseler zorbalığa koyularak ve bazı taburları da elde ederek devletin resmî idaresini gerçekten ihlâl ve büyük memurlar aleyhine ayaklanma, hatta Hicaz Komutanı Mareşal Abdullah Paşa merhuma, ölümüne sebep olacak derecede hakarete cesaret ettiklerinden, bu

taburlardan ikisi Yemen taburlarıyla değiştirildi. Aynı zamanda Hudeyde'de İttihat ve Terakki Kulübü başkanı olup el altından hükümet işlerine kötü etkilerde bulunduğu ve şahsi çıkar için her türlü kötülüğü işlediği anlaşılan Yemen Posta ve Telgraf Başmüdürü de büyük zorluklarla görevden uzaklaştırıldı. Böylece sorumsuz ellerin müdahalelerinden her iki vilâyet mümkün olduğu ölçüde kurtarılabildi.

Meşrutiyet'ten beri askerî disiplin gerçekten bozulmuş, Yemen'e gönderilen her taburu da Mahmut Şevket Paşa bizzat uğurlayarak âdeta kuş sütüne varıncaya kadar vaatlerde bulunduğu için, bazı subaylar büsbütün şımartılmıştı. Bunlara ek olarak asker arasında ortaya çıkan kolera hastalığı da üzüntü ve çaresizliği arttırdığından, komuta ve sevkiyat durumu ciddi zorluklarla karşılaşmakta, bunlara göğüs germek için şiddet gösterilmesine ve Divan-ı Harb hükümlerinin, idam da dâhil olmak üzere, daha sonra arz edilmek şartıyla, derhal uygulanması için yetki alınmasına mecbur etmiştir. Hamdolsun ki, bunun uygulanmasına hemen de gerek kalmamıştır.

İsmet Bey'in beni itidale, kararsızlık ve itaatsizlikte ileri giden subayları, ki çoğu eski İkinci Ordu'ya mensuptu, doğru yola yöneltmekte büyük himmet ve hizmeti geçmiştir.

Bütün kuvvetler Menaha'da toplanıp çevre arazi eşkıyadan temizlenip boşaltıldıktan sonra, bizzat San'a üzerine hareket edilmiş ve aynı zamanda Taiz'den bir kol daha yine aynı yöne harekete geçirilmiş ve bir kol da Hüca istikâmetine doğru gönderilmiştir. Karargâhın Menaha'dan hareketinin on ikinci günü zafer kazanmış olarak San'a'ya girildikten sonra, Umman'a kuvvetli bir kol gönderildiği gibi, sağa ve sola gönderilen kuvvetli müfrezelerle Taiz ve Hüca kollarının harekâtı kolaylaştırılarak bir ay içinde Yemen vilâyeti bütünüyle geri alındı. Bu başarıya ödül olarak Ayân üyeliğiyle taltif edildim.

Bir zamanlar Hüca kumandanlığı ve kaymakamlığında bulunarak iyi yönetimiyle halkın teveccüh ve sevgisini kazanmış olan Said Paşa, bu kez de o yöne gönderilen kuvvete kumanda ettiğinden, yörenin ele geçirilmesinde şükrana şayan çok üstün görevler yerine getirmiştir.

Bu harekât askerlik açısından önemli sayılacak bir özelliği içermediği için, ayrıntılara girmeye gerek görmüyorum. Yalnız Beyt-i Selâm'dan itibaren, geçen seferde mağlup olduğumuz her noktada, bu defa Allah'ın lütfuyla bir galibiyete mazhar olmuştuk. En şiddetli iki savaş Pazel mevkiinin güneyinde ve ana yolun beş kilometre kadar açığında Beyt-i Şaban mevkiiyle civar sırtlarında ve Sinan Paşa Karakolu'nun doğusunda, yine yolun dışında bulunan Gulat köyü ile civarında olmuştur. Yemen eşkıyası çoğunlukla cephede ve yol

üzerinde boğaz oluşturan köyleri işgal ettikten sonra, büyük kuvvetlerini bu şekilde yan taraflara yığmakta ve biz cephede meşgulken yan ve arkalarımızı tehdit etmekteydiler. Geçen seferki felaketimizi bu şekilde hazırlamışlardı.

Bu iki savaşta askere, canlı esir getirenlere ödül verileceği, fakat kesilmiş baş getirmenin yasak olduğunu ilan ettiğim gibi, köylere topçu ateşi ve kesin hücum yapılmasından önce içindekilerin çekilmeleri ve teslim olmaları için mümkün olduğu kadar haber göndermekteydim. Bu mertlik işareti halk arasında büyük ve iyi bir etki yapmış ve daha sonra kaynaşma işini kolaylaştırmıştır.

Asir'de harekâta devam eden Şerif Hüseyin Paşa kuvveti, işin başında zorluklara ve hatta Kanefde'nin güneyinde ufak bir yenilgiye uğramışsa da, bir alay ile desteklenerek galip bir şekilde Ebha'ya girmesi kolay olmuştur. Fakat mutasarrıf ve Kumandan Süleyman Paşa imdat kuvvetini ve erzak kafilesini aldıktan sonra, özellikle aşırı İttihatçılara yaranmak için Şerif'e karşı layık olmayan muamelelerde bulunduğu için, bu zâtın Osmanlı askerlerini orada bıraktığı ve kendi adamlarını yanına alarak Benî Şehr yoluyla Hicaz'a geri döndüğü, daha sonra haber alındı. Cidde'de kararlaştırıldığı üzere Şerif'in harekâtını kolaylaştırmak ve Seyyid İdrisî'yi tamamen bastırmak üzere Yemen vali ve kumandanı –ki eskiden üç yıl Asir'de bulunduğundan, mahallî konularda tecrübeli olduğu zan ve iddiasında idi– seçilmiş ve diğer taburlardan ayrılmış seçkin erlerle takviye edilen on güzide nizamiye taburu ve yeterli sayıda topçu, makineli tüfek ve istihkâmdan meydana gelen ve bir Tihame Savaşı'na yetecek bütün araçlarla donatılmış bir kuvvetle Cizan'a gönderildi. Fakat kendisi başlangıçta Hudeyde'de kalarak ilk kafile olmak üzere askerin yarısını, mahallî durumları bildiğini sandığı ve güvendiği Albay Ragıb Bey kumandasında Cizan'a gönderdi. Bu zât da –aldığı emre uyarak mı, yoksa görüşü ve şahsi kararıyla mı, anlaşılamadı– Cizan'ın birkaç kilometre ilerisinde bulunan su kaynaklarını ele geçirmek için büyük bir aceleyle yaptığı taarruzda yenildi. Su kaynaklarını almaya giderken, zenbuklarla[16] Fersan'dan, hatta limanda bulunan vapurdan tedarik edilmesi daha kolay olduğu halde, ihtiyat suyunu da toplamayı düşünmeyip Cizan'a geri dönen erlerin büyük çoğunluğunun ateşli hastalıkla ölümüne sebep olduğundan, korku ve vehme kapıldı ve zâhiren esir olmuş gibi görünerek geceleyin düşman tarafına kaçtı. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, geri kalan askerle Cizan'a yürüdüyse de, kuvvetinin yarısı mahv ve perişan, birçok vasıtaları da harap ve ziyan olduğundan ve kısa bir zaman sonra Tihame'nin sıcağı askerî harekâtı engelleyecek bir dereceye geldiğinden, İdrisî aleyhine kararlaştırılmış harekâtın kışa ertelenmesi, bu

16 Kızıldeniz'de kullanılan bir tür yelkenli tekne. (Yay. Notu)

savaşın da geri bırakılması mecburiyeti doğdu. Somut bir cehalet örneği olan bu havali halkınca, belirtilen durumlar ve sonuçlar bu kerametlilik taslayan iblisin veliliğine yorulduğu için manevi ve maddi nüfuzu bir kat daha arttığından Yemen tarafındaki parlak galibiyetlere rağmen Asir işi keşmekeşlikten kurtarılamamıştır.

San'a'ya ilerlenirken savaşın tam bir sertlik ve şiddetle idaresine rağmen, ahaliyle olan ilişkilerde yumuşaklık ve şefkatle davranılmış olması, Yemen valisinin imdat kuvvetlerinin girişiyle beraber idam edilmek üzere suçluluğu hakkında en küçük bir delil ve işaret bile bulunmadığı halde, San'a'nın içiyle elinin yetişebildiği çevre halkından tutup hapse doldurduğu altı yüze yakın ve çoğu memleketin eşrafından olan biçarelerin bağışlanıp salıverilmeleri, hazırlanmış olan darağaçlarının yıkılması gibi davranışlarla bütün halkın kalbinin kazanılmasına hizmet edildiği gibi; irşad, ikna ve teşvik sûretiyle seyyitler, fakihler ve şeyhlerin nüfuzlu olanları hoş tutularak imamın manen nüfuz ve gücünün kazanılması yoluna gidilmiş ve öteden beri imamlar elinde bulunan Haşed yöresi sınırına yirmi tabur ve yeterli miktarda top vesaireden meydana gelen bir kuvvet yığıldıktan sonra, daha önce kararlaştırıldığı üzere, imamla anlaşma girişiminde bulunuldu. Bunun için ilim, zühd ve takvasıyla tanınan Seyyidina Kadı Hüseyin Ömerî ile önceki imamların torunlarından olan ve ahlâki olgunluğuyla tanınan Ravzalı Seyyid Kâsım Izzî'ye, –ki benim zamanıma kadar hükümet kapısı ve memur yüzü görmediği söylenirken, her nasılsa beni ziyarete istek duymuştu– gerekliliğine ve lüzumuna kendilerini ikna ettiğim dostluğun kurulması için Kıfletü'l-Azer'e, imam nezdine göndermek ve bu zât eliyle imama İslâmiyet'in, devletin ve dünya medeniyetinin bugünkü durumunun ve geleceğinin temini için birleşmenin gerekliliğini açıklayan bir mektup yazdım. İmam cevabının başlarında yenilmiş bir dostluk ve anlaşmanın nefsine zor geleceğini ve bizden öncekilerin razı olunamayacak bazı halleriyle defalarca sözlerinde durmadıklarını söyleyip ima etmiş olmakla beraber, sonlarında din hizmetine hazır ve İslâm'a her ne şekilde olursa olsun zarar getirmekten kaçınıp çekindiği ve en önemlisi de İslâm'ın en büyük sultanının[17] Müslümanlar üzerinde sahip olduğu hakları kabul ve tasdik ettiği yolundaki açıklamalarıyla haberleşme kapısını açık bırakmış ve Kadı Ömerî ile Seyyid Kâsım'ın ifadeleri de anlaşma ümidini güçlendirip desteklemiştir. Fakat bizim tarafta ne yazık ki durum aksineydi.

17 Zeydiye mezhebine göre İslâm hilâfetinin Resulullah ailesine, özellikle Fatımî seyyidlerine ait olması gerekir. Dolayısıyla Osmanlı padişahlarına halife değil, sultan unvanını verirler.

San'a'daki İttihat ve Terakki Kulübü ile öteden beri yardakçısı olan memurlar ve bazı şımarık Yemen ordusu subayları, zorba ve şiddetli önlemlere taraftar olup, hatta San'a kuşatmasının kaldırılmasından birkaç gün sonra Yemen'in durumunun düzeltilmesi için bütün seyyid ve fakihlerin toplanıp sürülmesi ve imha edilmelerinin gerektiğinden söz eden bir küçük kitapçığı da vilâyet matbaasında basarak imdat kuvvetleri subaylarına el altından dağıtmaya kadar ileri gitmişlerdir. Gafiller idrak etmiyorlardı ki, Yemenliler develerini ve diğer nakliye vasıtalarını bizim ulaşamayacağımız sarp dağ vadilerine kaçırsalar, açlıktan ve cephanesizlikten ordudaki bütün Türk ırkının helâk olacağı kesindi. Dolayısıyla bu durumu haber alır almaz imdat kuvvetleri kumandanlarının dikkatleri çekilmiş ve yerli askerler tarafından itaat ve bağlılığı ihlâl eden en küçük bir hareketin çıkmasına sebep olanların silahla yola getirilecekleri bildirilip ima edildiği gibi, yanlış davranış ve hareketleriyle entrikacılara cesaret veren valinin de, Asir harekâtı vesilesiyle merkezden uzaklaştırılmasıyla bu muhalefet kırılabildi. Bununla birlikte Yemen'deki şubesinin sorguya çekilmesine İttihat ve Terakki genel merkezinin iltifat etmediğine ve bu konuda Talât Bey'in büyük himmeti olduğunu belirtmeyi insaf ve tarafsızlığın bir gereği sayarım.

İstanbul'dan geniş yetkilerle gönderildiğim halde, hareketimden sonra Dâhiliye Nezareti'nde Yemen işlerini takip etmek ve düzene koymak için daha önce geçici olarak Yemen'e gelip giden Korgeneral Ferid Paşa, Ali Emirî ve merhum Mahmut Esat Efendiler gibi kimselerden oluşturulan komisyona anlaşma girişimi konusundaki ilk telgrafımın gönderilmesi üzerine, her ne şekilde olursa olsun, bir devlet memuru tarafından mahut şakiye (imama) müracaatın şeref ve haysiyeti ihlâl edeceği konusunda alınan kararın Dâhiliye Nezareti'nden bildirilmesi üzerine, artık tahammül gücüm kalmadığından ve Yemen'deki birinci görevim sırasında tanışma şerefine nail olduğum komisyon üyelerinin içyüzünü öğrendiğimden, çekmiş olduğum sert anlamlı bir telgraf üzerine komisyon ilga olundu ve böylece bu zorluktan yakamı kurtarmayı başardım.

Ancak anlaşmanın her bir maddesi için Vükelâ Heyeti'nin uzun tartışmalarının sonu gelmiyordu. Söz gelimi, imama verilecek fermanda "Yemen İmamı" veya "Zeydîler İmamı" diye hitap edilmesi hakkındaki arz ve işaretim üzerine, padişahı Arnavutluk'a götüren aynı heyetin Selanik'ten "söz konusu kişiye Şeyhu'l-Meşâyih veya Seyyid unvanı verilmesi" hakkındaki görüşümü sorması, merkezin düşünce biçimini ve çektiğim güçlüklerin derecesini anlamak için yeterlidir. Hele zımmîlere[18] şeriat sınırları içinde davranılacağına ilişkin maddenin tartışmalarına âyan ve mebusan da karıştığından, bitmez

18 İslâm devletinde Müslüman olmayan uyruklular. (Yay. Notu)

tükenmez haberleşmelere neden olmaktaydı. Halbuki Yemen dağında zımmî adına Romalıların göçe zorladığı ve Keldanîlerin tasallutları zamanlarından beri göçen ve sığınan Yahudilerden başka kimse yoktu. Bunlarınsa yüzyıllardan beri alıştıkları geçim ve idare tarzından kimseye şikâyetleri bulunmazken, İstanbul'da yabancı devletlere casusluk yapan birkaç alçağın zorluk çıkarmak için yaptıkları vaveylâlara fazla önem verilmekteydi.

Biz uzun uzadıya yapılan bu haberleşmelerle zaman kaybederken İtalyanların Trablus'a saldırdıkları kara haberi alındı.

İşte endişelerim bu şekilde gerçekleşip açığa çıkmaya başlıyor: 1877-1878 yılından beri İtalya'nın Trablus hakkındaki ihtirası ve bu konuda büyük devletlerle yaptığı gizli anlaşma biliniyordu. Şu halde, söz konusu bölgenin coğrafi konumu ile donanmamızın acınacak halini göz önüne alacak her akıl ve izan sahibi için yapılacak şey, sessiz sedasız bir mahallî savunma hazırlamaya ve bunun ortaya çıkarılıp geliştirilmesine değin dost görünme ve suyunda gitmeye çalışmak ve gayret etmekti. Zaten kendimizin yararlanma alanına koymaktan âciz olduğumuz mahallî servet ve ticaretten dünyanın yoksun bırakılması için kendini tehlikeye atacak derecede uğraşmakta, yani makul şartlar çerçevesinde İtalyanların ticari ve iktisadi girişimlerine şiddetle engel olmakta bir hikmet yoktu. Ne çare ki Recep Paşa'dan sonra vali ve kumandan olarak oraya gönderilen kişiler, aslında yüksek bir düşünce ve zekâya sahip olmadıkları gibi, anlama inceliği ve yüceliğinden bütünüyle âciz olan ayak takımına yaranmak düşüncesinde olduklarından, pervasız bir tavır ve hareket seçiyor ve körü körüne her şeye, herkese ve özellikle İtalyanlara muhalefet ediyor, engeller çıkarıyor ve kaba muamelelerde bulunuyorlardı. İdarecilerin önemli bir kısmı da, gerçek kuvvet ve kudretimizi bildikleri halde, tehdit ve aldatmayla her sorunu çözebileceklerini sanıyorlardı. Ahlâki ve ilmî üstünlükleriyle tanınmış, ümmetin seçkinlerine has olması gereken idare mevkiine ve hükümetin çok gizli sırlarına birtakım kader oyuncuları yükselecek olurlarsa doğal olarak devlet yönetiminin tedbirleri de bu gibilerin "blöf"ünden ibaret olur.

İşte fikren ve ilmen olgunlaşmamış milletlerde halk hükümetinin akıbeti ya böyledir veyahut biçare millet parlak vaat ve sözlerle özel maksatlara âlet edildikten sonra, küçük bir topluluk veya bir tek şahsın, eskisine rahmet okutacak istibdadına geri döner.

Yeni kabineyi kuran Sadrazam Küçük Said Paşa, Yemen meselesini layık olduğu önemle anladığı ve bir an önce çözümünü istediği için, hemen bir ay içinde anlaşma düzenlenip imzalandı. Bu münasebetle Dean mevkiinde İmam Yahya ile konuşuldu. Bu zâtın fazilet ve hasletlerine hayranlık duyan İsmet

Bey, bunları imametin seçime tâbi olmasındaki feyz ve faydalar bütünü olarak değerlendirmekteydi. Yalnız imamların özellikle Fatımî seyyidleri arasından seçilmesine rağmen, bu yüzden birçok iç anlaşmazlıklar ve ihtilâller ortaya çıkarak Zeydî yöresinin bir kez Afrika ve Tihame emirleri, iki kez de Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesine neden olduğu unutulmaktaydı. Her neyse, İsmet Bey'in şu açıklamaları sonraki günlerde görünen düşünce ve mesleğinin bir işaretiyse de, biz olayı önceden sezme ve işaretten anlam çıkarmada kusur etmiş olduk. Gerçi bu sûretle bir anlaşma sağlanmışsa da, merkezî hükümetin bu geciktirmeleri yüzünden galip bir vaziyette kapanabilecek olan Yemen işi de, ihtiyaç ve zarûret hal ve sûretinde yapılmış oldu. Böyle önemli bir zamanda anavatanda hizmet edebilecek hatırı sayılır bir askerî kuvvet ve pek değerli komuta heyeti Yemen'de mahpus ve mahsur kaldı.[19] Bununla birlikte şu halde bile anlaşma şartları pek ağır değildi. Ruh ve esas bakımından verdiğimiz ayrıcalıklar, önce Yemen'de savunulan fikirlerin şer'î hükümler çerçevesinde, yalnızca şer'î mahkemeler tarafından görülmesi ve uygulanması keyfiyeti olup, bu husus ise zaten daha önce kararlaştırılmış, hatta uygulama alanına konulmuştu.

Hâkimlerin imam tarafından seçilmesi ve devlet tarafından tayiniyle resmî kadı mektuplarının verilmesi maddesi ise, mevcut olan hâkimlerden hiçbirinin görevden uzaklaştırılmamış ve değiştirilmemiş olması dolayısıyla düşünülegelen sakıncaları içermediği fiilen ortaya çıktı.[20] Fakat buna karşılık San'a'da bir istinaf mahkemesi kurulması sûretiyle mahkeme dereceleri meydana getirilmiş, yerli halkla memurlar ve Osmanlı misafirler arasında meydana gelecek davaların görülmesi için başkan ve üyeleri İstanbul'dan seçilip gönderilmiş bir mahkeme daha kurulması karara bağlanmış ve bütün hükümlerinin padişah adına verilmesi ve uygulanması da sağlanmıştı. Bir de imamın Osmanlı idaresi altında bulunan yerlerden tahsilât yapmasına karşılık yıllık yirmi bin lira derecesinde bir tahsisat verilmesi kararlaştırılmıştı ki, bu da sefer masraflarına göre devede kulak derecesinde bir fedakârlıktır. Bütün maddelerin ve diğer ayrıntıların sunulup tartışılmasına bu eserin hacmi uygun

19 Yemen'de bulunduğum sürece anavatanda savaş çıkmasından endişe ediyordum. Bunun için anlaşmayı var gücümle çabuklaştırdığım gibi, anlaşmayı beklemeden bazı taburları iadeye de girişmiş, hatta iki taburu da denizden yola çıkarmıştım. Fakat İtalya'nın savaş ilanı üzerine bu taburlar Sina Dağı'nda, diğer iki tabur da Hudeyde'de kalmıştı.

20 Anlaşmanın yapılmasından sonra bazı şer'iyye hâkimleri kendilerine âmil (vali) sıfatı vermek istediler. Başımızda İtalya ve buna dayalı olan İdrisî derdi olmasa tabiatıyla bu gibi aşırı istekler derhal engellenecekken durum ve hal gereği, bir dereceye kadar uysallık göstermek zorunda kalmıştık. Bu da anlaşmanın yersiz haberleşmelerle geciktirilmesinden doğan sakıncalardan sayılır.

değildir. Anlaşmanın manevi, dinî, insani ve maddi faydaları ise çok büyük olmuştu. Bu cümleden olarak imamın, Hülefâ-ı Râşidin'i herhangi bir şekilde tahkir ve tel'in edenlerin idamlarının vâcib olduğu konusunda verdiği fetva ve tamimle devlete sevgi beslediğinden dolayı tutuklattığı seçkin kişilerin ve rehine olmak üzere topladığı önemli kimselerin çocuklarının tahliye edilmesi anılabilir. İtalya savaşında Yemen'de bulunan Osmanlı askerleri, memurları, tüccar ve göçmenlerinin bu anlaşma sayesinde mutlak bir ölümden kurtulmuş oldukları ise en insafsız karşıtların bile teslim etmek zorunda kalacakları gerçeklerdendir.

Bu anlaşma sayesinde sağlam bir idareyle gelecekte Yemen'den çok büyük yararlar sağlanabilirdi. Mesela daimi olarak İstanbul ve çevresinde Yemenli bir fırka asker bulundurulması için imamın muvafakati alınmıştı. Yalnız erlere beşer Mecidiye aylık bağlanacak, fakat bunun sadece biri kendilerine verilecek, diğer dördü toplanıp dönüşlerinde bir sermaye oluşturmak üzere topluca teslim edilecekti. Bu kuvvet, Yemen ahalisinin yürüyüş ve hareketteki hız ve dayanıklılığından dolayı, çok kıymetli iki süvari kolordusuna eş sayılabilir. Yemen gençleri en engebeli arazide bile devamlı olarak günde altmış-yetmiş kilometre kadar yol alabilir. Nakliye araçlarına da gerek duymazlar. Çünkü iki kilo unla günlerce ölmeden yaşayabilirler. Böyle bir kuvvetten keşiflerde, kuşatma ve takip manevralarında süvariden daha fazla hizmet beklenir.

Yemen'in verimliliği akıllara hayret verecek bir ölçüdedir. Demir madenleri olduğu gibi, kömür ve diğer madenleriyle Fersan'da gaz kaynakları vardı. Böyle bir memlekette güvenlik sağlandığı takdirde neler yapılmaz!

Anlaşmanın ardında Hâşed'in Hûs kasabasından olup Mısır'daki İtalya Genel Konsolosluğu'nda görevli Resas adında birisi, dolaşık yollardan imamın yanına giderek İdrisî'yle anlaşıp bizi Yemen'den kovmak ve memleketi aralarında paylaşmalarını ve bunun için imama otuz milyon frankla istediği kadar silah verileceğini, buna karşılık İtalyanların bir şey beklemeyip yalnız ticaretlerine ve maden arama ve çıkarmalarına izin verilmesini teklif eder. Tabii imam bu teklifi geri çevirir ve herifi öylesine tehdit eder ki, hâin, Hûs kasabasına kaçıp sığınmak zorunda kalır. (Hûs, eski imamların kabirleri bulunduğu için, halk arasında mukaddes ve saldırılardan korunmuş kabul edildiğinden, buraya sığınanlar zorla alınamazlar.) Fakat İdrisî'ye İtalyanlar tarafından elli bine yakın mükerrer ateşli tüfek, beş-altı top ve hesapsız para gönderilmiştir. Bütün İtalya savaşı esnasında bu habis de sözle, kalemle ve kılıçla bizimle uğraşıp mücadele etmiştir.

İmamla anlaşma sayesinde Cebel'deki askerin büyük kısmı, İtalyanların ayarlanmasına karşı sahile, İdrisî'ye karşı da Hacur ve Tihame'de bulunan Vazan taraflarına sevk olunduğu gibi, Tihame'deki ileri gelen seyyidlerin, bu cümleden olarak Seyyid Abdülbarî ile Seyyid Hüseyin Ehdel ve Seyyid Ahmet el-Bahr ve Va'fan Şeyhü'l-Meşâyihi Seyyid Hâdi Heyc'in yardım ve irşadları sayesinde kolayca kandırılan Yemen Tihamesi kabileleri güçlükle elde tutulabiliyor idiyse de, İdrisî'nin Mısır'da öğrendiği bazı hokkabazlıkları göstermesi, elektrik ve fosfor yardımıyla birçok cahili kerametine inandırmakta ve İtalyanlardan aldığı parayla da aklı erenleri doyurarak propagandasına hız vermekte ve etkilerini San'a çevrelerinde bile duyurmaktaydı. İmam ise gerçi bize karşı dostluk gösteriyorsa da, hıyanetine dair kesin ve fiilî deliller görmeden eski müttefikine karşı düşmanlık yapmaktan kaçınarak tarafsız kalmaktaydı. İmamın yakınlarından olup, İdrisî tarafından doyurulan bazı kimselerin bunda âmil olduğu bilindiği için, tarafımızdan, diğer namuslu kişiler, bu cümleden olarak dinî ve ahlâki üstünlüğüyle tanınan Ebû Nîbe adındaki Seyfü'l-İslâm, İdrisî'nin hıyanetine ikna edilmiş ve nihayet imam ve İdrisî'nin izni ve bilgisi olmadan sınırdaki öncüler arasında bir çarpışma başlattırılmış ve doğal olarak iki taraftan her birinin sorumluluğu diğerine atmasıyla sonuçta fiili düşmanlık ortaya çıktığından, bu sayede İdrisî'nin Yemen'deki propagandasının etkileri giderilebilmiştir.

İtalya'nın savaş ilanı üzerine Cizan'da bulunan Mehmet Ali Paşa kuvvetinin durumu cidden tehlikeli bir durum almıştır. Çünkü karşısında İdrisî kuvvetleri ve arkasında da İtalya donanması tarafından her zaman tehdit altında tutulabilen deniz bulunuyordu. Onun için acele tarafından bulduğumuz deniz nakil araçlarıyla ve Ganbot filosunun korumasıyla bu kuvvet Kanefde'ye naklolundu. Şerifin dönüşü ve İtalya'nın savaş ilanı üzerine Ebha'yı yeniden zorlamaya başlayan İdrisî'nin girişimleri bu kuvvetle sonuçsuz bırakılabildi. Süleyman Paşa'nın bilinen hareketinden dolayı, gerek saltanat merkezinden ve gerekse benim tarafımdan Şerif Hazretleri'ne özür beyan edilerek murassa imtiyaz nişanı verilmek ve Süleyman Paşa azlolunmak sûretiyle gönlünü hoş etmeye ve öfkesini gidermeye özen gösterilerek, İdrisî aleyhine oğlu Emir Faysal kumandasında, Osmanlı askerleri ve Hicaz yardımcı askerleri gönderilmesi işinde olurunun alınması başarılabilmiştir.

Bir taraftan imam ve diğer taraftan Şerif'in fiilen düşmanlık ilan etmeleri, İdrisî'nin nüfuzunun tamamen kırılmasına hizmet etmiştir. Yoksa İtalya silah ve paralarıyla güç kazanan bu iblisin bütün Yemen'i aleyhimize ayaklandırarak

anavatanla her türlü ulaşımımızın kesik olduğu bir zamanda başımıza türlü belalar getirmesi kesindi.

İtalya ablukasının etkileri de, bir taraftan Lühec Emiri'nin[21] dindarca yardımı, diğer yandan öteden beri devlete karşı isyankâr olduğu halde, bu kez gönülleri kazanılan Zerânik[22] kabilesinin gayret ve hizmetiyle, Aden'den karayoluyla ve denizden doğrudan doğruya akçe ve erzak gönderilerek oldukça hafifletilmiş ve yumuşatılabilmiştir.

İtalya ile yapılan barış anlaşmasının bir maddesi, İdrisî'nin affıyla Sabiya civarında oturmaya devam etmesine izin verilmesini içeriyordu. Bâbıâli'nin tavsiyesi üzerine kendisine gönül almak için bir mektup yazılmışsa da, bunda bile bile ağır bir dil kullanılmış, fakat ondan korkuyla ümit arasında bir cevap alınmıştı. Yaklaşmakta olan kış mevsiminde imamla birlikte ciddi bir taarruzla herifin yok edilmesini candan ve gönülden tasarladığımdan, bu konuda gereken planlar düşünülüp düzenlenerek fırsat kollanılmaktayken Balkan Savaşı çıktığı için anavatanın savunmasına koştum. Yerime bıraktığım Said Paşa da durumun zorlamasıyla düşmanlığın uzatılmasına meydan ve imkân bulamamıştır. İşte birbiri peşinden gelen ve üst üste yığılan aksi rastlantılar bu habisin muradının gerçekleşmesine yardım etmiştir.

Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa'nın seferberliği haber veren telgrafına cevaben, bunun savaş ilanına götürülmemesi temennilerimi, başarısına duacı olduğumu ve hangi görevde istenilirse öyle kullanılmak üzere dönmeme izin verilmesini istemiştim. Barışçı temennilerini savaşçı yaratılışına uygun bulmayan bu zât, buna cevap vermediği gibi, savaş ilanının vukuunu maiyyetimdeki 14. Kolordu Kumandanlığı'na bildirmiştir. Fakat Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa, kendi başına aldığı kararla hemen dönmemi emretmekle birlikte, Yemen sahillerine posta gemileri gidip gelmeye başlamamış olduğundan, nakliye vasıtasını da bizzat hazırlamışlardı. Bu vesileyle de bu zâtın adını hayır ve rahmetle anmayı şükran borcu bilirim.

---

21 Lühec Emirliği Yemen'in güneyinde ve İngiliz korumasındadır. Emirin ailesi eskiden Haşed'den geldiği için, kendisi imam yanlısı olduğundan, imamla düşmanlıkta bulunduğumuz sürece bizimle hiçbir ilişkide bulunmamakta idiyse de, bu anlaşmanın bereketlerinden olarak, bu tarihte bizimle dostluk kurmuş ve Aden'den akçe, erzak ve diğer ihtiyaçların getirilmesinde bize ciddi yardım ve kolaylıklar göstermiş, Aden'den bütün ülkeye giden her türlü eşyadan yüzde üç gümrük almaktayken bunu da almamıştır.

22 Zerânik, Hudeyde'nin güneyinde, elli kilometre kadar bir sahile sahip ve içe doğru otuz-kırk kilometre kadar geniş bir arazi parçasını kaplayan ve öteden beri devlet idaresine karşı isyan eden büyük bir kabiledir. İyi gemici oldukları için zenbuklarıyla kaçakçılık yaparak pek çok ihtiyacımızı tedarik etmişlerdi. İtalyanlar İdrisî aracılığıyla bunları kandırmaya ve sahilleri bombalayarak tehdit ve korkutmaya çalışmışlarsa da, bir şey elde edememişlerdir. Yıllardan beri devlete düşman olan Yemen kabilelerinin bu defa birlikte devlete hizmet ve yardımları Allah'ın bir lütfudur.

Üçüncü Bölüm
BALKAN SAVAŞI

Balkan Savaşı'na ait hatıra ve düşüncelerimi anlatılmaya başlamadan önce, bunu hazırlayan olaylara ilişkin de bazı bilgiler vermenin faydalı olacağını düşünüyorum. Yemen'de görevlendirmemden önce İttihat ve Terakki'nin askerî ve siyasi heyetinde ayrılık ve küskünlük izleri açıkça görülmekteydi. Öteden beri ihtilâlcilerden sayılan subaylar arasında düşmanlık ve tartışmaların ciddi ve aleni bir şekil almasına genel merkez mümkün olduğu kadar karşı koyuyor ve önlemeye çalışıyordu. Fakat 31 Mart Olayı'ndan sonra Mahmut Şevket Paşa, hemşehrisi ve özel müşaviri Hasan Rıza Paşa'nın duygu ve temayüllerine katıldığından, kin ve ihtilâflar önce gizli ve sonra açık bir şekilde gitgide şiddet kazanmaya başladı.[23] Ne yazık ki, Mahmut Şevket Paşa ile aramızda çıkan görüş ve düşünce farklılıkları da bu arada anılmaya değer.

Bu zât bana arka çıktığını ve tarafımı tuttuğunu düşündüğü eski ve yeni arkadaşlarımı kendi tarafına çekmek yoluna gitti. Bu sûretle kendi tarafına çektiği, gerek o zaman ve gerekse daha sonra önemli rol oynayanlar arasında özellikle Mahmut Kâmil, Hüseyin Kadri ve bunların aracılığıyla İsmail Hakkı (meşhur levazım reisi) beyler anılabilir. Fakat bu gibi küçüklüklere, bilmezlikten gelerek ve tevekkülle karşı koydum. Onun tarafına geçen arkadaşlara, ima ile olsun serzenişte bulunmaya bile tenezzül etmedim. Ayrıca itiraf etmeliyim ki, bu hareket tarzı yüzünden, bu kişiler ve benzerleri –ki aralarında ılımlı ve namusluları da vardı– Mahmut Şevket Paşa ile anlaşmazlığımızın şiddetlenmesine, hiç olmazsa ortaya ve dile düşmesine bir dereceye kadar engel oldular. İşte bu sayede görevimle ilgili işlerde esaret göstermemekle birlikte, devlet için çok büyük kötülükler doğuran malum ayrılık ve dargınlıkta manen ve maddeten sorumluluğa ortak olmadığıma inanmakla teselli buluyorum.

Fakat Mahmut Şevket Paşa, çevresinde oluşan ve genişleyen taraftar çemberini ayakta tutabilmek için bazılarının heves ve ihtiraslarına boyun eğmek ve onlara hizmet etmek zorunda bulunuyordu. Dolayısıyla Harbiye

23 Başlangıçta Mahmut Şevket Paşa, Fethi Bey'e ve partisine daha meyilli görünüyordu.

Nezareti bütçesini kısım ve bölümlerine bakmayarak ve Sayıştay'ın vizesine tâbi tutmayarak diktatörlük şanına yakışacak biçimde ihtiyaca, –doğru deyimi ile– keyfe göre harcamak davasını çıkardı. Fakat bu "ihtiyaca göre harcama" deyimi, sözgelimi genelkurmayın uğraşa uğraşa hasta arabası satın almak için bütçeye koydurduğu parayla, nezaret için otomobil almak, manevrada –dünyanın hiçbir tarafında görülmemiş bir durum olarak– nezaret tarafından davetlileri ağırlamak, büyük ziyafetler vermek şeklinde tüketmek anlamına da alınıyordu. Bunun üzerine Maliye Nâzırı Cavit Bey, Harbiye Nezareti'nin bu düşünce ve emeline karşı haklı olarak şiddetle muhalefet etti. Ben fevkalâde durumlarda Harbiye Nezareti'nin, bütçenin bazı kısım ve bölümlerinin tahsis konusunun dışında harcanabilmesi, ancak bunun hesabıyla böyle yapılmasını gerektiren nedenlerin derhal ait olduğu dairelere bildirilmesi şeklinde bir anlaşma bulunmasını özel bir biçimde teklif ettiysem de, kimse kulak asmadı.

1326/1910 Sonbahar manevrasmda devletin en önemli askerî ricali toplanmıştı. Mahmut Şevket Paşa bu manevrada, anlaşılan benimle imtihan olmayı ve Goltz Paşa ile birlikte diğer bazı arkadaşlarının yardımlarıyla üstünlük sağlamayı tasarlamış, manevranın bitiminde hazırlıklı ve parlak bir eleştiri yapmışsa da, her nasılsa teftişin genel görünüşünde üstünlük bende kalmıştı. Bu konuda fazla ayrıntıyı gereksiz görüyorum.

Manevra dolayısıyla meydana gelen ve birkaç gün devam eden bu toplantıda, iç siyaset de ne yazık ki ihmal olunmadı. Avrupa'dan manevra için gelen Meşrutiyet inkılâbının meşhurlarından Enver ve Hafız Hakkı beylerle taraftarları, açıktan açığa Cavit Bey'i tutmakta oldukları gibi, Edirne tahkimatı ve manevranın idaresi hususunda Goltz Paşa ile aramızdaki ihtilâfın –yine muhaliflerimin hatası eseri olarak– ortaya çıkmasıyla bu iki zât benim görüşümü tercih eden bir tavır takınmışlardı. Fakat bunlara karşı ben, yine öteden beri yaptığım gibi, bilmezlikten ve görmezlikten gelme yolunu tuttum.

***

Manevradan sonra bir gün Miralay Sadık Bey evime gelerek Mahmut Şevket Paşa hakkında bir hayli ileri geri konuştuktan ve paşanın değiştirilmesi gerektiğini ispata çalıştıktan sonra, Mareşal Tatar Osman Paşa'nın vezaret makamına getirilmesi hakkındaki düşüncemi sordu ve bu hususta yardımımı istedi. Sadık Bey okulda benden bir yıl öncedir. Eskrime çok meraklı olduğum için, kendisi Harbiye Mektebi'nde bu sporun hocası, ben de Harp Akademisi'nde strateji öğretmeniyken, formda kalmak için karşılaşmalar yapardık. Dolayısıyla aramızda epeyce hukuk vardı. Ancak Meşrutiyet'in başlangıcından beri benim için askerin politikaya karışmaması kesin bir kanaat ve sabit bir fikir haline

gelmişti. Kendimi iç siyasetten bu kadar soyutlamam iyi mi oldu bilemem. Fakat hele hakkımdaki menfur ve nâmertçe entrikalara sabır ve sessizlikle karşılıkta bulunmanın verdiği fikrî ve vicdani ıztırapların etkisi altında bulunduğum o sırada, en ufak bir dedikoduyu, hele bir askerden duymak âdeta sinir bunalımına sebep oluyordu. Dolayısıyla Sadık Bey'e muamele ve karşılığım ihtimal ki pek nezaket kuralları içinde olmadı. Belki de o zamandan beri yakından yüzünü görüp selâm vermek nasip olmayan Tatar Osman Paşa'nın, daha sonra hakkımda gösterdiği şiddetli düşmanlık da bu konuşmanın sonucudur. Fakat Mahmut Şevket Paşa durumu benim gibi görmüyor. Genel merkezin Cavit Bey gibi güçlü bir üyesi karşısına çıkmış olduğu esnada benim gibi bir hayalî rakibinde hürriyet kahramanlarının eğilimlerini gözlemlemekle rahatı kaçıyor. Dolayısıyla bu aynı Sadık Bey'i kendi tarafına çekiyor ve taraftar toplamak için 3. Ordu'ya saldırıyor! İşte bu zât böylece orduda epey taraftar ediniyor. Fakat Maliye Nezareti de yine orduda kökleşmiş olan genel merkeze dayanıyor. Uzun zaman böylece denge meydana gelmiş oluyorsa da İttihat ve Terakki'de ve orduda bu sûretle bir tür ayrılık ve çekişme de meydana geliyor.

İttihat ve Terakki kurucularından ve himayecilerinden bazı kimselerin nezaretlere ve yüksek mevkilere ulaşma ve yükselmesi, bazı kimselerin de çıkar sağlama ve servet biriktirilmesi işinde hükümetçe –sebepsiz tercih sûretiyle– yardıma mazhar olmaları öteden beri mebuslar arasında birçok hasetleşmelere yol açmış olduğu bir sırada, yine bu Sadık Bey meclise de kötü bir ruh gibi sızıyor ve asker bozması bazı mebusları kendine çekerek mebuslar arasına ayrılık ve çekişme sokuyor. Ben Yemen'e gitmezden bir süre önce mebuslar Beykoz Kasrı'nda toplanarak bu konuda müzakere ve konuşmalar yapılmıştır. Bunun sonucunda Talât Bey Dâhiliye Nezareti'nden istifa etti. Gerçi meclisin büyük kısmı İttihat ve Terakki yolunda sabit ve birlik kaldı, fakat bir muhalif ve düşman hizip de ayrılmış oldu. Mahmut Şevket Paşa bu ayrılıktan sonra çoğunluktan ve hükümet nüfuzundan ayrılmak ve istifa etmek, İttihat ve Terakki de onun mevhum kuvvetinden yararlanmak için kendisini aralarından ayırmak istemediğinden, bu zât yandaşlarıyla birlikte nezarette ve hükümet dairelerinde kaldı. Fakat bu durumda İttihat Cemiyeti ve hükümeti, dâhili ve manevi bir çöküntüyle yavaş yavaş güç kaybetmekteydi.

Yemen'e giderken hükümeti böyle bir ruh hali içinde bırakmıştım. İşte hükümet bu şekilde ağır aksak yürütülmekte, daha doğrusu idare-i maslahat olunmaktayken, öteden beri Trablus ve Bingazi'de iktisadi bazı ayrıcalıklar isteyen, fakat Bâbıâli tarafından tahkire uğrayan İtalyanların Trablus ve Bingazi'nin

karşı konulmadan kendilerine terk ve teslimi hakkındaki ültimatomu semavî bir bela gibi Bâbıâli üzerine indi.[24]

Bu gibi dış düşmanlık ve saldırıları gerektiren düşünceler, idare tarzı ve pervasız tavırlar hakkında yukarıda bir hayli eleştiriler ortaya konulduğundan, bu konuda uzun boylu konuşmaktan kaçınsam da, siyasilerimizin bu belayı ortaya çıkmadan önce keşfetmemek veyahut ihbar ve istihbaratı ciddi sayarak karşı önlemlerde bulunmamak konusundaki gafletlerini ayıplamaktan kaçınamam.

İtalyanların bu tecavüzüne karşı izlenecek hareket tarzı hakkında ilgililerin görüşleri birbirinden farklıdır. Trablus'un coğrafi durumu, donanmamızın zayıflığı ve güçsüzlüğü ve İtalya ile karadan ölçüşmek için temas noktamızın bulunmaması gibi nedenlerden dolayı, siyasi girişimlerle yetinmek ve fiilî mukavemetten kaçınmak taraftarları çok fazlaydı. Bunlar arasında meşhur Mareşal Gazi Ahmet Muhtar Paşa, savaş isteğini cinayet olarak kabul ettiğini her zaman söylemekten çekinmemiştir. Evet, sırf maddi ve matematik olarak hesaplanır ve düşünülürse tecrübe görmüş olduğu kadar teknik bilgi sahibi de olan mareşalimiz haklıdır. Bu savaş yüzünden birbirini izleyen uğursuzluklar ve ortaya çıkan sonuçlar da görüşünün isabetini destekler. Fakat siyasi girişimlerden bir dış yardım ve bir ciddi fayda kazanılamayacağı, zaten daha önceki benzerlerinden kolaylıkla çıkarılmakla birlikte, olaylardan bir iki gün sonra da tamamen ve fiilen gerçekleşmiş olduğuna bakarak eli bağlı bir teslimiyetle gösterilecek kötü örnek memleketimizin diğer bölümlerinde de tam bir çöküşe kadar devam edip durmaz mıydı? Sultan Hamid zamanındaki kayıplarımızı hep bu gibi zorunluluklar karşısında meydana gelen beceriksizliklere yüklemekle itiraz etmiyor muyduk? Biraz hayat eseri gösteren yeni idare de aynı yolu izlerse sonumuz ne olurdu? Dolayısıyla bir yandan siyasi girişimlere hız vermekle beraber, sanırım elden geldiği kadar şiddetli mukavemet göstermekle fırsatçı olan diğer hırs ve tamah sahiplerine bir gözdağı olsun vermek zorunluydu. Biz Yemen karargâhında arkadaşlarla sohbet ederken böyle düşünmekte ve hükümeti savaş istemek konusunda mazur ve haklı görmekteydik. Bazı öyle

24 Yeni teşkilât dolayısıyla Trablus nizamiye kuvvetlerinin azaltılmış olmasını bu felaket nedenleri arasında ananlar vardır. Gerçekte Trablus Tümeni eskiden beri 17 taburken, yeni teşkilât dolayısıyla 13 tabura indirilmişse de, er mevcudu her zamankinden fazlaydı. Hele iki tugayla dört tabur erkânının ve bu sûretle bir hayli fazla subayın ayrılmasından dolayı bunların maiyyetindeki saftan hariç erler kıtalarına katıldıkları için savaş kuvveti bir kat daha artmıştı. Trablus'tan Yemen için asker değil, yalnız kadro alınmıştı. İtalya'nın, bu gibi ayrıntıları savaş öncesi elbette araştırarak savaş kuvvetinin azalmadığını bilmesi gerekliydi. Zaten bir devletin savaş ve barış hakkındaki kararlarına, hasmının üç veya dört tabur fazla veya noksanı önemli bir etki yapamaz.

olağanüstü anlar ve durumlar vardır ki, maddi insanlık tamamen aczini hisseder; fakat insanın maneviyatı, ruh ve vicdanı gerçeklik duygusu ve namus aşkıyla coşar. İşte o zaman zayıflık ve kuvvet karşılaştırmaları akla gelmez. Fertlerde çoğunlukla görülen bu durum, toplumlar için de ara sıra ortaya çıkabilir. Fakat hükümet adamları çaresizlik halinde almaya mecbur oldukları bu gibi fedakârca, fakat isteğine göre kararları, durumların gelişmesiyle birlikte mantık ve hikmet gereklerine göre yönlendirmek zorundadırlar. İşte Trablusgarb konusunda da hükümetin işin başında şiddetli bir mukavemet göstermesi, ancak bunun kesin ve iyi bir sonuç vermeyeceği anlaşılınca ortaya çıkacak vesilelerden yararlanarak savaş ateşinin başka taraflara bulaşmasına meydan vermeden söndürülmesine çalışması gerekirdi.

Böyle vesileler ortaya çıktı mı? Bu meselenin siyasi yönlerinde âmil olmuş birçok kişinin şahitliğine göre, İtalya tarafından Venedik'in itibarlı kişilerinden Mösyö Volompi adında bir zât, anlaşma için özel olarak İstanbul'a gönderilmişti. Burada her iki tarafın Trablusgarb'a geniş yönetim bağımsızlığı verilmek sûretiyle, yani dolaylı olarak devletin İslâm dünyasına karşı sırf Müslüman olan bu kadar nüfusla memleketlerini bir Hıristiyan hükümetine resmen teslim etmiş olmaktan kaçınması, İtalyanların ise iktisaden oradan istediği gibi yararlanması esaslarını temin ve buna karşılık da bize bazı şekillerde yardım ve taahhütleri içeren bir anlaşma metni imzalanmış ve bunu teyid için tarafımızdan da Avrupa'ya seyahat bahanesiyle yola çıkan Prens Said Halim Paşa, İsviçre'de İtalya politikacılarıyla özel sûrette konuşmaya memur edilmiştir. Buna rağmen Vükelâ Heyeti, bu zâtın bir hayli didişmeden sonra imzaladığı zabıtnâmeyi kabulden yine ortada görünmeyen kimselerin müdahalesiyle kaçınmıştır. Halbuki Trablus'un geri alınmasının imkânsızlığı kesinken bu vesileden yararlanılmalı ve bu zamana kadar mukavemet düzeni hazırlanmalı, Urban'a nakit olarak yardım yapılmalı ve cephane gönderilmesinin vasıtaları tedarik edilip tamamlanmış bulunacağından, mukavemetin ruhunu oluşturan bazı yönetici ve subaylar da devlet hizmetlerinden affedilmeleri sûretiyle orada bırakıldıktan sonra İtalya ile barış anlaşması yapılmalıydı. Fakat biz her zaman olduğu gibi yine ufak tefek başarılardan cesaret aldık. Halimize bakmadan İtalya'yı iktisaden mahvedeceğimize inandık; İtalya sosyalistlerinin ayaklanacakları hayaline kapıldık. Gazetelerimizin daha birçok mevhum böbürlenmeleriyle safdil ahaliyi galeyana getirdik ve savaşı sürekli uzattık. Halbuki İtalyanlarca ne yapılıyorsa, aslında yerliler yapıyordu. Tunus, özellikle de Mısır tarafından yardımlar geliyordu. Gerçi başlarında bizim seçkin subaylarımız vardı, fakat bunlar anavatanda varlıklarına acil ihtiyaç duyuluncaya kadar hizmetlerinde

kendi hesaplarına devam edebilirlerdi. Şu halde bizim muharip kalmamıza ne sebep vardı bilinemez.

İşte bu inat yüzünden daha sonra adaların bir kısmı elden çıkarılmış, memleketin önemli yerlerine, düşman çıkarılması ihtimaline karşı asker yığılarak millet tedirgin edilmiş, bir hayli masraflara girilmiş olmakla birlikte bu felaketli savaş sırasında pusuda fırsat bekleyen sınır düşmanlarımız günden güne artan siyasi ve maddi güçsüzlüğümüzden yararlanma hevesine düşerek aleyhimize ittifaklar kurmuşlardır. Fakat en üzücü olan ve türlü felaketler doğuran husus, bu sırada içteki ayrılıkların ve parti düşmanlıklarının artmasıdır. Melâmi şeyhi olmak iddiasında bulunan Sadık Bey, taraftarlarını dinî taassup ve muhafazakârlık perdesi altında örgütlemiş, daha doğrusu çoğunluktan ayırmıştı. Fakat işte bu dindar zümre bilerek veya bilmeyerek dış düşmanlar ve yabancı kuruluşlardan aldığı yardımlarla iş başına geçmek düşüncesinde olan İtilâf ve Hürriyet'e dönüşmüştür. Gerçi partinin bazı anlayışlı ve samimi üyeleri daha sonra ayrılmışsa da, bunlara karşılık meclisten bir hayli muhteris katılmış olduğu için, muhalefet partisi daha kuvvetli bir şekilde meydana çıkmıştır.

Gariptir ki, bu savaşın ortaya çıkışıyla birlikte Yemen Çölü ve dağlarındaki bedeviler kırk yıldan, belki dört asırdan beri sürüp gelen ve pek çok kanlı aşamalar içeren tarihî düşmanlık ve hasımlıkları unutmuş, "*İnde'ş-şedâidi tentafi'l-ahkâd*"[25] hikmetli sözüne dayanarak "*geçen geçti*" demiş ve selâmet aracı olan birliğe sarılmıştı. İtalya ile savaş ilanının haber alındığının ertesi Cuma günü, camilerden çıkan bütün San'alıların oturduğum evin önündeki meydanda Ashab-ı Kiram sancakları taşıyarak yaptıkları tezâhüratın hazin hatıralarını hayatım boyunca unutamayacağım.

Buna karşılık İstanbul'daki aydınlarımızın basiretleri öfke ve düşmanlık perdesiyle kapanmış ve bu yüzden devlet ve millet güçlü bir düşmanla uğraşmaktayken, en büyük güçsüzlük nedeni olan ayrılık ve bölünmeye düşürülmüştü. Nihayet bu muhaliflerin pervasız itiraz ve hücumlarına tahammülü kalmayan hükümet, meclisi feshederek yeniden seçimlere karar verdi. Fesih nedeni de, her istenildiği zaman fesih kuvvetini Vükelâ Heyeti'ne verecek şekilde Kanun-ı Esasi'nin (Anayasa) 35. maddesinin değiştirilmesi hakkındaki teklifin meclisçe iki defa reddi keyfiyetidir. Daha sonra konuştuğum bazı kimseler meclisin feshedilmeyip tatili yönüne gidilmesinin daha uygun olduğu görüşünü ortaya koymuşlardır. Fakat sanılır ki, bu tedbir de birçok itirazlara neden olacak ve ülkenin her köşesine mebus sıfat ve salahiyetiyle yayılacak muhalif ve itirazcıların içeride kargaşa ve fesat çıkarmalarına ve milletin düşün-

25 "Sıkıntı zamanlarında kinler söner." (Yay. Notu)

ce ve şevkini kırmak ve karıştırmak için çalışmalarına yol açacaktı. Ben neden sonra bu durumu öğrenince böyle bir zamanda idare yolunu seçerek, gizli ve açık propaganda ve uyarılarda bulunularak, hatta bazı elebaşlara menfaatler sağlanılması sûretiyle şu tehlikeli durumda bu muhalefetin kaldırılması ve hiç olmazsa yapanların azaltılması görüşünde bulunmuştum. Fakat sonradan işittiğime göre İttihat ve Terakki, gerek bu savaşın çıkmasında gerekse daha sonra ayrılığın önüne geçilmesinde hayli fedakârlık göstermişse de etkili olamamıştır. Hafız'ın bilinen beytine[26] cevabî bir nazîre olarak bir şairin dediği gibi:

Güftar hoca Hâfız pend nîkûst lâkin
Bâ düşmen bed endîş müşkil bâd müdarâ[27]

Her ne ise meclis dağıtılarak yeni seçimlere gidildiği zaman İttihat ve Terakki ilk defasından daha da fazla olarak baskı yapmak sûretiyle birtakım müdahalelerle siyasi hasımlarının seçilmesine engel olmak istedi. Bu yüzden memleketin değişik yerlerinde, hatta hürriyetin beşiğinde vuruşma ve cinayetler bile oldu.

Birinci bölümde genişçe anlatılan Arnavutluk olaylarından sonra hatasını anlayan hükümet, husumetin giderilmesine olanca gücüyle çalışmıştı. Bunun için önce Hacı Adil Bey başkanlığında gönderdiği heyet başarılı olamadıysa da, daha sonra padişah bazı nâzırlarla Manastır ve Kosova'ya kadar giderek mümkün olduğu kadar gönüllerin kazanılmasında başarılı olunmuştu. Fakat bu gibi önlemlerden faydalı ve kalıcı sonuçlar elde edilmesi, yaraların sarılması ve kararlaştırılan yeni bağların güçlendirilmesi ve arttırılması yeterli zamanın geçmesine bağlıydı. İşte padişahın seyahatinden az sonra bu seçimler sebebiyle çıkan mücadeleler, ne yazık ki katlanılan zahmet ve fedakârlığın sonuçlarını yok ettikten başka, padişahın ziyareti birtakım cahillerce hükümetin güçsüzlüğüne yorularak belki de cesaretlendirme nedeni oldu. Dolayısıyla kuzey Arnavutluk'ta yeniden ayaklanma ortaya çıktığından bu dış savaşa rağmen buraya asker gönderilmesine mecbur kalındı.

Seçimlerden üzüntü duyan muhalifler ise bu kez gizli girişimlerle orduyu bozmaya başladı. Arnavutluk'ta ve İtalya'ya karşı İzmir taraflarında yığılmış olan kıtaların subayları, İttihatçılara, iş başından çekilmelerini tehdit şeklinde ihtar ettiler, Rumeli'den bazı subaylar da önceki örneklerden ders alarak dağlara kaçıp mevzilendiler. İstanbul'da da subaylar "Halaskâr" adıyla gizli bir cemiyet kurduğu gibi, bu durumlardan üzüntü duyan ve vatanın akıbetinden endişelenen ve şaşkınlığa düşen birçok sivil ve asker devlet adamı da, artık

26 "Bâ düşmân müdarâ-Bâ dostân mürüvvet." (Düşmanlara katlanın-Dostlara mert olun) (Yay. Notu)
27 "Hoca Hâfız'ın nasihatı iyidir ama-Kötü düşmana katlanmak zordur." (Yay. Notu)

hükümetten yüz çevirmeye ve nefret duymaya başladı. Nihayet hükümet İtalyanlarla anlaşmanın kaçınılmazlığını idrak edip gereğini yapma yoluna gitmişse de, kabinenin Cavit Bey ve Mahmut Şevket Paşa gibi bazı sözü geçen üyeleri de çekildikten sonra, bu şiddetli iç muhalefet ve kaynamaya karşı dayanamayarak Hariciye Nâzırı Asım Bey'in Mebusan Meclisi'nde, "Hükümetimiz dışa ve içe karşı her zamankinden daha güçlüdür" güvencesini verdiği günün ertesinde, Küçük Said Paşa arkadaşlarıyla birlikte istifa etti ve Büyük Kabine adı verilen Ahmet Muhtar Paşa Vükelâ Heyeti iş başına geldi.

İttihat ve Terakki hükümeti İtalya ile savaşın devam etmesinde uzun süre ısrar ettiği gibi, genel muhalefete rağmen iktidar makamını korumakta da fazla sebat ve inat göstermiştir. Meclis sinesinde doğan muhalefet, düşmanlık haline dönüşmeden önce, bir partinin diğerine hükümeti devretmesi sûretinde, fakat idare dizginini aşırı muhaliflerine değil, ılımlı kişilerden oluşmuş karma bir kabineye devrederek çekilmek ve sonra bu kabineyi bir zaman için desteklemek bile herhalde hayırlı olur ve ihtimal ki böylece karşılıklı kırgınlıklar giderilebilir veya hiç olmazsa hafifletilebilirdi. Fakat İttihatçılar ne yazık ki, iktidar makamını kazanılmış bir hak kabul ettiler ve devlet işlerini yürütmeye kendilerinden başka kimseyi layık ve uygun görmediler. İşte Meşrutiyet'in başlarından beri şahit olduğumuz kötülük ve musibetlerin asıl önemli nedenlerinden biri de bu mağrur ve anlamsız anlayış ve bencilliktir.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın kabine kurmakla görevlendirilmesi güzel bir seçim kabul edilebilir. Bu zâtın dışta ve içte yaygın bir şöhreti, subaylar arasında, hiç olmazsa bunların iyileri arasında hatır ve nüfuz sahibi olması, kendisini partilerin üstünde tutmuş bulunması, kinlerin sönmesi ve giderilmesi gereken böyle zamanlarda bir idareci için çok değerli niteliklerdir.

Kabinenin çeşitli düşünce ve partilere mensup kimseler tarafından meydana gelmesi gerçi işin başında akla uygun görünüyorsa da, ne yazık ki arada aşırı ve ihtiraslı kişilerin üstünlüğü ele almasıyla yine nifak ve ayrılıklar sürdürülerek yeni hataların meydana gelmesine sebebiyet verilmiş, böylece düşünce ve görüşlerin ayrılması dolayısıyla da, gerekli olan birlik ve dayanıklılıktan yoksun kalınmıştır.

Bu nedenle kabine kendinden öncekilere karşı düşmanca bir tavır aldı. Alman Padişah emrine dayanılarak meclis, adliye nâzırı eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa tarafından âdeta tahkir edici bir sûrette dağıtıldı. Fakat kanun ve nizamına uygun olarak seçimlerin yenilenmesinde bir sınır ve zaman belirlenmemesi, geciktirme için bir sebep ve özür belirtilip açıklanmaması, tekrar meclisin açılması konusunda güvence verilmemesi, herkesi irtica endişesine

düşürdü. Gerçi memleketin birçok yerinde İttihat ve Terakki'ye karşı ciddi bir güceniklik meydana gelmişse de, daha istibdat idaresinin elem ve ıztırapları hatırlardan çıkmamış ve halk arasında Meşrutiyet'e yüklenebilecek siyasi ve askerî felaketler meydana gelmemiş olduğundan, milletin çoğunluğu mutlakıyet idaresine dönme düşüncesini iyi karşılayamazdı. Dolayısıyla bu davranışıyla yeni hükümet İttihatçılarla taraftarlarının küskünlüğünü arttırmakla birlikte çoğunluğun da teveccühünü kaybederek siyasi hasımlarının eline bir hücum silahı vermiştir. Bizde çoğunlukla tekrarlanan ve zararlı sonuçları görülen bir siyasi ve sosyal hata da, her partinin kendi özel çevresindeki düşünce durumunu genel ve hâkim sanarak halkın görüşlerini inceden inceye araştırmamak, bunu âdeta ihmal etmek ve küçümsemektir. İşte bu kabine üyeleri de İttihat ve Terakki ve tabii olarak Meşrutiyet aleyhinde duydukları öfke ve nefrete milletin bütün fertlerinin katıldığı düşüncesinde bulunmuştur ki, bunun bir hata olduğu daha sonraki olaylarla açığa çıktı.

Arnavutluk'a karşı hükümetin önlemleri de, ne yazık ki, bir zaaf ve miskinlik örneğidir. Oradaki askeri disipline sokarak elde bir tehdit kuvveti bulunurken, babacan ve şefkatli bir şekilde isyancıları itaata çağırmak yerine, âdeta bunlardan af ve merhamet istenircesine bir tavır alındı ve cahiller büsbütün şımartıldı. İstanbul'da da Halaskâr Subaylar grubu ayrıldı. Menfaat ve intikam maksatları güdülmeye başlandı.

Dış siyasete gelince: Sonraki davranışlarıyla niteliği tereddüt götürmeyecek bir şekilde ortaya çıkan Noradokyan Efendi,[28] Vükelâ Heyeti'ndeki kıymetli arkadaşlarından çoğunun şüphesine rağmen Hariciye Nezareti'nde bulunmaktaydı. Bununla birlikte derhal İtalya ile barış anlaşmasına girişilerek Sofya Elçisi Nabi Bey'in başkanlık ettiği ve daha sonra Ticaret Nâzırı Reşit Paşa'nın da gayriresmî şekilde katıldığı bir heyet tarafından hazırlanan barış ilkeleri onaylanarak Ouchy Anlaşması ile resmî düşmanlıklara son verilmişse de, artık iş işten geçmiş, Balkan hükümetleri savaş ilan etmişti.

Daha önceden Balkan devletleri tarafından kurulan ittifaka karşı çok kayıtsız davranıldı. Sırbiye, Bulgaristan ve Yunan devlet adamlarının birçok buluşmalarıyla kurulduğu anlaşılan gizli anlaşma ve dostluklar, bizim değil başkalarının dikkatini çekmekle Avrupa kabinelerince Balkanlar'da yeniden bir savaş ateşinin alevlenmesini engelleme tedbirlerine teşebbüs edildi. Avusturya Hariciye Nâzırı Comte Berchtold'un Ağustos ortalarında, önce Balkan kavimlerinin meşru isteklerini temin edebilecek tedrici bir adem-i merkeziyet idaresi verilmesi için Bâbıâli'ye nasihatlerde, ikinci olarak bu siyasetin sonuç-

28 Noradokyan Efendi, mütareke esnasında Avrupa'ya giderek Ermeni komiteleriyle çalışmıştır.

larını beklemek için Balkan hükümetleri nezdinde girişimlerde bulunulması hakkındaki teklifi büyük devletler tarafından iyi karşılandı. Bize de gerekli nasihatler verildi. Fakat tarafımızdan muvafakat cevabı yok! Sonunda anlaşılan M. Poincaré'nin girişimiyle Rusya ve Avusturya, Avrupa adına devletlerin barış ve anlaşmayı bozacak hareketleri kınayacağını ve Berlin Kongresi'nin 33. maddesine göre bize ıslahat uygulatmayı taahhüt ettiklerini ve bunun devlet bütünlüğümüze zarar getirmeyeceğini ve nihayet savaştan sonra statükoda değişiklik yapmaya izin verilmeyeceğini Balkan hükümetlerine bildirdiler. Fakat bu da işe yaramadı.

Büyük devletlerin Rumeli'de adem-i merkeziyet ve ıslahat teklifleri meydana çıkınca, hükümet tarafından kabul veya kabul etmeme hakkında hiçbir haber sızmadığı halde, üniversite öğrencileri tarafından Bâbıâli önünde savaş taraftarı bir gösteri yapıldı. Bâbıâli halimizi bile bile –çünkü bilmesi gerekirdi– savaş taraftarı mıydı veya sulhu tercih ettiği halde gösteriye papuç bırakarak mı büyük devletlerin teklifine olumlu karşılık vermedi, bilinemez. Fakat her ikisi de yanlıştır; ayıplama ve kınamayı gerektirir. Ancak karşısındakiler, yani İttihatçılar da gençliği teşvik ve bu gösteriyi tertip etmiş iseler, onlar da nefret edilmeye layıktır. Özellikle koca Rumeli'yi kaybettikten sonra kabahatlerini örtmek ve hafifletmek için sadık olmayan unsurların ayrılmalarını fayda diye gösterenlerin, bu sadakatsiz unsurlara verilecek istisnai bir idareyi kıskanmakla bu kadar sadık vatandaşın hayatına kıymış ve Balkan'da yine nice sadık vatanperverleri hakir duruma düşürmüş olmaları affedilmez bir suçtur.

Fakat kabinenin hataları bununla, yani savaşın önüne geçmemekle kalmıyor. Yenilgiyi kolaylaştırıcı ve hazırlayıcı hatalar da işliyor. Söz gelimi Balkan devletleri gizli ve açık hazırlıklar yaparken, biz, nereye yükleneceği bilinemeyen bir iyimserlikle silahaltındaki redif taburlarını ve nizamiye taburlarındaki iki yıllık eski erleri terhise kalkışıyoruz. Fakat birkaç gün sonra bu hatayı anlamış gibi oluyor ve Rumeli'deki ikinci sınıf rediflerini sözde manevra için silahaltına almaya kalkışarak ikinci bir hataya düşüyoruz. Çünkü bu teşebbüs komşu devletler tarafından bahane kabul edilerek 17-30 Eylül'de seferberlik ilan olunuyor ve buna bir gün sonra biz de karşılık vermek zorunda olduğumuzdan, artık savaş, kaçınılması mümkün olmayan bir hale geliyor. Yunanistan Slav hükümetleriyle daha önce savunma ve saldırma anlaşmasına girmiş olduğu halde, ihtiyatlı davranan Venizelos, büyük devletlerin girişimleri sırasında, yani Ağustos'ta Girit meselesinin çözümlenmesi şartıyla tarafsız kalmayı teklif etmiş, fakat tarafımızdan bunun da reddedilmiş olduğu anlatılır. Yunanistan'ın sonuna kadar eli kolu bağlı bekleyeceğini ümit etmezsem de, bizim akılsızca

komutamızın neticeleri görülünceye kadar, hasımlarımıza üstün geleceğimize inanarak Yunan'ın başlangıçta tarafsızlığını ilan etmesi, bizim basiret ve iyi siyasetle yaklaşmamız şartıyla belki savaşı erteleyebilir ve geciktirebilirdi.

Nihayet bir zamandan beri, tabii küçük hükümetlerin teşvikleri yüzünden, Makedonya'da İslâm ve Hıristiyanlar arasmda meydana gelen bazı çarpışma ve mücadelelere son vermek görünüşü altında, adı geçen hükümetlerin yaptıkları sert tekliflerin, egemenlik haklarımıza aykırılığından dolayı kabul olunmaması bahane edilerek 8 Ekim tarihinde Karadağ, 17 Ekim'de Sırbiya ve Bulgaristan, bundan bir gün sonra da Yunan hükümetleri savaş ilan ettiler.

Savaş ihtimali belirince başkumandan vekâletine Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa tayin edilmişti. Bu zâtla tanışıklığım çok eski olup, ahlâki üstünlüğü ve vicdani sağlamlığına güvenim bulunduğu için, Yemen'de Harbiye Nezareti'ne tayinini öğrendiğimde sevinmiştim. Fakat başkumandan vekili sıfatıyla seferberliğimizi bildirdiği zaman gerçekten endişelendim. Eski askerî erkânımızın çoğu gibi bu zâtın da savaş sanatının ilerlemelerine ve yeni değişikliklerine ve hatta temel inceliklerine yeterli derecede vukufu yoktu. Özellikle Sultan Abdülhamid'in son iktidar dönemlerinde gözden düşmesi, düşünce ve maneviyatı üzerinde zararlı etkiler meydana getirmiş olsa gerek ki, on iki yıllık bir ayrılıktan sonra Meşrutiyet'in başlarında İstanbul'da karşılaştığımız zaman, eskiden tanıdığımdan çok başka bir Nâzım Paşa karşısında bulunduğumu görmüştüm. Edirne tahkimatı meselesinden dolayı aramızda geçen tartışmalar esnasında ise hiçbir hesap ve kıyasa yanaşmak istemediği, savaş ilanıyla beraber 2. Ordu'yla –seferberliğini bile tamamlamadan– Bulgaristan içine atılmanın kendisinde bir saplantı haline geldiği anlaşılıyordu. İşte bu ön bilgileri göz önüne getirerek sonumuzu büyük bir üzüntüyle düşündüm. Nitekim Nâzım Paşa kurmay başkanlığım zamanında hazırladığım planlara şöyle bir göz atmayı bile fazla ve gereksiz bularak Abdullah Paşa'yı, asker henüz toplanmadan taarruza zorlamıştır.

Sırası gelmişken bu derece hakarete uğrayan planlara dair de bazı kısa bilgiler vereyim:

Genelkurmay Başkanlığı'ndayken Rumeli'de çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilecek muhtemel savaşlara karşı beş proje hazırlamıştım. Bunların birincisi yalnız Bulgarlarla meydana gelecek bir savaşta yapılacak yığınağın planını içermekteydi.

Lâyihada Bulgarların bizimle yalnız başlarına savaşa girişmeleri halinde genel kuvvetlerini doğu ve batı, yani Makedonya ve Trakya cephelerine yaklaşık üçte bir, üçte iki oranında ayırmaları varsayılmak, fakat seri bir harekâtla

İstanbul'u tehdit etmek üzere asıl güçlerini Trakya'ya toplamaları ihtimaline güç verilmekteydi. Bununla beraber, düşmamn düşünce tarzıyla uğraşmaya pek yer olmadığı açıklanmakta ve bizim şimdiki asker durumumuz gereğince düşman ne yaparsa yapsın 1. ve 2. Ordularla 4. Ordu'dan (eski teşkilâtımıza göre) çağrılacak kuvvetlerin Trakya'ya ve 3. ve 5. Ordular kuvvetlerinin Makedonya'ya tahsisine karar verilmekte ve düşmanın büyük kısmına karşı savunulurken diğer cephede saldırılması gereği belirtilmekteydi.

Trakya cephesinden düşmanın saldırması durumunda Meriç hareket hattından batı-doğu ve Tunca havzasından kuzey-güney doğrultusunda ilerleyeceği, fakat küllî kuvvetlerin kuzeyden Istranca silsilesiyle Tunca-Meriç hattı arasından ilerleyerek ondan sonra İstanbul'a dönüp yön değiştireceği vasayılmaktaydı. Bunlar kabul olunduktan sonra, karşı önlem olmak üzere:

a) Üç nehrin ve birçok yollarla demiryolunun kesişme noktası olan Edirne'nin uzun bir kuşatmaya karşı koyabilecek bir şekilde kalıcı olarak;

b) Kuzeyden gelecek büyük bir ordunun Tunca-Meriç çizgisiyle Istranca arasından geçebileceği istikametlerin en doğusundakilerin birleşme noktaları olan Kırkkilise'nin de –Edirne'nin tahkimatının tamamlanmasından sonra– yine kalıcı hale getirilmek üzere şimdilik eski istihkâmlarının takviyesi sûretiyle geçici olarak;

c) Ordunun, sağ yanına dayanak noktası olabilmek için düşmanın sahra tahrip araçlarına bir hafta-on gün kadar karşı koyabilecek şekilde tahkimini;

d) Dimetoka'nın kuzeybatısında Orlu köyü civarında Meriç'ten başlayarak Dimetoka'nın batısında Kızıldeli Suyu'na bitişen bir mevziin ve Uzunköprü civarında Meriç'in oluşturduğu dirseğin batısında bulunan sırtların seferberlikle beraber çevre halkı ve istihkâm taburları aracılığıyla inşaatına girişilmek üzere şimdiden keşiflerinin hazırlanması tavsiye olunmakta, bunların inşaat ve hazırlanmaları için Askerî Şûrâ ile Harbiye Nezareti nezdinde müracaat ve sürekli takiplerde bulunulmaktaydı. Kendi özel bölümünde açıklandığı üzere, Edirne istihkâmlarının inşaatına da başlanmıştı. İşte Edirne'ye birinci, ikinci sınıftan birer redif tümeni ve bir Nizamiye Tugayı'ndan (eski teşkilâta göre) oluşan muhafızlarla Dimetoka'ya ve gerektiğinde sağ kanatla desteklenmek üzere Kırkkilise'ye de belirli miktarda muhafız tahsis olunduktan sonra ordunun geri kalan kuvvetlerinin bu üçgenin içinde toplanması uygun görülmekte ve teklif olunmaktaydı.

Kırcaali ve Rupcur'da hazar zamanında bulunan Nizamiye Alayı ile oradaki birinci ve ikinci sınıf redif ve müstahfazlar, başlangıçta bu araziyi koruyacaklar ve daha sonra alacakları emre göre hareket etmek üzere yerlerinde

kalacaklardı. Bu kuvvetler Akdeniz'e dayanacak, yani ihtiyaçlarını oradaki limanlardan alacak ve gerektiğinde o istikamete çekilerek donanmaya sığınabilecekti.

İstanbul'dan ve Anadolu'dan ilk gelecek askerden Vize-Pınarhisar hattında yancı olarak bir fırka ayrılacaktı. Şu halde düşman saldırısı bizim kuvvetimizin toplanmasına kadar gecikir veya kuzey ve batı grupları yaklaşık olarak birbirine eşit olacak şekilde iki kısma ayrılırsa –Edirne ile Dimetoka mevziine dayanan Meriç cephesi çok az kuvvetle uzun süre düşmanın büyük kuvvetleriyle yapacağı cephe saldırılarına karşı koyabileceğinden– Havza civarında yığılmış kuvvetlerimizle, kuzeyden inecek düşman üzerine saldırıya geçilecekti. Eğer düşman hesap ve tahmin ettiğimiz gibi, bizden önce yığınak yapar, saldırıya geçer ve Meriç sınırına yalnız Edirne'nin doğu cephesini ablukaya yetecek kuvvet ayırıp kalan bütün kuvvetleriyle kuzeyden saldırırsa, 2. Ordu'nun seyyar kuvvetleri kesin çarpışmaya girmeden düşmanın hareketi, düşmana üstün olması gereken süvarimizin yardım ve korumasıyla artçı savaşı vererek oyalamak üzere Babaeski, Alpullu civarında Telan Deresi gerisinde ve Dimetoka kuvvetleri Ergene'nin güneyinden Hayrabolu Deresi gerisinde Mandıra-Sinanlı civarındaki sırtlara çekilecek ve o zamana kadar yığılmış olacak kuvvetlerle bu mevzide düşmana karşı konulacak ve bütün kuvvetimizin yığılmasıyla birlikte saldırıya geçilecekti. Düşmanın toplanmasıyla ilgili hesaplar için güvenilir bazı esaslara sahip olunduysa da, bizim kendi askerimizin yığınak yapma süresi, Sultan Hamid döneminde yapılan bazı deneme seferberlikleriyle karışıklık yörelerinde yapılan sevkiyat esnasında tutulan cetvellere dayanılarak hesap edilmekte olup, bu ise genel ve ciddi bir yığınak için çok güvenli bir temel oluşturmayacağından, sonraları biraz daha geriye çekilinmesi düşünülmüş ve Topçu Korgenerali Şükrü Paşa'nın başkanlığında yaptırılan bir keşif çalışması sonucunda, Lüleburgaz mevziinin Alpullu mevziine üstünlüğü ortaya çıkmış olduğundan kesin çatışmanın burada kabulüne karar verilmiştir. Böylece bu mevzide Alpullu'daki bir savaştan ihtimal 1-2 fırka fazlasıyla ilk savunma savaşına başlanmış olacaktı. Bundan sonra zaruret halinde, Çorlu'nun batısında veya Ergene Vadisi arkasında bir mevziye kadar çekilmek ihtimali de gözden uzak tutulmamıştır.

***

İkinci proje Sırbiye ve Karadağ'a karşı yapılacak savaşa aitti. Sırbiye'ye karşı da gerek 3. Ordu, gerekse Trakya ve İstanbul'daki ordulardan alınacak kuvvetlerle kurulacak üçer fırkalı üç kolordudan (eski teşkilâta göre, şu halde her bir kolordu 49-50 tabur kuvvetinde küçük bir ordu demek olur) oluşan bir

birinci hat ordusunun Üsküp-Komanova ile Priştine-Geylan mıntıkalarında toplanması teklif olunmaktaydı. Büyük bir ihtimalle düşman tamamen toplanmamızdan önce Morova Vadisi'nden ilerlerse toplanma mıntıkasının Köprülü hizalarına kadar geri alınması, eğer sol yanımız üzerine saldırılırsa, bu yanın Kaçanik yönlerine doğru çekilmesi ve böylece savunma, hatta çekilme şeklinde başlayacak bir savaşta kuvvetlerimizin bütünüyle yığılmasından sonra düşmana üstün gelindiği takdirde duruma göre takibi, fakat sağ kanadımızla solu çevrilerek Sırbiye'ye geri çekilmenin engellenmesiyle Arnavutluk'a atılması genel düşüncesinin gözden uzak tutulmaması düşünülmekteydi. Eğer düşman bizim tam olarak toplanmamıza kadar ciddi bir saldırıda bulunmayıp büyük kısmıyla ülkesinde beklerse, aslî hareketin sol kanatla Priştine havalisinden Kurşunlu-Aleksnaç yönünde yapılması, fakat bu saldırıya başlanılıncaya kadar yığılacak diğer kuvvetlerden birer tümenin daha her kolordunun arkasından sevki tasarlanmakta ve uygun görülmekteydi. Gerçi Üsküp, Geylan ve Metroviçe'nin muhtelif derecelerde sağlamlaştırılması göz önünde bulundurulmuşsa da, mâli durumumuzun müsait olmaması yüzünden şimdilik bundan kaçınılmış, fakat Geylan mevkiiyle, özellikle Kaçanik Boğazı'nın hiç olmazsa seferberlik esnasında az-çok takviye edilmesi için keşif ve hazırlıklarda bulunulması göz önünde tutulmuştu.

Karadağ'a karşı da İşkodra ile Berane ve İpek taraflarında iki kolordu toplamak ve İşkodra'yı savunma durumuna koymak, fakat Sırp ve Karadağlıların ortak hücumlarıyla tehlike içine düşmemek için Yenipazar sancağındaki askerî mevkileri terk etmek hususu düşünülmüştü. İşkodra'nın tahkimi için keşifler yaptırılmış ve daha Yemen'e hareketimden önce inşaata başlamak için ilgili makamlardan izin ve kredi sağlanmıştı.

***

Üç numaralı proje yalnız Yunan'la savaş ihtimaline ait düşünceleri içermekteydi. Toplanma planı 1313 Teselya Savaşı'ndakinin hemen aynıdır. Yalnız Epir kıtasına büyük bir kuvvet ayrılmasına mecbur olmamak için Yanya'nın hazar zamanında –geçici olarak– tahkimi karar altına aldırılmış, keşifleri özel bir komisyon vasıtasıyla yaptırılmış ve başkanlıktan ayrılmamdan önce inşaata başlanmıştı.

***

Dört numaralı proje, birleşik küçük Slav hükümetleriyle olan bir savaşa ait düşünce ve tertibatı içermektedir. Bulgaristan, Sırbiye ve Karadağ'ın ortaklaşa olarak aleyhimizde savaşa kalkışmaları durumunda ordularının dağılma ve toplanması için aşağıdaki üç ihtimal göz önüne alınmıştı:

Birincisi: Müttefik devletlerin üstünlükleri halinde fethedilmiş toprakların aralarında bölüşülmesi için önceden uyuşmaları ve dolayısıyla savaş sırasında siyasi düşüncelerden tamamen soyutlanarak düşüncelerini yalnızca zafer kazanmaya hasretmeleri büyük bir ihtimalle akla geldiği için, Bulgarların bütün kuvvetlerini Trakya cephesine yığarak can evimizden vurmak üzere İstanbul'a yürümeleri;

İkincisi: Bizim Makedonya'da, her ne kadar savaş kabiliyetleri muhtelifse de, 300 tabura yakın bir kuvvet toplayabileceğimize ve Sırbiye ile Karadağ'ın toptan ancak 200 tabur seferber edebileceklerine dayanarak bir saldırı savaşında başarılı olabilmeleri şüpheli görüldüğü için Bulgarların da üç tümenle Makedonya'daki istilâ savaşına katılmaları;

Üçüncüsü: Makedonya'nın istilâ işini bir an önce tamamladıktan sonra yine ortaklaşa İstanbul'a saldırmak ve hücum etmek üzere Bulgarların savunma yolunu seçecekleri Trakya Cephesi'ne üçte bir kuvvetlerini ayırmaları ve üçte iki kuvvetlerini Makedonya Cephesi'ne yığmalarıdır.

Bu üç ihtimale göre de askerimizin Trakya ve Makedonya'ya dağıtılmasında birinci plandan geri dönülmeyip Trakya'daki askerimizin toplanması da ikinci ve üçüncü ihtimallere göre değiştirilmeyecekti. Yalnız en kuvvetli görülen birinci ihtimalde, artık Edirne ile Kırkkilise arasından karşı saldırı şıkkı muhtemel ve kabule şayan görülmemekle birlikte Lüleburgaz mevziinde de kesin bir savaşa girişilmeyerek Çorlu mevziine kadar çekilmek lüzumu gösterilmekteydi. Çorlu'da bir savaş, Lüleburgaz'dan en az üç dört gün sonra meydana gelip, halbuki İstanbul'dan trenle ve Tekfur Dağı'ndan denizden günde en az on ilâ on beş tabur veya on ilâ bin ikmal eriyle bir topçu alayı ulaşabileceğine göre, kazanılan bu üç-dört gün içinde otuz-kırk tabur ve üç-dört topçu alayı civarında fazla kuvvetimiz ulaşmış olacağından ve mevzii de hayli sağlamlaştırılmış bulunacağından düşmanın bütün kuvvetini bu cepheye göndermekle elde etmiş olacağı sayı üstünlüğü karşılanmış olurdu. İşte bu sûretle bir savunma savaşında üstünlük sağlandıktan sonra savaşı bir zaferle sonuçlandırmak için peyderpey ulaşacak imdat kuvvetleriyle düşmana bir karşı saldırı düzenlenerek imhası yönüne gidilmesi kesindi. Yalnızca bir cephe saldırısı ise, böyle etkili bir sonuç veremeyeceğinden Tekfur Dağı'nın önüne bir köprübaşı istihkâm muhiti yapılması ve böylece düşmanın birbirine dikey olan Çorlu ve Tekfur Dağı mevzilerinden oluşan stratejik bir makas içine alınması, yan ve arkalarının Bolayır'dan taarruz ve denizden sevkiyatla tehdidi de dikkatlere sunulmaktaydı.

Makedonya yönündeyse Cuma, İştip, Üsküp, Priştine ve İpek yönlerinde bu mevziler ve çevrelerindeki mevcut nizamiye askerleriyle aynı havaliden çıkacak esas ve ikinci sınıf redif kıtalarından perdeler meydana getirildikten sonra Pirlepe, Manastır havalisinde elli tabur dolaylarında (yeni teşkilâta göre bir nizamiye, bir redif kolordusu, yani altmış tabur olması gerekirdi) bir ihtiyat kuvveti yığılması ve duruma göre bu kuvvetin gerekli yönlere sevkiyle muhtelif düşman kuvvetlerinin birer birer uzaklaştırılmasına çalışılması tasarlanmıştı. Buna imkân bulunamaz veya Bulgarlar kuvvetlerinin üçte ikisini Makedonya'ya sevk ederlerse, ordunun kesin bir savaş vermeyerek küçük savaşla düşmanı yıpratacak şekilde yavaş yavaş Arnavutluk'a doğru çekilerek Trakya'da kesin bir sonuç elde edinceye kadar, orada mukavemeti uzatmak düşünülmüştü. Düşmanla daima teması koruması ve bizim doğu ordumuzun saldırıya kalkıp üstünlük kazanmasıyla Makedonya'dan Bulgaristan'a düşman askerleri sevkine kalkışıldığı takdirde şiddetle karşı-taarruza geçilmesi teklif edilmişti.

***

Beşinci proje bütün Balkan hükümetlerinin aleyhimize ayaklanması ihtimaline karşı düzenlenmişti:

Bu takdirde Makedonya'da düşman tarafına Yunan ordusu, yani 80 tabur ve 200 top daha eklenecek, halbuki 3. Ordu'nun İzmir'den gelecek bir redif kolordusuyla Suriye'den çağrılacak nizamiye ve redif kuvvetleri denizden gönderilemeyeceğinden bizim kuvvetimizden altmış yetmiş tabur ve 90 top azalacak, Rumeli'deki nizamiye kıtaları da bir hayli ikmal erlerini alamayacaktı. Şu halde Bulgarların bütün kuvvetleriyle İstanbul yönüne yürümelerinde şüphe olmayıp belki müttefiklerinden yardım kuvvetleri bile almaları güçlü ihtimallerdendi. Dolayısıyla dördüncü projedeki birinci ihtimale karşı düşünüldüğü üzere Saray-Çorlu, Tekfur Dağı hattına çekilmek, Makedonya'ya gönderilemeyecek olan İzmir redifleriyle Suriye'den tahsis olunan kuvvetleri ve denize istinat edemeyecek olan Kırcaali müfrezesini buraya çekmek ve savunmaya dayalı bir savaşta üstün gelindikten ve yeterli kuvvet yığıldıktan sonra taarruza geçmek tavsiye edilmekteydi. Makedonya cephesinde Teselya sınırına da bir gözcü kuvveti bırakılması, Epir'de tahkimatına başlanmış olan Yanya'nın savunmasına özen gösterilmesi, fakat yine Manastır havalisinde her ihtimale karşı bir ihtiyat kuvveti yığılması üzerinde durulmaktaydı. Bununla birlikte çeşitli sınırlardaki gözcü kuvvetleri vesairenin yalnız başına yok ettirilmemesi için çalışılması, birbirinden ayrı şekilde ilerlemesi doğal olan düşmanların ayrı ayrı tepelenmesi, kumandanın hüküm ve kararına bırakılmakla birlikte kuvvetli bir zafer ihtimali görülmeden ordunun tehlikeye sokulmaması ve çete sava-

şıyla Arnavutluk'a sığınma konusuna önem verilmesi özellikle zikredilmekte ve hatırlatılmaktaydı.

Bu açıklamalar planların yalnızca ana çizgileriydi. Yazdığım lâyihaların asılları daha geniş ve delillere dayalıydı. Ondan başka orduları, müfrezeleri, müstahkem mevkilerin muhafızlarım teşkil edecek kuvvetlerin sayı ve numaraları, seferber edilecek redif kıtaları komutanlarının isimleri tamamen belirlenmiş, ayrıca toplanma cetvelleriyle kıtaların sevk cetvelleri, toplanma esnasında iâşe şekilleri ve daha başka bir hayli ayrıntıları içine alan lâyihalar üçüncü şube tarafından hazırlanmıştı. Özet olarak, ordunun Arnavutluk'a sığınmak zorunda kalacağı ihtimaline karşı o bölgede silahlar ve erzak depolarının yerleri de belirlenmiş, hatta buralara derhal yeterli erzak toplanması ve hemen yerine yenisi konulmak üzere bir miktarının harcanması sûretiyle bozulmaktan korunması konusu teklif edilmişti. Bizim devlet adamlarımızca böyle uzun düşünceler gerçekte cinnet sayılıyorsa da, ben yine ısrardan geri durmadım. Fakat ne çare ki, hükümetin Arnavutluk siyaseti bütün bu düşünce ve hazırlıkları suya düşürdü.

Genelkurmay Başkanlığı'na tayin olunduğum zaman, plan adına hiçbir şeye rastlayamamıştım. Çünkü böyle şeyler sarayda Yüksek Askerî Komisyon ile Maiyyet-i Seniyye Kurmaylığı'nda bulunurdu. Sonraları küçük devletlerle yalnız başına savaşa dair kaleme alınmış Vükelâ Meclisi mazbatalarına benzer bazı yazılmış kâğıtlar ele geçtiyse de, bunlardan yalnız Yunan aleyhinde harekâtla ilgili olanlar imkân ölçüsünde korunmuş, diğerlerinin ise değil yalnız şekil ve ayrıntıları, ana hatları bile tarafımdan değiştirilmiş ve başka şekle sokulmuştu.

3. Ordu'nun Bulgaristan'a karşı toplanması konusunda Mahmut Şevket Paşa ile anlaşamadığımızdan, Goltz Paşa'nın 1325/1909 yılı yazında İstanbul'a geldiği sırada Mahmut Şevket Paşa 1 ve 3 numaralı projeleri ona göstertti. Kendisinin yazıp bıraktığı bazı eserlerle uyuşmamasına rağmen, Goltz Paşa bunları tasdik ve takdir ederek beni yüzüme karşı ve arkamdan övdü. 4 ve 5. projeler de, 2. ve 3. Ordu Kumandanları Abdullah ve Hâdi Paşalarla kurmayları İstanbul'a davet edilerek birlikte incelenmiş ve görüş birliğine varılmıştı.

Projelerimde ilk olarak epeyce arazinin düşman istilâsına terk edilmesi gibi bir sakınca göze çarpar. Fakat bu durum bizim coğrafi konumumuzla arazimizin genişliğine oranla nüfusumuzun azlığı ve yollarımızla nakliye araçlarımızın seyrekliği gibi nedenlerden dolayı, acı bir zorunluluk hükmündedir. Düşmanlarımız bizden önce seferber olur ve kuvvetlerini sınırda toplayıp yığabilirler. Öyleyse biz bir karış arazi vermemek için seferberliğini tamamlayamayan birkaç kolordu ile fedakârca bir mukavemette bulunur, hele saldırıya

da cesaret edersek kısım kısım olarak ordumuzun dağılmasına meydan verir, bu sûretle topraklarımızı kısmen değil, bütünüyle ayaklar altında çiğnetir, fazla olarak birçok ağır şartlara da baş eğmek zorunda kalırdık. Birtakım demagoji cümlelerin ve vatanperverlik gösterişçilerine uyarak böyle bir hale bile bile rıza göstermek yalnız zayıflık değil, belki alçaklık olurdu. Bunun için Genelkurmay Başkanlığı'ndayken bu gerçekleri ileri sürerek kamuoyunu böyle bir kötü başlangıca, yani geri çekilme savaşma alıştırmaya çalıştım. Teselya Savaşı'yla ilgili olarak askerî kulüpte verdiğim bir konferansta -ki daha sonra basılarak yayınlanmıştı- bu hususu söz konusu ederek şu cümleleri söylemiştim, "Savaş, milletlerin hayatında bir bunalımdır, vatanın bedenine ansızın bulaşmış bir hastalıktır. Sevdiğiniz bir hastayı tedavi için doktorlar, bazı acı ilaçlar kullanılmasına, can yakıcı ve bıktırıcı tedavi tarzına gerek duyabilirler. Eğer şefkat sevkiyle uygunluk göstermez, sevgili hastanızın bir süre için biraz daha fazla acı çekmesine razı olmazsanız, ölümüne neden olursunuz. Bunun gibi savaş hastalığı da birtakım acı vasıtaların seçilmesiyle tedavi olunur. Bunlara razı olmak gerekir. Savaşta asıl olan galibiyettir. Dolayısıyla hep bu düşünceye hizmet edilir. Arazi terki gibi şeyler, asıl amacı elde etmeye hizmet eden ayrıntılardır. Sonunda bir kumandan gerektiği takdirde bir miktar araziyi boş bırakır, terk ederse böyle bir kumandanın güvensiz bir kimse olduğu düşünülmemelidir."

Bunun gibi Genelkurmay Dairesi'nde 1326 yılı başlarında yapılan büyük bir savaş tatbikatında aynı düşünce izlendiği gibi, geri çekilme savaşıyla başlayan birtakım varsayımlara dayalı olarak harita ve arazi üzerinde bir hayli problemler de verilmişti. Bu sûretlerle kurmay heyetinde pek çok kimse doğru görüp doğru düşünüyordu. Fakat ben Yemen'e gittikten sonra bazı aşırıların düşünceleri üstün gelmiş, birçok gazetelerin övünmeleri, bu oranda *Top, Silah* gibi gazetelerin akılsızca atıp tutmaları, yalnız gençlerimizi ve halkı heyecanlandırmakla kalmayıp her ne hikmetse mâkul kimselerin de akıllarını çelmiştir. Bu durum, hatta Genelkurmay Başkanlığı'nın bazı şube ve kısım âmirlerine bile sirayet ederek Harekât Şubesi Başkanı Ziya Paşa, hatta bizzat Genelkurmay Başkanı Vekili Hâdi Paşa'nın muhalefet ve karşı koymasına rağmen, Nâzım Paşa'nın saplantısı ağır basmış ve sonunda başımıza bu musibetler gelmiştir.

Savaşla ilgili olaylara çevrilecek ilk bakışta görülüyor ki, düşmanın hareket şekli benim dört ve beş numaralı projelerdeki varsayımlarımın aynıdır. Yani Bulgarlar bütün kuvvetleriyle (gerçi Bulgarlar Makedonya'da bir miktar kuvvet bıraktılarsa da, onun yerine Sırplardan aynı miktardan fazla bir kuvvet Trakya'ya gelmiştir) Trakya'dan ve bu kuvvetin büyük kısmıyla kuzeyden saldırdılar. Fakat buna rağmen bizim Başkumandan Vekâleti, görevli olan

Genelkurmay Başkanlığı'nın resmî planı demek olan bizim projeyi hükümden kaldırdı ve ısrarlı emirleriyle Doğu Ordusu kumandanını 22 Ekim tarihinde Kırkkilise havalisinde dört kolordu, yani 70.000 tüfek mevcudunda 110 tabur piyade ve 264 toptan ibaret bir kuvvetle düşmanın büyük kısmına, yani en az 110.000 tüfek mevcudunda 116 tabur ve 288 sahra, 48 dağ ve 48 ağır, toplam 384 toptan ibaret birinci ve ikinci ordularına taarruz zorunda bıraktı. Büyük bir istekle aç, yorgun bir halde ileriye saldırılan bu ordu, ihtimal daha düşmanın bütün kuvvetiyle temasa bile gelmeden, iki gün içinde mağlup ve perişan oldu. Bununla birlikte geri çekilen askerimiz büyük bir zorlukla Lüleburgaz mevziinde toplanarak 29'unda, yani Kırkkilise Savaşı'ndan altı gün sonra bir savunma savaşı verdik. O zaman kuvvetimize kısmen iki redif kolordusu, yani yaklaşık olarak 30.000 piyade, 70 kadar mantel topu daha eklenmişti. Fakat eski kuvvetin önemli bir bölümü Kırkkilise yenilgisinde kaybolmuş, moral ise kumandanlarda bile sarsılmış olduğundan, ayrıntılarını konudan uzak gördüğüm bu savaşta sol kanadın geri çekilmesi dolayısıyla, iki gün içinde ordumuz yenilmiş ve toplarının büyük bölümünü bırakarak ancak Çatalca'da toplanabilecek şekilde panik halinde geri çekilmiş, daha doğrusu kaçmıştır.

Şimdi dikkatli olarak inceleyelim. Eğer Genelkurmay Başkanlığı'nın projesi uygulamaya konulup kesin çarpışma Ergene veya Çorlu Suyu arkasında Saray-Çorlu ve Tekfur Dağı mevzilerinde kabul olunsaydı, ilk çarpışma ancak 31 Ekim'de meydana gelecekti. Bu tarihte bizim kuvvetimiz 100.000 silahlı eri aşkın 150 taburla, 100'ü mantel olmak üzere 366 sahra ve bir hayli dağ topuyla 12 santimetrelik obüsten meydana gelecekti. Ondan başka, cepheye gelen kuvvetlerin büyük kısmı dinlenmiş, mevzilerine yerleşmiş, iâşesi sağlanmış ve her bir kıta kendisine ayrılan mevziyi tahkim etmiş, düşmanın piyadesinden ise, seferin zorluklarından dolayı ihtimal beş-on bin er eksilmiş olacaktı.

Ordumuzun yarısı kaybolduğu, kalanının da morali bütünüyle yok edildiği, Bulgarların morali ise birçok galibiyetlerle yükseldiği halde, Çatalca'ya yapılan saldırılar sonuçsuz kaldığına göre, Çorlu'da bizim hemen eşit miktarda dinlenmiş, beslenmiş, siperlerini hazırlamış askerimizin, yorgun düşmanın hücumlarına karşı koyabileceğini çok büyük bir ihtimalle, belki kesinlikle kabul etmek gerekir. Bizim ordumuz, hatta bunun muvazzaf ve redifleri değil, müstahfazları bile savunma savaşlarında harikalar göstermiştir (Plevne, Zivin).[29] Bundan sonra ise her gün bizim ordumuz artacak ve üstün gelecekti.

---

29 Gazi Osman Paşa'nın müdafaası ile Kars ve Erzurum arasında bulunan Zivin'de (20 Haziran 1877) Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın General Turgugasov'a karşı galip gelmesi, redif ve müstahfazlarla (yedek kıtalarla) olmuştur. (Yay. Notu)

İstanbul'dan günde on iki tren hareket ettirilecek şekilde lokomotif, vagon gibi hareketli malzemesiyle makas, rampa vesaire gibi araçlarının tamamlanmasını daha Genelkurmay Başkanlığı'mın ilk günlerinde Şark Demiryolları Kumpanyası'na taahhüt ettirmiştim. Halbuki mesafe kısaldıkça trenin nakliye imkânı artabilir. Fakat farz edelim ki, günde yalnız on tren hareket ettirilsin. Bir tren ağırlığıyla birlikte bir tabur veya dört toplu bir batarya veyahut 1500'ü aşkın ikmal eri nakledeceğine ve Tekfur Dağı'na da deniz yoluyla buna yakın bir kuvvet gönderilebileceğine göre bir savunma savaşıyla yıpratılmış olacak düşmana birkaç gün sonra büyük bir üstünlükle karşı saldırıda bulunulması mümkün olacaktı.

Bizim planımıza göre bu savaş alanına, çevre dairelerden gelecek dört nizamiye ve dört redif kolordusundan başka, Doğu Anadolu'dan da bir nizamiye ve bir redif kolordusu (yeni teşkilât), İzmir tarafından Makedonya'ya ayrılmışken Yunan'ın işe karışmasıyla gönderilemeyecek olan bir redif kolordusu ve ikmal erleri, Suriye'den bir Nizamiye Tümeni'yle bir nişancı alayı, bir redif kolordusu ve çeşitli ordu dairelerinden on Hamidiye Süvari Alayı çağrılacaktı. Şu halde Trakya cephesinde yeni ordu teşkilâtımıza göre 178 nizamiye (2 alayı Yemen'de) 189 esas redif (2 alayı Yemen'de) ve 40 ilâve taburu ve yarı yarıya seri ateşli ve mantel olmak üzere 750'den fazla sahra, 60'ı aşkın dağ (3 bataryası Yemen'de) 60 tane 12 santimetrelik adi obüs topundan ve beş-on bin atlıdan oluşan bir kuvvet yağılmış olacaktı. İşte bu mevzide düşman yenildikten ve geri çekilmek zorunda bırakıldıktan ve Osmanlı ordusu üstünlük ve zafer sevinciyle en azından 350 tabur ile 800'ü aşkın topla savaş ilanından en çok altı-yedi hafta sonra Bulgar sınırını aşabilecekti. Bu orduyu peyderpey diğer kuvvetler de takip edebilirdi.

Batı cephesine gelince: Orada savaş olayları bize müsait olmayan bir şekil ve sûrette yüz gösterdiği takdirde bile, benim düşünceme göre bu tarihlerde bütün Makedonya ve Batı Trakya ile Yenipazar sancağı ve Yanya sancağının bir kısmı kaybedilmiş bulunursa da, Arnavutluk'ta topuyla, silahıyla istihkâm içinde bulunan bir orduya dayanan yarım milyonu aşkın ahali, çoluğuyla çocuğuyla istilâcılara karşı boğuşacak ve İşkodra ile Yanya gibi iki kalede karşı koymaya devam edecek, Sırpların Bulgar ordusuna yardım için kuvvet ayırıp sevk etmeye kalkışmalarıyla birlikte derhal Osmanlı ordusuyla Arnavut ahali geri kalanlara taarruz ederek çekilenlerin peşine düşecekti. İşte bu duruma göre hangi taraf galip sayılabilir?

Gerçekte bu sûretle işin başında büyük bir arazi parçası ayak altına alınacak, fakat üstünlük kazanıldıktan sonra yine ele geçirilebilecek, ihtimal barış

kararlarıyla kayıplar kısmen olsun onarılacak, milletin namusu korunacak ve devletin şerefi yüceltilmiş olacaktı. Fakat bir karış toprağımızı çiğnetmek istemeyen sahte kabadayıların boş tedbirleriyle önce ve sonra daha çok yerler çiğnendikten başka, Osmanlı topluluğundan da büsbütün ayrıldı. Silahlar ve savaş malzemelerimiz düşman eline geçti. Birçok asker şehit ve esir, nice kadın ve çocuk şehvet ve zalimce şiddetlere oyuncak ve kurban oldu. Milletin namusu ve devletin haysiyeti de heder edildi. "Mislü hâza yezûbü'l-kalbü min kemed. İn kâne fi'l-kalbi İslâmün ve imân."[30]

Bedbaht ona derler ki, elinde cühelânın
Kahrolmak için kesb-i kemal ve hüner eyler

diyen şairin tasvir ettiği bedbahtlık ve kahrolmuşluk, benim görev sürem boyunca hasetçi cahiller elinden çektiklerime oranla hiçtir. Çünkü bunlar yalnız bir şahsa ait değil, daha genel ve kapsamlıdır.

Batı ordusunca da genelkurmayın malı demek olan projem pek çok tahrifata uğradı. Bu projede önce Manastır havalisinde yığılması teklif olunan ihtiyat kuvveti kurulmadı. Kuvvetin büyük kısmı Vardar ordusu adıyla Korgeneral Zeki Paşa kumandasında Sırbiye'ye karşı yığıldı. Bu ordunun çarpışma sırasında kuvveti 5, 6, 7. nizamiye kolordularıyla bazı redif kıtalarından toplam olarak 80.000 kadar piyade ve 192 toptan ibaretti. Fakat Yenipazar sancağına bir kısım asker ayrılmış olduğundan piyade 70.000 kadar eri aşamaz ki, şu halde Vardar ordusu, 140.000 tüfek ve 390 toptan ibaret olan Sırp ordusunun yarısı dolaylarındaydı. İşte kuvvetler arasındaki bu oransızlığa rağmen Vardar ordusu kumandanı, ya aldığı emre uyarak veya kendi kararıyla Sırpların 75.000 piyade ve 232 top kuvvetindeki birinci merkez ordusuna saldırmaya karar verdi. Önündeki düşmanla uğraşmak için kesin bir emir alıp da geriden bir ümit ve dayanak beklemeyen bir kumandan düşmanın dağınıklığından yararlanmak için böyle mütevekkil bir cesaretle kurtuluş çaresi arayabilir. Dolayısıyla bu karar Vardar Ordusu Kumandanlığı'nca alınmışsa, bu bakımdan mazur görülebilir. Gerçi düşmanın birinci merkez ordusu yalnız olarak da piyade ve topçu bakımından bizden güçlü olsa da, sınırdaki dağlık arazinin geçilmesi sırasında genişliğine ve derinliğine dağılmış bir halde bulunacağından, tarihteki benzerlerine göre az-çok bir üstünlük ümit edilebilirdi. Ancak Transval ve Japonya savaşlarından beri iyice anlaşılmıştı ki, yeni silahlar karşısında az zamanda kesin savaşlar kazanılamıyor. Bizim bu saldırımız –ki bütünüyle cephe hücumundan ibaret olacaktı– başarılı bile olsa, merkez ordusunu kısa

30 İçinde bir parça İslâm ve iman olan kalb, bu durum karşısında üzüntüden erir biterdi. (Yay. notu)

zamanda yenilgiye uğratamayacak, o zamana kadar yandaki 2. ve 3. Ordular yanlarımızı çevirebilecekti. Halbuki stratejik kuşatmaların kesin sonuçlar verdiği açıkça bilinen gerçeklerdendir.

Ustruma hareket sınırı üzerinde Ali Nâdir Paşa kumandasında nizamiye ve rediften meydana gelen 18.000 piyade ile 72 toptan ibaret bir karışık kolordu bırakılmıştı. Bu kuvvet düşman tarafından ihmal olunsa bile, Bulgaristan'a saldırabilmek gücünden, aksine üstün kuvvetler tarafından hücuma maruz olduğu halde dayanacak bir müstahkem sığınaktan mahrum olduğundan, düşman donanmasının hâkim olduğu denize doğru atılarak imha veya teslime zorlanacağı açık olarak bilinen durumlardandı. Bu durum ve ihtimal karşısında Ali Nâdir Paşa, işin vahameti ortaya çıkınca batıya yön değiştirerek Bleş Dağları civarından Vardar havzasına iner, oradan icabına göre ya Vardar ordusu veya Hasan Paşa Kolordusu'na katılır ve hiç olmazsa Manastır Savaşı'na iştirak edebilirdi. Fakat bu zât kendiliğinden böyle kararlar alacak yaratılışta değildi. Sonunda o da şiddetli bir takibe uğramadan Selanik'e gelip teslim olmak zorunda kaldı.

Teselya sınırına da Korgeneral Hasan Paşa kumandasında nizamiye ve rediften oluşan 18.000 piyade ve 72 top kuvvetinde bir kolordu düzenlendi. Bunun karşısında Yunan'ın nizamiye olarak 44.000 piyade, 100 kadar sahra ve 48 dağ topu ile 12-18 kıta 12 santimetrelik obüsten ve 10 bölük bağımsız süvariden oluşan Veliahd Prens Konstantin ordusu bulunuyor, bunu da yirmi bini aşkın bir redif kuvveti izliyordu. Böyle büyük bir kuvvete karşı zayıf perde hatları kurulabilirdi; fakat bu hattın gerisinde sığınılacak bir yer bulunması ya da bir ihtiyat kuvvetinin vaktinde yetişerek dengeyi sağlaması ve takipçileri uzaklaştırmasının kararlaştırılmış olması şartıyla. Aksi halde böylesine zayıf bir kuvvetin faydası yoktur ve sonu elimdir. İşte hiçbir dayanak noktası olmayan Hasan Paşa kuvvetinin bu üstünlüğe karşı geri çekilmekten başka çaresi olamazdı. Fakat çekilmek için de güvenilir bir istikamet gerek. Halbuki kendisine çekilme yönü olarak, karadan tamamen açık ve savunmasız olan Selanik şehri gösterilmişti. Anlaşılan bu yoldaki tehlikeleri anlayan Hasan Paşa selâmeti bir mucizede arayarak birkaç yerde çarpışmayı kabul etti ve doğal olarak hepsinde de yenildi. Gerçi Ali Nâdir Paşa ile birleşerek Yunanlılarla Bulgarlara, iç hatların kullanılmasıyla ayrı ayrı hücum etmek gibi bazı manevralar hatıra gelebilir. Fakat aslında Yunan kuvveti her iki paşanın toplam kuvvetine üstün olduğundan buna maddi imkân olmadığı gibi, bizim uzun yıllardan, belki iki-üç asırdan beri terk edilmiş olan ordumuz bir-iki yıl içinde böyle manevralar yapılmasına manen ve maddeten kabiliyet gösterememiş ve

gösteremezdi. Dolayısıyla bu kuvvet Serfiçe'nin güneyinde ve Laholivatya'da, bu şehrin kuzeyinde Keçiler mevzilerinde ve nihayet Ali Nâdir Paşa kuvvetinin bir kısmıyla Vardar Yenicesi'nde yenildikten sonra, faydasız olarak Selanik'in tahribine meydan verilmemek için teslim olmaya karar verdi. Yunanlılar kuzeyden ilerleyen Bulgarlardan önce Selanik'e girmek için teslim şartlarında çok cömert davrandılarsa da sözlerini yerine getirmediler.

Hasan Paşa'nın bu kararı kaçınılmazdı. Çünkü bir kere Selanik yönünü tuttuktan sonra, artık kendisine hiçbir sığınma ve kaçma yeri kalmamıştı. Bir gün daha beklese, kuzeyden ve kuzeydoğudan ilerleyen Sırp ve Bulgarların da saldırısına uğrayacaktı. Fakat kendilerinden az çok şüphesi olanlar genel düşmanlığı başka odaklarda yoğunlaştırıp nefislerini kurtarmak için yaptıkları propagandalarla aleyhinde öylesine galeyan meydana getirdiler ki, biçare ihtiyar kendi isteğiyle memleketi terk ederek ve altmış-yetmiş yılda kazandığı değer ve şerefini kaybetmiş halde vatanından uzak olarak vefat etti.

Vardar ordusu, Komanova Savaşı adını alan ve iki gün devam eden ilk çarpışmada yenilerek Manastır yönüne çekilmeye başlamıştı. Fakat kıtalar dağılmış, birtakım subaylar görevini terk ederek Selanik'e sıvışıp alışageldikleri zevk ve safa âlemine dalmış (bu gibilerin, en yaygaracı, en propagandacı güruhundan olduklarına şüphe edilmemelidir), hatta 6. Kolordu kumandanı bile bir aralık kolordusunun takip ettiği yönden başka bir yoldan Manastır'a gitmiş ve genel kuvvet ise yarısından azma, 39.000 ere düşmüştü. Sırplılar yaklaşık olarak 70.000 muharip mevcudunda 85 tabur, 35 süvari bölüğü ve 47 batarya ile takibe başladılar. Fakat arazinin zorluğu dolayısıyla hareketleri çok ağırdı. Bundan yararlanan Osmanlı ordusu Manastır'ın kuzeydoğusundaki mevziyi sağlamlaştırdı ve bu arada Cavit Paşa komutasında gönderilen bir kuvvet de Yunan'ın bir müfrezesini Süroviç'te vurup uzaklaştırarak ordunun yan ve arkasını emniyete alabildi. Ancak Manastır mevziinin mevcuda göre genişliğiyle iki taraf kuvvetleri arasındaki büyük farklılık sebebiyle 15'ten 17 Kasım'a kadar uzayan savaşta üstünlük düşman tarafında kaldığından, ordu, işin sonunda Arnavutluk'a sığınmak zorunda kaldı. Fakat bu esnada ordunun kolu kanadı kırılmış, piyadenin önemli bir bölümü (iki savaştaki kayıplar, kaçanlar dışında 25.000'den fazladır), topçunun büyük kısmı (iki savaşta 157 top düşmana kaptırılmış, birçoğu da yollarda bırakılmıştır) kayıptı, tabiatıyla askerin morali de oldukça bozulmuştu. Böyle bir ordu, gittiği yerlere gayret ve kahramanlık değil, üzüntü ve korku götürür. (Vardar ordusunun iki savaşta ve geri çekilme sırasındaki büyük kayıplarından başka 36.000 piyade ve 124 top kuvvetinde Hasan ve Ali Nâdir Paşa orduları da bütünüyle mahvolmuş-

tu). Eğer genelkurmayın planı uygulansa ve seferberliğe özen gösterilseydi, ordumuz Arnavutluk'a –bütün savaşlar sırasında Kosova ile İşkodra arasında başıboş dolaşan Mahmut Hayret Paşa kuvvetiyle birlikte– en azından 170.000 tüfek kuvvetinde 220 tabur ve 370 kadar topla girecek (düşmanların bütün piyade kuvveti 280.000 dolaylarında olup, bunun 80.000'i Yanya ve İşkodra kuşatmasıyla ulaşma hatlarının korunmasına terk olunursa Arnavutluk'a en çok 200.000 piyade ve ancak 400 kadar topla saldırabilirlerdi) ve ahalinin desteğiyle yürütülen bir çete savaşıyla sonuna kadar Arnavutluk'u savunabilecek, ilk fırsatta da bir çıkış yaparak vatanın hepsini kurtarmaya ve geri almaya muktedir olacaktı. Birçok tarihî örnek bu ümidi destekler. Buna karşılık denilebilir ki, Arnavutlar da bize karşı isyankârdı. İki taraftan, hatta çeşitli taraflardan Arnavutluk meselesinin ortaya çıkmasına sebep olanların hepsine lanet! Fakat savaşın başlarında Hayret Paşa kuvveti Arnavutluk'ta aşağı yukarı dolaşıp dururken bir düşmanlıkla karşılaşmadı. İşkodra'yı bütün savaş süresince on ay savunan kuvvetin büyük bölümü Arnavut'tu. Yanya'da bile bir hayli Arnavut taburları Türk vatandaşlarıyla yan yana Osmanlı menfaati için çarpıştı. Sonunda bütün ordu yenilmiş ve perişan bir halde en ayrılıkçı sanılan Güney Arnavutluk'a girdiği zaman, kimse en küçük bir muhalefette bulunmadı. Bu perişan durumumuza rağmen orduya gönüllü müfrezeler katıldı. Dolayısıyla eğer zamanında bu projeler kabul edilip kamuoyu buna hazırlansaydı, şüphesiz bütün halk savunmaya katılırdı. Osmanlılık ve diyanet bütünlüğü düşüncesi, dış saldırılar esnasında daima ırk anlaşmazlıklarına üstün gelmiş ve her türlü eski olay ve etkileri unutturmuştur. Delil aranılırsa işte Yemen, işte Dersim!

Her neyse, herhangi bir sebeple Arnavutluk'a çekilmemek Başkumandanlık Vekâleti veya Batı Cepheleri Kumandanlığı'nca kararlaştırıldığı ve benim düşündüğüm gibi, fırsat çıkmasını beklemek üzere bir ihtiyat kuvveti kurulmasından kaçınıldığı takdirde, işin başında düşmanların en kuvvetlisi olan Sırplılar aleyhine kuvvetli bir ordu yığılmasına girişmek, belki azimkârca bir karar olarak kabul edilebilir. Fakat o durumda Mahmut Hayret Paşa kuvvetiyle Ustruma kolordusunun tamamını ve hatta Teselya sınırında terk edilen kuvvetin de hiç olmazsa yarısını Vardar ordusuna katarak Komanova bölgesine 125.000 silahlı er, 350'ye yakın top yığınağı ve gereken dağ geçitlerinde vaktiyle gerekli tahkimat inşa ederek ve savunmaları için uygun kuvvette müfrezeler ayırarak çeşitli istilâ kuvvetlerinin birlikte hareket etmelerini engellemeye çalışmak mümkündü. Ayrıca sınır civarındaki ahalinin yaşlı, çocuk ve kadın olanlarını geriye çekerek eli silah tutanlarının çete savaşıyla düşmanı taciz etmek ve hareketlerini geciktirmeleri yolunda vasıta ve sebepler hazırlamak ve ondan sonra büyük

kısımla düşmanın merkez ordusuna hücum etmek, belki fayda sağlayabilirdi. Bununla birlikte bunda da, ihtimal başarı çok büyük değildi. Çünkü böyle bir manevrayla düşmanın sayısal üstünlüğünü karşılamak için askerimizin talimli olması ve savaş deneyiminin bulunması elzemdi. Fakat ne yazık ki, bizim ordumuz çoktan beri terk ve ihmal edilmiş olduğu gibi, Meşrutiyet'ten beri teorik ve pratik olarak talim ve terbiyesi konusundaki çalışmanın meyve verebilmesi için zaman kazanılamadan iç ve dış savaş belalarını davet ettiğimiz için, ordumuz üstün gelmenin bu en önemli şartından da mahrumdu.

Balkan Savaşı'ndan önce iş başında olsam veyahut söz dinletecek bir durum ve halde bulunsaydım, savaşın engellenmesi için şüphesiz elimden geldiği kadar çaba harcardım. Çünkü ordunun daha hakkıyla hazır bulunmadığı ortada, halbuki zamanla nicelik, nitelik, düşünce ve maddi bakımdan düzeltilmesine ve ikmaline ümidimiz varken sabırlı ve ihtiyatlı hareket etmeyi seçmek akıl ve hikmet gereğiydi. Bununla birlikte fazla geçmiş zamanlara bakmaya gerek kalmadan 77 savaşından beri askerî tarihimiz gözden geçirilerek askerimizin belirli özellikleri göz önüne alınır ve eski düşüncelerim iyice incelenirse bu savaştaki olayların ışığı altında, planlarımın izlenmesi durumunda üstünlüğümüzün hiç olmazsa yüzde doksan muhtemel olduğuna karar verilebilirdi. Durum böyleyken tarihin nadiren kaydettiği bir bozgun ve rezalete ve bunun sonuçlarından olarak mülki, siyasi bunca zararlar ve felaketlere uğradık, Rumeli'yi kaybettik. Nice masumların kanı heba oldu, ırz ve namusu yok edildi. Fakat bir kaza kurşunuyla cezasını bulan Nâzım Paşa istisna edilirse siyaset adamları, sivil ve askerî kimseye bir soru bile yöneltmedi.

Nâzım Paşa merhumun taarruzdan başka bir şey düşünmediğine ve doğu ordusunu ısrarlı emirlerle bu tehlikeye yönelttiğine benim de kanaatim vardır. Bu adamın düşüncesi de, bilgisi gibi azdı. Taarruz kendisi için bir saplantı haline gelmişti. Fakat bütün kurmay heyeti karşı çıksa, tabiatıyla tek başına kılıcını çekip hücum edemezdi. Gerçi karşı çıkanlar yok değildi. Fakat bunlar gerekli metaneti gösteremedikleri gibi, ne yazık ki Harbiye Nezareti makamında bir diktatör kudreti tahayyül ve tasavvur eden bazı çıkar düşkünleri de bencilce bir tutum içinde, başkumandanın bu düşüncesine katılarak kendisini bu yanlış yolda cesaretlendirdiler.

Batı ordusuna gelince: Sözüne güvenilecek ileri gelen kurmaylardan bir zâtın nezaretten ayrılmamdan sonra, yani hiçbir amaca dayalı olmadan hediye şeklinde bana verdiği bir tarihçeye göre, Ali Rıza Paşa'nın Selanik'te topladığı bir savaş meclisinde taarruz fikri çoğunluk tarafından desteklenmiştir. Bu gibi istişare meclisleri, irade ve uygulama kuvvetinin tam manasıyla tecellisi demek

olan "savaş" işlerinde zarardan başka bir şey sağlamaz. Bu önerme, askerî yazarlar ve kumandanların ittifakıyla ispatlanmış bir gerçektir. Evet, her insan gibi bir komutanın da istişareye ihtiyacı vardır; fakat sözü ayağa düşürecek tarzda değil. Komutan, kurmay başkanıyla istişare eder, gerekirse aydınlatmak için bir uzman da çağırır. Ayrıca güvendiği bir üçüncü kimseyle konuşur. Fakat toplanmış istişare meclisi, savaşta daima zararlı sonuçlar vermiştir. Selanik savaş meclisinde bizim beşinci projede hesap edilen kuvvetlerin Anadolu'dan gelemeyeceği ve Arnavutluk'a güvenilip dayanılamayacağından dolayı, düşüncelerimin uygulama alanına konulamayacağı öne sürülerek çoğunlukla taarruza karar verilmiş, fakat projenin uygulanması hususuna daha eğilimli görülen Rıza Paşa bir karar alınmadan toplantıya son vermiş. İhtimal ondan sonra da İstanbul'dan ne yapması gerektiğini sormuş. Bu durum gerçekten olmuşsa, alacağı cevabı tahmin etmek kolaydır: Taarruz!

Halbuki beşinci projede Anadolu'dan Makedonya'ya asker çağrılamayacağı, bu askerin mutlaka Trakya'ya yığılması gerekeceği özellikle ifade edilmiş ve ortaya konulmuştu. O halde anlaşılıyor ki, şûrâ üyeleri itiraz ettikleri projenin varlığından haberdar, fakat içeriğine vâkıf değil! Hem de bu işe ayrılan kuvvetin taarruza yetersizliğinden dolayı planda savunma, geri çekilme, Arnavutluk'a sığınma tavsiye ediliyorken, bu kuvvetin daha az olması taarruzu mu gerektirir?

Bir de Arnavutluk'a güvenmeyen bu zâtlar, bu milleti Sırp ve Yunan'ın istilâsına karşı koymak için davet ettiler de ret cevabı mı aldılar? Halbuki durumun vahametine göre, hatta böyle redde bile maruz kalınsa yol gösterme, ikna ve teşvik sûretiyle ne yapıp yapıp Arnavutluk'un güvendirilmesi lazımdı. Çünkü kuvvetimiz düşmanlarınkinin yarısı dolaylarında olup savaş alanı ise doğu ve kuzeyinden tamamen, güneyinden kısmen düşman ülkeleriyle ve kısmen de yine düşman donanmasının hâkim olduğu denizle çevrili olduğu için, bu zayıf orduya yegâne sığınma yeri olarak batıdaki Arnavutluk kalmaktaydı.

Bu savaş meclisinde, geri çekilme savaşının, hatta ordunun geride güvenilir bir bölgede toplanmasının arazi kaybına, kamuoyunun kırgınlığına sebebiyet vereceği, Vardar'ın sol kıyısında, yani düşmana göre gerisinde toplanmak için yeterli alan olmadığı yolunda saçmalıklar yapıldığı halde, iki tarafın kuvveti hakkında bir karşılaştırma bile yapılmamış!

Bir cephe taarruzuyla, güçsüz bir düşmanı yenmek için iki ordu arasında, mesela bir Avrupa ordusuyla, fitilli tüfek ve mızrak kullanan, yönetme gücü de bu oranda olan bir bedevi topluluk arasındaki kadar bir manevi ve medeni fark olması gerekirdi. Bu toplantıda görüş ortaya koyan yüksek zâtlar, kendilerinde bu üstünlüğü hangi yönden hissediyorlar? Bütün bu kararların nedenini bil-

gisizlik ve pişmanlığa dayandırmak pek doğru olmaz. Çünkü görüş sahipleri az çok tahsil görmüş kimselerdi. Şu halde kötülüklerin sebeplerini çoğunluğumuzda ve özellikle aydınlarımızda medeni cesaretin noksanlığına ve belki de yokluğuna yüklemek ve dayandırmak daha doğru olacak. Harbiye nâzırı ve başkumandan vekilinin mutlak güç sahibi olduğu sanılıyor. Düşünce ve arzusu ise malum: Taarruz! Buna karşı çıkmaya cesaret edilmiyor, aksine uyulmadan fayda umuluyor. Körü körüne atıp tutmak, asıp kesmekten bağıra bağıra dem vuran iğrenç bir güruhun yaygaraları da seçkin erkân ve ümeramızın düşünce ve duygularına etkiden uzak kalmıyor. Müzakere ve istişare sırasındaysa kimse arkadaşından daha az cesur görünmek istemiyor. Masa başında gösterilen bu cesaretin, bu yalancı pehlivanlığın kendi hesaplarına değil, koca bir milletin zararına olduğu da insafla düşünülmüyor; vicdan ve irfanın uyarı ve telkinlerine karşı isyan ediliyor. İşte bizim geçmiş, bugün ve gelecekteki dertlerimizden bir büyüğü, belki en önemlisi bu ruh halidir. Yazıklar olsun bize!

***

Yemenlilerin benden sonra gelebilecek herhangi bir hayırsızın alınan kararları değiştirmesi endişesiyle beni bırakmamak niyetinde olduklarını hissettiğim için, görünüşte İdrisî üzerine hareket ediyormuş gibi San'a'dan çıkıp ayrıldım. Yolculuk sırasında ahalinin çeşitli hayırhah tezahüratlarına mazhar olarak Hudeyde'ye yöneldim ve hazırlanan gemiye, gizlice, şehrin güneyinde bulunan askerî birlik merkezinden binerek anavatanın savunulmasına koştum. Oldukça küçük bir vapurla yedi gün Kızıldeniz'in tehlikesi ve şiddetli dalgalarına maruz kaldıktan sonra deve ile, araba ve trenle, gece gündüz yola devam ederek Akabe'den hareketimizin dokuzuncu günü İstanbul'a ulaştıktan ve ertesi günü Zât-ı Şâhâne ile veliahd merhum Yusuf İzzeddin Efendi ve Sadrazam Kâmil Paşa'yı ziyaretten sonra, ordunun çekildiği ve sığındığı Çatalca müstahkem mevkiine yönelerek başlayan savaşa yetiştim.

Kaderin garip cilvesi! Genelkurmay başkanıyken benden öncekilerden hiçbir şey devralmadığım halde, bütün bu savaş ihtimallerini göz önüne alarak gerekli projeleri ayrıntılarına kadar hazırlamış ve Yemen'e hareket ederken âdeta vasiyetnâme şeklinde benden sonrakilere armağan etmiştim. Buna rağmen, memleketi saran tecrübesiz bir sürü bencille, bunların muhalifi bir alay miskinin hazırlayıp ateşledikleri savaşın idaresi bir cahil mağrura havale olunur, o da –işitmiş olsa da şüphesiz ne anlama geldiğini anlayamadığı– "ilim bir noktadır, onu bilgisizler çoğalttı" anlamına inanıyormuş gibi, bütün savaş tekniğinin "taarruz" kelimesinde özetlendiğini sanarak ve çalışmamın sonucuna göz ucuyla bile bakmaya tenezzül etmeyerek orduyu, memleketi

bu hale getirir. Sonra beni bir halâskâr kabul edip halisâne seven, bir milleti âdeta iğfal edilmiş, memleketin savunması ve kurtarılmasına, mesafeyi atlarcasına geçip acele olarak yetiştiğimde düşmanı başkentin kapısında ve bütün Rumeli'yi düşman elinde, ecdat kabirlerine varıncaya kadar nesi varsa mahv ve harap, binlerce akrabayı, –ki yüzyıllardan beri emir oğlu emir olarak hayat sürdürmekteydiler– düşman elinde hakarete uğramış ve esir bulurum. Ne acı bir kavuşma! Bu da yetmiyormuş gibi, eski zamandan beri teveccühüne mazhar olduğumu sandığım ve tanışıklığı bahanesiyle gurbete sürüldüğüm ve nihayet savaş musibetlerinden vicdanen sorumlu tuttuğum için büyüklenmesine bir türlü akıl erdiremediğim Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Nâzım Paşa beni soğuk bir şekilde karşılıyor; âdeta küçümsüyor! Fakat böyle davranış ve teşrifata bakılacak bir zamanda değildik. Zaten felek pek çok mihnet ve zulmü sabır ve tahammül sinesine çekmeye de alıştırmış olduğundan buna da göz yumarak resmen üzerimde olan Genelkurmay Başkanlığı görevlerini tam bir çalışma ve gayretle yerine getirmeye başladım.

Orduyu gerçekten acınacak bir halde buldum. Karargâhın yerleştiği Hadımköyü'ne giderken Ayastefanos (Yeşilköy) İstasyonu'nda binlerce kolera hastasının ölülerle kucak kucağa, açıkta yattıklarını gördüm. Doktor Bafralı Yanko Bey'e çıkışmak istedim. Yanındakilerin toplam olarak beş kişiden ibaret, hastaların ise 5.500 kişi olduğundan, fazla bir şey beklenmemesini söyledi. Pertev Paşa ile savaş hatlarına gittik. Bir binbaşıya durumu sordum. Son nefese kadar çalışılacağını, fakat asker aç olduğundan zorlukla silah kullandığını söyledi. Gerçekten savaşın başlamasından beri ağzına et koymayan askerin kuru ekmek bile bulamadığı günler vardı. Ordu başkentin kapısında olup, deniz ve trenle de başkent bütün ülkeye bağlıyken bu sefalet akılları durdurur.

Her neyse, Yemen'den beraber getirdiğim Doktor Abdüsselâm Paşa, o gece Sıhhiye Müfettişliği'ne tayin olundu. Bu zâtın bir haftalık olağanüstü çalışması koleranın önüne geçtiyse de, idare, Ocak inkilâbına kadar aynı halde kaldı. Bu tarihe değin bütün birliklerden "dert çekenler", tedavi ve araç gereç bulmam umuduyla bana kesintisiz tekrar tekrar müracaat ettiklerinden, ben de her kapıyı çalmak, her duvara başvurmaktan geri kalmadım. Bütün vükelâ (ve özellikle Evkaf Nâzırı Ziya Paşa Hazretleri) ve tanışıklığım olan bazı yabancılar ve kuruluşlarla ilişkilere geçtim. Bu çalışma sonunda anlayabildiğim: İstanbul tahsilâtı ve Anadolu'dan gönderilenler tabii olarak ordunun idaresine yetmiyor; bizi parasızlık yüzünden ağır şartlarla barışa zorlamak için, yabancı devletlerin mali kuruluşları bize borç para verilmesine engel oluyorlar; yalnız Anadolu demiryolları kumpanyası İstanbul-Beyoğlu metrosunun (elektrikli

yeraltı tramvayı) imtiyazı verilirse bir milyon kadar bir avans vermeye hazır. Fakat bu imtiyazın iradesi daha önce çıkmış olduğu halde, bir Fransız maliye heyetinin bazı şartlar ileri sürmesinden yararlanmaya kalkışan birtakım idarecilere yakın rezillerin külliyetli rüşvet talebiyle muameleyi geciktirmekte ısrar ediyorlar; dolayısıyla kumpanya da imtiyaz fermanını eline almadan avans vermekten kaçınıyor. İşte vatan ve devletin ölüm-kalım meselesinde hükümetin hali!

Kimliğimi bilmeyen değerli okuyuculara temin ederim ki, ben yaradılış olarak olayları kötü tarafından görmekten çok, iyi tarafından görmeye eğilimliyim. Hatta bu tabiat yüzünden hayatımda hayli eziyetler de çektim. Dolayısıyla bu vicdan paralayıcı menkıbe bana kanaat bağışlayacak derecede nakledilip delilleriyle sabit olmasa burada anlatarak insaf ve merhamet sahibi okurların ve pek yakında bu gibi kötülükleri havsalasına sığdırmayacak sûrette güzel ve yüce ahlâka sahip olmasını arzuyla ümit ettiğim erdemlerle donanmış nesillerin vicdanlarını rahatsız etmeye razı olmazdım.

Her ne halse, üç gün süren Çatalca Savaşı, düşmanın başarısızlığıyla sonuçlandı. Birkaç gün sonra İstanbul'dan gelen emir üzerine Nâzım Paşa ve Ticaret Nâzırı Reşit Paşa ile Kurmay Albay Ali Rıza Bey, mütareke yapmak üzere Çatalca'ya gittiler. Delegeler ilk karşılaşmadan memnun döndüler. Âdeta diğer düşmanlar aleyhine Bulgarlarla birleşme ümidinde görünüyorlardı. Fakat daha sonraki görüşmelerin sonuçlarını bizden gizli tuttular. Sonradan anlaşıldı ki, imzalanan mütareke cidden her yönden zararlı şartları içeriyordu. Söz gelimi Bulgarların, demiryollarının Edirne istihkâmları içinden geçen bölümünden kontrolsüz olarak her türlü nakliyatta bulunmalarına izin verildiği halde, biz Edirne'ye, İşkodra'ya bir zerre bile göndermekten yasaklanmıştık.

Yunanlar mütareke yapmayarak askerlerini Makedonya cephesinden Epir'e sevk ve donanmalarıyla bizi rahatsız etmeye devam ettiler.

Donanmamızın komodoru Tahir Bey, pasifliği yüzünden kumandadan alınarak yerine Selanikli Ramiz Bey tayin olunduğu sırada, her nasılsa boğazdan çıkmaya kalkışmış ve çıkışın yakınlarında Yunan filosuyla çıkan çatışmada üstünlük kazanmışsa da, sonuç alamadan hemen Boğaz'a çekilip sığınmış ve bir daha saldırmaktan kaçınıp, çekinmişti. Bunun üzerine erkân ve önemli deniz komutanları Harbiye Nezareti'ne çağırılarak yapılan istişarede ateşli silahlar bakımından düşmana üstünlüğümüz tasdik ettirilmişse de, düşman gemilerinin hızı, torpido geçerlerinin üstünlüğü ve gemilerimizin projektör tertibatının yetersizliğinden dolayı geceleyin seyir ve savaşın tehlikeli olacağı yönünden taarruz ve çıkış bile olsa, düşmanı yakalayıp savaşa zorlamak

mümkün olamayacağı gibi, gece açıkta kalacak şekilde uzun süre Boğaz'dan ayrılıp uzaklaşılamayacağı uzmanlıkla savunuldu. Bunun üzerine, sabaha karşı Boğaz'dan çıkılarak 50 mil uzağındaki düşman filosunun sığınağı ve hareket üssü olan Mondros Limanı'na taarruz ederek içindeki filonun bombardımanı ve girişin torpille kapatılması halinde, buna engel olmak için düşmanın kaçmaktan başka çaresi kalmayacağından, limandan çıkarken üstün kuvvetle hücum ederek işinin bitirilebileceği ve mesafenin azlığı bakımından geceden önce dönüşün mümkün olacağını teklif edip açıkladım. Bu hareketin yapılmasına oy birliğiyle karar verildi ve komodorluğa bu konuda gerekli emirler gönderildi. Fakat donanma Mondros'a gidip birkaç mermi atılmasından sonra acele olarak geri döndüğü için, bundan cesaret bulan düşman filosu ve özellikle Averof Kruvazörü sıkıntı çekmeden koydan çıkarak donanmamızın takibine koyulmuş ve hızından yararlanarak birkaç defa donanmamıza oldukça yaklaştıktan sonra borda vererek gemilerimizi bütün toplarıyla anfilad ateşine alarak epeyce telefât verdirmişti.

Gariptir ki komodorluk, korkaklığı ve kötü yönetimi yüzünden çap ve sayıca toplarımızın hayli altında olan düşman topçusu önünde kaçmaktan ve yenilmekten mahcup ve müteessir olacağına, verdiği raporun sonunda şehitlerin kanından kimin sorumlu olacağını anlamlı bir ima ile soruyordu. Fesubhane'l-Kâdir. Anlaşılan bu zâtlar askerliğin tehlike ve zahmetlerini hiç düşünmeden yalnız nimet ve yararlarını devşirmek için mesleğe girmişler. Sırası gelmişken şurasını da anlatayım ki, Ocak Darbesi üzerine Bahriye Nezareti'ne gelen Çürüksulu Mahmut Paşa komodorluğa, yine cemiyete aşırı bağlılığı olan Tahir Bey'i getirmişti. Bu zâtın ilk işi, gemilerimizdeki topların kullanılmasının mümkün olmadığı ve âdeta kaval gibi bir hale gelmiş olduğuna dair bir rapor göndermek oldu. Krupp toplarının balistik özelliklerine ve bilhassa dayanıklılığına ilişkin menkıbelerle kulaklarımız dolmuş olduğundan buna güvenmeyerek Âmiral Limpos'un maiyyetindeki heyet tarafından topların denenmesini ve teftiş edilmesini bildirdim. Yapılan atış deneylerinden sonra heyetin verdiği raporla, kaval haline geldiği iddia edilen topların atış cetvellerinden, birkaç metre bile sapmayacak derecede balistik özelliklerini koruduğu tam bir hayret ve takdirle açıklanmıştır.

İşte bahriyemizi ellerinde tutan bazı rical ve erkân, tam dört yıl birtakım garazkâr fesatlıklar ve çıkarcı düşüncelerin ürünü olan birçok teklifler, itirazlar ve çekişmelerle zaman geçirerek milletin bu kadar fedakârlığına rağmen donanmamızın düzenlenmesini ve güçlendirilmesini engelleyip yüz kızartıcı entrikalarla Âmiral Gambell'i istifa etmek zorunda bırakarak subay ve erlerin

bilgisiz, talimsiz, alıştırmasız kalmasına sebep olduktan sonra, savaş sırasında pasiflik ve korkaklıklarıyla Yunan donanmasını denizlerimize egemen kılarak bütün adalarımızın elden çıkmasına sebep olmuşlardır. Fakat en garibi şurasıdır ki, bu kötülükler tamamıyla bu adamların yanına kalmıştır. Aksine musibetlerimizin siyasi, kara ve denizle ilgili müsebbiblerini arama girişimim, ileride açıklanacağı üzere, benim nezaretten düşme nedenlerinden biri olmuştur. Halbuki bahriyemizde, Allah'a hamdolsun ilim ve irfan sahibi, düşünce ve vicdan selâmeti niteliklerine sahip kişilerin ender bulunmadığı bir gerçektir. Öyleyse bu hallerin ve böyle seçimlerin hükmü kaza ve kadere mi, yoksa asıl hükümet ve idaredeki bir eksik ve kusura mı yüklenmek gerekeceğinde hayret içindeyim. Fakat "hazâ min fadli rabbî."[31] Bu hamiyetli yiğitlerimizden Rauf Bey'in bir gemi ile yaptığı "red", hiç olmazsa bahriyemizin namusunu korumak ve tamamlamakla, bu zâtla yiğit silah arkadaşlarına bu sayfalarda şükranlarımı bildirmeyi kutsal bir görev sayarım.

Mütareke sırasında biz de ordumuzu takviyeye ve düzene koymaya özen göstererek 4. ve 5. Ordu mıntıkalarından dört tümenle beş Hamidiye Süvari Alayı getirdik ve Çatalca mevziini uzun kale toplarıyla ve 12 santimetrelik obüslerle destekledik. Gelen tümenler ve ordu uygun şekilde tabya edilerek tasarruf edilebilen kuvvetlerle Hurşid Paşa kumandasında İzmit, Bandırma ve İstanbul'da bulunmak üzere üç tümenli bir stratejik ihtiyat ve yine bunun gibi Gelibolu Boğazı takviye olunduktan sonra, orada da iki tümenli bir seyyar ihtiyat kuvveti, Çatalca'da da üç tümenli bir ihtiyat kolordusu kurulabildi. Bu sıradaki tertibatı bir dereceye kadar anlatan ve askerî durumumuz hakkında önemli düşünceleri içerdiği için sadaret makamına sunulan lâyihayı –ki Said Molla bunun etrafında bir hayli dedikodu yapmıştır– incelemeye arz ediyorum (Bkz. Ek: 2).

Delegelerimiz Londra'ya giderken, Bâbıâli müstakbel sınırımız hakkında defalarca düşüncelerimi sordu. Derece derece önce Ustruma, sonra Mestakara Suyu, nihayet Dedeağaç ile birlikte Meriç Vadisi tamamen elimizde kalacak şekilde mevhum bir hat gösterdim. Savaşçı devletlerin sınır düzeltmekle yetindirilmesi ve Makedonya ile Arnavutluk'un bağımsızlığı, hatta Batı Trakya'nın özerkliği ümit olunmaktaydı. Savaşta önce büyük devletlerin siyaset adamlarının açıklamaları bu zannı doğurmuştu. Sadrazam Paşa ise tâbiîyetimiz altında olarak Makedonya'nın özerkliğini ve Selanik'in serbest liman olmasını bile ümit ve talep ediyordu. Ne âlâ!

---

31 "Bu, Rabbimin lütfundandır" (Neml Sûresi: 40). (Yay. Notu)

Fakat içimdeki samimi kanaat: Eğer Londra Kongresi Bulgarları Marmara havzasına ve Gelibolu Yarımadası'na indirmez ve sağ taraftan da hiç olmazsa Ergene çizgisinin savunmasını haleldâr etmeyecek derecede sınırımızı ilerletmekle birlikte Edirne'ye de âbide ve mabedlerin korunmasına kefil olacak bir özel idare temin ederse barışı kabul etmek,[32] eğer düşman Marmara'ya indirilirse artık İstanbul'dan ümit kalmamış olacağından, ne olursa olsun, bir kere daha savaşmayı denemek merkezindeydi.

Bunun için oldukça cesaret isteyen bir plan düşünüp tertipledim. Hâdi ve Ziya Paşalara gösterdim. Çok üzgün ve kötümser olan Hâdi Paşa da bunda başarı ümidi gördü. Gerçekten bu tedbir, iyi uygulanmak şartıyla başarı yolunu açabilecek yegâne hareketti. Fakat mağlup olunursa tehlikesi de o oranda büyüktü; ordunun mahvına ve İstanbul'un düşmesine neden olabilirdi. Planın ruhu kurmay dairesindeki subayların çoğundan, hatta başkumandandan bile gizli tutulmuş, hazırlıklar için herkese ayrı ayrı görevler verilmiş, yalnız bu hücumda çok önemli bir görev yapacak olan İhtiyat Kolordusu Kumandanı Hurşit Paşa ile Kurmay Başkanı Kaymakam Enver Bey'e (meşhur Enver Paşa) bilgi verilmesine mecburiyet doğmuştu.

İşte askerî konular bu şekilde yürürken, iç siyaset hükümetin yapısını tahrip edecek bir şiddetle gizlice akıp duruyordu: Yemen'den gelişimle beraber şahit olduğum bazı devlet durumlarını da bu hal-i pürmelâle götürmekte, ocağımı söndürmekte birinci sebep bildiğim İttihatçılara rahmet okutmaya sebep olmaktaydı.

Yukarıda ordunun idare ve beslenme işiyle sağlık durumu hakkındaki açıklamalar bu duygularımı ifade etmekle birlikte, iddiamı güçlendirmek için birkaç örnek daha vereyim: Geldiğim gün padişahın huzuruna kabulümde, padişah ne Yemen'den ne de ordudan söz ederek Mahmut Şevket'in veliahd sarayına gelip Cumhuriyet ilanıyla veliahdın başkan seçilmesine karar verdiklerini anlattı. Ben girerken padişahın huzurundan şeyhülislâm efendi hazretleri çıkmaktaydı. Bakın böyle bir zamanda padişahın zaten pek hacimli ve geniş olmayan dimağı ne ile kışkırtılıyor ve dolduruluyor?

Önemli bir mesele için bir gece Bâbıâli'de sadrazam paşanın yanına gitmiştim. Okuduğu bir kâğıdı uzattı. Bu kâğıt, Abdullah Paşa'nın Goltz Paşa ile haberleşerek İttihatçıların hükümete dönmelerini ve bu sûretle Almanların

32 Düşman Marmara sahiline indirilmedikçe barışı kabul etmek hakkındaki düşünceme asker dünyası ve hatta İttihat ve Terakki'nin seçkinleri arasında katılanlar eksik olmayıp Cemal Bey (Paşa) ve Ek: 3'te sunulan belgedeki bazı ifadelerin de işaret edeceği üzere, Mustafa Kemal ve Fethi Beyler de bu arada sayılabilir.

çıkarlarını temin için bilerek mağlup olduğuna dair, Beyoğlu'nun tanınmış simalarından bir Musevi'nin imzasını içeren bir jurnaldi. Sadrazamın benim sunduğum önemli lâyihadan çok, buna değer verdiği her halinden belli olmaktaydı. Benim İttihatçıların adamı ve müstakbel Mahmut Şevket'i olacağımdan, ayağını denk alması hakkında Nâzım Paşa'ya her gün jurnaller gelmekte ve bazısını ben de görmekteydim. Hele idare şubelerine getirilen bazı simalar cidden nefret ve tiksinti verici ve rast gelenin hapishaneye tıkılması da tamamen güveni yok ediciydi.

Sonra bütün bu zorbaca zulümlerde bir meskenet, korku ve garazkârlık vardı ki, durumun en menfur ve üzücü tarafı da buydu. Bu hallere karşı karargâhta itirazımı çekinmeden söyledim. Hiç olmazsa bu tutuklamalara son verilmesinde ve birtakım lekeli rezil insanların ordudan ve nezaretten alınmasında ısrar ettim. Karargâhın Çatalca'dan İstanbul'a dönüşünde Nâzım Paşa'ya maruzatımın yahut bilmediğim diğer bazı gizli telkinlerin etkisiyle, mahpusların çoğunu tahliye ve nezaretteki müdürlerden bazı münasebetsizleri azletti.

Dönüşümden beri Mahmut Şevket Paşa iki defa Feneryolu'nda kirayla oturduğum evime gelerek görüş ve düşüncelerimi yokladı, sözlerimi ve düşüncelerimi hararetle destekledi. Bir gece de Talât Bey ile Hacı Adil Bey eve gelerek durumla ilgili görüş ve düşünce alışverişinde bulunduk ve Trakya'yı geri almak üzere bir taarruza taraftar olduğum takdirde kabineyi düşürerek beni sadrazam ve başkomutan yapacaklarını çok açık bir şekilde vaad ve ima ettiler. Fakat cevap olarak böyle delice bir girişimde başarı ihtimalinin çok az olduğunu ve barış müzakereleri sırasında bir ihtilâl hareketinin vahim sonuçlar doğuracağından, bundan kaçınılmasını ifade ve rica ettim. Kendi şahsıma gelince, çıkar ve dünya hırsı için birçok mazlumun öldürülmesini boynuma almaktan ve devletimin tarihinin son sayfasında adımı lânetle yâd ettirmekten ise ölümü tercih edeceğimi, dolayısıyla bu gibi durumlarda benden hiçbir beklentide bulunmamalarını, bununla birlikte konuşmalarımızın tarafımdan gizli tutulacağını vadedip açıklayarak barış müzakerelerinin sonuçlarını beklemek kararıyla konuşmayı bitirdim.

Barış müzakereleri ilerledikçe bu konuşmanın doğurduğu vesvese ve şüpheler de zihnimde büyümekteydi. Çok yakında Londra Konferansı'nın kararını vereceği anlaşılmaktaydı. Şu halde benim görüşümce sonucu şüpheli bir savaşa girişmekten kaçınmak gerekli, fakat bu düşünceyi elde etmek için İttihatçıların bir âni darbeyle kavga ateşini alevlendirmesi ihtimaline karşı bir çare araştırılması da öncelikle gerekiyordu. Bunun için kime müracaat etmeli? Nâzım Paşa kendi hevesleri peşinde koşuyor, vekillerin büyük kısmı beni İtti-

hatçı kabul ederek bana yakınlaşmaktan kaçınıyor! (O kadar ki, gelişimin haftasında tekrar Yemen'e gönderilmemi teklif etmişlerdi). Nihayet elebaşılara belki meram anlatılabilir ümidiyle, vicdan temizliğine güvendiğim eski Sadrazam Hakkı Paşa'ya müracaatı düşünerek refakatimdeki damadı Kaymakam Hasan Cemil Bey vasıtasıyla bir görüşme istedim. Bu zât, birlikte görüş alışverişinde bulunmak için Talât Bey'le beni öğle yemeğine davet etti. Buraya gitmeden önce, benim ret cevabımdan sonra kendisine müracaat olunduğunu tahmin ettiğim Mahmut Şevket Paşa'ya da uğradım. Ordunun durumunu tekrar tasvirle düşman Marmara sahiline indirilmedikçe ordunun şimdiki haliyle, sonu şüpheli bir savaşa atılıp da devleti çöküşe sürüklemenin bir ihanet olacağını açıklayarak kendisinin birçok ileri gelen İttihatçı ve komutanlar yanındaki nüfuzundan yararlanarak böyle bir düşünce varsa önüne geçmesini âdeta istirham ettim. Fakat önceki konuşmalardaki haline hiç benzemeyen tuhaf tavırlar ve çekingen sözlerinden bu zâtın tamamen çağrıldığına hükmettim ve elimde olmadan ağlayarak yanından çıkıp davet olunduğum Hakkı Paşa'nın yanına gittim. Burada sınırın Enez-Midye hattına kadar getirilebileceğini işittim. Gerçi ben düşmanın Marmara'ya indirilmesinden bahsedip duruyor idiysem de, bu ana kadar yiğitçe savunulan Edirne'nin ve Meriç savunma hattının bize bırakılacağı konusunda güçlü bir ümit besliyordum. Bu haber hayal kırıklığına sebep olmakla birlikte muhataplarıma yine ordunun durumuyla barış hakkındaki düşüncelerimi tasvir ettim. Hatta Paşa düşüncelerimi kabul ve sözünde samimi olduğunu sonraki hareketleriyle ispat etti.

Talât Bey'in Vükelâ Heyeti hakkındaki düşüncemi sorması üzerine, bunların böyle bir zamanda işlerin yürütülmesine yeterli olmadıklarını itiraf ettim. Bununla birlikte şimdiden şiddetle ayaklanma ve ihtilâlle düşürülmelerindeki iç ve dış sakıncaları açıklayarak anlaşmadan sonra barışçı ve kanuni usûl ve sûretlerle değiştirilmelerine taraftar olduğumu belirttim. Şurasını da itiraf ederim ki, sözlerimi bitirmeden teklifime kendim de içten güldüm. Saltanat makamının değersiz şeylere tenezzül ettiği, Mebuslar Meclisi'nin de akla geldikçe toplanması ve feshedilmesiyle oyuncak hale getirildiği bu dönemlerde kimsenin postunu rızasıyla terk etmeyeceği çoktan açığa çıkmış bir gerçekti. Kabine hakkındaki bu düşünce ve kanılarımı muhtemel eleştirilere karşı savunmak için bu konuda da birkaç kelime yazmaya gerek görüyorum. Gerçi Vükelâ Heyeti'nde Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi merhumla Reşit Bey gibi zeki ve faal, Damat Şerif, Reşit ve Rıza Paşalar gibi denenmiş ve her yönden saygı ve övgüye değer siyaset adamları ve her türlü arızalara rağmen eski hukukumuz dolayısıyla bildiğim, vicdan selametinden yararlanarak doğru

yola yöneleceğinden umutsuz olmadığım Nâzım Paşa, küçük yaşımızdan beri samimi sevgi ve yakınlığımız bulunan Salih Paşa gibi askerler bulunuyor idiyse de, vekillerin çoğunluğunca sadakat ve istikametinden şüphe edilen kimselerin de eksik olmadığı, yine bu zâtın şikâyetlerinden açıkça anlaşılıyordu.

Öte yandan birbiriyle eskiden tanışıklığı olmayan ve esaslarda, hatta ayrıntılarda bile pek fikir birliğinde bulunmayan böyle bir heyet arasında güç sahibi ne kadar çok bulunur ve özellikle bunların nefsî feragatları güçleriyle ne kadar az uygunluk içinde olursa, ahenksizliğin o oranda büyüyeceği açık olduğundan, başkan olan zât temizlik, kudret, üstün kişilik ve bir âmirlik vergisiyle üyelere saygı ve itaat telkin edemezse, önemli işlerin yürütülmesinde zayıflık ve perişanlığın ortaya çıkması, kısacası görevlerin ve çalışmaların durgunluk ve sonuçsuzluğa mahkûm olması doğaldı. Kâmil Paşa merhumun, öteden beri uzun süre tanışıklık şerefini taşıyan bazı taraftarlarınca sitayişli bir dille rivayet olunan yaratılışındaki gücü, ilmi ve tecrübesi ne kadar yüksek olursa olsun bu tarihte yaşının kemale ermiş olması ve birçok yakının kendisine söz dinletir hale gelmesi, bu amirlik ve başkanlık görevini hakkıyla yerine getirmesine engel olmaktaydı. Anlayışlı dostlarından birkaçının ağzından, "Sadrazam Paşa'nın sözleri öteden beri anlaşılamıyordu. Şimdi söz de anlatılamıyor," şeklinde cinaslı birtakım alaycı eleştiriler işitilmekteydi. Bu durumdayken böyle bir zamanda bu heyetten hayır beklemek, yukarıda tasvir ettiğim kötülüklerin engellenmesini ümit etmek imkânsız temenniden başka bir şey olamazdı.

Hakkı Paşa ile konuşmadan iki gün sonra, bilinen saltanat şûrâsı toplandı. Gerektiğinde burada okunmak üzere nâzır paşanın hatırlatmasına dayanarak ordunun halini tasvir eden bir lâyiha kaleme almıştım. Fakat saltanat şûrâsına giderken, bu zât yaveriyle bunun okunmamasını bildirdi. Savaş ve barışın leh ve aleyhinde birçok nutuklar verildikten sonra kendisi görüşlerini açıklamaya davet olunduğunda, ordunun kendisine verilen görevleri yerine getirmeye hazır olduğunu kapalı ve tutuk bir ifade ve birkaç kelimeyle açıkladı. Nâzır paşanın önceki düşünce, tavır ve ifadeleriyle bu açıklamaları arasındaki çelişkiye bakılırsa kendisinin görünmez birtakım kimseler tarafından epeyce irşad edildiği kanısı ortaya çıkar. Fakat bu açıklamalara rağmen yüksek şûrâ barışın kabulüne karar vererek dağıldı.

Ertesi günü Genelkurmay'da iken ikindiye doğru Kaymakam Cemil Bey telaşla odaya girerek Bâbıâli'nin bir kalabalık tarafından basıldığı haberini verdi. Bunun üzerine hemen durumun araştırılması ve incelenmesi yoluna gidildiği gibi, gerekirse imdada yetişmek için Harbiye Nezareti'nin muhafız taburu kumandanı çağrıldıysa da, bu sırada telefonla vükelânın istifa ettiği

ve güvenliğin sağlandığı haberi alındığından yapacak bir şey kalmadı. Arkadaşlarla üzüntülü bir şekilde sohbet edildiği sırada Enver Bey'in yaveri, Başkumandan Vekâleti'ne tayinim hakkındaki padişah emrini bildiren, Enver imzalı bir tezkere getirdi. Tezkereyi iki parça ederek yaverin suratına fırlattım. Biraz sonra İstanbul Kumandanlığı Kurmay Başkanı Kâzım Bey (sonraki İzmir Valisi) gelerek tenha bir odada beni ikna etmeye çalışıp Nâzım Paşa'nın da yaralandığını açıkladı. Fakat o da payını aldığından, kendisinin bu kadar küçük düşürülmeye layık ve tahammülü olmadığı ifadesiyle ayrıldı. Ben de pılıyı pırtıyı toplayarak evime gittim. Hakkı Paşa'nın da, teklif olunan Hariciye Nezareti'ni aynı sertlikle reddettiğini daha sonra işittim.

Ertesi günü sabahleyin Sadrazam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa tarafından Vükelâ Meclisi'ne askerî durum hakkında bilgi vermek üzere telgrafla davet olundum. Kabul etmek görevdi. Bâbıâli'ye vardığımda Enver Bey karşıladı ve hiçbir şekilde şiddet kararı olmadığı halde Bâbıâli'den silah atılması yüzünden biraz kan aktığını açıklayarak öfkemi yatıştırmaya çalıştı. Bu sırada benim hâlâ yaralı zannettiğim Nâzım Paşa'nın cenazesinin geçtiği haberinin gelmesi üzerine ağlayarak son görevimi yerine getirmeye koştum. Dönüşümde Meclis-i Âli'ye her kelimede nefret ve kızgınlığımı gösteren bir tavır ve üslûpta ordunun durumunu anlattım. Sanıyordum ki, bu zâtlar artık yüzümü görmek istemeyecekler. Fakat her gün bir sebeple bilgi ve düşüncelerime başvurarak sözlü ve yazılı cevaplarım istenmekte ve dolayısıyla Başkumandan Vekâleti teklif olunmaktaydı. Teklifi reddetmekle birlikte, sorulan sorulara zorunlu olarak cevap vermekteydim.

İşte bu sûretle olay gününden beri ordu kumandansız durmaktayken, bir gün General Savof'un dört güne kadar tekrar harekâta başlanacağını bildiren ültimatomu alındı. Kaymakam Cemil Bey, İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nin bir toplantısında Enver Bey'in başkumandanlığının teklif olunduğunu, gerçi bu teklife bazı kimseler tarafından itirazlar ileri sürülmüşse de, ben direnmekte devam edersem itirazlar ortadan kalkarak bu zâtın tayin edileceğini söylemişti. Enver Bey bizim mahut taarruz projesini biliyordu. Allah korusun bunu rastgele uygulamaya kalkışırsa ağır sonuçlarının manevi sorumluluğu tamamen omuzlarıma yüklenecek! İşte bu düşüncelerle birlikte başkumandanlığı, aczime rağmen benim kadar yapacak kimseyi de etrafta göremediğimden, sonunda yapılan teklifi kabul ederek acele Çatalca'ya döndüm. Bu defa görevi kabul konusunda sadarete yazdığım tezkire dikkat çekici bazı maddeleri içerdiğinden buraya (Bkz. Ek: 4) ekledim.

Hadımköyü'ne varır varmaz, tıpkı keşif ve tahminim üzere Enver Bey ve onun gibiler, bilinen proje gereğince hücum ve taarruzu ısrarlı bir şekilde teklif ettiler. Fakat yağan yağmur ve kardan toprak öyle bir hale gelmişti ki, asker çoğu yerlerde siperden birkaç adım atmadan düşmana iyi bir hedef teşkil etmek üzere çamura batıp kalacak. Aynı zamanda derelerin çoğu taşarak kenarlarının bataklık meydana getirdiği de alınan raporlardan anlaşılıyordu. Bu duruma göre Çatalca'dan genel bir hücum, maddi olarak mümkün değildi. Hava ve zeminin bu hali de epeyce zaman devam etti. Dolayısıyla aşırıların her türlü sabırsızlıklarına ve kışkırtmalarına kesin bir mukavemette bulundum. Fakat iş gayriresmî temenni ve zorlamalarla sınırlı kalmayarak sadrazam ve harbiye nâzırı da "barış için siyasi girişimlerde bulunulduğundan, ordunun şu sırada bir hayat eseri göstermesinin pek faydalı olacağını" bir-iki telgrafla bildirmişti.

Bu sırada oldukça önemli bir düşman kolunun Keşan'dan, Aksamili ve Bolayır yönünde –arazi ve yolların izin vermemesi yüzünden– zorlukla ilerlemekte olduğu konusunda raporlar alınmaya başlandı. Dolayısıyla bu kola iki taraftan hücum ve taarruzla uzaklaştırmaya ve Keşan Ovası'na hâkim ve İstanbul-Edirne demiryoluyla düşmanın bütün ulaşımını yakından tehdide ve her türlü taarruz harekâtına müsait olmak yanında savunmayla ilgili her türlü dayanıklılığa da sahip olan Aksamili taraflarını elde ederek orada iki-üç kolorduyla yerleşmeyi düşündüm. Bu şekilde stratejik durumumuz düzeltilmiş, düşmanın büyük kısmı İstanbul kapılarından uzaklaştırılmış olacağı gibi, kazanılacak bir üstünlük ve gösterilecek bir hayati kabiliyetle siyasi durumumuza da iyi bir etkide bulunulmuş ve hükümetin arzusu yerine getirilmiş olurdu. Bunun için Bolayır'a yaklaştırılmış olan Yarımada İhtiyat Kolordusu, cepheden düşmanı tespit ve meşgul etmek üzere savaşa tutuşacak ve büyük kısmı zaten vapurlarda bulunan Hurşit Paşa kumandasındaki stratejik ihtiyatımız Şarköy ile İnceburun arasında karaya çıkarak düşmanın yan ve arkalarını tehdit edecekti. Bu kuvvetin çıkarma vasıtaları aylardan beri hazırlandığı gibi, askeri bindirme ve çıkarmaya alıştırmak için denemeler de yapılmış ve İnceburun ile Şarköy civarının askerin çıkarma ve hareketine uygunluğu ve elverişliliği araştırılmıştı.

İlk hareket yalnız iki kolordu tarafından yapılacaksa da (bildirilen düşman kuvveti yirmi dört tabur, bizim iki kolordumuz elli bir taburdu), bunun ardından Çatalca ihtiyat kuvveti olan Süleyman Paşa kolordusunun sevk edilmesi için önlemler alınmış ve durumun daha sonra kazanacağı renk ve şekle göre yeni kuvvetler katılarak savaşın ağırlık merkezinin o civara nakli ihtimali de göz önünde bulundurulmuştu.

Fakat uygulamada meydana gelen hatalar yüzünden, Bolayır Kolordusu'nun düşmanın bütün kuvvetine karşı yalnız kalarak mağlup olmasıyla bu düşüncelerimiz sonuçsuzlukla karşı karşıya gelmiştir. Gerçi yenilen Fahri Paşa Kolordusu ise de, sorumluluk her iki kolorduya kumanda eden Hurşit Paşa'ya ve özellikle Kurmay Başkanı Enver Bey'e düşer. Askerliğin teamüllerinden ve temel nizamlarından olduğu üzere, iki kolordunun kumandası, kıdem dolayısıyla Hurşit Paşa'ya verilmişti. Bu zâtın kendisine olmasa bile, kurmayına ve özellikle bunun başkanına herkesin güveni vardı. İşte bu kumanda heyetinde işlediği fahiş hatalar özet olarak şunlardır:

1- Fahri Paşa'ya, sabahleyin önündeki düşmana taarruz edilmesi emredildi. Bu çok doğal ve doğruydu. Fakat kendi kolordularının çeşitli limanlarda bulunan tümenlerine verilen emir eksik ve belirsiz olduğundan, benim tarafımdan verilen yönelme emri gereğince gece yarısı toplanması gereken gemilerin çoğu, belirtilen toplantıya zamanında yetişemediler. Fakat buna rağmen, ilk gelen kuvvetlerin çıkarılmasına başlamak mümkünken, bu da yapılmayarak öğleye kadar bütün askerin toplanması beklenerek Fahri Paşa kolordusu altı-yedi saat yalnız olarak düşmanın bütün kuvvetlerine hücum ettirildi. Kolordunun bütün askerinin toplanmasının beklenmesine karar verilmesi üzerine hiç olmazsa keyfiyet telgrafla veya hızlı bir torpido ile Fahri Paşa karargâhına bildirilerek ihtiyat tavsiye olunması mümkünken, bu da yapılmadı.

2- Bütün askerin Şarköy civarında çıkarılmasına teşebbüs olunarak yönelme emrinde gösterilen İnceburun'da bir nümayiş bile yaptırılmamıştır. Şarköy'ün Aksamili (Ekzamili)'ye uzaklığı dolayısıyla düşman buna hiç önem vermemiş ve bütün kuvvetiyle Fahri Paşa Kolordusu'nun sağ kanadına karşı taarruzda bulunmuştur. Halbuki gerek kolorduların karşılıklı yardımlaşmaları, gerekse düşmana zarar vermek açısından İnceburun çok uygundu. Gerçi gönderilen emirde genel bir sûrette Şarköy-İnceburun çizgisi gösterilmişse de, Enver Bey ile daha önce meydana gelen karşılaşmada yüz yüze yönelme emirlerini kolorduya götüren Pertev Paşa vasıtasıyla şifahi olarak büyük kısmın İnceburun'a çıkarılması tavsiye olunmuştu. Fakat anlaşılan Enver Bey askerini Şarköy'e çıkardıktan sonra, kolordusuyla tek başına dolaşık bir baskın yapmak ve bütün fetih şerefini kendisine hasretmek niyetiyle kuvvetinin tamamını bir noktaya çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Bu zâtın, daha sonraki davranışlarından çıkarılan düşüncesine göre böyle bir hayalci niyette bulunmuş olmamasına kesinlikle ihtimal verilemez.

3- Tabii savaş sırasında bütün donanma da Hurşit Paşa emrine verilmişti. Bu yetkiyi de bu zât veya zâtlar yanlış anlayarak Bolayır'ın yanında bulun-

durulan Mesudiye gemisini de kendi yanlarına, Şarköy'e çağırmışlardı. Eğer hiç olmazsa Mesudiye gemisi Fahri Paşa kuvvetinin yanında bulunsaydı, düşmanın sahil boyunca yaptığı karşı taarruz engellenmiş olurdu. Bu derece açık ve fahiş hatalar düzenli bir idarede, işleyenlerinin hiç olmazsa siyasi ve askerî hayatlarına son verirdi sanılır. Fakat aksine Enver Paşa'nın hayatına renkli bir değişiklik vererek kendisini az zamanda nezaret makamına ve daha yüksek askerî görevlere kavuşturdu. Meselenin arkasından hücumdan, taarruzdan, düşmanı bir darbede imhadan söz eden birçok kimse Enver'i kasdederek *"Nous avons Notre Cesar et sa fortune"*[33] diyorlardı. Ne şaşkınlık!

İşte sol yanın mağlubiyeti üzerine Hurşit Paşa Kolordusu'nun çıkarabildiği kıtaları yeniden vapurlara bindirerek hemen doğruca Gelibolu'ya hareketi ve düşmanın taarruza devamı takdirinde Bolayır'a yardımda bulunulması emrolunduğu gibi, bu hareketin başlangıcında vapurlara bindirilmeye başlanılan 4. Süleyman Paşa Kolordusu da Bolayır'a sevk olunmuş ve bu kere üç kolordu ile Aksamili'ye cepheden bir taarruz kararlaştırılmıştır. Durumu araştırmaya ve teftişe gönderilen Pertev Paşa'nın raporunda, moral gücünün bu yönde kesin ve sonuç getirici bir iş görülmesine uygun olmadığı ifade edildiğinden bu düşünceden kesin sûrette vazgeçilmiştir. Kolordusunun geri alınarak fâtihâne azmine engel olunduğundan dolayı Enver'in gönderdiği istifa mektubu nezarete sunulmuşsa da sonuçlanmamıştır. Hurşit Paşa'nın, yani gerçekte Enver Bey'in kumandasını çekemeyen Fahri Paşa ile Fethi ve Mustafa Kemal Beylerin istifaları ise tarafımdan kabul edilmeyerek Hurşit Paşa Kolordusu'yla Ayastefanos'a ihtiyat olarak alınmıştır. Fakat Gelibolu'daki paşa ve beyler de önceleri her vesileyle hücuma atılmak isterken, bu kere Bolayır gibi sınırlı ve sağlam mevzii savunmak için de kendi kuvvetlerini yeterli görmemeye başladıklarından Süleyman Paşa kolordusunun orada bırakılmasına mecburiyet duyulmuştur. Şu halde Gelibolu'ya fazla kuvvet bağlanmış ve stratejik ihtiyatı kalmamış olduğundan, taarruz kabiliyetimiz biraz daha azalmıştır. Bununla birlikte Aksamili girişimi esnasında düşmanın Çatalca önündeki ordusunu tutmak için çeşitli yerlerden küçük taarruzlara başlanmış ve Çekmece Köprüsü geçilerek arazi durumu uygun olan bu yönlerde bir miktar ilerlenmiş ve köprübaşı istihkâmları inşa olunmakla birlikte her ihtimale karşı ulaşımın temini için daimi köprünün yanına askerî köprüler inşa edilmişti. Düşman bizi aldatıp müstahtem mevkimizden çıkarmak için birçok sahte manevralar yapmakta ve yalan haberler yaymakta olduğundan, kesin bir hücum ve taarruz yapılması için her taraftan teşvikler, teklifler, baskılar, hatta imzasız mektuplar ve gazete-

33 "Bizim de bir Sezar'ımız ve onun talii var."

lerle tahkirler ve ithamlar yağdırılmaktaydı. Bu hali ve çekilen deruni ıztırabı tasavvur ve seçilen ihtiyatlı davranışın sebeplerini gösteren, sadrazam paşa ile idare ipini asıl elinde tuttuğu inancında bulunduğum Talât Bey'e takdim edilip gönderilmiş olan iki mektup eklenmiştir (Bkz. Ek: 5 ve 6).

Bu teenni ve bekleme dönemi esnasında Yanya'nın düştüğü acı haberi alındı. Yunanlılar işin başlangıcında kuvvetlerini Makedonya cephesine yığarak Epir'e yalnız üç redif alayı terk etmişlerdir. Makedonya'da istediklerini elde ettikten ve bizim batı ordusunu diğer müttefikleriyle ortaklaşa olarak hiç yerine düşürerek Arnavutluk'a sığınmak zorunda bıraktıktan sonra ilk mütareke esnasında askerlerini rahat bir şekilde Epir'e naklederek Yanya'ya taarruz etmişlerdi. Kazandıkları ilk savaş sonucunda, hatta kuşatmaya falan gerek kalmaksızın müstahkem mevkiin düşmesi ve kuzey tarafında aslî orduya ulaşma yolu açılmıştı. Hatta batı ordusu kumandanlığınca gönderilen imdat kuvvetiyle Bekir Bey Müfrezesi sıkıntısız olarak çekilebildiği halde, bizim kumandanların kale ile birlikte nefislerini ve askerlerini teslim etmeleri her yönden şüphe çekici, ayıp ve utanç vericiyken Yanya savunması kamuoyuna bir kahramanlık eseri olarak gösterilmiştir. Halbuki savaş tarihinde Yanya teslimi kadar büyük bir hıyanet ve rezalet örneğine rastlamadım. Bu olaydan bir ay kadar sonra zorla ele geçirilen Edirne ise savaşın başından beri kuşatmaya ve baskıya uğradığı, düşmanın elli taburdan fazla askerini aylarca meşgul ettiği ve yabancı askeri mahfillerde Plevne'ye nazîre olarak gösterildiği halde, bizde aksine savunucusu biçare Şükrü Paşa epeyce suçlamalara hedef oldu. Fırka gayret ve taraftarlığı insanları ne kadar haksızlığa, ne kadar zulüm ve yolsuzluğa sürüklüyor.

Şükrü Paşa merhum kuşatmanın son günlerinde askeri elde kalan erzakla birkaç gün iyice besledikten sonra, bir çıkış hareketine girişmesi için izin de istedi. Fakat zaten tarihî birçok örneklerinin işaret edeceği üzere, böyle bir çıkış hareketinin başarıya ulaşma ümidi bulunmadığı gibi, hele savaş alanının coğrafi durumlarına ve bu esnada bizim de ne Bolayır ne de Çatalca'dan ilerleyip el vermemizin imkânsızlığı dolayısıyla teorik olarak da en ufak bir başarı ihtimali görülmediğinden ve barış görüşmeleri esnasında Edirne'nin elde bulunmasının siyasi bir zorunluluk olduğu konusunda sadaretin emirleri bulunduğundan, bundan kaçınarak mukavemeti mümkün mertebe uzatması bildirilmiş, askere günlerce tuzsuz ve süpürge çöpüyle karıştırılmış ekmek vererek savunmada devam etmişse de, Bulgarlar kuzeydoğu cephesinin bir kısmını ele geçirdikten sonra genel bir hücumla kaleyi almışlardır.

Sırası gelmişken şurasını da arz edeyim ki, Genelkurmay Başkanlığı'nda bulunduğum sırada cephenin bu kısmının şehre çok yakın ve anfilad ateşi

altına alınacak bir durumda olmasından dolayı, daha ileride bir hattın tahkimini ısrarlı bir şekilde teklif ettiğim halde, daha önce Almanya'da kaleler ve istihkâmlar müfettişliği yapması dolayısıyla bu konuda ihtisas sahibi olan Goltz Paşa, bu düşünceme karşı çıkmış ve onun görüşü tercih edilerek buradaki asıl hat olduğu gibi bırakılmıştı.

Baharla beraber arazi askerî harekâta uygun bir duruma geldiğinden, biz de Hurşit Paşa Kolordusu'nu Çekmece'den ileriye geçirerek merkez ve sol kanadı ilerlettiysek de, daima Çatalca savunma hattının etki alanından ileriye geçmedik. Sol kanatta bu defa yararımıza olarak önemlice bir savaş verdik. Bundan gayret alan Enver ve İsmail Hakkı Beyler bir iki gün sonra bir hücuma daha geçmişler, fakat büyük kayıplarla püskürtülmüşlerdir. Bu olay başlangıçta benden gizli tutulmuş ve sonra da yanlış ve hafif bir sûrette tasvir edilmişti. Bunun, yersiz hücum ve taarruz isteklerinin kırılmasına sebep olmak gibi bir faydası olmuşsa da, bu sefer de oradaki kuvvetlerin Çekmece Köprüsü'nün arkasına alınması için bir hayli propaganda ve teklifler, hatta Harbiye Nezareti nezdinde el altından girişimlerde de bulunmaya başlandı. Fakat buna da önem verilmeyerek mevzilerimizde sebat ettik. İşte doğru bir hesaba dayanmayan cesaretler, böyle pek çabuk üzüntü ve korkaklığa dönüşür.

Londra'da barış anlaşmasının parafe edilmesinden birkaç gün sonra Mahmut Şevket Paşa'nın şehadeti meydana geldi.

Sırası gelmişken şunu da arz edebilirim ki, ömür boyunca hemen bütün işlerde, özellikle resmî görevlerde, kişisel isteklerden sıyrılıp yükselebildim. Bütün şu anlatılanlar, tasvirler ve mülâhazalarda da olayların ortaya çıkış zamanı ve akışında kalbimin telkin ettiği halis duygularıma tercüman oluyorum. İşte Mahmut Şevket Paşa hakkında şimdiye kadar ileri sürdüğüm eleştiriler de bu cümledendir. Fakat şunu da söylemeyi insaf ve tarafsızlığın gereği sayarım ki, Mahmut Şevket Paşa merhumun siyasi hayatının en parlak ve verimli dönemi, hayatının sonlarına rastlayan sadrazamlığı zamanıdır. O, gerçekten Meşrutiyet dönemindeki seleflerinin çoğundan daha üstün bir sûrette, üstlendiği görevleri iyi bir şekilde yerine getirmiş ve 31 Mart 1325/1909 Olayı'ndan beri çeşitli nedenlerle ortaya çıkan anlaşmazlığımız bu zamanlarda hemen hemen, hele bana ait olan payı bakımından bütünüyle dostluğa dönüşmüştü. Gerek bu sebeplerle, gerekse halefinin kim olacağı endişesiyle ve özellikle facialarn tekrarlanmasının medeniyet dünyasında aleyhimize yapacağı kötü etki düşüncesiyle bu esnada bu feci olaydan pek çok üzüntü duymuştum. Bununla birlikte düzenlenen bu suikast ve müsebbiblerinin takibiyle merhumun intikamının alınması meselesinin orduya sirayet ettirilmemesine olanca gücümle çalıştım.

Çünkü bu şekilde önüne geçilemeyecek haksızlık ve garazkârlıkların ordu için ciddi zararlara neden olacak galeyan ve iç düşmanlıkları doğurması büyük ihtimaldi. Mahmut Şevket Paşa'nın sadaret zamanında İngiltere ve Fransa ile sürüncemede kalmış meselelerin çözülmesi girişiminde bulunulduğundan eski sadrazam Hakkı Paşa merhum, Londra'da ve Cavit Bey Paris'te Basra Körfezi, Necid ve Irak işleriyle mali ve ekonomik sorunlara ilişkin yerel hükümetlerle müzakerelerde bulunmaktaydılar. Ayrıntılarını bilmediğim bu sorunun leh ve aleyhinde yapılan dedikoduların doğruluk ve önem derecelerini bilmesem de, hükümetin coğrafi şekliyle birlikte verimlilik gücünü de değiştirip azaltan ve büyük badireden sonra eski hesaplar ve sürüncemedeki sorunların çözülmesine ve düzeltilmesine girişmek sevap, hatta vaciptir. Ancak, bu durum ve özellikle kendisi içinde olmadan yapılan pazarlıklar Rusya'nın hoşuna gitmediğinden, bu suikastın sebep ve faili olan muhaliflerin Çar hükümeti tarafından el altından teşvik ve yardım gördükleri söylenmektedir. Bu işe karışmış bazı canilerin daha sonra himaye edilmek istendiği gerçektir.

Yeni kurulan kabineye harbiye nâzırı sıfatıyla katılmam konusundaki teklif ve nabız yoklamalarını reddettim. Bunun üzerine İstanbul'a çağrılarak yapılan sözlü ısrarlara da olumsuz cevap vererek orduya döndüm. Yine ısrar olundu; fakat beş altı günden beri de kabine resmen kurulmamış, Prens Said Halim Paşa, sadaret kaymakamı unvanıyla işleri idare etmişti. Sonunda askerî harekâtın devamı süresince kendim orduda kalıp nezaret işlerinin vekâleten idare edilmesi şartıyla harbiye nâzırı unvanını kabul ettim, kabine de kurulabildi.

Bu sırada batı ordusunda garip bir kişilik, hayalî bir kahraman ortaya çıkmıştı. Gazeteler bizi taarruza sevk ve teşvik ederken, bu zâtın kolordusuyla güya Siroz'a kadar ilerleyip Edirne'yi ve İstanbul'u kurtarmak üzere olduğu türünden yalan ve uydurma haberleri, tereddüt ve ihtiyatla karşılamamıza rağmen, yayarak lehinde propaganda yapıyorlardı. Bu zât, daha önce Luma'daki kahramanlığıyla da Arnavutluk meselesinin ilk ortaya çıkmasına sebep olan ve sonradan da Samsun mebusu olan Cavit Paşa'dır. Halbuki gazeteler bu yolda haber yayarken batı ordusu genel kumandanlığı bu zâtın Komanova'dan geri çekilmesi sırasında kolordusunu terk ettiğinden ve ordunun Arnavutluk'a çekilip sığınmasından sonra teslim olmak üzere Sırp kumandanlığına müracaat ederek subayları teşvik ettiğinden, öte yandan üstlerine karşı da dik başlı davrandığından dolayı kendisini İstanbul'a gönderiyor, Divan-ı Harb'e verilmesini bildiriyor ve bunu gerekli görüyordu. İşte bu kahraman, böylece İstanbul'a gelmekteyken gazeteler lehinde çeşitli övgü ve sitayişle sayfalar dolduruyorlardı. Biraz daha ağır davransam, bu zât, Divan-ı Harb sandalye-

si yerine sadaret makamına yükselecekti. Zavallı millet! Her ne halse; daha sonraki olayların araya girmesiyle Divan-ı Harb'den kurtuldu, fakat şimdiye kadar nezaret makamına geçemedi. Geleceği Allah bilir.

Bulgarlar Londra Antlaşması'nın hükümlerinin uygulamasına bir türlü yanaşmıyor ve Çatalca önündeki mevzilerini terk etmiyorlardı. Kendi aralarında da "İblis" lakabıyla andıkları eski hariciye nâzırı meşhur Naçoviç'i elçi olarak İstanbul'a göndererek zaman kazanmak için bizi oyalamaya ve aldatmaya çalışıyorlardı. Fakat doymak bilmeyen Bulgar idarecileri Romanyalılara tarafsızlıklarını temin için sınırların düzeltilmesi hakkında verdikleri vaadi yerine getirmedikleri gibi, Makedonya'yı da yutmak için eski müttefikleriyle bir savaşı göze almışlar ve önümüzdeki kuvveti de peyderpey çekmeye başlamışlardı. Nihayet müttefikler arasmda savaş çıktı. Romanyalılar da Dobruca'dan geçerek Rusçuk ve Şumnu'ya doğru sınırı aşmaya başladı. Bu duruma göre izlenecek hareket hattı konusunda yapılan görüşmelere katılmak üzere Vükelâ Meclisi'ne çağrıldım. Şûrâ-yı Devlet Başkanı ve Adliye, Maliye, Maarif Nâzırları Halil, İbrahim, Talât, Rıfat ve Şükrü Beyler cebren Bulgarları kovmak ve tepelemek taraftarı oldukları halde, Nafia, Ticaret, Posta ve Telgraf Nâzırları Osman Nizamî Paşa ile Süleyman Elbistani ve Oksan Efendiler, siyasi vasıtalarla ikna edilmeleri düşüncesindeydiler. Sadrazam Paşa ile Evkaf Nâzırı Hayri Bey birinci gruba, Bahriye Nâzırı Mahmut Paşa ikinciye eğilimli görünmekle birlikte, anlaşıldığına göre kesin kararlarını benim düşünceme bağlamaktaydılar.

İşin başında susma yolunu seçiyordum. Süleyman Elbistani Efendi'nin, düşüncesini desteklemek babında, bizim taarruzumuz durumunda Bulgarların yine müttefikleriyle uyuşarak aleyhimize bütün kuvvetini sevk edip ikinci bir yenilgiye uğratırlarsa sonumuzun kötü olacağını söylemesi üzerine, benim artık Bulgar ordusundan, hatta müttefiklerden korkum olmadığını, eğer hariciyenin genel siyasetince bir endişe yoksa, ordunun taarruza hazır olduğunu açıkladım. Bunun üzerine Talât Bey ayağa kalkarak orduyu tehlikelere karşı koruyarak düzenleyip takviye ettikten sonra, şimdi de hükümetin arzusunu yerine getirmeye hazır bulunduğumdan dolayı teatral bir tarz ve eda ile teşekkür etmesi üzerine, muarızlar da ağız açmaya zaman ve cesaret bulamadılar. Dolayısıyla Enez-Midye genel hattının ayrıntıları daha o gün noktası noktasına mecliste, harita üzerinde tespit edildikten sonra Naçoviç'e, hemen ordularını bu hattın gerisine çekmesinin Osman Nizami Paşa vasıtasıyla bildirilmesi ve bir sonuç alınmazsa Allah'ın yardımına sığınarak taarruza geçilmesi kararlaştırıldı.

Kıtaların asker sayısı sürekli olarak tamamlandığı gibi, askerin iyi bir şekilde beslenmesi ve giydirilmesiyle sağlıkları sağlanmış, ilkbahar havalarının izin

vermesinden yararlanarak talim ve kazanılan ufak tefek başarılarla moralleri de güçlendirildiğinden, ordu Yemen'den dönüşümde bulduğumdan çok değişik bir duruma gelmiş ve Müdafa-i Milliye Cemiyeti tarafından bir hayli nakliye vasıtası da tedarik edilmişti. Düşmanlarımız arasındaki mücadeleler üzerine sonucun neye varacağı çoktan anlaşıldığından Enez-Midye hattı değil, Kırkkilise-Edirne havalisine kadar seri bir hareket için gerekli olan tedarik ve düzenlemelerde bulunulmuş, Çatalca ordusu iki bölüme ayrılarak sağdaki kısım Ahmet Abuk Paşa'nın ve sol kanat kuvveti Hurşit Paşa'nın kumandasına verilmişti. Fahri Paşa da Bolayır civarına iki kolordu yığmış olduğu için, hep birlikte ilk emirde harekete hazır bir halde bulunuluyordu. Dolayısıyla Naçoviç'e yapılan teklifin iki gün bekledikten sonra sonuç vermediği görülünce, Çatalca ve Bolayır'dan çeşitli kollarla ileri harekete başlanılmıştır. Verilen yürüyüş cetvelleri üzerine ordu üç günde tamamen Enez-Midye hattını işgal etmiştir.

Genel karargâh Çerkezköy'de bulunduğu sırada, Talât Bey'le Mahmut Paşa yanıma gelerek ordunun Edirne'ye gidip gidemeyeceği hakkındaki düşüncemi sordular. Zaten bunu bekliyordum. İleride Bulgar ordusunun bir geri taarruzu ihtimaline karşı, bazı ufak tefek isteklerde bulunarak muvafakatımı açıkladım. Ertesi günü de karargâhı Çorlu'ya ilerlettim. Fakat vükelâ arasında galiba yine düşünce ayrılığı ortaya çıkmış, Hayri Bey de kararını bizzat benim görüşlerim doğrultusunda vermiş olduğundan yine İstanbul'a çağrıldım. Vükelâ Meclisi'nde dış siyaset dolayısıyla bir sakınca görülmüyorsa orduyu düşünmeye yer olmadığını belirttim ve bizim Londra Antlaşması'nı bozmamız üzerine devletlerin birleşerek girişimlerde bulunmalarından da –bu girişimlerin fiiliyata dönüştürülmesi zamana muhtaç, bu esnada ise önleyici tedbirlere gitmek mümkün olacağından– pek sakınmayıp yalnız tek başına bir devletin, yani Rusya'nın bu vesileden yararlanarak İstanbul'a yürümesi ihtimalinden endişemi ekleyerek, eğer bu kötü ihtimal ortaya çıkmazsa Allah'ın yardımıyla hemen harekete hazır olduğumuzu açıkladım. Sadrazam ve bir gün önce elçilerle görüşmüş olan Talât Bey, bu kötü ihtimalin gerçekleşemeyeceğini[34] açıklamaları üzerine taarruza karar verildi. Benim Çorlu'dan Vükelâ Meclisi'ne çağrıldığımı haber alan Enver Bey, karargâhta bulunan Kaymakam Cemil Bey'e ileriye hareket için ısrar etmem gerektiğini telefonla söylemiş. Vükelâ Meclisi toplanmazdan önce, Cemal Paşa da gelip aynı tavsiyede bulunmak istemişse

34 Dünya Savaşı'ndan sonra Bolşeviklerin yayınladıkları siyasi belgelerden Rusların gerçekte bu tarihte İstanbul'a taarruzu kararlaştırdıkları, fakat yine siyasi durumlar ve özellikle İngiltere'nin müdahalesi dolayısıyla geri kaldığı anlaşılmaktadır. İşte bu durum bizim diplomasinin ne kadar güvene layık olduğunu gösterir. Fakat bazen gafletten de fayda oluyor.

de, meselenin kendisine ait olmadığı cevabını almıştır. Fakat işin içinde bu kadarcık bulunmasına rağmen, Cemal Paşa'yı da bazı gazeteler Edirne fâtihleri arasına sokmuştur.

İleri hareket işine pek tabii olarak Abuk Paşa ordusuna Kırkkilise (Kırklareli), Hurşid Paşa ordusuna Edirne, Fahri Paşa ordusuna da Dimetoka istikâmetleri verilmişti.

Hurşit Paşa'nın Kurmay Başkanı Enver Bey'in, ordunun ilerisindeki süvari ile gitmesi için istediği izin esirgenmedi. Bu zât oldukça hızlı bir hareketle geceleyin Edirne'ye vararak Bulgarların birkaç saat önce terk etmiş oldukları şehri işgal etti. Bu durumdan Başkumandanlığı haberdar etmezden önce, başarıyı telgraflarla memleketin dört bir yanına yaydı. İşte Enver Paşa'nın Edirne fatihliği unvanını ele geçirmesinin sır ve hikmeti! Fakat geçen kış esnasında bu zâtla yoldaşlarının telkin ve zorlamalarına uyulmuş olsaydı Edirne'yi geri almak değil, memleketin geri kalan kısmını korumak için bile elde asker kalmamış olacağından okuyucuların emin olmalarını rica ederim. Diğer kumandanlar da hemen aynı zamanda hedeflerine ulaştılar. Genel karargâh Babaeski'de kuruldu, ordunun büyük kısmı düşmanın bir geri taarruzuna karşı en uygun bir tarzda tabya olundu. İleri müfrezelerle doğu, kuzey ve kuzeybatı cepheleri, Cisr-i Mustafa Paşa (Mustafa Paşa Köprüsü) ilerisinde Meriç Nehri'ne kadar eski Osmanlı-Bulgar sınırının ve buradan Dimetoka'nın sekiz kilometre güneybatısında, yine aynı nehrin meydana getirdiği dirseğe ulaşan bir hattın beri tarafındaki arazi işgal edildi ve Osmanlı idaresine katıldı.

Edirne'nin geri alınmasının arkasından birbirine zıt iki zorluk karşısında kaldık. Birisi: Sadaret, Büyük Devletlere Meriç'e kadar gidileceği hakkında verilen güvenceye dayanarak askerlerimizi Meriç'in doğusuna çekmemiz gerektiğini ısrarlı bir şekilde emir ve talep ediyordu. Cisr-i Mustafa Paşa ve Dimetoka ele geçirilmeden Edirne'nin geri alınmış sayılamayacağı ve nihayet ısrar olunursa istifa edeceğim tehdidiyle bunun önüne geçilebildi. Daha büyük bir zorluk da Edirne fâtihiyle ayakdaşlarının hızlarını alamayarak Bulgaristan içine doğru akınlarıydı. Sonunda Avrupa'yı harekete getirmek istidadını gösteren bu küstahlığın çok çabuk önüne geçilebildiyse de, bu sefer de birtakım çetecilerin Batı Trakya'ya akınları başladı. Ne yazık ki bu vesileyle Yunanlar da aksi yönden bu ülkeye yürüdüler. Sonunda çetecileri geriye alabildik. Fakat Yunanlar orada kalmakla birlikte bizim işgalimizde bulunan taraflara bile tecavüz için zemin yokladıklarının anlaşılması üzerine bir kolordu, o taraflara yaklaştırıldıktan sonra, kendilerine hemen çekilmeleri ihtar edilerek bu gaile de bertaraf edildi. Bulgarlarla İstanbul Antlaşması yapılıncaya kadar, ordu

her ihtimale karşı takviye ve talim edildiği gibi, Edirne, Kırkkilise de hafife ve geçici tarzda tahkim olunmuştu.

Bulgarlarla İstanbul Antlaşması imzalandıktan sonra ordu, birkaç hafta içinde büyük kısmı İstanbul'a uğratılmadan Marmara limanlarından sessiz sedasız terhis ve Başkumandanlık Vekâleti karargâhı ilga edilerek İstanbul'a dönüldü. Fakat karargâh Babaeski ve daha sonra Çorlu'da bulunduğu sırada Cemal Bey'in İstanbul'daki pervasız, müstebitçe idaresinden şikâyet etmeyen yoktu. Hele harbiye nâzır vekili yaka silkiyordu. Dolayısıyla dönüşümden önce kendisinin değiştirilmesini sadrazamla dâhiliye nâzırına özel bir sûrette yazdım. Fakat o, İstanbul Kumandanlığı'ndan uzaklaştırılmasına rağmen, bu sefer de nafia nâzırı olarak kabineye alındı.

İstanbul'a dönüşten sonra da Bahaeddin Şakir Bey'in ispatlanmamış sözünü, yüksek devlet memurlarının ve subayların cezalandırılması için kesin karar kabul etmeye kadar varan, Divan-ı Harb Başkanı Osman Paşa'yı emekliye ayırmak, kötü hal ve uygulaması söylenilen Merkez Kumandanı Miralay Refet Bey'i azletmek gibi bazı cesurca uygulamalar, anlaşılan genel merkezin vehim ve kibrine dokunması, diğer taraftan yenilgimize sebep olanların araştırılması ve yargılanarak cezalandırılmak üzere özel Divan-ı Harbler kurulması, ilgili birçok kişiyi korku ve telaşa düşürmüştü. Hırsına sınır bulunmayan ve hatalarını, kendi vehimlerinde fazilet ve başarı olarak kabul eden bazı gençlerle, kişisel çıkar peşinde koşan birçok kimseler için benim iş başında bulunmam, emellerinin gerçekleşmesine engel görülmekteydi. Dolayısıyla ordu dağılır dağılmaz, aleyhimde müthiş bir propaganda yürütülmeye başlanmıştı. Bu konuda kullandıkları en güçlü suçlama silahı da, güya benim, arkadaşlarımı ve akranlarımı korumakta zaaf göstermek sûretiyle gençlerin yükselmelerine ve ordunun ilerlemesine engel olduğum yolundaki iftira idi. Aleyhimdeki şeytanca kötülük ve çalışmalar o dereceye varmış ki, memuriyetim devam ederse suikast için bir gizli ittifak bile kurulmuş. Hatta Cemal Paşa Harbiye Okulu'na memur bir subayı bile böyle bir niyette bulunduğundan dolayı tutuklayarak durumu bana bildirmişti. Gerçi Cemal Paşa'nın ifadesine o zaman inanmamış ve korunmam için tayin etmek istediği kimseleri kabul etmemişsem de, paşanın sözlerinin doğru olduğu, olaydan beş yıl sonra, Dünya Savaşı'nın son zamanlarında bu işe girişenlerden birinin yaverime yaptığı itirafla anlaşılmıştır. Bu hıyanette en fazla ileriye giden Vehib Bey'di (mahut Vehib Paşa). Bu adamın hırs ve tamahı çok ileriye gitmiş olduğu halde, ben Yanya tesliminin hesabını aramakta ısrarlıydım. Bir gün Vükelâ Meclisi'nde böyle bir suçlunun Adana Valiliği'ne tayininin teklif olunması üzerine, kendisinin ne olduğunu hak-

kıyla ortaya koyarak tayinine engel olmuştum. İşte bunlar kulağına geldikçe hakkımdaki düşmanlığı artıyordu. Daha önce Harp Okulu Müdürlüğü'nde bulunduğundan, bu suikast tertibinde de bunun dahli olduğu söylendiği ve İtalya'da işlediği cinayet kendisinin bu tür işlerdeki yeteneğini gösterdiğinden, hakkındaki şüpheyi güçlendirmektedir. Halbuki Meşrutiyet'ten beri ordunun güçlü ve iffetli ellere teslimi düşüncesiyle az çok ihraç ve emeklilik muamelesine tevessül eden hemen yegâne devlet adamı bendim. Hatta Yemen'e gitmezden önce kayınpederimle iki hocamı bu muameleden istisna etmediğim gibi, bu kere de Kurmay Başkanı Hâdi Paşa'nın başkanlığında askerî dairenin yetkili kişilerinden oluşan bir komisyon vasıtasıyla savaşta görevini iyi bir şekilde yerine getiremeyen ve daha sonra kendilerinden iyi hizmet beklenemeyecek kimseler araştırılarak ve az bir zamanda yalnız albay ve daha yüksek rütbelilerden üç yüzü aşkın ismi içeren bir defter düzenlettirmiştim. Fakat orduyu şahıslarına hasretmek için gerek ihraç ve emekliliği, gerek nasb ve tayini kanun, usûl, adalet ve hakikate değil, kendi keyif ve emellerine göre yürütme iddiasında bulunanlar, bu resmî ve âdil uygulamaya razı ve kâni olamıyorlardı. Devletin bütün meşru kuvvetleri silinmiş ve kaybolmuş, bunların yerine devlet çarkının tek döndürücüsü sıfatıyla İttihat ve Terakki Genel Merkezi geçmiş olup, bunun ise gördüğü tecrübelerden sonra, her şeyden önce kişisel çıkar ve hayatını koruma kaydına düşmüş oldukları için, benim gibi resmî bir devlet adamından çok, kendisine içli dışlı bağlı olan veyahut öyle sanılan kimselerin arzu ve propagandasına uyması ve yardım etmesi tabii idi.

Bir gece Talât ve Halil Beyler evime gelerek söz arasında bana hayat boyunca Başkumandanlık Vekâleti'nin verilmesi düşüncesinde olduklarını söylediler. Birkaç ay önce savaş hazırlıkları keyfiyetinin iç siyaset değişikliğinden etkilendirilmemesi ve subayların da iç siyasetle uğraşmalarının önüne geçilebilmesi için, Harbiye Nezareti'yle aynı şahısta birleşmemek şartıyla daimi bir Başkumandan Vekâleti veya Serdar-ı Ekremlik kurularak Genelkurmay Başkanlığı ve personel müdürlüğünün bu makama bağlanması yolunda bir lâyiha kaleme almıştım. Dolayısıyla onların bu tekliflerine "Harbiye Nezareti'nden çekil" anlamını vererek, "zaten benim nezarette durmak düşüncesinde olmadığımı, dolayısıyla elde olup iki haftaya kadar tamamlanması düşünülen Askere Alma Kanunu biter bitmez istifaya hazır olduğumu, bununla beraber başkumandanlık vekâletini de kabul edemeyeceğimi" bir güceniklik edası içinde söyledim. Ayrıca buna ek olarak bir önseziyle tahmin ve istidlal ettiğim üzere, Enver Bey'i yerime tayin ederlerse birçok sakıncalara yol açmış olacaklarını da açıkladım. Bunun üzerine hakkımdaki sevgilerini temin yolunda bazı

cümleler sarf ederken, eski Paris Elçisi Münir Paşa'nın gelmesiyle konuşmaya son verildi. Ertesi günü, o aralık hasta olan Enver Bey'den aldığım tezkireyle bunun cevabı ek olarak sunulmuştur (Bkz. Ek: 7a ve 7b).

Askere alma nizamnâmesi tamamlanıp lâyihasının sunulmasının ardından istifamı da sundum. Ancak yine Halil Bey gelerek bir halef bulunmak üzere (gerçekte Enver Paşa belirlenmişse de, onun sağlığına kavuşuncaya kadar zaman kazanmak isteniliyordu) birkaç gün beklememi rica ettiğinden, kimseye sezdirmeksizin birkaç gün daha sabrettim. Bu sırada Sadrazam Said Halim Paşa Hazretleri, önce arkadaşlarının yanında istifamın kabul edilmemesi için ısrar ettiği gibi, yanıma gelerek başkumandanlık vekâleti veya genel müfettişliğin kabulünü benden ısrarlı bir şekilde istedi, Halil ve Talât Beylerin de aynı şekilde müracaatlarını tekrarladı. Fakat kabul etmemekte direndim.

Edirne meselesinden dolayı bütün vükelâya nişan verilip rütbeleri yükseltildiği sırada, bana da Birinci Osmanî Nişanı ihsan olunduğu gibi, rütbem de orgeneralliğe yükseltilmiş ve Mahmut Şevket Paşa'dan boşalan yâver-i ekremlik rütbesi verilmişti.

***

Nezaretimin son zamanlarında ortaya çıkan iki meselenin derinlik ve hakikatini burada açıklamayı uygun gördüm. Bilindiği üzere Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığında İtilâf Devletleri'ne, özellikle İngiltere'ye fazlaca eğilim duyulmuş, bu devletlerin Elcezire,[35] Suriye ve Anadolu'daki istek ve niyetlerine göz yumulmuştu. Bunun yanında Doğu vilâyetleri için İngiltere'den bir genel müfettiş istenmiş, fakat bu hükümet Rusya'yı gücendirmemek için bu hususu kabul etmemiş, bununla birlikte tarafsız devletlerden iki müfettiş tayini kararlaştırılmıştı. Ordu işleri için İstanbul'a indiğim bir gün, sadrazam konuyu bu mecraya dökerek İtilâf Devletleri'ne gösterilen bu müsaadeler üzerine, Almanların kendilerine de ne gibi ayrıcalıklar ve haklar sağlanacağını sorduklarını ve cevap olarak "ordu da sizin" dediğini (yağma Hasan'ın böreği) ve dolayısıyla başkumandan sıfatıyla barış zamanında bir Alman generaliyle bir talim heyeti çağrılması hakkındaki düşüncemi sordu. Cevap olarak, orduyu Almanların emrine vermenin Sadareti ve Hariciye Nezareti'ni yabancılara vermekle eşanlamlı, hatta daha da beter olduğunu, yaradılışımdaki samimiyet ve kesinlikle ve biraz da hiddetle açıkladım. Sadrazam, bir dahaki karşılaşmamda bu meseleyi ağzına almadı. Ancak, durum Almanların kulağına gitmiş olmalı ki, paşanın şehit edilmesiyle Harbiye Nezareti'nin bana geçmesi üzerine telaşa

35 Elcezire, Dicle ve Fırat nehirleri arasında bulunan ve bugün daha çok Mezopotamya adıyla tanınan yerdir. (Yay. Notu)

düşmüş ve her kapıya başvurarak, hatta hakkımda teveccühü bulunan Yusuf İzzeddin Efendi merhumu rahatsız etmeye kadar vararak, kazanılmış bir hakmış gibi, Mahmut Şevket Paşa'nın vaadinin yerine getirilmesini istemeye koyuldular. Ben mümkün olduğu kadar meseleyi ertelediysem de, ordunun terhisi sırasında Talât Bey'in de tavassutuyla pazarlığa girişildi. Aslında ben de ordumuzu, subaylar heyetimizi yabancı uzman ve öğretmenlerin yardımından müstağni görmemekteydim. Hatta genelkurmay başkanıyken bu maksatla bir hayli Alman subayının çağrılmasına aracılık etmiş ve ön ayak olmuştum. Mahmut Şevket Paşa'ya itirazım, kayıtsız şartsız orduyu bir yabancının emir ve kumandasına vermemek amacına dayanıyordu.

Nihayet bütün komuta ve planlarla ilgili meselelere müdahale etmeyerek, yalnızca talim ve öğretim işleriyle eğitim ve levâzım işlerinde selefleri gibi hizmet edilmesi, taşrada bir numune kolordusu ve tümeniyle, her müfettişlikte çeşitli sınıflardan birer numune taburu ve alayı kurularak Alman kumandanlarına verilmesi fakat bu heyetin, subay ve er olarak kırk kişiyi aşmamak üzere, bir generalin başkanlığı altında beş yıl süre için bir talim heyeti getirilmesine muvafakat ettim. Fakat daha sonra heyet başkanlığı ve kolordu kumandanlığı için ayrı ayrı iki general getirtilmemesi düşüncesiyle heyet başkanının İstanbul'daki kolorduya da kumanda etmesine karar verildi ki, bu hususun daha sonra İtilâf Devletleri ve özellikle Rusya'nın itirazlarına kapı açtığı bilinmektedir. Fakat ayrılışımdan sonra, kısa bir zamanda heyet üyeleri kırk yerine belki dört yüze varmıştır.

Diğer mesele de, bizim Arnavutluk Prensliği teşebbüsüdür. İstanbul'a dönüşümden birkaç gün sonra, Kasım ayı ortalarında Binbaşı meşhur Grebeneli Bekir Bey yanıma gelerek benim Arnavutluk prensliğine seçilmem için girişimlerde bulunulacağından muvafakatımı istedi. İşi lâtifeye boğarak kendisini savdım. O günün akşamı Bâbıâli'de Sadrazam Paşa'nın yanındayken Talât ve Halil Beyler de oraya gelerek, üçü birden aynı teklifte bulundular. Cevap olarak ırkımı gerçekten sevip saygı duymakla beraber, kuşaktan kuşağa ekmek ve nimetiyle beslendiğim Devlet-i Aliyye'nin teğmenliğini, Osmanlı topluluğundan ayrılan bir prensliğe tercih edeceğimi söyleyerek konuyu kapadım. Fakat bununla yetinmediler. Bir gün İpekli Zeynel Bey, Priştineli Fuat Paşa, tüccardan İlyas Bey, eski defterdarlardan Debreli Şevket Bey, Harbiye Nezareti'ne gelip bu meseleyi teklif ettiler. Gerçi Arnavutluk'a bir Hıristiyan prensin gelmesinin İslâm için zararlı olacağını biliyordum. Ancak benim prensliğim sebebiyle de içeride kırgınlıkların çıkabileceği, dış düşmanların bundan yararlanabileceği imkân dâhilindeydi. Benim yüzümden memlekete bir kötülük gelme ihtimali

varken, böyle bir makama rağbetin mümkün olamayacağını, bununla birlikte gerçekte benim hizmet edebileceğim zaman gelirse, prens değil normal bir memur sıfatıyla da iş görmekten çekinmeyeceğimi açıklayarak ve teşekkür ederek meseleyi kapadım.

Fakat İttihat ve Terakki, tuttuğu işi pek kolaylıkla bırakmaz. Haberim olmadan bir hayli maiyyetle Bekir Bey propaganda için Arnavutluk'a gönderilmiş (Bekir Bey'in maiyyetinde Ferit Paşa sadaretinde polis müdürü olup benim tutuklu olarak yargılanmam ve idam edilmem konusunda bir jurnal veren Kalkandelenli Yüzbaşı Tahsin Efendi de bulunuyordu), bu zât Kuzey ve Güney Arnavutluk'ta hem etkili propagandalar yapmış hem de İsmail Kemal ve Esat Paşa ile görüşmüş, hele İşkodra'da ve Draç'ta bir hayli taraftar toplamış. İsmail Kemal Bey, Vükelâ Heyeti'ne yazdığı bir mektupla işin ayrıntılarının tesbit ve belirlenmesi için benimle Avrupa'da görüşülmesini teklif ettiği gibi, Esat Paşa da bu mektupla, ona verilen cevabın sûretlerini bana göndermiştir. Bundan biraz sonra Draç'ta halkın beni prens ilan ettiğini ajans telgraflarında görerek hayret ettim ve az zaman sonra da Arnavutluk'taki milletlerarası jandarma tarafından Bekir Bey'le arkadaşlarının tutuklandığını işitince üzüldüm. İşte mevki düşkünü ve şöhretperest bir adam olup da bu telkinlere kansaydım benim de sonum bu olacaktı. Her neyse birkaç aylık bir didişmeden sonra, tutukluların tahliyesi sağlanarak hayat sahnesinin bu perdesi de kapandı.

Harbiye Nezareti'nden ayrılışımdan Dünya Savaşı'na kadar Âyan Meclisi'ndeki faaliyetlerim sessizlik içinde geçti. Yalnız Parlamento'nun açılışında sultanın yapacağı konuşmaya verilecek cevabın kaleme alınması için kurulan encümen tarafından, müsveddenin hazırlanması bana havale edilmişti. Ancak hazırlanan bu müsveddede bazı noktalarda zülfüyare dokunulmuş olduğundan, bundan sonra encümene seçilen kişilere de, hükümetin müdahale etmesi âdet haline getirildi.

Rusya imparatorunun Livadya'ya gelişinde yapılacak karşılama töreni için, her yıl gönderilmesi âdet olan heyete dâhil edildiğimden Rusya'nın Beyaz Kartal Nişanı'nı aldım. Gala ziyafetinde imparatorun yanında bulunuyordum. Onunla Fransızca konuşmaktayken, hayat hikâyemi biliyormuş gibi, sözün Almanya'daki tahsilime gelmesiyle Almanca hitaba başladı. Yaratılışındaki nezâket ve temizliğiyle bana pek çok iltifat gösterdi ve bu arada Almanları sevmediğini göstermeye özen gösterdi. Söz gelimi Almanca konuşup dururken bu dili sevmediğini söyledi. İmparatoriçenin Alman olduğunu saygılı bir biçimde hatırlatışıma karşı, onun bir yarısının da İngiliz olduğunu ve aralarında İngilizce konuştuklarını belirtti.

Dünya Savaşı'ndan sonra Çar ve Çariçe hakkında pek çok yayın yapıldığından, bu olayı anmak zorunda kaldım.

Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlığında kararlaştırıldığı üzere, Doğu vilâyetleri iki bölgeye ayrılarak bunların başına iki Avrupalı genel müfettiş getirilmiş, Suriye ve Irak'ta da devlet memurlarından birer zâtın genel müfettiş olması kararlaştırılarak Suriye'ye benim tayinim de kuvvetli bir ihtimal haline gelmişti. Buna rağmen, Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte bu durum ertelenmiş, Avrupalılar da geri gönderilmiştir.

***

Bu konuyu bitirmeden önce, genç harbiye nâzırımızın uygulamalarına ilişkin bazı bilgiler verilmesi de faydalı olacaktır. Bu zât nezaretle birlikte genelkurmay başkanlığım da üstlenmiştir. Orduyu gençleştirmek düşüncesi, iş başına getirilen bazı kimselere bakılırsa terk edilmiş, bazılarına bakılırsa çocuklaştırmak derecelerine vardırılmış bir manzara gösteriyordu. Tarafımdan kurulan komisyonun hazırladığı emekli defteriyle yetinilmeyerek daha önce aralarında hazırlanan bir liste gereğince birkaç gün içinde yüzlerce yüksek rütbeli komutan ve subay emekliye sevk edilmiştir. Fakat gerek ihraç, gerek tayin işinde parti düşüncelerine kapılınarak hoşa gidenler, fikre hizmet edenler yerlerinde bırakılmış, saygın ve önemli mevkilere eski dost ve arkadaş, özellikle paşanın Harbiye Nezareti'ne yükselmesi lehinde propaganda ve teşviklerde bulunan kimseler getirilmiştir. Bu cümleden olarak Binbaşı Damat Hafız Hakkı Bey, kaymakamlıkla genelkurmay ikinci başkanlığına, Yanya'yı düşmana teslim eden mâhut Kaymakam Vehib Bey, terfi ederek Hicaz vali ve kumandanlığına tayin edilmiştir. *Ve kıs aleyhi'l-bevâkî.*[36]

Askerî teşkilâta da tecavüz edilerek kolordu ve tümenlere bağlı olan ve bizim teşkilâtın en güzel tarafını meydana getiren Nişancı Alay ve Avcı Taburları kaldırılmıştır. Fakat Dünya Savaşı'nda, yine hücum taburları adıyla tümene bağlı birer ayrı tabur kurulmasına mecburiyet duyulmuştur. Yine bütün dünya ordularıyla birlikte bizim orduda da, öteden beri mevcut olan yeni teşkilâtta da bazı düzenlemelerle yerinde bırakılan redif kıtaları, –ki savaş halinde daimi ordunun belirli bir plan dâhilinde genişletilme ve arttırılmasını sağlıyordu– düşünmeden ortadan kaldırıldı. 1293/1877 Rus Seferi'nden önce devletin nizamiye süvarisi 39 alaydan ibaretken, Sultan Hamid devrinde sürekli karışıklıklar ve siyasi zorlamalarla 2., 3. ve 4. Ordularda toplam dört tümen piyade daha kurulmuştu. Ayrıca İstanbul ve Edirne'de Ertuğrul ve Hafif Ha-

36 "Diğerlerini de buna kıyasla." (Yay. Notu)

midiye adıyla üç süvari alayı daha kurularak buna eklenmişti. Benim yaptığım teşkilâtta Muhafız Ertuğrul Alayı ortadan kaldırılarak ve aslında mevcutları çok az olan Trablusgarb Süvari Tugayı'nın alayları birbirine katılarak bütün nizamiye süvari kuvvetimiz kırk alaya indirilmişti. Fakat aynı zamanda "Atlı Ucu" adıyla özel bir teşkilât düşünülmüştü: Daima bir at beslemeye gücü ve atçılığa kabiliyeti olan taşra ileri gelenlerinin çocuklarının zorunlu askerlik hizmeti yirmi yıl yerine on yıla indirilmek üzere, kendi atıyla süvaride muvazzaflık hizmetini yerine getirdikten sonra, diğer yedi yıl daima savaşa elverişli bir at besleyecek, bu süre içinde büyük talim ve manevralara gerek görüldükçe birkaç hafta için davet olunacak, savaş çıktığında silahaltına çağrılarak kendilerinden alay ve bağımsız bölük kurularak kolordu ve tümenlere verilecekti. Bu sayede nizamiye süvarisi dağınıklıktan kurtarılarak bağımsız tümenler şeklinde ordu süvarisini meydana getirecekti. İşte böylece süvarimiz dolaylı olarak masrafsız bir şekilde arttırılmış oluyordu. Fakat Yemen'e gönderilmem üzerine birçok fevkalâde olayın araya girmesiyle bu tasavvur evrak üzerinde kalmıştı.

Enver Paşa barışa kavuşur kavuşmaz iş başına gelince, zararsız ve masrafsız olan bu düşünceyi uygulama alanına koyacağına, mevcut kırk nizamiye alayını da bir kalemde ikiye böldürdü. İşte bu yanlış kararın savaşta acı sonuçları görüldü. Söz gelimi İngilizlerin Filistin'deki kesin üstünlükleri, bir takiple orduyu imha ve bir iki haftada Gazze ve Nablus'tan Haleb'e kadar bütün Suriye'yi istilâ edebilmesi gibi olaylarda cepheye zahmetsizce hâkim olan süvarisinin büyük hizmet ve etkisi olmuştur. Fakat bu kararın sahipleri, acaba hatalarını hissettiler mi? Burası şüpheli! Yine sorulsa, görüşlerinde isabetlerini iddia ve devletin mallarını düşüncesizce israf eden bu kimseler, bu işte tasarruftan söz ederler. Biz tuhaf adamlarız: Yenilir, hezimete uğrarız, ülkeler ve kıtalar kaybederiz; fakat sebep olanlar utanmak şöyle dursun, özür dilemeye bile tenezzül etmezler. Bu felaketlerden de kendilerine övünme payı çıkarırlar. Diğer bir üstün kuvvet kendilerini icraat sahnesinden tard ve ihraç etmedikçe tasdikçi, alkışçı bulmakta da zahmet çekmezler.

Fakat Enver Paşa'nın en parlak icraatı, Vükelâ Heyeti'nin ve bu konu için çağırıp oluşturduğu edebiyatçılar encümeninin reddine rağmen, askerî dairelerde harfleri birbirine bitiştirmeden, ayrı ayrı yazma usûlünü ortaya koymak olmuştur. Bu yazıyla aynı meseleyi yazmak için iki üç kat zamana ihtiyaç görülmekte, okumak ise âdeta imkânsız hale gelmekteydi. Hele yazım şekilleri ve kuralları da kaldırılarak her kelimenin telâffuz olunduğu şekilde yazılması, –memleketin her tarafında telâffuz lehçesinin farklı olması dolayısıyla– geniş Osmanlı ülkesinde ciddi bir kakografi meydana getirmişti. Bana

gelince, lâfza-i celâli, Peygamberimiz'in adını, bilmediğim şekillerde, askerî mercilerden –bereket versin nâdir olarak aldığım tezkirelerde– ismimi "i-z-e-t"[37] şeklinde görmek akıl ve asabıma dokunuyor, insanlık derecesinden aşağı düştüğüm duygusunu veriyordu. Bu üzüntülerimle memlekette bir istisna teşkil etmediğimden eminim. Neyse ki, Dünya Savaşı'nda yeni yazının meydana getirdiği gecikmeler ve zorlukların tehlikeler doğurabileceği anlaşılarak bu sevdadan vazgeçildi.

Enver Paşa'nın, orduda itaat ve disiplini geri getirmiş olduğu inkâr edilemez. Yeniçerinin kaldırılması ve Nizâm-ı Cedid'in kurulmasıyla birlikte Osmanlı ordusunda şüphesiz mükemmel bir disiplin sağlanmıştı. Fakat Sultan Aziz'in tahttan indirilmesi olayında askerin ve özellikle Harbiye Mektebi öğrencilerinin kullanılması, gizli ihtilâlcilerin sürekli olarak orduda okullardan kendilerine kuvvet ve yardım aramaları, sonunda devlet için bir musibet oldu. Çünkü daha öğrenciyken ırsî denilecek bir şekilde subaylara memnuniyetsizlik, itaatsizlik, isyan ve karışıklık duygu ve düşünceleri aşılanır oldu. Sultan Hamid döneminde buna karşı alınan önleyici tedbirler aksi tesir yaptığı gibi, subayların aylarca maaşsız bırakılması da disiplinsizliğin ilerlemesine neden olmaktaydı. Meşrutiyet'in ortaya çıkmasıyla birlikte kesintisiz olarak süren propagandalarla meydana getirilen ihtiraslar bu duruma şiddet vermiş, görev ve itaat duygusunu çoğunluğun kalbinden silmiş ve bu durum Balkan Savaşı esnasında Makedonya'daki musibet ve yenilgilerin önemli etkenlerinden biri olmuştur. Enver, Harbiye Nezareti'ne gelmezden önce, kendisine bu mevkiyi hazırlayanlar, cemiyetçe hatırlı ve nüfuz sahipleri olup da kendisini çekemeyecek olan kimseleri yumuşak bir şekilde kovmak sûretiyle önemli görevler vererek uzaklaştırdılar. Diğer söz sahipleri, yani propaganda ve karışıklıkların âmilleri âdeta Enver'le bir mukaddes ittifak kurmuşlardı. El birliği içinde maiyyetlerine zorbalık yoluyla itaat aşılamış, kendilerinin daha önce başkalarına yaptıklarını, emellerine kavuştuktan sonra başkalarının kendilerine uygulamasına acımasız bir şiddetle engel olmuş ve karşı çıkmışlardır. Bu sûretle kısmen kendilerinin doğurduğu kötülüğün önüne kendileri geçmiş ve bozdukları düzen şirazesini tamir ve iade edebilmişlerdir. Fakat ne şekilde olursa olsun, bu husus Enver'in amel defterinde kâr hânesine yazılacak iyiliklerden sayılmaya layıktır. Bununla birlikte bu zâtın iyilik ve kötülüklerinin kesin hesabı ahiret gününe kalmıştır.

***

37 Orijinal metinde, bu isim "ayın-ze-he-te" harfleriyle yazılıdır. (Yay. Notu)

Hükümetin Balkan Savaşı'ndan sonraki siyasi faaliyetleri de ibret bakışlarına sunulmaya değer. Daha ben Harbiye Nezareti'nden çekilmeden, kabinenin faal ve seçkin üyelerinin bir Hıristiyan hükümetiyle anlaşma yapma arzu ve niyeti vardı. İtiraf ederim ki, ben de buna taraftar olanlardandım. Kraliçe Viktorya'nın yönetimi zamanında Üçlü İttifak ve İkili İtilâfa karşı İngilizler kendilerini "görkemli bir yalnızlık" (splendid isolation) halinde görüyorlardı. Ben de kendimizi bütün medeniyet dünyası içerisinde "sönük bir yalnızlık" durumunda bulmaktaydım. Şu kadar var ki, benim ittifaktan beklediğim savunma ve korunmaya, diğerlerinin maksadı ise tamamen saldırı ve taarruza dayalıydı. İttihat ve Terakki ileri gelenleri halkın kendilerinden bildiği devlet kayıplarını tazmin için şüphesiz ciddi ve ateşli bir arzu ve iştiyak duyuyorlardı. Aslında bu gayret, takdir ve sitayişe değerdir. Ancak ilk kayıpları oluşturan düşünce tarzı, o yolda işlenen hataların tazmin ve telâfi işinde de aynen takip ve tekrar olunduğu için, kötülükler devam ederek uzayıp gitti. Halen elinde az çok kuvveti olan bu parti, fetihkârâne düşünce ve emellerden vazgeçerek inşallah bundan sonra meşru, istikrarlı, âdil ve dürüst bir sağlam iç idarenin kurulmasına halisane bir şekilde yönelir ve özen gösterirse, ettiklerini bütünüyle unutturabilir.

Anlaşılan Bulgar askerî ricali de Makedonya ve Batı Trakya'nın Yunan elindeki kısımlarını kurtarmak için bizim gücümüzden yararlanmak emelindeydi. İlk Çatalca Savaşı'ndan sonra mütareke için bir araya gelindiği zaman General Savof, Nazım Paşa'yı bu zeminde bazı imalarla hülyalara düşürmüş olduğu gibi, barış antlaşmasını imzalamak için İstanbul'a geldiğinde de delegelerimize savunma ve saldırı ittifakı teklifinde bulundu. Meselenin bu kadarına benim de vukufum vardı. Cemal Paşa'nın yayınlanan hatıralarında İstanbul Antlaşması'nın tamamlanıp imza edilmesinden sonra, general adada kalarak; bir tarafta Bulgar elçisiyle general, bizim taraftan da Halil Bey ve Cemal Paşa bulunduğu halde, ciddi müzâkereler yapıldığı anlatılıyor. Burada "antlaşma imzalayan taraflardan birine, iki Balkan hükümeti tarafından savaş ilan edildiği veya antlaşma yapan taraflardan biri diğerinin muvâfakatını alarak bir Balkan hükümetiyle savaşa girişti̇ğinde, diğer bir Balkan hükümeti düşmanına yardımcı olarak savaşa girerse, öteki, antlaşma yapanın da müttefiğine yardım etmesi ve üstün gelindiği takdirde Bulgaristan Vardar'a kadar Makedonya'yı zaptedebilirse Batı Trakya'yı Karaağaç'a kadar ve eğer Manastır ve Selanik'i de alabilirse Mesta Karasuyu'na kadar bize vermesi" esasları üzerine savunma ve saldırıya dayalı bir sözleşme düzenlenip imza edildiği, fakat Bulgaristan hükümetince bunun uzun zaman onaylanmadığı, sonunda yeniden müzâkere için Miralay

Jekof İstanbul'a gönderildiği halde, bu zât galebe durumunda bize bırakılacak arazi için pek çok cimrilik gösterip sonunda bir antlaşma şekli (yapıldığını bildirdiği antlaşmanın şeklini Cemal Paşa açıklamıyor) bulunabilmiş olsa da, Bulgar hükümetinin yine bunu da tasdik etmediği anlatılıyor.

İşte şu olaylarla Cemal Paşa'nın eserindeki ifadeler ve diğer düşüncelerden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Balkan Savaşı'nın arkasından Adaları ve Trakya'nın bir kısmını geri almak için yeni bir savaş ateşi tutuşturmaya gayret ettiği ve bunun için de her şeyden önce Bulgaristan'ı, yani birkaç ay önceki düşmanlarımızın en inatçı ve zalimini, sonra da Romanya'yı ittifak içine almaya giriştiği açıkça görülür. Bulgaristan'ı Romanya'ya yaklaştırmak ve bir Doğu Balkan Birliği meydana getirmek niyetiyle de Talât ve Halil Beyler gerçekten Bükreş'e gittiler. Orada bu işle ilgili ne yapıp ne konuştukları bilinmiyorsa da, Arnavutluk hükümdarı Prens de Wied'in halası olan Romanya kraliçesinin teveccüh ve mazhariyetini kazanmak için de birkaç ay önce aynı prensliğe aday gösterdikleri bir kimseyi, yani beni, Prens de Wied'in taç ve tahtını sağlamlaştırmak için maiyyetine göndermeyi vadettiler. Fakat bu durum gazetelerde gözüme ilişince Talât Bey'e gereken cevabı verdiğimden, *Tanin* gazetesiyle özür dileme niteliğinde bir makale de yayınlattırmışlardır.

Siyaset alanı çok geniş ve açık olduğundan, hayallere oldukça müsait bir uçuş sahası oluyor. Birkaç yıldan beri kaza ve kaderin sevkiyle bu alana ben de düştüğümden, dünya siyaseti hakkında bir hayli acayip tasavvurlar işittim. Hele iki büyük imparatorluğun yıkıntıları üzerinde kurulan yeni hükümetlerin acemi diplomatlarından neler duymadım. İşte İttihatçıların Bulgaristan ve bunun birkaç ay önce savaştığı Romanya ile birlikte, üçümüzün yine aynı Romanya'nın müttefiği olan diğer iki Hıristiyan Balkan hükümeti aleyhinde bir ittifak manzumesi meydana getirmemiz düşüncesi de bu türden, belki de daha saçma bir ham hayal ve boş ümitti.

Balkan devlet adamlarının, halkı aleyhimize kışkırtmak için dinî taassuba dayanan bunca propagandalar yaptıktan birkaç ay sonra bizimle birleşerek Hıristiyan milleti aleyhinde savaşa girişmelerini, sonra o milletin yenilmesi durumunda bizim çıkarımıza olarak arazi koparmak sûretiyle zarara uğratılmasına Avrupa'nın susacağını ve göz yumacağım ümit etmek gerçekten saflıktır. O zamanki siyaset ilkeleri, Dünya Savaşı'nın şiddetli ve uzun bunalım ve acılarıyla Avrupa, hatta dünya genel siyaseti ve maliye işleri allak bullak olduktan sonra, büyük devletlerin aldığı bugünkü tahammüllü duruma oran ve kıyas edilmemelidir. Bulgaristan devlet adamlarının askeri erkânın arzusu hilafına daha önce zikredilen iki ittifak antlaşmasını onaylamaması da Cemal

Paşa'nın sandığı gibi Bulgarların açgözlülüğünden çok, belirttiğim bu düşüncelere dayansa gerektir.

Ocak hükümet darbesi ile iktidar mevkiine gelen Mahmut Şevket Paşa kabinesi, eski Sadrazam Küçük Said Paşa'nın da görüş ve uyarılarıyla İngiltere ve Fransa politikasını tutmak, aynı zamanda Almanya'yı da idare etmek istiyordu. İyi uygulanmak şartıyla bu siyaset çok doğruydu. Fakat Mahmut Şevket Paşa merhum, bazen başkalarmdan alıp mal edindiği bir fikri, zihninde evirip çevirerek aslını bozacak kadar aşırılığa vardırmak alışkanlığındaydı. Onun çoğunlukla Bâbıâlî'de yalnız geçirdiği gecelerde, kendisiyle yapılan sohbetlere dair Cemal Paşa'nın anılarındaki açıklamalardan, yine aynı anılardaki genel merkezin programı biçiminde gösterilen bazı kararlara nazaran, askerî ve mali işler de dâhil olmak üzere hükümetin genel idaresinin, daha önce zikrettiğimiz üç devletten çağrılacak uzmanlara, başka bir deyimle onlardan gelecek devlet adamlarına havale edilmesinin kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır. Ben hiçbir zaman Avrupa'dan öğretmen, uzman ve danışman çağırma ihtiyacında olmadığımızı iddia etmedim ve etmem. Ancak Mahmut Şevket Paşa'nın Alman askerî heyeti hakkında bana yaptığı açıklamaların ve Cemal Paşa ile sohbetinin[38] işaret ettiği şekilde bir teslimiyeti, Dünya Savaşı'ndan sonra çıkan en aşırı mandacıların bile havsalasına sığamayacak derecede ağır ve zararlı bulmaktayım. Bir yandan kapitülasyonlardan kurtulmak istenilirken, bu gidişle idare dizginlerimizi büsbütün Avrupa idarecilerine teslim etmiş olacaktık. Gerçi bunun baskısı az zamanda anlaşılacak, fakat silkinmeye kalkıştığımız zaman ortaya çıkacak aksi tesirler, kazanılması uğrunda bu fedakârlıklara katlandığımız yararları imha ile kalmayıp başka türlü, gücümüzün üstünde sakınca ve kötülüklere de yol açacaktı.

Mahmut Şevket Paşa'nın Avrupa karşısında kendimizi Yunan'a benzetmesi[39] yanlış bir kıyastır. Çünkü bize yöneltilen düşmanlık ve ihtirasların küçük bir parçası bile Yunanistan'a yapılmamıştır. Mahmut Şevket Paşa Kabinesi zamanında alınan tedbirler cümlesinden olarak maliye işlerimiz, Maliye Islahat Komisyonu ve Genel Müfettiş Mösyö Jolie marifetiyle jandarmamız Lübnan da dâhil olmak üzere General Baumann maiyyetindeki heyet aracılığıyla Fransızların, mülki işlerimiz İngiltere'den gelecek mülkiye müfettişlerinin, bahriyemiz Amiral Limbus ve maiyyetinin, gümrüklerimiz Mr. Crawford marifetiyle İn-

38 Anlaşılan Mahmut Şevket Paşa, Alman askerî heyetine vermek istediği aşırı yetkilere benim karşı koyacağımı anlayınca, alışkanlığı üzere taraftar bulmak için Cemal Bey'i (Paşa'yı) yakınları arasına almak istemiş.

39 Cemal Paşa, anılarında Mahmut Şevket Paşa'nın "Yunanistan'ın ordusunu Fransa'dan bir general emrinde getirttiği eğitim heyetine teslim etmiş olmasını beğenerek, aynı örneği izlemek istediğini" yazıyor.

gilizlerin, ordumuz da Almanların irşad ve kontrolüyle düzeltilecekti. Suriye demiryolları ağı ile Samsun-Sivas hattı ve bütün şoselerimiz Fransızlara; Aydın demiryolunun uzatılmasıyla bunu sahillere bağlayacak şube hatlarının, Samsun ve Trabzon limanlarının yapımı İngiliz sermayedarlarına; tersanelerimizde bahriye inşaat atölyelerimizin genişletilip tamamlanması İngiltere Amiraller Meclisi'nin emri altında bulunan Wikers Kumpanyası'na ve Sir Adam Blok'un nezaretine verilmişti. Aslında donanmamızın büyük kısmı İngiltere atölyelerine sipariş edilmişse de, Fransızlar borç verdikleri akçenin büyük kısmının yine kendilerine dönmesini gerekli gördüklerinden, ganbotlar ile birkaç torpido muhribi ve denizaltılarımızla, deniz uçak filosu ve seri dağ topları Fransa'ya sipariş edilmiş veya edilmesi taahhüt olunmuştu. Doğu vilâyetleri idaresinin de bir İngiliz genel müfettişine havalesi teklif ve iltimas olunmuşsa da, İngiltere Rusya'nın rekabetine karşı böyle bir sorumluluk altına girmekten kaçındığından, daha sonra bu vilâyetlerin ıslah ve idaresi Danimarkalı ve İsveçli iki müfettişe havale edilmişti.

Düşünceme göre Üçlü İtilâf'a rekabet fırsatı vermemek, hatta o tarafa eğilim duymak bile doğru ve haklıydı. Avrupa'nın sermayesinden, deneyim, teknik ve sanatından yararlanmaya çalışmak da çok uygundur. Ancak yukarıda tasavvur olunan ve âdeta himayeyi andıran siyaset de gerçekten aşırı ve hele İttihat ve Terakki'nin o zamana kadar denenmiş ve görülmüş olan bağımsızlık düşkünü ve cüretli tabiat ve tavrına hiç uygun değildi. Fakat anlaşılan derin bilgiye dayanan bir araştırma ile tespit edilmeyen hat ve yollar, olayların değişmesinden çokça etkileniyor ve bir türlü kararsızlık ve şüpheden kurtulamıyor. İttihat ve Terakki daha önce memleketin, hatta anavatanın dışında kabul edilen bazı kısımlarında bu fedakârlıkların küçük bir parçasına razı olsaydı, bizi bu hale düşüren savaşlara ve belalara kesinlikle meydan verilmezdi.

Sanıldığına göre İstanbul Barış Antlaşması'ndan sonra Rusya ile de bir uzlaşma zemini aranmıştı. 1330/1914 baharında Çar'ı Livadya'da selâmlamakla görevli olan Talât Bey'in, orada bazı konuşmalarda da bulunduğunu tahmin ediyordum. Heyet içinde bulunduğum halde, mesele benden gizli tutuldu. Ancak ondan sonra da hiçbir şey sızdırılmadığına göre, konuşmalar sonuç vermemiş olsa gerekir.

Yine yakınlaşmaya yararlı olmak üzere, İngiltere ile aramızdaki bazı pürüzlü hususların çözümüne de bu esnada teşebbüs olunarak İran sınırının tespiti, Irak'ın sulanması için Wilcoks'a imtiyaz verilmesi, nihayet Şattülarap ve Dicle'de dolaşan Leench Vapur Kumpanyası'nın istek ve iddiaları gibi çeşitli meseleler çözüme yaklaştırılmıştı. Arap Yarımadası'nın güney kıyılarına

ve Basra Körfezi'ndeki adalarla Batı kıyılarındaki Arap beyliklerinin bağlılık ve himayesine ilişkin çeşitli meselelerin çözümü hususunda eski Sadrazam Hakkı Paşa merhum, Londra'da müzakerelerde bulunmakta ve faaliyet göstermekteydi.

Bu büyük ve elim savaştan sonra devletin en büyük ihtiyacı paraya ve iktisada idi. İnkâr etmem ki, Said Halim Paşa merhum, benim kabinede bulunduğum sürece genel masrafların kısılmasıyla dengeli bir bütçe meydana getirmek için ciddi ve iyi niyetli bir şekilde çalışıyordu. Fakat genç askerler hükümet işlerine nüfuz ettikten sonra tasarruf düşüncesi unutuldu, mirasyedilik dönemi başladı. Bununla birlikte israf edilsin veya tasarrufa riayet olunsun, şu sırada her ne olursa olsun, devletin büyükçe bir borç anlaşmasına ihtiyacı kaçınılmazdı. Dolayısıyla daha Mahmut Şevket Paşa'nın sadrazamlık zamanında Cavit Bey Fransa'ya gönderilmiş ve bu devletle aramızdaki bazı askıdaki sorunların çözümüyle beraber bir borç anlaşması müzâkerelerine girişilmişti. Cemal Paşa hatıratında, bu zâtın kapitülasyonların kaldırılmasını müzakereye de memur olduğunu anlatıyorsa da, bu husus bence meçhul, bununla birlikte böyle bir müzakere yapılmış olsa bile hiçbir sonuca ulaşmadığı herkesçe bilinmektedir. Her ne halse Fransızların ağırca bazı şart ve istekleri mecburen kabul edilerek 900 milyon franklık, yani 40 milyon liralık bir borç anlaşması yapılabildi. Fakat bu paranın büyük bölümü daha önce zorunlu olarak yapılan avansların ödenmesiyle hazine bonolarının (bon du trésor) kaldırılmasına harcanarak elde avuçta büyük bir şey kalmamıştı.

Kısacası, Avrupa'nın, özellikle Batı hükümetlerinin birçok arzu ve teklifleri kabul edilerek Paris ve İstanbul'da eski ve yeni vükelânın başkanlığında (İstanbul'da Cemal Paşa'nın başkanlığında) Fransız-Türk dostluk cemiyetleri bile kuruldu. Fakat peşin olarak böyle uslu çocuk rolünü oynayıp dururken, sonunda maskeyi indirerek Adalar'ın, İtalya ve Yunanistan'dan geri alınması hakkındaki istek ve niyetimizi ortaya çıkardık. Sarayova olayı başlarında Fransa'ya giden Cemal Paşa, yine hatıratında açıkladığı üzere, Almanlara karşı Fransa'ya arka çıkma vaadiyle ittifak ve yakınlık, buna karşılık da Adalar sorununda yardımlaşma teklif ve temennisinde bulundu. Fakat aldığı cevap, kesin ret değilse bile, çok baştan savmaydı.

Bu durumlara göre siyasetimiz –benzetme bağışlansın– evlenme ümidiyle sözlü bir vaad bile almadan teslimiyet gösteren bir kadının durumuna yakın acıklı bir hale döndü. Her hatalı ve suçlu gibi, bu türlü olay kahramanları da eylemlerinde birçok bahane ve sebepler görür ve göstermek ister. Fakat sonunda ayıbın, pişmanlığın ve felaketin en büyük payı aldanana ve zarara uğrayana

düşer. Biz de neden sonra bu gerçeği anladık. Bu ümit kırıklığının sözde intikamını almak istedik; fakat debelendikçe daha fazla felaketler girdabına kapıldık.

Dış siyasetimiz bu minval üzere, büyük devletlere yaranmak yolunu izlerken, Hıristiyan azınlıklara ilişkin iç siyasetimizde sertlik izleri görülüyordu. Çöküş nedenimiz olan savaşlarla, bunlardan önceki sürekli ihtilâller Hıristiyan tebaanın teşvik ve kötülüklerinin ürünü olduğundan, hiç olmazsa tehlikeli yörelerde, yani sınır ve sahil havalisinde çetelere yardaklık ve yataklık edebilecek unsurların bırakılmaması gerekli görüldü. Bulgaristan ile bu hususta kolaylıkla uyuşularak Doğu Trakya'daki Bulgarlarla bir miktar Müslüman halk değiştirildi. Ancak Küçük Asya'nın batı sahilleri karşısındaki adalar Yunanlar elinde bulundukça, İzmir vilâyeti kıyılarına çete çıkarmak için çok güzel bir merkez kuracaklarından, bu kıyılarda yataklık edebilecek yoğun bir Rum unsuru bulunursa eski Makedonya karışıklıkları Anadolu'ya aktarılmış olurdu. Bunun için İzmir ve Bursa vilâyetlerinden Rum unsurunun çıkarılması yoluna gidildi ki, insaflı olarak bakıldığında bu düşünce esas itibariyle kötü görülemez. Fakat bu sonuca ulaşmak için seçilen tedbirlerin şiddetinden ve göç mıntıkasının genişliğinden Yunanlılar doğal olarak birçok yaygaralarda bulundular. İstilâ sırasında Balkanların Müslüman ahaliye reva gördükleri büyük mezalimle, Avrupalıların bu fecaate Garnegie tahkikat raporunu gizleyecek derecede göz yummaları ortadayken, mülteci ve göçmenlerin intikam duygusuyla yapmış olacakları bazı tecavüzler –özellikle Avrupa adalet heyetinin bu mütarekeden beri öc almaya dayanan cinayet davalarındaki görüş ve hükümlerine oranla– ahlâki bir suç niteliğinde görülmemesi gerekir. Yalnız Avrupa ile uyuşmak istenirken bu türlü muamelelerin hükümet hikmetine uygun olup olmadığı düşünülmeye ve tartışılmaya değer. Bununla beraber, işte bu önlemlerin etkileriyle kırsal kesim ahalisinin değiştirilmesi için Venizelos'la bir mukavele imzalanmasına imkân bulunmuştur ki, iyi bir şekilde uygulanması başarılabilseydi, bu durum hükümet için bir başarı olarak kabul edilebilirdi.

Savaş sırasında ve sonrasında Ermenilerin öteden beri alışkanlık haline getirdikleri gibi, Suriyelilerin de birinci defa olarak yenilgimiz ve musibetimizden yararlanarak imtiyaz veya merkeziyetçiliğin kaldırılması şekil ve sûretinde genel idaremizden çıkmak üzere gerçekleşen girişimlerine karşı da mukabil tedbirlere gidilerek Ermeni sorununa Büyük Devletlerin aracılığıyla bir şekil verilmiş, Suriye sorunu da aracısız olarak bir uzlaşmaya bağlanmıştır. İleride bu sorunlar tekrar söz konusu edilecektir.

***

Bu bölüme bir sonsöz olmak üzere, bozgun nedenlerine ilişkin bazı düşüncelerimi ortaya koymaktan kendimi alamadım. Çünkü kamuoyu yanlış bazı eleştirilerle yanıltılmıştır. Bunun düzeltilmesi şarttır: Gerçekten yenilenlerin vay haline! İşte bu savaştan sonra dışarıda ve içeride, dost olsun, düşman olsun, bütün dünya, diliyle ve kalemiyle askeri ricalimizi istisnasız hedef alıp horladı. Kabahatlerini başkalarına yüklemek isteyen dıştaki ve içteki bazı kurnazlarla, eskiye ve yaşlılara karşı gençlik davasının amansız ve ihtiraslı takipçileri de gizli ve açık olarak zihinleri yanıltmaktan geri kalmadılar. Halbuki millet samimi olarak hizmet edenleri bilmelidir. Bu samimi kimseler, kişisel çıkarlarını ayak altına alarak ömürlerini vatan ve devlet hizmetine adamışlardır; hiç olmazsa iyi bir adla, hayırla anılmaya muhtaç ve hak sahibidirler. Kasıtlı olarak yapılan iftiralarla veya hafiflikle, bilgisizlikle yürütülen yanlış muhakemeler sonucunda kendilerinden bu kadarcık bir lütfun da esirgenmesi gerçekten günah olur. Suçsuz ve suçlu mutlaka birbirinden ayrılmalıdır. Adaletin gereği budur.

İntibah Kütüphanesi'nin yayınladığı *Neden Hezimete Uğradık?* aldı kitapçıkta, Fransız Kaymakamı Bucabeille'in Balkan Savaşı konusunda yayınladığı eserden alıntılanan şu satırlar, kanıt olarak ortaya konuluyor: "Her savaş olayı üç aşamaya ayrılır: İdare, uygulama, hazırlık. Bunlardan yalnız birisinin kusuru veya yokluğu, başarısızlığı doğurmaya yeterlidir. Acaba savaşı idare eden, uygulayan ve hazırlayanlardan hangisine Türklerin bozgununun sorumluluğu yüklenmelidir? Savaşın idaresi hususunda henüz bir şey söyleyemeyiz. Genelkurmay Heyeti daha hesap ve düşüncelerinden bir şey açığa koymadı. Uygulamaya gelince, elde bazı şahitlerin topladıkları karışık bilgilerden başka bir şey yoktur. Fakat şurası her türlü itirazdan uzaktır ki, hazırlık tamamıyla sıfırdır." "Hazırlık" deyimi çok kapsamlıdır. Önce genel olarak savaş kapasitesi ve kabiliyetine ilişkin hazırlıklar vardır ki, bunlar ordunun durumundan başlayarak teşkilât ve düzenlenmesine, subaylar ve erleri içine almak üzere, öğretim, eğitim, talim ve 20-28 yıllık erlerin hazırlanmasına, kalelerin, tahkimine, techiz ve işgaline vesaireye ait işlerdir. Meşrutiyet gerçi bir ordu heyûlası devralmıştı; fakat ne yazık ki, çok terk ve ihmal edilmiş bir halde!

Genelkurmay başkanıyken ordunun noksanlarını tamamlama işinde dairece elbirliği halinde harcanan çaba konusunda, birinci kısımda epeyce ayrıntı verilmişti. Fakat kimse inkâr edemez ki, bu çabaların meyve verebilmesi için zamana ihtiyaç vardı. Şu halde sorumluluğun en büyüğü, memlekete bu zamanı kazandırmayanlara düşer. Bunlar kimlerdir? İşte bunu hakkıyla kimse tayin edemez. Ancak devlet idaresinin başında kimsenin kişilik gösterememesi de aslında bir musibet değil midir? Şüphesiz idarecilerden hiçbiri savaşı istemi-

yor, fakat hiçbiri de savaşı davet edebilecek kötülüklerin önüne geçemiyordu. Hatırladığıma göre *Kalem* gazetesi, Kâmil Paşa kabinesinin düşmesinden sonra İttihat ve Terakki'yi tasvir eden güzel ve heybetli bir savaşçı resmi yapmıştı. Bu gazete önümdeyken yanıma gelen hürriyet fedailerinden biri, "Yanlış yapılmış. Bu resim başsız olmalı veya baş yerine karışık bir bulut parçası bulunmalıydı. Çünkü bizim başkanımız yoktur" dedi. İşte bu anlayış kötülükler için yeterli bir sebep değil midir? Başkansız cemiyetin, beyinsiz insandan ne farkı olabilir? İşte bu yüzden *Top, Silah* gibi gazeteler, hamallar kâhyası Kerim Ağalar, hatta okul çocukları siyasetler yaptı, bir şey lâzım gelmedi. Çünkü genel idareyi ele alan çeşitli dimağlar, yalnız nefislerini korumakta birleşmekle cemiyete muhalefet ve düşmanlık edenler görüş birliğiyle sonsuz sükûta mahkûm ediliyor idiyse de, hükümet işlerinde görüş ayrılıkları olduğundan, devletin selâmetini ihlâl edenlere hiçbir şey terettüp etmiyordu.

Diğer bir neden de, birçok görüş sahiplerinin dünyanın durumuna, genel siyasete yeterince vâkıf olmamaları, Sultan Hamid'in saltanatını yıkabilmekten doğan sevinç ve gururla sarhoş olarak dünyayı önemsememeleri, dışarıdan gelen her türlü nasihat ve tehdidi blöf olarak değerlendirdikleri halde, herkesin kendi blöflerinden çekinip korkacağı inancına sahip olmalarıdır. Halbuki Bosna ve Hersek ilhakı ile Bulgaristan bağımsızlığı, gerek Avrupa'nın, gerekse Balkan hükümetlerinin niyet ve emellerinin ne kadar ciddi olduğunu gösteriyordu. Meşrutiyet'in başlangıcındaki durumlarla ilgili şikâyetçi yazılarımdan şu cümle, daha 31 Mart Olayı'ndan önceki düşünce psikolojimizi bir dereceye kadar anlatacağından aynen aktarıyorum, "1. Ordu Kumandam Mahmut Muhtar Paşa, Pera Palas'ta bir davet vermişti. Davetliler arasında cemiyet ileri gelenlerinden Bahaeddin Şakir Bey de bulunuyordu. İlk defa gördüğüm bu zât, sofrada cemiyetin düşünce ve siyasetine ilişkin bilgiler verdi ve birtakım kişisel düşünceler ileri sürdü. Avrupa'nın kımıldayacak bir durumda olmadığını, başımıza ne gelmişse Sultan Hamid'in miskince siyasetinden geldiğini, fakat azim ve imanla istibdat döneminin ve hatta geçmiş asırların yadigârı olan bağları ve zincirleri kırabileceğimizi öyle pervasız bir eda ile açıklıyordu ki, bir nüfuz edici bakış ve derin düşünce belki daha o zaman elim âkıbeti keşif ve müşahede edebilirdi. Saatlerce süren bu açıklamaları sessizce ve şaşkınlıkla dinledim. Konuşmacının ara sıra bana yönelen ve takdir arayan bakışlarına da ancak bir acı gülümsemeyle karşılık verebildim. Bütün bu toplantıda ağzımdan bir tek söz bile çıkmadı. Denilebilir ki, dünyanın dilinin açıldığı bu devirde, benim nutkum tutulmuştu."

İşte zihni karışık cemiyetin önemli bir hücresi konumunda olan Bahaeddin Şakir Bey, bu sözleri söylediği bir sırada Keşof ve Bosna[40] meseleleri ortaya çıkmış ve devletin savaş için yeterli cephanesi olmadığı -topçubaşının kırk mazeretinin birincisi türünden- devletin gizli işlerini bilenlerce olsun anlaşılmıştı.

Şu açıklamalara göre, bu konudaki sorumluluğun askeri erkânımıza değil, devletin gizli idaresini ele almış olanlara yönelmiş olması gerekir. Daha önceki bölümlerde bunu destekleyen olaylar ve başka deliller de ileri sürülmüş ve ispatlanmıştır.

Hazırlıkların bir kısmı da, muhtemel ve varsayıma dayanan bir savaşa ait özel hazırlıklardır ki, bunlar askerî harekât, daha doğrusu toplanma planıyla askerin seferber edilmesine ve ordunun projeye uygun olarak sınırlarda yığılmasına ait tedbir ve hazırlıkları içine alan cetvellerden vesair şeylerden ibarettir. Fakat bunlar da Fransız kaymakamının iddiası üzere "hiç" değil, aksine mevcut ve hatta mükemmeldi. Bütün ihtimallere göre askerî harekât planı hazırlanmıştı. Bu planda düşmanın hareket ve taarruz şekline ilişkin yürütülen varsayımlar, sonradan meydana gelen olaylara tamamen uymaktaydı. Savaştan sonra herkesin lüzumunu idrak ve iddia ettiği üzere Çorlu önünde, Ergene arkasında toplanarak ilk kesin çarpışmanın bu hatta kabulü düşünülmekte ve tavsiye olunmaktaydı. Genelkurmay dairesinde bulunması ve saklanması gereken projelerle bu keyfiyet resmî olarak ortaya çıkar.

Askerî Hezimetlerimizin Sebepleri adlı eserde, projelere göre birçok kuvvetler ayrılmasıyla aslî ordunun zaafa düşürüldüğü, bir eleştiri olarak ileri sürülmektedir. Beşinci planda Trakya'da Edirne Kalesi ve Gelibolu Yarımadası'ndan başka hiçbir yere asker ayırılmaması, bütün kuvvetin Saray-Çorlu, yani Çorlu-Ergene sularının gerisiyle Tekfurdağı mevziine yığılması tavsiye edilmiştir. Düşmanın keşif veya harekâtını geciktirmek için ileriye gönderilecek süvari ile buna dayandırılacak bazı artçı veya öncü kıtaları ayrılmış sayılmaz. Birinci projede en fazla uzaklaşmış olan Kırcaali kuvveti denize dayandıkça, önceki olayların işaret ettiği üzere, kahramanlık ve fedakârlığına güvenilen mahallî halkın da yardımlarıyla Bulgar ordusunun ulaşma hatlarını tehdit edebileceğinden, üzerine daha önemli düşman kuvvetleri çekebileceği, hele ordumuzun taarruzu halinde bu havalinin stratejik bir taarruz koltuğu oluşturan coğrafi konumu bakımından çok yararlı olacağı ortadaydı. Yunan'ın işe girişmesiyle

40 Hükümetin İstanbul'daki elçiler için verdiği bir davete, resmen tam bağımsız devlet olarak tanınmayan Bulgaristan Kapı Kethüdası (elçisi) Keşof çağrılmamıştı. Bunu bahane eden Bulgaristan, Osmanlı Devleti'yle bağlarını büsbütün kopardı. Bir süre sonra da Avusturya, esasen işgali altında olan Bosna'yı ilhak etti. (Yay. Notu)

denizlere hâkimiyetimiz ortadan kalktığı takdirde, bu yörede kuvvet bırakılması elbette fâhiş bir hata olurdu. Fakat beş numaralı planda Kırcaali'nin savunması kesinlikle teklif edilmemiş ve gerekli görülmemiştir.

Yine birinci projede Dimetoka mevziinin tahkim ve savunması, düşmanın Meriç ve Tunca havzalarına eşit olarak askerini bölmesi durumunda, Meriç'e karşı tamamen emin olmak ve ondan sonra Kuzeyden ve Tunca'nın doğusundan inecek düşmana daha üstün bir kuvvetle taarruz edebilmek amacına dayalıydı. Yoksa düşmanın toplu olarak kuzeyden inmesi halinde, özellikle geri çekilmeye karar verildiği şekilde Dimetoka'daki kuvvetlerin savaş mevziine çekilmesi, lâyihada açık olarak zikredilmemişti. Toplanma bölgesinin yancısı türünden Pınarhisar'a terk olunacak kuvvetleri bir kesin çarpışmaya karıştırmayacak bir kumandan dünyada düşünülmez ki, bunun projede ayrıca zikri veyahut söz edilmemiş olması bir hata kabul edilerek eleştirilmesi gereksin.

Makedonya'da birinci projeye göre askerin yığılma ve taksim sûreti, çeşitli kol ve kıtaların hareketlerini nasıl birleştirmeleri gerektiği konusundaki düşüncelerimiz, Mahmut Şevket Paşa'ya hitaben daha 1324/1908 yılı Aralık ayında yazdığım mektuplarda gösterilmiştir. Beş numaralı projede ise, buradaki kumandanın kuvvetli bir ihtiyat teşkil ederek bunu, vesile ve imkân bulursa bir hezimete yer vermemek şartıyla, düşmanlardan birisi üzerine göndermek sûretiyle ayrı ayrı tepelemeye ihtiyatlı bir şekilde çare araması, fakat buna imkân görülmezse bütün kuvveti Arnavutluk'a çekip çete savaşıyla zaman kazanması hususu tavsiye edilmekteydi. Şu halde çeşitli yönlere kuvvet ayırma konusu kumandanın takdirine kalmıştı. Fakat herhalde alınacak en iyi önlem, Trakya'da durum açığa çıkıncaya kadar Makedonya kuvvetlerinin tehlikeden korunmasıydı.

Bu bölümün başlangıcında, planlar izlendiği takdirde zafer rüzgârının bizim tarafa eseceği, sonradan ortaya çıkan olayların işaretiyle açık bir şekilde ispat edilmişti. Dolayısıyla sorumluluğun düşünmeden ve sebepsiz olarak bizim planları hükümden kaldıranlara yüklenmesi gerekir. Eğer bugün ve gelecekte hataların tekrarlanmasına engel olunması için sorumlu aramak gerekliyse, Nâzım Paşa'nın adını söylemek yeterlidir. Fakat düşünceleri öteden beri bilinen Nâzım Paşa hangi davranış ve hizmetlerine dayanılarak milli kahraman sayıldı? Bir tek adam hangi kuvvetiyle bütün milleti kanuna, nizam ve teâmüllerin hilâfına olarak bütün orduyu mutlak bir tehlikeye attı? İşte milletimizi bu felakete ve belki hayli zamandan beri süregelen musibetlere sürükleyen karışık sebepler ve gayeler bu soruların cevabında aranmalıdır.

Bir dereceye kadar idrak edebildiğim olayları göz önüne alıyorum: Rus Savaşı dolayısıyla cidden suçsuz olan Serdar-ı Ekrem Abdi Paşa neredeyse yargılanmadan sürgüne, yoksulluğa; Süleyman Paşa uzun bir yargılanma, fakat az bir çoğunlukla idama, sonra da müebbet sürgüne mahkûm edildi. Fakat ihtiyar serdarın genç yardımcısıyla kurmay başkanı sorumsuz, durumun gelişmesine insaflı ve teknik bir gözle bakıldığında, Süleyman Paşa'dan herhalde daha hatalı olduğunu anladığımız birçok adam da ikbal sahibi ve makbul! Var kıyas et. Teselya Savaşı'nda zafer kazanılmasında âmil olmak şöyle dursun, olayların akışından şu dakikaya kadar habersiz ve gafil olanlar askerî deha oluyor, en büyük mükâfatlara gark ediliyor. Acizâne az çok iş gördüğü sanılan sözgelimi İzzet Bey, hayal ve vehim mahsulü bir jurnal yüzünden araştırılmaksızın sürgün ediliyor. Diyelim ki, bunlar istibdadın bir cilvesi! Fakat Meşrutiyet'te de hiçbir tarihî geçmişi bulunmayan bir Nâzım Paşa, birkaç şakşakçının propagandasıyla milli kahraman olup çıkıyor; devletin ölümü veya kalımı bu zâtın keyfine bırakılıyor. Yanya'yı tesliminden sonra, vehim bir aslan kesiliyor. Şarköy olayından sonra Enver bir ruh göçüyle Kayser oluveriyor, yine milletin dizginlerini eline alıyor. İşte bunlar dünyanın hiçbir yerinde olmaz. Böyle olay ve durumlara mekân, hatta geçiş yeri olan yerlerse musibet ve karışıklıklardan kurtulmaz!

Bütün millet bu halden sorumlu mudur? Bunu çok kesin ve geniş bir sûrette iddia edemem. Her yerde bütün millet fertleri, olup biteni bütünüyle kendiliğinden anlayıp bilemez. Aydınlar halka yol gösterir ve uyarır. Fakat bizim aydınlarımızın, hepsi olmasa bile önemli bir kısmı, gayet ihtiraslı, dolayısıyla çevreye, zamana uyarak istifade emeliyle kuvvete boyun eğen, bir kısmı da gayet çekingen, zorbaların şerrinden kendini koruma duygusuyla hakikatten yüz çevirip susmayı seçiyor. Bu şekilde gerçekler gizleniyor, belki tahrif olunuyor. Bu gibi şeyler sosyal yapımızın maddi ve ruhi bir noksanıdır ki, bütün hastalıklarımızın nedeni de budur. Şüphesiz bu durum birkaç yüzyıldan beri süren bir istibdadın toplum yaradılışına aşıladığı miskinlik ve esaret inancından doğuyor. Gerçi birkaç zamandan beri, hiç olmazsa teorik olan söz serbestisinden, basın özgürlüğünden yararlanarak kuru ve yaş eleştiriler ve aşağılamalar yağdırmak moda halinde. Fakat iyice araştırılırsa taşlamalara hedef olanlar ya fazilet ve istikameti gereği veya hal ve zamanın zorlamasıyla zarar vermekten çekinen ve aciz kalan, yandaşlarıyla birlikte düşmanlarını da keyfi bir şekilde zenginliğe ve tamaha düşürmeye kabiliyeti olmayan kimselerdir. Neyse ümit edelim ki, düşe kalka sonunda bizde de gerçek bir düşünce hürriyeti ve medeni bir cesaret yerleşir. Yoksa geleceğimiz vahim, sonumuz elimdir.

Seferberliğin düzenli bir şekilde yürümesi için gönderilen örneklere uygun olarak, seferberlik muhtıra ve takvimlerinin düzenlenmesi bir genelgeyle duyurulmuştu. Fakat bunlardan da faydalı meyveler alınabilmesi, görevlilerin alışkanlık kazanabilmesine, bu da zamana bağlıydı. Bununla birlikte kıtalarımız seferberlikte gecikmediler. Olsa olsa henüz terhis edilenlerle, bunları kötü örnek alan bazı erlerin daveti kabul etmemesi gibi olumsuzluklar meydana gelmiştir. Topçu hayvanları için Genelkurmay Dairesi, İstanbul tramvaylarıyla arabalarının hayvanlarına göz koymuştu. Fakat savaşla dünyayı birbirine katan hükümetin, galiba İstanbul halkının kolaylıkla gelip gidişini sağlamak için, bu hayvanlara dokundurmamış olduğunu işitmiştim. İşte bu olay da idarecilerimizin, bir savaşın niteliği ve önemi hakkında henüz bir fikir ve kesin bilgi sahibi olmadıklarına işaret eder.

Askerin toplanmasında da her kıtanın ve ikmal erleri kafilelerinin yaya, tren ve denizden nakledilmesini gösteren özel cetveller Genelkurmay Başkanlığı'nın ilgili şubelerince düzenlenip hazırlanmış ve bu konuda Nafia Nezareti ve ordularla çalışma ve düşünce birliği edilmişti. Deniz nakliyatının hızlandırılması için Denizcilik İşletmesi (Seyr-i Sefâin) vapurlarının çoğaltılmasına çalışılmış ve sırf askerî ihtiyaçlar öne sürülerek bu idareye vapur alınmak üzere Mebuslar Meclisi'nden 150 bin liralık bir kredi sağlanmıştı. Ondan başka eskisi gibi Lloyd Kumpanyası'yla askerî nakliyatımıza yardımcı olması için bir sözleşme imzalanması Genelkurmay Başkanlığı'nca gerekli görülmüşse de, Harbiye Nezareti her nedense bu hususa pek önem vermemiştir. Bununla birlikte Marmara nakliyatı tamamen küçük gemilerle sağlanacağından, zamanında bu maksat için çağrılıp bir araya getirilebilecek Denizcilik İşletmesi ve diğer küçük Osmanlı kumpanyaları vapurlarıyla Karadeniz nakliyatının iyi bir şekilde yapılması mümkündü. Askerlerin sevki sırasında yollarda, istasyonlarda ve toplanma mıntıkasında iâşeleri için ambar mevkileri, iâşe ve konaklama noktaları da önceden Genelkurmay Başkanlığı'nca belirlenmiş ve gerekli makamlara haber verilmişti. Fakat ne çare ki, asker erzakla ağzına kadar dolu ambarların önünden aç geçiyor, sonra bu ambarlar mühürleri açılmadan düşmana bırakılıyormuş. Bu gibi durumlar tatbikata taalluk eder. Bunun iyi bir şekilde yürümesi her memurun yetişmesine bağlıdır. Fakat yetişme de tekrarla ve dolayısıyla zamanla kazanılır.

Askerin savaş zamanında iyi idare ve iâşesinden söz eden eserler Avrupa'da sürekli olarak yayınlanır. Bizim bazı meraklı kurmay subaylarımızca da bunlar, az çok araştırılıyor idiyse de, bu kadarının maksada yetmeyeceği açıktı. İşte bu ihtiyacı göz önünde bulundurarak birçok itirazlar ve hatta hakaretlere de

katlanıp Almanya'dan bir levâzım işleri uzmanı getirtilmesine uğraştım. Bir kurs da açılarak levâzım subayları ve memurları bu konuda dersler aldı. Fakat bunun da meyve vermesi, öğrenilen teorik bilginin pratik alanda sonuç doğurması, yine meleke ve alışkanlığa bağlı, bunun meydana gelmesi de zamana muhtaçtı. Verilen bu bilgilerden açık olarak anlaşılır ki, iddia edildiği üzere hazırlıklar "hiç" değildi. Aksine her şey vaktiyle düşünülmüştü.

***

Savaşın yüksek idaresi konusunda da kumanda heyetlerinin yetersizliğiyle ilgili pek çok şey söyleniyor ve özellikle kurmay subayları cahil bulunuyor. Şüphesiz bizde büyük bir savaşı iyi bir şekilde idare edecek kumanda heyetleri, bu önemli iş için gerekli olan bilgi ve vukufa, hatta gerçek kişiliğe sahip kumandan ve yüksek rütbeli subay, sayılacak kadar azdı. Fakat Meşrutiyet'in başlarında bunları yetiştirmenin yolu tutulmuştu: Harp Akademileri, numune alayları, subay ve üst subay talimgâhları, savaş oyunları, manevralar hep bu amaçla ıslah, teşkil ve tertip olunmuştu. Ancak büyük bir ordunun subaylarının hepsinin bu kurumlardan yararlanması ve daha sonra talim ve manevralarla tecrübe kazanması az zamanda mümkün olamaz, iki-üç yılda mükemmel adamlar, kumandanlar yaratılamazdı.

İnkâr edilemez ki, genel olarak subay topluluğumuz, yalnızlığa itilmiş münferit bir bağımsız İslâm devletini, çevresini kuşatmış düşman devletlere karşı yükseltmek ve korumak gibi zor ve önemli bir göreve yeterli olmaktan çok uzaktı. Fakat bunların içinde, özellikle Kurmay Heyeti'ni ayıplama hedefi yaparak "bir kaz sürüsünü idareden âcizdi" gibi sözlerle küçümsemek, insaflıca bir davranış değildir. Aksine Sultan Hamid döneminde getirilen Alman subaylar heyeti, özellikle Goltz Paşa, teorik dersleriyle kurmay subaylarını oldukça aydınlatmıştı. Kurmay görevlerinin önemli bir kısmı teorik olarak kazanılabilir. Fakat kıta hizmetlerinin büyük kısmı pratik ve uygulamalıdır. İstibdat devrindeyse tatbikat bütünüyle yasak ve muattal olduğundan, kıta subayları daha çok geri kalmışlardı. Çoğumuz "Turhallı, hep bir halli" deyimine uygun olmakla birlikte, kurmay subaylarına bir dereceye kadar üstünlük bile verilebilirdi. Özellikle Goltz Paşa'dan ders almış ve Almanya'da öğrenimini tamamlamış olanlarla, bunların seçkin öğrencileri arasında gereği gibi görevlerini yapabilecek kimseler bulunabiliyordu. Kurmay hizmetlerinde birkaç kişi epeyce vazife yapar, fakat kıtada, orduda birkaç yüz subay bile hiç derecesinde kalır. Uygulamadaki beceriksizlik ise yüksek kumanda heyetinin düşünceleri ne kadar isabetli ve değerli de olsa sonuç vermez.

Bununla birlikte bu konudaki eksikliğimiz de Meşrutiyet'in başlarında takdir edilmiş, kurmay tahsili ve kurmay sınıfına subay seçimi hususu yeni bir şekle konulmuş, Avrupa'dan birçok hocalar getirtilmişti. Yemen'e gitmezden önce, tarafımdan, Genelkurmay Dairesi'nde büyük bir harp oyunu yaptırıldığı gibi, 3. Ordu'da Goltz Paşa ve 4. Ordu'da da Kurmay Başkanı Fevzi Paşalar tarafından kurmay gezileri, 2. Ordu mıntıkasında da Topçu Şükrü Paşa'nın (daha sonra Edirne savunucusu) başkanlığı altında bir gezi ve Goltz Paşa tarafından manevra benzeri talimler yaptırılmıştı. Genelkurmayın ısrarlı ve mükerrer müracaatlarıyla Goltz Paşa Almanya'dan getirtildiğinden, bu zât tarafından İstanbul civarında kurmay gezileri yaptırılmıştı. Buna rağmen yenilgi sebeplerimizi araştırıp tartışan daha önce adı geçen iki eserde de, kurmay gezileri yapılmadığından söz ediliyor ve şikâyette bulunuluyor. Belki böyle şeyler daha sık yaptırılabilirdi. Fakat önce bunları idare edecek adam gerekliydi. Eğer bilgisiz ve hayalci adamlara bu gibi görevler havale edilirse fayda yerine zarar meydana gelir. İkinci olarak mali durumumuz da her istediğimizi, her aklımıza geleni yapmaya müsait değildi.

Tatbikat talimleriyle küçük çaplı manevralar yapılması için emirler ve talimat verilmişti. Her ordudaki numune alaylarında bulunan Alman subaylarının mümkün olduğunca bu konuda yardım edebilmeleri ümit ediliyordu. Nihayet 1326/1910 Sonbahar'ında Trakya'da Abdullah ve Zeki Paşaların kumanda ettikleri iki kolordu arasında bir büyük manevra yapıldı. Tabii bunda birçok noksanlarımız ortaya çıktı. Fakat gerekli eleştiriler yapıldı, görülen eksiklikler ve hataların tamamlanması ve düzeltilmesine çalışıldı; iktidarsızlığı görülen bazı erkân ve subaylar emekliye sevk olundu. Zaten manevralardan maksat da bu gibi şeylerdir. Manevranın dost ve düşman gözünde kötü etki yaptığı ve ordumuzun kabiliyetsizliğini ortaya koyup gösterdiği yolundaki söylentiler kesinlikle doğru değildir. Osmanlı ordusunda ilk defa yapılan böyle bir manevra için askerimiz ve özellikle bazı kıtalarımız takdir bile edilmiş, hatta Rusya askerî delegesi olan general tarafından verilen raporda, hükümetinin dikkatini çekerek uyanık davranmaya çağırdığı delilleriyle haber alınmıştı.

Kısaca, kumanda heyetinin ve kurmayının ilerleme ve yükselmesi için de elimizden geldiği, aklımızın erdiği kadar çalışılmıştı. Fakat bir ordu ve bunun ruhu olan subay heyeti, bunun da özü olan kumandanları ve kurmayı bir iki yılda yoktan var edilemez.

***

Savaş faciasının üçüncü aşaması, yani uygulama ve fiiliyat kısmı ancak er ve subayların maddi ve manevi beceri, kudret ve kahramanlığıyla iyi bir

sonuca ulaşır. Erlerinin sayısı ve vasıtaları eşit olan iki ordunun maddi kuvveti, erlerinin silah kullanmasında, araziden istifade ile her türlü manevra ve hareketlerin yapılmasındaki vukuf, teorik ve pratik maharet, bedeni kuvvet ve tahammülüyle mukayese edilir, bu özellik de çeşitli askerî sınıfların talim, terbiye, egzersiz ve idmanıyla kazanılır. Yıllardan beri resmigeçit hazırlıklarından başka bir şey öğrenmeyen, büyük talim ve manevralardan, hatta silah atışından bile yasaklanmış olan bir ordu subaylarıyla askerlik çağına gelmiş olanların bu özellikten mahrumiyeti ise itiraz ve tartışma götürmeyecek derecede açık gerçeklerdendir. Gerçi piyademiz, ayaklanma mıntıkalarında, sürekli olarak faaliyetteydi. Fakat bu türlü tecrübeler ve uygulamalar son gelişmelere göre bir büyük savaşın ihtiyaç ve gereklerine asla uymaz. Belki yanlış bazı anlayışlara sebep olur.

Şam'da bulunduğum sırada Beşinci Süvari Tümeni'nin teftişi sonucunda verdiğim lâyiha -ki o zamanki ordunun acıklı halini tasvir eder- aynen ek olarak sunulmuştur.[41] O zamana göre tam bir cesaret ve belki aşırı bir samimiyetle sayılıp dökülmüş sakıncalar, bozukluklar ve eksiklerin giderilip tamamlanmasına, ele fırsat geçtiği sırada olanca gücüyle çalışmak doğaldı. Bunda kusur da edilmedi. Gerçi birçok mukavemetlere uğradım ve iki buçuk yıl kadar süren ve az çok meyve veren bir mücadeleden sonra, nihayet başkanlıktan ayrılmak zorunda kaldım. Fakat memleketin birçok güzide evlâdının aynı iz ve yolda çalıştığında şüphe yoktur. İşte Genelkurmay Başkanlığı'ndan bilfiil ayrılarak Yemen'e hareketime kadar açılabilen çığıra göre numune kıtalarında, subay talimgâhlarında öğretici subaylar yetişecekti. Bunlar peyderpey bütün kıtalara dağılıp gördüklerini uygulayacak, ihtiyat subayları heyeti de çoğunluğu itibariyle bozulmuş olan redif subaylarının yerini tutacak, ast subayların yetiştirilip hazırlanması ve bu işlere mahsus açılan okulların yardımıyla nizamiye erlerine askerî görevleri gösterilecek, her yıl sonbahar talimi ve küçük manevralarda kıtalara çağırılacak ihtiyat ve redif erleri ve büyük manevralarda teşkil olunacak redif kıtaları vasıtasıyla eski sınıflar da imkân ölçüsünde savaşa hazırlanacaktı. Ancak bu çalışmaların meyve verebilmesi için zaman gerekliydi.

Manevi kuvvete gelince: Bu da erlerin fıtri kahramanlığı, dinî ve milli gayretiyle vatan sevgisinden ve astın üste saygı ve itaati gibi özellik ve hasletlerden meydana gelir. Ordumuzun büyük kısmını oluşturan İslâm unsurlarının, özellikle Türk ırkının doğuştan sahip olduğu kahramanlığı, sebat ve metaneti tartışılmaz. İslâm askerleri gazilik ve şehitliğin manevi üstünlüğüne

41 Bu lâyiha, kitabın hacmini arttırmamak için ve ayrı bir risale halinde yayınlanması düşünüldüğünden buraya eklenmemiştir. (Yay. Notu)

tam inancıyla öteden beri şöhret kazanmıştır. Fakat istibdat devrinde vatan ve millet adı ağızlara alınmadığından, askerimiz vatan mefkûresinden[42] nasipsizdi. Meşrutiyet'le birlikte dinî gayret, taassup anlamına alınarak ne yazık ki bazı siyasi düşünce ve mülâhazalara feda edildi. Halbuki düşmanlarımızın aleyhimize kullandıkları en kuvvetli manevi silah, en kaba bir dinî taassup idi. İşte biz ordumuzu çok büyük bir teşvik gücü olan din gayretinden yoksun bıraktığımız gibi, vatan aşkını halkın gönüllerine zerk etmek için zaman da kazanamadık. Aksine özel millet propagandaları, fırka düşmanlıkları, sözgelimi Rumeli ve Arabistan savunmaları için Türk kanının dökülmesi gerekmeyeceği gibi, saçma sapan sözlerin yayılmasına kadar vardırılmış ve milletin ruh ve maneviyatı bütünüyle zehirlenmiş ve bozulmuştu. Sebep olanlar kahrolsun!

İtaat ve disiplin özellikleri de, daha Sultan Hamid saltanatının son zamanlarında maaşsızlıktan dolayı küçük rütbeli subayların karşılaştığı ihtiyaç ve sefaletten doğan yolsuzluklar ve askerliğini bitirerek tezkere almış olan kimselerle ihtilâl mıntıkalarında toplanan redif kıtalarının ayaklanmadan ve isyan etmeden terhis olunmamaları gibi istenmeyen durumlar nedeniyle zaten sarsıntıya uğramışken, Meşrutiyet'in kazanılmasında -doğal olarak küçüğü büyüğün karşısına çıkarmak tarz ve sûretinde- yapılan propagandalar herkesi şaşırtıp şımartmakla büyük küçük ve üst ast ilişkisi bozulmuş ve askerliğin dayanağı olan itaat zinciri, özellikle subaylar arasında iyice kaybolmuştu. İşte giderek ortadan kalkan bütün bu manevi âmillerin yeni baştan orduda kurulması ve güçlendirilmesi yine zamana bağlıydı.

Bununla birlikte bir Scharnhorst'un Prusya ordusunu kısa zamanda diriltiği bilinmektedir. Fakat 1806'dan 1812'ye kadar hiç olmazsa altı yıl geçmiştir. Bir de Prusya ordusunun 1806'daki hali, Osmanlı ordusunun 1908'deki maddi ve manevi düşüşüyle kıyaslanamazdı. Ondan sonra da, o zaman yedi sekiz milyondan ibaret bir Prusya devletinin nispeten toplu ve küçük ülkesinde ve mutlak bir aydınlar idaresi sayesinde yüz bin kişilik bir ordu düzenlemesiyle, oldukça geniş ve dağınık olan Osmanlı ülkesinde çeşitli kavimler ve değişik inançlar karışımı otuz kırk milyon nüfustan yaklaşık olarak bir milyonluk ve çağın ilerlemelerine uygun olarak bir ordunun ıslahı arasında büyük fark vardır. Özellikle "Allah için olsun birkaç yıl sulh" diye bağıran namus ve idrak sahibi kimselerin samimi imdat isteklerini alay ıslığı ve küçümsemeyle karşılayan bir

42 Araplar arasında kullanılmaması ve sözlükte bulunmamasına rağmen, Osmanlı Türkçesinde önemli bir anlamı ve içeriği ifade ettiğinden, edebiyatçılar arasında daha doğru bir deyim bulununcaya kadar "mefkûre" kelimesinin kabulünü ve kullanılmasını zaruri bulmaktayım.

sürü cahil, idraksiz, vatansız çıkarcıların resmen tahakküm denilmese bile, el altından zorbalık ettiği bir ortamda!

Çok kasvetli ve gönül paralayıcı olan ve uzun uzadıya anlatılan şeyler özetlenecek olursa, Balkan Savaşı'ndaki bozgunumuzun aşağıdaki üç temel nedenden doğduğu açığa çıkar:

1 - Sultan Hamid devrinde ordu her anlamıyla terk edilmiş ve ihmale uğramıştır.

2 - Ordunun çok açık olarak görülen zaaf ve noksanı Meşrutiyet'le birlikte idrak edilip takdir olunarak tedavi ve ikmaline girişilmişse de, iç ve dış siyasette pek pervasız ve tecavüzkâr bir durum ve yol tutularak ıslahçı çalışma ve önlemlerin ürünü alınmadan savaşa sebebiyet verilmiştir. İşte çok önemli olan bu durumun nedenleri de:

a) Bütün milli kuvvetleri eline alan İttihat ve Terakki'de bir idare birliği kurulamaması, başka bir deyimle iş başında genel vukuf ve tam nüfuz sahibi bir siyaset adamı bulundurulmayarak önemli devlet işlerinde aşırı, hırslı, cahil ve belki de bazı yabancı casusu ve âleti olan hunharlara aldanmış kimselerin söz sahibi olması;

b) Kişisel ihtiraslar veya dış kışkırtmalarla ortaya çıkan muhalefetlerin "a" şıkkında söz edilen idare tarzı yüzünden genişleyerek ve şiddetlenerek 31 Mart, Kürdistan, Arabistan ve Arnavutluk meselelerinin, nihayet Trablus Savaşı'nın birbirini doğururcasına gelişerek içeride zaafa sebep olması ve dışarının aleyhimize kin ve hırsını çekmesi;

c) İttihat ve Terakki'nin, yani Meşrutiyet'teki İkinci Küçük Said Paşa Kabinesi'nin yerini aldığı vekiller heyeti ve özellikle Kâmil Paşa Kabinesi'nin dayanacak iç kuvvetlerden yoksunluğuna rağmen, seleflerine karşı çok düşmanca bir hareket yolu izlemesi ve İttihatçıların da zamanın nazikliğini göz önüne alarak daha hoşgörülü davranmak gerekirken, iç düşmanlarıyla boğuşmasında, gençlikten güç ve yardım sağlamak için zihinleri coşturması ve savaş taraftarlığını desteklemesi keyfiyetleridir.

3 - Genelkurmay Başkanlığı'nca hazırlanan planlar, ordunun başına geçen kumandan tarafından bir çırpıda hükümden kaldırılarak ordunun toplanmasından ve eksiklerinin giderilmesinden önce, delice bir şekilde taarruza kalkışılmıştır. Bu halin gerçek saiki ise ya hükümdarın keyfine hizmet eden veya bir zorba partinin işine gelen kimselere propaganda gücüyle bir de yalancı şöhretler verilerek devlet işlerinin başına geçirilmesi ve buna karşı milleti insaflı ve tarafsız bir şekilde uyarıp aydınlatacak erdemli bir aydın sınıfla, halis ve tarafsız basının az bulunurluğu ve belki de yokluğudur.

Gerçi bu savaşta doğrudan doğruya etkisi görülmemişse de, gelecek için gözden uzak tutulmaması gereken bir büyük eksiğimiz de, teknik ve ağır sanayideki nasipsizliğimizdir. Silah ve cephanesini dışarıdan sağlamak zorunda olacak bir devlet, hiçbir zaman kendisini tehlikelerden korunmuş saymamalıdır. Bugün ve gelecekte izlenecek siyasette bu gerçeğin göz önünde tutulması hükümet hikmetinin gereğidir. Ve minallahi't-tevfik ve'l-hidâye.[43]

43 "Yardım ve kurtuluş Allah'tandır." (Yay. Notu)

III. KISIM

ASKERÎ TAHAKKÜM
SULTAN V. MEHMET'İN VEFATINA KADAR
DÜNYA SAVAŞI

Birinci Bölüm
DÜNYA SAVAŞI'NA KATILMAMIZ HAKKINDA BAZI BİLGİ VE DÜŞÜNCELERLE ÇEŞİTLİ CEPHELERDEKİ OLAYLAR VE SAVAŞ HAREKÂTI

Öteden beri devletin geleceğine ait düşüncelerimde, bizim birkaç asırdan beri duraklama ve gerilememize karşılık, medeni milletlerin ilerleme yolunda aldıkları mesafeleri göz önüne getirdikçe ve hayat yarışında onlarla aynı hizaya erişmek için atacağımız himmet ve gayret adımlarının ne kadar ağır ve güç olduğunu düşündükçe, bu zor işin gerçekleşmesinin ancak onların bazı olağanüstü sebeplerle yerinde sayma ve gerilemelerine bağlı olduğunu hayal edip düşünürdüm.

Saraybosna'da Arşidük Ferdinand'a yapılan suikast yüzünden, Dünya Savaşı ihtimali kuvvetlendikçe, ne kadar kötü ve acı da olsa, hayalimin gerçekleşeceğini sanmakta ve ümit etmekte, fakat bundan yararlanmak için devletin savaş belasından korunmasını yegâne şart olarak görmekteydim. Dolayısıyla Avrupa'da Dünya Savaşı belirir belirmez, hemen her tanıdığıma, her rastladığıma, tarafsız kalmanın yararlarını ve bunun şart olduğunu anlatmaya çalıştım. Fakat meclisin tatiline daha hayli zaman varken, beklenilenin aksine birdenbire buna karar verilmesi zihnimi kurcalamaya başladı. Padişahın veda için âyan ve mebusanı Yıldız Bahçesi'nde davet ettiği çay ziyafetinden dönerken, Cemal Paşa otomobiliyle bana yetişerek ve benim arabama gelerek bu badire esnasında devletçe takip edilecek yol hakkında düşüncelerimi öğrenmek istedi. Yukarıdaki görüşlerimi kısa ve üstü kapalı bir şekilde belirttikten sonra, bizim için tarafsız kalmak ve bu tarafsızlığı korumak için son derecede çalışmak gerekeceğini açıkladım. O da bunların hepsini dinledikten ve beni onaylar gibi göründükten sonra, İtilâf tarafını seçersek İtalya'dan Trablusgarb'ı da alabiliriz görüşünü ekledi. Ben İtilâf Devletlerinin İtalya ve Yunanistan zararına bizimle savunma veya saldırı şeklinde bir anlaşmaya girmelerini imkânsız gördüğüm için paşanın görüş tarzına itiraza gerek görmedim.

Ertesi gün Fransız kolonisinin memleketlerine dönen askerlik çağındaki gençlerini uğurlamaya giderek Fransa hakkında gayet samimi bir konuşma yaptı. Fakat biraz sonra Almanya'nın Goben ve Breslau zırhlılarının boğazdan içeriye alınması, her ne kadar alım-satım işlemleri yapılarak isimleri Türkçeleştirilmişse de, amiral, kaptan, görevli ve erlerinin başlarına birer fes giydirilerek o halleriyle gemi içinde bırakılmış olması, bu tarihten bir süre önce de savaşan milletlerin seferberliğinden kat kat geniş ve mali gücümüzün üstünde bir seferberlik ilanı (17 yaşından 45 yaşına kadar bütün askerlik çağındakileri silahaltına alıyordu), anlayış sahibi kimselere göre zavallı milletin üst üste gelen felaketlerine merhamet edilmeyerek yeniden bir savaşa sürükleneceğine şüphe bırakmamaktaydı. "İngilizler kendi malımız olan gemilerimize el koyuyor, Almanlar bize veresiye gemiler veriyor" yolundaki propagandaların yanı sıra, her gün beşer onar Alman subay ve eri İstanbul'a akın ediyordu. Merkezî devletlerle temas noktası olmadığından bu derece geniş bir seferberliğin, ancak komşu hükümetlere karşı yapılabileceği düşünüldüğünden, düşmanlarımızın da İtilâf Devletleri olduğu açıkça anlaşılıyordu.

Bununla birlikte, bu işaretlere rağmen ben kendi hesabıma, savaşa girişmemek için rastladığım herkese bu tehlikeyi anlatıp uyarmaktan geri kalmadım. Bir gün Kâzım Karabekir ve İsmet Beyler evime gelmişlerdi. Gücümüzün üstündeki bu seferberliğin bizi iflâsa sürükleyeceğini ya da Almanların kucağına atacağını anlattım. Bu gerçeği kabul etmekle birlikte, Enver Paşa'nın şimdiki durumdan yararlanarak askeri büyük ölçekte talim ve manevralarla savaşa alıştırmak düşüncesinde olduğunu, pek çok subayın da buna katıldığını söylediler. Anlaşılan, çoğunluk bu yoldaki telkinlerle kandırılmaktaydı. Fakat aynı amacın silahlı olarak tarafsız kalmaya yetecek, özel bir seferberlikle de elde edilebileceğini ve bir iki yıllık yedek veya ihtiyat erlerini askere almak ve birkaç hafta talimden sonra diğerleriyle değiştirmek sûretiyle sekiz-on ayda bütün askerlik çağındakilerin mümkün olduğu kadar talim ve terbiyelerinin, özellikle de subayların bilgi ve askerî tecrübelerinin gerektiği şekilde arttırılabileceğini, böylece masrafları oldukça azaltıldıktan başka, hem halkın büyük kısmı işinden gücünden mahrum bırakılmamış hem de dünyanın şüpheli bakışları ve dikkatlerinin üzerimize çekilmemiş olacağını açıkladım. Karşımdakiler bu sözlere hak verir gibi göründüler. Fakat bir ay geçmeden Kâzım Bey bir tümen kumandanlığına tayin edildi. İsmet Bey biraz daha devam edebildiyse de, sonunda o da 2. Ordu Kurmay Başkanlığı'na nakledildi. Böylece her ikisi de Genelkurmay'daki görevlerinden uzaklaştırılmış oldular. Askerî dairede ve

özellikle Enver Paşa'nın etrafında aklı erer, sözü geçer kimselerin bulunmaması, Almanlar tarafından gerekli görülüyordu.

Böyle bir yorumla onları ayıplamak istemem. Onlar için milli kuvvetlerimizi istedikleri gibi kullanmak, bu fırsattan azami sûrette yararlanmaya çalışmak bir görevdi. Ancak rastgelen zorbaya alkış tutarak, gülüp oynayarak dizginleri teslim eden millet aydınlarının yanlışlarını yüzlerine vurmak isterim.

Eylül sonlarında Büyük Reşit Paşa'nın torunları Veliyyüddin ve Necmeddin Beyler tarafından Angorya Çiftliği'nde birkaç gün için bıldırcın avına davetliydim. Bir perşembe akşamı, Adliye Nâzırı İbrahim Beyefendi geldi. Bu zâtla babadan kalma hukukumuz vardı. Aynı zamanda ağız sıkılığına da güvendiğim için, bir araya geldikçe sohbet ederdik. Bu kere de endişeli bir şekilde, Almanlar tarafından donanmamızın Karadeniz'e çıkarılması teklif edildiği halde, Vükelâ Heyeti'nin buna uymadığını, fakat ısrar üzerine gemilerin teker teker çıkmasına razı olunduğunu açıkladı. Cuma günü sabahleyin erkenden Talât Bey de gelmişti. Kendisini bir kenara çekerek bunun sebebini sordum. Bahriye erleri denize dayanıklı olmadıklarından, onları fırtınaya alıştırmak için Amiral Souchon'un bu teklifte bulunduğunu söyledi. Amiral'in Rus donanmasıyla bir çarpışmaya girişerek bizi bir oldubitti önünde bırakmasının endişe verici olduğunu hatırlatmam üzerine de, amiralin böyle bir şey yapmayacağını yeminle temin ettiği cevabını verdi. Bu zâtın imparatora itaat için de daha önce yemin etmiş olduğunu ve telsiz telgrafla daima Berlin'den emir alabileceği yolundaki cevabıma karşı da susmayı tercih etti. Bu münasebetle şurasını da eklemek isterim ki, vükelânın amirale ulaşmak için Enver ve bir dereceye kadar Cemal Paşalardan başka vasıtaları yoktu. Ertesi gün o civarda toplanan ve Bahriye Nâzırı Cemal Paşa kumandasında bulunan İkinci Ordu'nun bir manevrasını da seyrettik. Herhalde bu ordu ne Almanya ve ne de Avusturya'ya karşı kurulmuş ve yığılmıştı. Şu halde işe gerçekten sarılmak şartıyla iyi bir nâzır ancak kendi nezaret işlerine yeterli olabilirken, bu zâtın ordu kumandasını da böylesine heves ve arzuyla üstlenmesiyle iki ay önce Paris ve Toulon, bir-bir buçuk ay önce de Fransız gençlerine İstanbul limanında yaptığı konuşmalar ve saray dönüşünde bana söylediği sözler arasındaki çelişki hayret uyandırıcıydı. Cemal Paşa görüş ve düşüncelerinde istikrar sahibi değildi. Anlaşılan Selanik'te her nasılsa güçlü olduğuna kanaat getirdiği cemiyete girmiş. Hile ve desise kabiliyetine sahip zihinler, aslında gizli ihtilâller düzenlemekte selim akıldan daha çok işe yaradıklarından, bu zât da İttihat ve Terakki'nin Rumeli'deki gizli çalışmaları esnasmda herhalde epeyce iş görüp göze girmiş ve dolayısıyla dört beş yıl içinde binbaşılıktan paşalığa, valiliğe, bakanlığa kadar yükselmiştir.

Gerçi kararları kendi başına alırdı. Nitekim bunlar içinde çok acı olanları da görülmüş ve yaşanmıştır. Fakat çoğunluk ve kuvvet aksi bir yönde gelişirse derhal ustaca bir şekilde yeni fikre uyar, hatta onu sahiplenmekte tereddüt etmezdi. Asıl amacı, birincilik olmasa bile, en azından ikinciliği kaybetmemek olduğundan, buna ulaşmak için ona göre her vasıta meşru idi.

Daha sonra Enver Paşa ile Amiral Souchon'un ve bir rivayete göre Alman elçiliğinin ısrarlı isteği üzerine, donanmanın toplu olarak çıkmasına bazı ileri gelen vekiller tarafından rıza gösterilmiş ve sanırım ikinci kez çıkışında, kurban bayramının arife günü Rus donanmasıyla çarpışma meydana gelmiştir. İlk rivayet kulağımıza ulaşır ulaşmaz, civarımızda ikamet eden Liman Paşa'dan keyfiyetin sorulmasıyla olayın ayrıntılarını ve Sivastopol, Yalta ve Kefe (Novorosiski)'nin bombardıman edildiğini yaveriyle bildirdi. Bunun üzerine Nafia Nâzırı Çürüksulu Mahmut Paşa'nın evine gittim. Bu zât arkadaşlarından henüz ayrılmış olduğu halde, boğazın çok yakınında bir çarpışmadan haberdar olup durumun ayrıntılarını bilmiyor ve benim ifademe de inanmak istemiyordu. Telefonla Cemal Paşa'yı Cercle d'Orient'da bulup durumu sorduk. O da durumu bilmediğini belirtmek istediyse de, Mahmut Paşa meseleyi öğrenmekte ısrar edince, verdiği üstü kapalı cevaplardan hakikati gizlediği ortaya çıkıyordu. Ertesi günü Yaver-i Ekrem[1] sıfatıyla bayram selâmlığında bulunduğum sırada, Dolmabahçe Camii'nin Hümâyun Dairesi'nin bir odasında toplanan vükelânın yanına giderek bu önemli meseleyle ilgili olarak yapılan konuşmaya katıldım. Nafia Nâzırı Mahmut Paşa ile Maliye Nâzırı Cavit Bey, Ticaret Nâzırı Süleyman Elbostani ve Posta ve Telgraf Nâzırı Oksan Efendilerin açıklamalarını ben de teyit ederek bu olayın İtilâf Devletleri'yle ilişkilerin kesilmesine meydan vermemesi için çaba harcanmasını rica ve tavsiye ettim.

Sadrazam Said Halim Paşa, görüşüne aykırı olarak ortaya çıkarılan bu üzücü olay üzerine gücenerek istifaya karar vermiş, bayram alayına gelmemişti. Talât Bey (Paşa) bayramın ikinci günü sadrazamın yalısına bayram tebriğine gidip hem tekrar makamına dönmesini rica, hem de savaşın önüne geçmek için müzakere edilmesini teklif etti. Bunun üzerine ben de, yarın değil, hemen şu dakikada ve bu mümkün olmazsa, padişahla bayramlaşma merasimi biter bitmez, hatta yemekten önce oraya gidilmesinin gerekli olduğunu ileri sürdüm. Orada bulunanlar arasında isimlerini zikrettiğim dört kişiyle İbrahim Bey'in cidden muhalif oldukları görülmekte, fakat diğerleri de kendilerini savaş taraflısı gibi göstermemekteydiler. Yalnız Mebusan Reisi Halil Bey, sadrazamın

1 Yâver-i Ekremlik, yüksek rütbeli bir tek kumandana verilen bir pâye idi ve Mahmut Şevket Paşa'nın vefatından sonra Ahmet İzzet Paşa'ya tevcih edilmişti. (Yay. Notu)

muamelesinin barışın korunması açısından zararlı ve vatanperverliğe aykırı olduğundan demler vuruyor, Enver Paşa gerçi savaş aleyhindeki söz ve delillere itiraz etmiyorsa da, şeytani ve alaycı tebessümü, düşüncesini açığa vuruyordu.[2] Güya Talât Paşa'nın aslında savaş taraftarı olmakla birlikte savaşın bu günlerde çıkmasının aleyhinde olduğu birçok dostları tarafından öteden beri söylenilmekteyse de, Angorya görüşmesi ve bu kere ilişkilerin kesilmesine engel olmak için sadrazam nezdine bir gün sonra gidilmesi hakkındaki teklifi, bu rivayeti desteklemez. Yani şu sırada savaşın çıkarılması konusunda kendini temize çıkarmış göstermez.[3]

Cemal Paşa bu konuşmada biraz kayıtsız davranmaktaydı. Fakat olaydan birkaç gün önce bahriye subaylarına Amiral Souchon'un bütün emirlerine uyulması hakkında vermiş olduğu emir, sanırım ki lehine şehadet etmez.

Her neyse bayramın birinci günü, fakat biraz geç olarak sadrazam paşanın yanına gidilmiş ve düşmanlıkların önüne geçmek için hizmetine büyük ihtiyaç duyulduğu için makamına getirilmişse de, İtilâf Devletleri bu olay üzerine tabii olarak sözlü güvenceyle yetinmeyip Alman subaylarının İstanbul'dan çıkarılması gibi fiilî taahhütler isteğinde bulundular. Fakat aslında savaştan çekinen ve kaçınan değil, belki bunu tercih eden çoğu yöneticiler, işe gereken ciddiyetle sarılmadıklarından, ilişkilerin kesilmesinin önüne geçilememiştir. Bunun üzerine Cavit Bey ve Mahmut Paşa ile Süleyman Elbostani ve Oskan Efendiler istifa etmişlerse de, bedbaht Said Halim Paşa ilk niyetinden dönerek yönetimde kalmış ve başına belalar almıştır. İşte savaş bu sûretle başladı.

En azılı deliler kadar hayali oldukça gabî ve hayli cahil olan bir Enver'in azim ve kanaati ve buna kuvvet veren yalancı şöhreti, bu bedbaht milleti tekrar savaşa sürükledi. Bu çocuk, kendisinden çok zeki adamları ve hatta yalancı şöhretinin yaratıcılarını bile aldattı. Nitekim dört yıl sonra, aynı derecede deli, fazla olarak da Enver'in şöhretinden ve pek nadir olmayan bazı faziletlerden de mahrum, ahlâk bakımından ise son derece düşkün diğer bir deli, yani Damat Ferit Paşa da, akli kavrayış bakımından kendisine her yönden üstün olan padişahı, hatta birçok Avrupalı diplomatı yanıltarak başka bir sûretle devlet ve milleti belalara soktu.

---

2 Talât Paşa, anılarında: "Daha önce bu olayı hiçbirimiz bilmiyorduk, fakat herkes gibi ben de Enver Paşa'nın haberi olduğuna inanıyordum... Ben Enver Paşa'ya epeyce hücum ettimse de, hiç haberi olmadığına yeminle güvence verdi. Bu olay da savaşı artık bir oldubitti haline getirmişti" diyor. (Bkz. *Talât Paşa'nın Anıları*, Say Yay., İst. 1986). (Yay. Notu)

3 Bununla birlikte Rusya sınırındaki vilâyetlere, düşmanlığı gerektirecek hal ve davranışlardan kaçınılması hakkında gönderdikleri bir tamime daha sonra muttali olduğumdan, bu konudaki sui zannım bir dereceye kadar ortadan kalkmıştır.

Bu savaşa girmek çok büyük bir hata, millete karşı büyük bir hıyanet ve cinayetti. Savaş daha devam ederken "savaşa girmesek Yunan'a benzeyeceğiz" ve savaşta üstün gelecek düşmanlar, yani İtilâf Devletleri galibiyetten sonra bize saldırarak imha ederdi, gibi birçok dedikodular yayılıp duruyordu. Fakat bunların hepsi boştur. Yunan'a Dünya Savaşı esnasında ve sonucunda bize kıyasla ne oldu? Yunanlılar savaştan sonra yaptıkları hata ve Türklere karşı işledikleri zulüm ve eziyetlerin manevi bir intikamı türünden uğradıkları yenilgi olmasa Dünya Savaşı sonunda en galip devletlerden daha çok fayda elde etmiş olacaklardı. Bugün bile haritaya bakılırsa Batı Trakya gibi zengin bir bölgenin onların mülküne eklendiği, birkaç hükümdarlık teşkil eden Arabistan'ın ise bizden ayrıldığı görülür.

İkinci olarak merkezî devletler Sırbistan'ı istilâ edip, Bulgaristan'la birleşerek Karadeniz kıyılarına doğru inerken, İtilâf Devletlerinin bunlara, ancak Yunan toprağından karşı koyacağı su götürmez bir gerçek ve bu mukavemette başarı elde etmek için Yunanistan'ın kendilerine katılması da elzemdi. Fikren Enver'den daha yüksek olmadığı anlaşılan Kral Konstantin'in, Yunanlılık açısından tamamen sebepsiz olarak İtilâfçılara muhalefet ve Almanya imparatoruna tutkunluk göstermesi, kendi hakkında bazı zorlayıcı tedbirler alınmasını gerektirmiştir. Bizim için böyle bir coğrafi sebep olmadığı gibi, boğazlardan donanma geçirilmesine Rusya'nın da Batılı devletlerin de ihtiyacı yoktu. En çok bizden istenilecek izin, ticaret gemileriyle Rusya'ya cephane ve birkaç subay geçirilmesiyle sınırlı kalacaktı.

Eğer hukuk ve siyaset açısından bu isteğe karşı koymak mümkün olmasa bile, göz yummaktan bize maddi bir zarar dokunmazdı. Çünkü merkezî devletler bu durumu savaş vesilesi yapsalar bile aramızda temas noktası olmadığından fiilî bir tehdit meydana getiremezlerdi. Biz İtilâf topluluğuna savaş ilan etmeden önce, Bulgarlar tarafsız bulunduklarından, onların bu aralık hesaba katılması gerekmezdi. Daha sonra merkezî devletlerin tehdit maksadıyla aleyhimize ayaklanma ve saldırıya geçmeleri de söz konusu değildi. Çünkü Akdeniz ve Karadeniz'den İtilâf donanması onları tehdit edebileceği gibi, Romanya ve Yunanistan'dan bile emin olamazlardı. Söz gelimi böyle bir saldırıyla karşı karşıya kalsak bile Trakya'da İtilâfçıların yardımıyla Bulgarlara karşı koymak, merkezî devletlerden tamamen ayrılmış olarak bütün İtilâf topluluğuyla savaş yapmaktan, kıyaslanamayacak derecede kolay ve tehlikesizdi. Gerçi Rusya'nın bize düşmanlığı, ülkemizin birçok kısımları ve özellikle İstanbul konusundaki kötü niyetleri inkâr edilemez. Fakat Üçlü İttifak üyelerinden Avusturya ve İtalya'ya karşı da daha yeni hesaplarımız ve dargınlıklarımız vardı. Ondan baş-

ka, dünyanın yarısından fazlasıyla anlaşmış olarak girişmiş olduğu bir savaşta Rusya ile düşman bulunmak, kendisiyle müttefik veya tarafsız olmaktan elbet daha tehlikeliydi. İngiltere hakkındaki kötü zanlara da kesinlikle yer yoktu. İngilizlerin, bizim aleyhlerinde savaşa girmememizi şiddetle arzu edeceğinden şüphe edilemezdi. Çünkü bu sûretle böyle bir büyük badirede İslâm tebaasından emin olacağı gibi, İstanbul'un ve boğazların Rusya eline geçmesine -ki İngiltere için siyasi bir musibet niteliğindedir- ancak bu yolda engel olunabilirdi. Çünkü bir savaşa girer girmez kararlaştırılacak bölüşme planında, Rusya tabii olarak İstanbul'un kendisine verilmesini isteyecek ve daimi sûrette dört-beş askeri ortak düşman önünde tutan bir müttefiğin hatırı İstanbul için kırılamayacaktı. Halbuki biz savaşa girişmezsek, Rusya da savaş esnasında aleyhlerine fazla bir düşman eklenmesi, müttefikleriyle deniz bağlantısının kesilmesi pahasına, İstanbul'un kendisine verilmesi teklif ve ısrarında bulunamazdı.

Bütün bu düşünceler Fransa için de geçerlidir. O zaman yayınlanıp ele geçmiş olan İngiltere'nin *Mavi Kitab*'ındaki haberleşmeler, İtilâf Devletleri tarafından tarafsızlığımızın temini için pek çok çabaların harcandığı, ülke bütünlüğümüz için güçlü teminat verildiğini içermektedir. *Mavi Kitab*'dan çıkarılmış bazı yazılarla (Bkz. Ek: 8), o zamanki Bahriye Nâzırı Churchill'in daha sonra yayınlanan hatıralarından bu konuya ilişkin fıkralar eklenmiştir (Bkz. Ek: 9). Savaşı çıkaran idarecilerce bu resmî telgraflara ve teminata inanılmak istenmiyor, fakat böyle bir güvensizlik, siyaset için başlangıç noktası kabul olunursa milletlerarası ilişkiler bir karara bağlanamaz ve kurulamaz. İtilâf Devletleri'yle tarafsız hükümetler, hatta İtalya nezdindeki elçilerimiz bizi savaştan uzaklaştırmak; Almanya ve Avusturya'dakiler buna teşvik etmekle birbirini etkisiz bırakıyorlarsa da, bütün bu deliller silsilesiyle hükmolunabiliyor ki, ciddi bir şekilde İtilâf Devletleri'yle müzakerelere girişsek herhalde istenen teminat ve büyük menfaatler elde edilebilirdi. Fakat bütün bu gerçekler birtakım evham, yanlı ve indî varsayımlarla etkisini kaybetmiştir. Çünkü bizde kararlar ilmî ve mantıki bir tartışma sonucunda alınmaz, dostlardan biri ortaya beş-on kelimelik, sözgelimi "İngiltere Müslüman tebaaya sahiptir, bizim gibi güçlü bir Müslüman devleti çekemez" şeklinde bir cümle atar, bu birçok alkışçı tarafından ispata ihtiyacı olmayan kesin bir gerçek olarak kabul edilir. İşte artık bütün kararlar bu yanlış kuralın ürünüdür. Fakat itimat olunmalıdır ki bu aksiyonlar, bu kurallar bazı saf kimselere tabiatıyla dolaşık yollardan gelmek üzere, çoğunlukla dışarıdan telkin edilegelmektedir.

Hayli zamanlardan, özellikle Balkan Savaşı'ndan beri hükümetin bir yabancı devlete ittifak antlaşması yapmak arzu ve düşüncesinde olduğunu ikinci

kısımda anlatmıştım. Fakat iki muhalif devletler topluluğunun aslî parçaları olan İngiltere ve Almanya bu hususa meyletmemekte ve yanaşmamaktaydı. Çünkü bunlar Rusya gibi büyük güce sahip bir devletin şüphe ve kırgınlığını çekmemek ve memleketimizle iç işlerimize ait devletlerarası birçok ihtilâf ve çekişmeler bulunduğundan, her gün yeni bir zorluk karşısında kalmak sakınca ve endişesiyle bizimle böyle bir taahhüdü içine alacak şekilde yakınlaşmaktan çekiniyorlardı. Daha önce kaydedildiği üzere, Cemal Paşa'nın Dünya Savaşı'ndan bir süre önce Fransa'ya yaptığı seyahat esnasındaki bazı teklif ve girişimlerinin gördüğü karşılık da çok kayıtsızca idi. Yalnız Rusya, tabii doğuya sızma düşüncesine, daha doğru bir deyimle bu düşüncenin kaynağı olan Almanya ve Avusturya'ya karşı görünüşte bizim başkanlığımızda, gizli olarak da bizi de içine almak üzere kendisinin gözetimi altında bir Balkan birliğini istemekte ve teşvik etmekteydi. Bulgar ve Sırp krallarının İstanbul'u ziyaretinin de böyle bir amaca dayandığı, bunların beraberindeki kimselerle yapılan yüz yüze konuşmalardan çıkarılıyordu.

Boğazlar'dan geçiş hakkında ve Makedonya'nın idaresine ilişkin bazı tavizlerle böyle bir birleşmeden iyi bir şekilde yararlanmak mümkün idiyse de, genel olarak dışarıdan açık bir şekilde sızan her türlü düşünceleri -görünüş olarak kendi düşünce ürünümüz sanılan projelerden daha müsait ve uygun da olsa- büyük bir kuşkuyla karşılamak bizim özelliklerimizden olduğundan, sanırım bu konudaki telkinlere hiç iltifat gösterilmedi. Durum böyleyken, en tehlikeli bir zamanda Dünya Savaşı'nın kuvvetle yakınlaştığı bir sırada, Almanlar tarafından yapılan ittifak teklifine muvafakat gösterilerek Almanya'nın Rusya'ya savaş ilanından bir-iki gün önce (2 Ağustos 1914) anlaşmanın imza ve teatisi fâhiş bir hatadır. Özellikle bu anlaşmayı imzalayanlar Vükelâ Heyeti'nden çoğunu da durumdan haberdar etmemişler ve yalnız Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa ve Harbiye, Dâhiliye ve Bahriye nâzırları ile Şûrâ-yı Devlet başkanının görüş ve kararıyla böyle önemli bir girişimde bulunmuşlardır.

Şeyhülislâm ile Adliye ve Maarif nâzırlarına, ortaya çıktıktan sonra durumu haber vermişlerdir. Hatta meselenin Maliye Nâzırı Cavit Bey'den bile gizlenmek istendiğini, fakat onun işi sezerek bazı araştırma ve hazırlıklarda bulunduğunu Talât Paşa merhum Brest-Litowsk'ta bana anlatmıştı. Bununla birlikte Sadrazam ve Hariciye Nâzırı Said Halim Paşa, antlaşmanın "Avusturya, Macaristan'la Sırbiye Savaşı'na Rusya karıştığı takdirde, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin ittifak görevini yerine getireceğini" içeren ikinci maddesinin ifade ettiği hususlara dayanarak Batılı devletlerin işe müdahalesi halinde, bizim savaşa girmemiz için bir taahhüt bulunmadığı anlamını çıkararak savaşa ka-

tılmamakta ısrar etmekte olduğu ve bu tevil ile savaşın birkaç ay geri kaldığı daha sonra işitilmiştir. Fakat Almanlar bile başta Fransa'da savaşın pek ümit verici bir sûrette cereyan etmekte olmasından dolayı, az zamanda Avrupa'da kesin bir sonuç elde ederlerse bize karşı bir taahhüt ve minnet altında kalmamış olmak niyetiyle olsa gerektir ki, Marne Savaşı'na kadar bizim savaşa katılmamızda ısrar etmediler. İşte Paris ve Marne yenilgisiyle Almanların Fransa'ya karşı yaptıkları manevra savaşı akamete uğrayarak genel savaş harekâtı bir duraklama devresine ve merkezî devletlerin üstün çıkması büsbütün şüpheli bir aşamaya girdikten sonra, özellikle Bulgarların tutacakları yol bilinmezken, bizim savaş sahnesinde arzı endam edişimiz akılları durduracak gafilce bir cesarettir.

Cemal Paşa'nın daha sonra yayınlanan anılarında, savaşa girişimizi haklı göstermek için bir hayli düşünceler ortaya konulmuştur. Önce bu düşüncelerin samimi olduğu şüphelidir. Çünkü savaşa girmezden önce paşanın savaş aleyhinde olduğunu, yalnız bana yaptığı yukarıdaki açıklanan ifadelerinden değil, bazı çok yakınlarının daha sonraki açıklamalarıyla da kesinlik kazanmıştır.

Uzun açıklamalarından çıkarabildiğime göre, merkezî devletler tarafını tutmayı gerektiren sebep olarak "bunların bizi ittifaklarına alıp savaşa sokmak istemelerinin samimiyetlerine, İtilâfçıların yalnız tarafsızlığımızı isteyip kendileriyle savaşa girmemize rağbet etmemelerinin gelecek için hakkımızda kötü niyetlerine işaret olduğu" düşüncesini ileri sürmektedir. Fakat ne inkâr edeyim, ben bu nükteyi pek anlayamadım!

Bu konudaki değerlendirmelerime son verirken, Cemal Paşa Çanakkale, Selman-ı Pâk, Gazze ve Medine savunmalarıyla Kutü'l-Amare kuşatması gibi harikalar yaratılmasını, savaşın faydalarından olarak zikrediyor. Fakat bu olayları namus için canını feda etmeyi şart gören namuslu insanların anlayacağını, birkaç gün fazla yaşamak için zillete katlanmak isteyenlerin bu sözlerin kıymetini takdir edemeyeceğini, kötü talih eseri olarak karşılaşılan yenilgiyi bahane ederek "tarafsız kalsaydık, bu felaketlere uğramazdık" diyenlere, "müdafaa ederek ölmekle müdafaasız ölmek arasındaki farkı takdir etmeyenlere sözümüz yok" cevabını vereceğini söylüyor.

Birkaç sayfa sonra da, savaşın ilan edildiği gün Çamlıca'da yaptığı bir manevranın sonunda, topladığı subaylar heyetine keyfiyeti tebliğ ettiği zaman gördüğü tezahüratı tasvir ederek aynen "haberi verdiğim zaman şahit olduğum vatanperverâne tezahürat ve şiddetli mücadele arzusunu hiçbir zaman gözümün önünden silemeyeceğim bu dört fırkanın er ve subayları da Osmanlı milleti fertlerindendi. Bunların o zamanki neşe ve sevinçlerini görmeyip de, Dünya

Savaşı'na girmeyi millet istemedi[4] demeye cesaret etmek, eğer alçaklıktan ileri gelmiyorsa hıyanet veya ahmaklıktan doğuyor" gibi edibâne ve hakîmâne cümlesini irad buyuruyorlar.

Cemal Paşa hatıralarının bu sayfalarını beraber okuduğumuz bir arkadaş: "Hayal gücünde yoktan tehlikeler, zilletler, düşmanlar, düşmanlıklar icadında Don Kişot'a taş çıkaran bu kahraman, vatan ve milletini savaş sonucunda muhtaç, mâtemzede, sefil ve ölüme hazır terk edip kaçtığı zaman, Meşrutiyet'e giriş zamanındaki değil, hiç olmazsa savaşa giriş anındaki servetiyle kanaat etseydi, belki namus ve fedakârlıktan bu kadar yüksek perdeden söz edebilirdi. Yoksa vatan ve milletini tehlikelerden korumak için ağzını açmış bulunan haysiyetli kimselerin kanaatine bu kadar hor görürcesine tecavüz, kendi yüzünü bir kat daha karalar" dedi. Fakat, *"çe bâk: bâlâter ez siyâhi renk diger nebâşed."*[5]

***

Seferberlik esnasında askerî idarenin işlediği hata ve günahlardan da söz etmek gerekir. Bu cümleden olarak savaş vergileri tahsilinde tutulan uygunsuz yol gerçekten ayıptır. Çünkü gerekli askerî ihtiyaçların sağlanması için etnik ve mezhep ayrımı yapmadan -müstesna kimseler bir yana- herkesin at, araba ve askerlikte gerçekten işe yarar her şeyi alınmakla da yetinilmeyerek büyük mağazalardaki havyarlara, süs eşyasına, kadın potinlerine varıncaya kadar, göze ilişen her şeyi zabt ve müsadereden kaçınılmamıştır. Gerçi böyle zamanlarda kesin bir azim ve bunun uygulanmasında demir gibi sağlam bir el lazımdır. Fakat aynı zamanda ciddiyet ve iffet de bu hasletlerin ayrılmaz parçası olmalıdır. Milleti bu derece büyük fedakârlıklara sevk edenler her türlü kişisel çıkarlardan uzaklaşarak kendi namuslarıyla birlikte hükümetlerinin haysiyetini de korumak zorundadırlar. Bu kötü başlangıcın etkileri ne yazık ki bütün savaş süresince devam etti ve hatta genişleyip ilerledi. Askerî idarenin emrine giren her türlü nakliye araçları, ticari nakliyat tekeline verildi. Dost ve arkadaş emrine vagonlar tahsis edilerek birçok haylazlara milyonlar kazandırıldı. Levazım başkanının inşa ettirmek istediği Ankara-Sivas demiryollarının inşa masraflarına karşılık olarak şeker ticareti tekele alındığından, Avusturya'da kilosu bir, nihayet iki krona alınan şekerler, askerî idarenin kayırdığı aracılara altmış kuruşa verilmekte, fakat bunlar halka iki-üç liraya kadar satılmaktaydı. Zorunlu ihtiyaçlar türünden olan petrolün litresi de üç liraya kadar çıktı. Hakikaten son zamanlarda bütünüyle yabancı ve gayrimüslimlerin tekelinde bulunan ticareti, Müslümanlara da meşru bir şekilde intikal ettirmek akla uy-

4 Tuhaf bir halk oylaması!

5 "Ne kaygı: Siyah rengin en koyusu, ölü soyucunun rengidir." (Yay. Notu)

gun bir düşüncedir. Fakat bu yoldaki tatlı hülya ve yaldızlı vaatlerle kurulan tekel şirketleri ve toplulukları vurgunculuğa saptı. Her türlü ihtiyacın fiyatını müthiş bir şekilde arttırdı. Bu yüzden yalnız tüketiciler değil, üreticiler de (söz gelimi ipek ve tütün sahipleri) dâhil olmak üzere halkın büyük bölümü küçük bir grubun yararına ve hesabına olarak büyük bir sıkıntı ve sefalete atıldı. Vatan evlâtları bir taraftan düşman istilâsı, savaş ve kavga musibetleriyle eziyete uğramakta ve yok olmaktayken, diğer bölümü de yoksulluk ve açlıkla nice belalara uğratıldı. Gerçi bu alışverişten faydalanan Müslümanlar vardır. Fakat bu insanlar için şahıs seçiminde ne vatana hizmet, ne fazilet ve ahlâk aranılmayıp çoğunlukla birisinin adamı olma, dalkavukluk ve yaltaklanma gibi nitelik ve bayağılıklar geçerli oldu. Dolayısıyla gerek kendi deyimlerince; vatana hizmet için "vurgunculukla" servet sağlama ve biriktirme külfet ve fedakârlığında bulunan bu türlü yapmaca tâcirlerin, gerekse bu menfur ticaretten kâr hissedarı olan bazı idarecilerin gayrimeşru servetinden vatan ve devlete bir çıkar ve fayda gelmediği ve gelmeyeceği gibi, bizzat kazananların kendileri de faydalanamamışlardır. Bunlar kazandıkları servetleri ya sefahatle veya kanun pençesinden kurtulmak için harcamalar yapmakla tüketmişler veya vatan dışında -belirli ve sınırlı bir zaman için- tehlikeli eğlencelerle harcayagelmişlerdir. Öte yandan da ticaretten tamamıyla habersiz olan bu tüccar taslakları, gayrimüslimlerin yardım ve dolayısıyla ortaklıklarına muhtaç olduklarından, bu yağma sofrasından birçok Rum ve Yahudi faydalanmış ve bunların akıl ve hesaba dayanan kâr ve kazançları bizimkiler gibi heba olmamıştır.

Bu satırları yazarken, olaylar sırasındaki üzüntüler devam ettiğinden ve yenilendiğinden, ifademde istemeden şiddetli bir sertlik ortaya çıkmaktadır. Fakat şurası söz edilmeye ve itirafa şayandır ki, bu kötülükler hiçbir zaman milli bütünlüğümüzü lekeleyecek bir nitelikte değildir. Âyan ve mebuslara basının bir bölümü -ki bunun seçkin temsilcisi olarak Ahmet Emin Bey'in başyazar olduğu *Vakit* gazetesi sayılabilir- her yönden eleştiri ve saldırıdan geri durmadılar. Vükelâ Heyeti arasında pek çok ve ileri gelen İttihatçılar arasında da bir hayli kimse, kişilikleri bakımından bu kötülüklerden uzak olup, fakat ne yazık ki olayların girdabına tutulduklarından, milleti bu itibarsızlıklardan, kendilerini de ayıplanmaktan kurtaramamışlardır.

Dünya Savaşı'nın Avrupa'da başlamasıyla bizim savaşa katılmamız arasında geçen süre içinde -ki kısa olarak seferberlik dönemi diye anacağım- hükümetçe girişilen övgü ve sitayişe değer bir iş, kapitülasyonların kaldırılmasıdır. Bu kapitülasyonlar şüphesiz bizim sınai, ticari ve zirai gerileyişimizin en büyük dış nedeni ve belki bu gerileme de fikri ataletimizi doğurduğu için, her türlü

kötülüğümüzün tek nedeni sayılmaya şayandır. Dolayısıyla bunların ortadan kaldırılmasına çalışmak doğal olarak teşekküre değer bir hizmettir. Yalnız bütün anlaşma yapılan devletler, iki taraf arasında imzalanan antlaşmaların tek taraflı bir kararla ortadan kaldırılmasının doğru olamayacağını ve fesih işinin geçerlilik ve sıhhatinin karşı tarafın, yani yabancı devletlerin de tasdikine bağlı olduğu iddiasını öne sürdüler. Konuşma ve tartışmalar sonucunda İtilâf Devletleri, ticari olan ve bizim için en zararlı bulunan sözleşmelerin kaldırılmasına rıza gösterdilerse de, adli kapitülasyonlar hakkında ihtirazi kayıtlar öne sürdüler. İttifak Devletleri, daha sonra kararlaştırılacak duruma göre en çok izne mazhar devlet hukukuna sahip olmak şartıyla her ikisinin ortadan kaldırılmasına razı olarak bize bir tür cemîle gösterdiler. Şu hale göre savaş zamanı için tabii olarak fesh ve ilga olacak kapitülasyonlar, teorik olarak bizim içinde bulunduğumuz milletler topluluğu galip olduğu takdirde, Almanlar dostluklarında sabit kalırlarsa tamamıyla kaldırılacak ve aksi halde İtilâf Devletlerinin bize yükleyecekleri şartlardan İttifak Devletleri de yararlanacaktı. İşte bu şüpheli durumdan gelecekte istifademiz, kavuştuğumuz adli ve ticari serbesti, ilişki ve uygulamalarımızla herkese karşı liyakatimizi ispatlamak ve hak kazanmamıza bağlıydı. Fakat bir taraftan tekel ve ihtikârlar ve diğer taraftan ileride sözü edilecek Divan-ı Harbler vesaire ile ne yazık ki ters bir yol izlendi. Şu son on beş yıllık siyasi hayatımızda gerek tesadüf türünden, gerek hükümet ricalinin azim ve metanetinin bir sonucu olarak bize birçok mazhariyet ve başarılar yönelmiş ve Allah'ın lütfuyla bunlara nail olmuşuzdur. Fakat ne yazık ki, âdeta talihsizlik ve düşkünlüğümüze vekâlet eden bir şeytani kuvvet, idarecilerimizin vicdan ve izanına girerek bir tür kendini beğenmişlik, gurur ve ihtiras telkin ediyormuş gibi, her başarının sonunda birtakım bencil ve kendini beğenmiş, uğursuz uygulamalarla bunun etkilerini ve güzel sonuçlarını imha etmekte âdeta acelecilik gösterdik.

Seferberlik döneminde yalnız kıtaların seferberliğiyle yetinilip kanaat edilmeyerek keyfe göre ordunun toplanıp yığılması da kararlaştırıldı ve kısmen uygulamaya konuldu. İlk karara göre İstanbul'da beşer kolordulu 1. ve 2. Ordu toplanacak, Kafkas sınırında 9., (29. Tümen hariç) ve Bağdat vilâyetinden getirilecek 13. (6'şar taburlu iki tümenden ibaret) Kolordularıyla 33. Tümen'den oluşmuş 39 taburdan bir Nizamiye Süvari Tümeni ile bütün aşiret süvarisinden meydana gelmiş bir ordu bırakılacaktı. Böylece her yönden taarruz ve istilâya maruz kalan memleket, özellikle de bütün Arabistan, savunma kuvvetlerinden yoksun bırakılmaktaydı. Fakat bunun sakıncaları daha sonra anlaşılarak 13. Kolordu'nun 38. Tümeni Irak'ta bırakılmış, 8. ve 12. Kolordulardan Suriye'de

bir 4. Ordu kurulmuş ve 9., 10., 11. Kolordularla 37. Tümen, 3. Ordu'ya tahsis olunmuştur.

Bu şekilde yığınak yapacak ordunun planlarını içeren bir lâyiha, genelkurmay evrakı arasında bulunamamıştır. Yalnız von Kress tarafından düzenlendiği söylenilen bir muhtırada belirlenen maksat ve hedefler aşağıya alınmıştır:[6]

1 – 1. ve 2. Ordular, Bulgaristan ve Romanya'yı çiğneyerek Besarabya'dan geçecek veya yalnız 1. Ordu denizden Karadeniz Rus limanlarına çıkarılarak Ruslara taarruz edecek.

2 – 3. Ordu'yla Kafkas Cephesi'nde duruma göre savunmaya veya taarruza dayalı hareket edilecek.

3 – 4. Ordu, Kudüs üzerinden Mısır'a taarruz edecek.

4 - Irak ve Havalisi Genel Kumandanlığı da 38'inci tümen (6 tabur) ve aşiretler kuvvetiyle İran'a dalacak, İran ve Afgan kuvvetlerini beraber sürükleyip Hindistan'a saldıracak.

5 - 2. Ordu başlangıçta ihtiyat olarak İstanbul civarında hazır bulundurulacak ve gerektiğinde 1. Ordu'yu takip edecek.

İşte bu düşünce Enver'i vecde getirecek, neşe ve sevinçten zeybek oynatacak nitelikte, bu tatlı hülyalar milyonlarca lira ile yapılacak altın zincirlerden daha kuvvetli şekilde kendisini Almanlara bağlatacak istidat ve değerdeydi. Birinci maddenin birinci hayalî fıkrasından vazgeçilerek ikincisine, yani Rus limanlarına asker çıkarılmasına yönelindi. Hatta bu maksatla 4. Ordu'ya bağlanan 10. Kolordu'yla, 9. Kolordu'nun 29. Tümeni'nin de Karadeniz kıyılarına sevkine kalkışıldı. Fakat bereket versin ki Amiral Souchon, donanmamızın bu sevkiyatı gerçekleştirme gücünde olmadığını namuslu bir şekilde itiraf ederek bu delice cesarete engel oldu. Fakat her nasılsa amiral, bu samimi açıklamasından dolayı, bizler gibi iman noksanlığıyla suçlanmadı.

En seçkin kıtalardan meydana gelmiş karışık bir tümen de İstanbul civarından alınarak Acemistan'ı istilâ için Kâzım Karabekir Bey kumandasında doğuya gönderildi.

Bilgisizlik ve delilik ürünü gibi görülen bütün bu düzenlemelere ancak bir şekilde anlam verilebilir. O da Almanların İtilâf Devletleri'ni kuşkulandırarak bize savaş ilan etmek, Rusya'yı Karadeniz kıyılarında ve Kafkasya'da asker bırakmaya mecbur etmek, İngilizleri hem Acemistan'ı korumaya zorlamak hem de Irak'ı almak için hırslandırılarak sömürge askerinin bir kısmını bu taraflarda alıkoydurmak gibi kendi menfaatlerine ait özel maksatlarıdır. Fakat

6 Harb Akademilerindeki üst rütbeli subaylar kursunda verilen konferanslar konusunda, bu okulun öğretmenlerinden Emin Bey'in yayınladığı kitaptan aynen alınmış olup, resmî bir niteliğe sahiptir.

en garibi şurasıdır ki, böyle taarruza dayalı büyük düzenlemelerle düşünce ve zihinler meşgul edildiği bir sırada Boğazlar'ın ve İstanbul'un savunulmasına bakılmıyor, hatta buralardan kuvvetler alınarak doğuya gönderiliyordu.

Savaşa girer girmez ilk işimiz, Almanların teşvikleriyle mukaddes cihad için fetvalar alınması ve bunun bütün İslâm dünyasına, doğru bir deyimle, sesimizin varacağı diyara ilanı oldu. Devlet yalnız başına savaş ederken şimdiye kadar böyle bir fevkalâde tedbir yoluna gidilmediği halde, yine bir kısım Hıristiyan hükümetleriyle birleşerek girilen bir savaşta buna başvurmak gerçekten saflıktır. Bazı şöhretler vardır ki, potansiyel olarak kaldıkça güce sahip olurlar. İşte ta çocukluğumuzdan beri Sancak-ı Şerif çıkarılır, mukaddes cihad ilan edilirse İslâm dünyası ayağa kalkar, dünya birbirine girer diye işitip dururduk. Böyle gereksiz ve zamansız bir şekilde bu fetvanın ilanı, hilâfetin elindeki bu tehdit silahının önemini de ne yazık ki yok etti. Bu fetvadan haberdar olur olmaz, mahkûm olduğu üzücü sonucu pek çoğumuz daha önceden anladık. Fakat devlet adamlarımızın yakalandıkları büyüklük hastalığı; hayal genişliği daha neler göstermedi!

ANADOLU HAREKÂTI

Enver Paşa, İran ve Turan'ı birleştirerek Timur ve Cengiz saltanatını diriltmek hülyasına düşmüş, Cemal Paşa ise aşırı alçakgönüllülüğü ile Mısır Sultanlığı'yla yetinmişti. Genelkurmay İkinci Başkanı Damat Hafız Hakkı Bey[7] Kafkas sınırını teftişe giderek, yolculuk sırasında rastladığı 3. Kolordu'nun -ki aldığı emir üzerine sahilden sınıra doğru gitmekteydi- gereken azim ve şiddetle idare edilmediğinden, kumandanı Ziya Paşa'nın[8] emekliye ayrılmasını ve yerine kendisinin tayinini istemiş ve isteği de yerine getirilmiştir. Bunun arkasından Enver Paşa da Genelkurmay Başkanı General Bronsart von Schellendorf[9] ve Askerî Harekât Şubesi'nde bulunan Kaymakam von Feldmann ve birkaç subayla Doğu Cephesi'ne gitmiştir. Enver bütün bu türlü seyahatlerinde özellikle

7 Bu zât Balkan Savaşı'nda Binbaşı'ydı. Hiçbir kumanda ve memuriyette bulunmayarak bir kolordu nezdinde haber subaylığı yapıyordu. Benim düşüşümle Enver'in harbiye nâzırı olması işinde etkili propaganda yapanlardan biriydi. Enver Paşa Harbiye Nezareti'yle beraber Genelkurmay Başkanlığı'nı da alınca, ödül olarak bu zâtın rütbesi yükseltilerek Genelkurmay İkinci Başkanlığı'na tayin edildikten sonra, kısa zamanda Albaylığa ve Dünya Savaşı başlarında Kolordu Kumandanlığı'na, sonra Tuğgeneralliğe ve nihayet Ordu Kumandanlığı'na yükseltilmiştir. Bu gibi durumlar öne sürülerek aleyhine ihtilâl yapılan Sultan Hamid, keyfi idarenin bu kadarını şüphesiz hatırından bile geçirmemiştir.

8 Eski harbiye nâzırı.

9 Seferberlikle birlikte Enver başkumandan vekâletini alınca, Genelkurmay Başkanlığı'na Bronsart von Schellendorf tayin edilmişti.

Alman üst subayların, bazen Almanya ve Avusturya askerî ataşelerini yanına almak, yaverleriyle yazı işlerinde istihdam ettiği bir-iki subaydan başka, hatta istişare ehliyetine sahip bir tek Türk subayını beraberinde bulundurmamak alışkanlığındaydı. Yalnız has ortağı Levazım Başkanı'nın refakati bazen bu kurala istisna teşkil eder.

Hafız Hakkı Paşa, Ziya Paşa'yı beğenmediği gibi, Enver Paşa da Hasan İzzet Paşa'nın azim ve faaliyetini yeterli görmeyerek Başkumandanlıkla birlikte aynı zamanda Doğu Ordusu Kumandanlığı'nı üstlenmiş ve Sarıkamış Savaşı adıyla anılan askerî harekâta -temin olunduğuna nazaran- Bronsart'ın da karşı çıkmasına rağmen girişmiştir. Savaşın ilanından az bir zaman sonra Ruslar fiilen düşmanlıklara başlamış ve birçok noktalarda sınırı geçmişlerse de, hareketlerinde fazla bir ciddiyet görülmemekteydi. Fakat Enver Paşa daha İstanbul'dayken saldırıya dayalı bir savunma tavsiye ederek Kasım başlarında sonuçsuz ve başarısız birtakım karşı taarruzlar yaptırmış ve bunun üzerine kendisini zayıf gören ordu ilk mevziini terk etmiş olduğundan Ruslara karşı manen ve maddeten düşkün bir durumda bulunmaktaydı. Fakat Ruslar bütün önemi Avrupa yönüne verdiklerinden, Kafkasya'da sonuç alıcı bir taarruz hareketine yetebilecek bir kuvvet yığmamışlardı.

Seferberlik esnasında Karadeniz sahiline sevk edilen 10. Kolordu, daha sonra Kafkas Cephesi'ne çağrılmakla, Aralık başlarında Samsun, Sinop taraflarından ordunun sol yanına, Tortum yöresine gelmiş olduğundan, Enver Paşa Onbirinci Kolordu, Süvari Tugayı, elde kalan aşiret alayları, Bağdat'tan getirilen 37. Tümen'in cebri yürüyüş ve donmanın sebep olduğu zayiattan geriye kalan enkazıyla düşmanın büyük kısmını cepheden işgal ve durdurarak 9. ve 10. Kolordularla sağ yanını çevirmek, geri çekilme yollarını keserek güneye atmak üzere stratejik bir manevra düşünmüştür. Teorik olarak harita üzerinde -tabii ölçek ve pergel kullanmamak şartıyla- araştırılırsa düzenleme çok uygun görülmekteyse de, arazinin ve yol şebekesinin durumu, iklim ve mevsim gereği olarak kışın şiddeti ve bizim askerin böyle bir kış savaşına yetecek kadar giyecek malzemesi ve diğer şeylerden mahrumiyeti ve nihayet kumandanların kabiliyetsizlik, acelecilik ve şiddeti, ordunun tamamen mahvolmasına sebep olmuştur.

Bu savaş, emekli Kurmay Albayı Şerif Bey'in *Sarıkamış* adlı eserinde bütün fecaatiyle ayrıntılı olarak ve delilleriyle anlatılmış ve gözler önüne serilmiştir. Gerek bunun incelenmesinden, gerek savaş esnasında Liman Paşa'ya gönderilen, tarafımdan da görülen bazı raporların ifadelerinden anlaşılacağı gibi,

yukarıda sözü edilen hata ve noksanlardan başka, Enver ve Hafız Paşaların birbirini çekememeleri de felaketin önemli sebeplerinden biri olmuştur.

10. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Bey, aslında genel karargâha Enver'in gurur hayalhanesinde vehmettiği ve beklediği fevkalâde önemi vermiyor, mutlak itaatı göstermiyordu. Genel harekât esnasında karşısına çıkan bir tugay Rus askerinin Ardahan'a dayanan manevralarına aldanarak iki tümenini bu kuvvete karşı Ardahan'a doğru hareket ettirmiş ve kolordusuna gösterilen genel istikamete yalnız bir tümen göndermiş, buradan başka karargâhı durumundan haberdar etmeye gerek görmeyerek kusurlu davranmıştır. Böylece Şerif Bey'in söylediğine göre Enver'i, kendisinin başında bulunduğu kolordudan önce 10. Kolordu'nun Sarıkamış'a ulaşacağı korkusuyla telaşa düşürmüştür.

Enver, başkumandan vekâletiyle aynı zamanda 3. Ordu Kumandanlığı'nı üstlendiği gibi, bu kere 9. Kolordu'ya da musallat olarak kumandanın görevlerine karışmakta ve hatta yürüyüş kollarına, tümenlere, bataryalara bile bizzat emir vermekteydi. Bu harekâtı bizzat takip eden Liman Paşa'nın bana gösterdiği bir raporda, harekâtın birinci ve ikinci günleri askerin şevk ve neşeyle yoluna devam ettiğini, üçüncü günü çok fazla yorgunluğa ve hava şiddetine rağmen disiplinini koruduğunu, fakat ertesi günü kararlaştırılan dinlenme ve konaklama yerine Enver tarafından karşı çıkıldığı için erlerin gücünün tükendiğini ve yürüyüş kollarının artık birbirleriyle irtibatını koruyamayarak dağıldığını ve o günden itibaren felaketlerin birbirini kovaladığını bildiriyordu.

İşte bu telaş ve aceleciliğin sonucu olarak kar, tipi, sis demeyip burnunun doğrusuna yürütülen çeşitli kollar karmakarışık bir halde ilerlemiş, hatta iki tümen birbiriyle çarpışmış, asker yorgunluk ve soğuk dolayısıyla yollara dökülmüş ve sonunda ortaya çıkan çarpışmalarda tabii olarak yenilmiş ve perişan olmuştur. Fakat iş kötüleştikçe kendi kötü yönetimlerinin hıncını silah arkadaşlarından almak istermişçesine hiddet ve şiddetini arttıran Enver, ileri hareketi durdurmayı ve toplanmayı, hele geri çekilmeyi emretmek şöyle dursun, geride rastladığı er ve subayları firari diye kurşuna dizdirdiğinden kolordunun düşman ateşi veyahut soğuğun şiddetiyle şehit olmayan geri kalan kısmı da Ocak ayında İsmail Hakkı Paşa'nın emriyle geri çekilmeye karar verildiği dakikada, Rusların bir saldırısına uğrayarak esarete düşmüştür. Fakat bu geri kalanlar nedir? Şerif Bey'in söylediğine göre, koca kolordunun ölümden kurtulan esirleri, bir kısmı kolordu karargâhına mensup 110 subayla, 80 kadar erden ibaret!

10. Kolordu'nun büyük kısmı Ardahan istikametinde bir iki gün kaybettikten ve Allahuekber Dağı'nı aşarken bir hayli döküntü ve ölü verdikten sonra Bardiz'e ve savaş alanına 31 Aralık'ta yetişebilmiştir.

Kumandan o civara getirebildiği kuvvetin 1.800 (asıl mevcut 30 ilâ 40 bin savaşçı) silahlı erden ibaret olduğunu tahmin ediyor. Fakat savaş alanında eli altında ancak 800 silahlı er bulabiliyor. Yukarıda feci macerasını anlattığımız 9. Kolordu'nun bu tarihteki mevcudu da ancak 1000 silahlı erden ibaret. Sahra topları ya daha önce terk edilmiş veyahut karlara gömülüp kalmış, dağ toplarının da ancak küçük bir kısmı kullanılabilir halde. Böyle bir durumdayken her iki kolordu kumandanı da hiç olmazsa döküntüleri toplayabilmek için bir iki günlük bekleme ve dinlenme izni isterler, fakat Enver bunu da kabul etmez. Sonunda bu âfet, yani Enver, kuvvetini koruduğu sanılan Onbirinci Kolordu ile bir iş görebilmek emeliyle bu cepheden ayrılmaya razı edilir. Hafız Hakkı Bey, Enver'in emir ve iradesiyle tuğgeneralliğe ve sözde iki kolordudan meydana gelen sol kanat kuvvetlerinin genel kumandanlığına yükseltilerek tayin ediliyor!

Hafız Hakkı Paşa nispeten daha anlayışlı, biraz da insaflı ve merhametli olduğu için, ertesi günü genel bir geri çekilmeyi emrederse de, iş işten geçmiş bulunur. Ruslar âni bir taarruza kalkmış olduğundan kendisi, yani sol kanat genel kumandanı, ancak tek başına kaçmayı başarabilir. Onbirinci Kolordu'ya gelince, tasavvur ve hayale dayalı kuşatma manevrası tamamlanıncaya kadar düşmanı cephede tespit için ısrarlı emirlere uyarak sürekli düşmanın cephesine hücum ettiğinden, Erzurum'dan kesintisiz çektiği ikmal erleriyle beraber olduğu yerde erimiş, Bağdat yöresinden getirtilen kuvvetler de zaten daha önce sefer zorlukları, şiddetli hava ve zerre kadar faydası dokunmamak şartıyla sürekli çarpışmalarda bitirilmişti. Bu durumu görüp hele şükür anlayabilen Enver, imha görevini tamamlamış olduğu kanaatiyle, Doğu Cephesi Kumandanlığı'nı Hafız Hakkı Paşa'ya vererek Trabzon üzerinden deniz yoluyla İstanbul'a döndü.

Enver'in bu savaşta orduya bıraktığı bir armağan da, maiyyete (ast) karşı hunharlık alışkanlığıdır. Gösterdiği örneklere uyarak bazı kumandanlar güya itaatı ve orduda disiplini sağlatmak için er ve subayları insafsızca idam ettirmek, hatta kuvvetli bazı rivayetlere göre bizzat revolverleriyle öldürmek, özellikle bu orduda moda haline gelmiştir. Zavallı milletin şehitleri arasında bu şekilde Allah'ın rahmetine kavuşanlar hatırı sayılır bir toplam oluşturur!

Hafız Hakkı Paşa, bunca gayret ve himmetle bir yıldan az bir sürede binbaşılıktan en yüksek askerî makama, ordu kumandanlığına ulaştıysa da, kendine tevdi olunan ordunun savaşabilir erlerinin sayısı bir-iki binden az olduğunu anlayınca aklı başına gelir; bunun üzerine Enver daha yoldayken

İstanbul'a durumu bildirir ve ağır sözlerle dolu tenkitler yağdırır. Bazı yakınlarının temin ettiğine göre, benim mutlaka işbaşına getirilmemi, yani bir yıl önce ordunun ilerlemesine engel olmakla suçladığı bir kimseye, bu kere görev verilmesini, tavsiye eder.

Zalimlere bir gün dedirtir kudret-i Mevlâ
Tallahi lekad âserekallahe aleynâ[10]

Fakat şan ve şöhrete susamış kimseler için, bütün bu ilerlemeler aldatıcı ve tehlikeli bir serap hükmünde kaldı. Bu kadar hırslı bir çalışmanın sonucu hezimet, umut kırıklığı ve birkaç gün sonra da ecelin gelip çatması! Hafız Hakkı Paşa, lekeli hummaya tutularak Erzurum'da bekâ âlemine göçtü. Allah affetsin.

Bu tarihlerde bir akşam Cercle d'Orient'ın büyük salonundan çıkarken rastladığım yüksek makam sahibi bir zât, "Haberin var mı, Enver geldi" dedi. Kayıtsız bir şekilde omuz silkmem üzerine, "Bir muharebe etmiş, bir muharebe etmiş ki, Balkan Savaşı'nın yüz karasını silmiş" cümlesini ekledi. İşte en azından yüz bin cana kıyan, devletin en seçkin bir ordusunu, Rusya'nın nitelik olarak en kötü ve sayı bakımından yarısı dolayında bir kuvveti önünde mahv ve perişan eden, devletin doğu kapısını düşmana açan bir adam hakkında önemli bir devlet adamının hükmü!

Halbuki bu devlet adamının yanında Talât Paşa defalarca Edirne'nin geri alınmasında ve İstanbul Antlaşması'ndan sonra devletin namusunu tamamladığını (yani silinecek leke kalmadığını) ve yabancı sefirlerin, özellikle de Marki Palaviçini'nin Kırım Savaşı'ndan, belki Kaynarca Antlaşması'ndan beri devletin bu kadar parlak ve sağlam bir durum ve siyasi itibar kazanmamış olduğu teminatında bulunduklarını ifade etmiş ve o zaman böylesi işe geldiği için bu lakırdılar bu büyük zât tarafından alkışla tasdik edilmiştir.

Bir de farz edelim ki, akıtılan kanlar -varsa- er ve subayların yüz karasını yıkasın, fakat böyle hezimet ve esaretler kumandanların herhalde haysiyetini bir kat daha düşürür. Yoksa bu yolda aranılan, hatta yaratılan yenilgiler namus tamamlamaz. Ne çare ki bizde tersine, millet fertlerinin kuruşunu, santimine varıncaya kadar en küçük hakkını arayacak mebusan reisi, biçare milletin yalnız hukukunu değil, hayatını kemiren bir zorba mağlubu böyle ağırlıyor!

Aynı gece Cercle d'Orient'da vükelâ ve cemiyet ileri gelenlerinin katılmasıyla başkumandan vekili paşa hazretlerine bir de ziyafet veriliyor. Şehitlere rahmet!

---

10 *Zalimlere bir gün dedirtir Allah'ın kudreti,*
Yemin olsun ki Allah seni bize tercih etti. (Yay. Notu)

Ben galiba duası kabul edilmiş birinden "hizmetin makbul olmasın" bedduası almışım. Devletimde toplumsal bir mevki aldığımdan beri hayli hizmetler yapmış olduğumu sanıyorum, fakat hiçbirinin kadri bilinmedi. Ödül olarak sürgün, iftira, kötü muamele, hatta suikast gördüm. Bu mükerrer deneyimlerin ürünü olan bir alışkanlıkla, her görev sonucunda salimen yakamı kurtarırsam şükreder, övünmekten ve alkışlanmaktan kaçınır, hatta hizmetlerimi kendim de küçümser oldum; fakat Şerif Bey'in *Sarıkamış*'ını okuduktan sonra, Balkan Savaşı'nın son döneminde ordunun başkumandanıyken millete, hele başkent halkına epeyce bir hizmet etmiş olduğum kanaati hâsıl oldu. Enver, Hafız Hakkı ve daha bunlara benzer birçok zâtlar ordunun başında bulunmasalar bile, damarlarına nüfuz ederek her türlü entrikalarla, tehdit ve küçümsemeyi içeren imzalı imzasız mektuplarla, gazete yazılarıyla bizi taarruza sevk için çalışırken, yukarıda sözü geçen yüksek zât ve benzerleri de Vükelâ Heyeti'nde bulunuyorlardı. Bu akıldaki adamların aldatma ve zorlamalarına karşı koymakla orduyu yok olmaktan, başkenti de düşmanın zorla istilâsından koruyabilmek, herhalde bir iştir zannolunur. Fakat İttihat ve Terakki Hükümeti Harbiye Nezareti'nden Enver'i bana halef etmeye niyet edip, ben de teklif olunan diğer memuriyetleri reddederek yalnızlığı seçince, bu değişikliğin kamuoyuna yapacağı düşünülen kötü etkilerini giderebilmek için olayları değiştirmeye ve bozmaya, gazetelerle Edirne fatihi olarak Enver, Talât ve Cemalleri göstermeye ve başka türlü telkinlerle beni, halkın gözünden düşürmeye çalıştılar.

Mahmut Şevket Paşa olayından beri ortadan kayboldukları halde, mütarekeden hemen sonra -bu kere de Osmanlı vatan topluluğunda kalabilmesinde naçizane tesir ve hizmetim geçen- İstanbul'a dönerek siyaset sahnesine atılan Hürriyet ve İtilâf liderlerinden Mustafa Sabri Efendi ve benzerleri de *Peyam* gazetesinde yayınlanan ve Balkan Savaşı'nda memuriyet kabul ettiğimi, en büyük bir suç biçiminde tasvir eden makaleyi, siyasi faaliyetlerine başlangıç kabul ettiler. Yine tekrar edeceğim: Ne garip bir talih cilvesi:

Şekevtü ve mâ'ş-şekvâ li-mislî âde
Ve lâkin tefidu'l-ke'sü inde imtilâihâ[11]

Hafız Hakkı Paşa'nın vefatı üzerine Mahmut Kâmil Paşa, 3. Ordu Kumandanlığı'na tayin edildi. Daha önce de açıklandığı üzere, Ruslar bu cepheye önem vermediklerinden, buraya terk etmiş oldukları kuvveti nitelik ve sayıca yetersiz görmekle birlikte, sanıldığına göre bizim bozgunumuzun derecesini de hakkıyla keşf ve tahmin edemedikleri için, Enver'in kendilerine

11 *Her ne kadar benim gibi birinin şikâyet etmesi âdetten değilse de, İşte şikâyet ediyorum; zira bardak dolduğunda taşar* (Yay. Notu)

bağışladığı zaferden ciddi bir takiple yararlanmaya kalkışmadılar. Dolayısıyla Mahmut Kâmil Paşa düşmanın durmasmdan ve hareketsizliğinden yararlanarak yeniden bir ordu kurup düzenledi ki, bu konudaki çaba ve gayreti takdire şayandır.

ERMENİ OLAYI

Fakat bu zâtın kumandanlığı sırasında Ermeni olayı ortaya çıkmıştır. Ermeniler kendilerine yapılan tembih ve uyarıya rağmen Van ve Bitlis vilâyetleriyle, Şarkikarahisar ve Amasya şehirlerinde birdenbire ayaklandılar. Fakat bu ayaklanma hükümet ve ordu aleyhine olmakla sınırlı kalmayıp aynı zamanda İslâm ahalisi aleyhine de yönelikti. Askerlik çağındaki Ermenilerin çoğu davete uymayarak saklandı ve bir kısmı da orduya gittikten sonra, silahıyla kaçarak köylerine döndü ve bütün eli silah tutanların orduya katılmasıyla savunmasız kalan Müslümanlar üzerine saldırarak ırz, can ve mallarına sataştı ve kastetti, köy ve mahallelerini yakıp yıktı. Bu ayaklanmaların bastırılması için ordudan asker ayrılmasına ihtiyaç duyulduğundan, ordu kumandanları ve özellikle bundan fazlaca müteessir olan Mahmut Kâmil Paşa, yanlarında ve ulaşma hatları üzerinde bu türlü fesat kaynaklarına dayanamayacaklarını açıklayarak Ermenilerin sürülmelerini ve göçe zorlanmalarını teklif ve talep ettiler.

Fakat bu sırada devlet her cepheden bir dış düşmanla savaş halinde ve sahillerde tehdit altında bulunduğundan, herhangi bir noktada ortaya çıkacak bir ayaklanma, herhangi bir savunma cephesinin güvenliğini ihlâl edebileceği için, sürgünün yaygınlaştırılması da kararlaştırıldı. Bu tarihlerde bir memuriyetim yoktu ve âyana devam etmekteydim. Arkadaşlardan Azaryan Efendi bu göç meselesini ilk defa olarak âyana açıkladı ve yapıldığını iddia ettiği mezalimi öfkeli bir dille protesto etti. Ahmet Rıza Bey de, büyük bir öfkeyle Azaryan Efendi'nin şikâyetini destekledi ve hükümeti uyardı. Ancak kabineden kimsenin bulunmaması dolayısıyla hiçbir sonuç alınmadan oturuma son verildi. Müzakere salonundan çıkarken İttihat ve Terakki'ye aşırı bağlılığıyla tanınan âyandan bir zât, Ermenilerin Van'da İslâm ahalisinin erkeklerini toptan öldüren ve kadınları toplayarak ilerlemekte olan Ruslara fuhuş evleri hazırladıklarını ve küçük çocukların duvarlara çivilenen ceset ve organlarıyla Ermenistan armaları çizdiklerini, birçok yerleri ateşe verdiklerini ve yerle bir ettiklerini hiç ağza bile almadan, göç dolayısıyla hükümete bu kadar kaba hücumlarından dolayı Azaryan Efendi'yi ve özellikle Ahmet Rıza Bey'i ayıpladı.

Bu celsenin arkasından üst kattaki teneffüs odasında, hatırladığıma göre Reşit Akif ve Topçu Rıza Paşa merhumlarla reis Rıfat, Abdurrahman Şeref Beyler,

Orgeneral Ali Rıza, Salih ve Mahmut Paşa ile daha birkaç kişi toplanarak bu meseleyi müzakere ettik ve her iki tarafın isnatlarını abartılı bulduk. Bununla birlikte Ermeni ve Türk âyan üyelerinin bu şekilde karşılıklı olarak tarafların birbirine yaptıkları zulümleri açık bir şekilde saymaları, hem âyan arasında ayrılıcalık ve düşmanlık meydana getireceği hem de İstanbul'da bile halk arasında galeyana neden olacağından, bu konuda aleni tartışmalardan kaçınılmasına ve ancak göçe zorlamanın imkân ölçüsünde sınırlanması ve uygulanmasında tatlılık ve yumuşaklıkla davranılması için gayriresmî şekilde temenni ve teşebbüslerde bulunmak üzere Abdurrahman Şeref Efendi'nin başkanlığında bir heyetin vükelâ nezdine gönderilmesine karar verdik.

Bundan sonra İstanbul'da bulunduğum sürece Ermeni meselesine ilişkin pek önemli müzakerelere ve olaylara şahit olmadım. Fakat Doğu Cephesi Kumandanlığı'na tayin olunarak olay mahalline ulaştığımda, mübalağalı olarak gördüğümüz söylentilerin ne yazık ki gerçek olduğunu, fakat herhalde kötülüğe acımasızca ilk olarak Ermenilerin başladığını, artık kızışan çarpışmaların uzamasıyla "Ermenilerin Ruslardan bekledikleri yardım gelmeyince", azınlığın çoğunluğa karşı mahkûmiyet ve mağlubiyetiyle sonuçlandığını, fakat saldırıya uğramadıkları yerlerde İslâm ahalisinin yine Ermenilere insaniyet ve himaye gösterdiklerini görüp anladım.

Ermeni meselesinde izlenen hareket tarzıyla, bu yüzden ortaya çıkan feci olaylar bir siyasi hata mıdır? Yahut fazla olarak bunun bir cinayet kabul edilmesi de gerekir mi? Ve bu halde bunun sorumluluğu bazı özel kimselere mi ait, yoksa ahlâki bir cinayet şeklinde bütün millete mi şamil? İşte bu noktalar gerçekten tartışmaya değer. Benim inancıma göre bu hareket tarzı, kazandığı şekil ve genişlik bakımından büyük bir siyasi hata idi. Daha o zaman pek çok arkadaşımla siyaset ricaline "bizim mukaddes cihad ilanı meyvesini vermedi. Fakat şikâyetçilerin iddiaları doğruysa bu hareketle aleyhimize bir haçlı savaşını (Croisade) davet edebiliriz" şeklindeki düşüncelerimi söylemiştim. Dünya Savaşı'nda ittifak manzumemiz aleyhindeki düşmanlığın peyderpey arttığı ve birçok hükümetlerin fiilen savaşa girişinin bu meseleyle de az çok ilişkili olmadığı iddia olunamaz. Mütarekeden sonra ise Ermeni meselesinin acı etkilerinin görüldüğü asla inkâr edilemez. Daha sonraki olaylar bunları hükümden düşürür gibi oldu. Avrupa dillerinde "sonuç, vasıtaları doğrular" anlamında bir deyim de vardır. Fakat neden sonra beklenmeyen sebeplerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan olayların sonraki aşamalarının bazı mahsurların önüne geçmesi, hataları mazur göstermez. Bu mesele yüzünden şimdiki halde Anadolu'nun zararlı bir unsurdan temizlendiğini açıklayan zayıf akıllı ve

acımasız kimselere de zaman zaman rastlanmaktadır. Fakat bu gibi olayların bizi mahkûm ettiği Sevr Antlaşması ortadan kalkmasaydı, herhalde Anadolu yeniden Ermeni'yle dolacak, yani göç ettirme ve öldürülmenin faydası görülmeyecek, belki daha birçok masum Müslüman, intikam silahının hedefi olacaktı. Arkadan gelen başarılardan sonra ise bir-iki yüz bin Ermeni'nin, arzu edilirse Rumlar gibi mübadelesine çare bulunurdu.

Gerçi zorlayıcı bir sebep olmadan insan kanı akıtmak genel olarak bir cinayettir. Özellikle işin içine kin ve şahsi çıkar da karışırsa kötülük daha da büyür. Dolayısıyla böyle bir meselede suçu işleyen kimselere hepimiz nefretle ve lânetle bakarız. Fakat mesele Ermeni-Türk çekişmesi olarak ele alınırsa başka bir şekil kazanır. Namusa taarruz eden bir şahsı, karşı koyma esnasında öfkeye kapılarak öldüren kişinin fiili herhalde suçların en hafifidir. İşte Anadolu'daki Ermeni-Türk çekişmesi bu örneğe uygun olup bunda Ermeniler saldırgan ve intikamcı, Türkler ise saldırıya uğrayan ve savunucu durumundaydılar. Üstünlük kuvvetlide kalmakla, saldırgan mağlubun mazlum, savunanın ise zalim sayılması adalet ve insafa uygun olmaz.

Semiramis destanları gibi birtakım rivayet ve hikâyeler ortadan kaldırılırsa, İlkçağda Ermenilerin gerçek tarihî hayatları nadiren tam bir bağımsızlık halinde, fakat çoğunlukla Keldani, Asuri, Farsi ve Roma gibi büyük hükümetlerin, hatta Pontus, Silifke gibi ikinci derecede hükümdarların uyruk veya himayesinde geçmiştir. Ortaçağ'da İslâm'ın ortaya çıkışından sonra da, Arap hilâfetlerinin, daha sonra Selçuklu ve Acemlerin eline geçmiş ve hele Cengiz ve Hülâgü istilâlarından sonra Memlûklular devrinde bir zorbanın elinden diğerine geçen bu arazinin aslî ahalisi, özellikle sayısız kuşatma ve katliamlara uğrayan şehirlerde oturanlar, mahvolmak derecelerine gelmişti. Öyle ki, Doğu Anadolu Osmanlıların eline geçmezden önce, Ermeni ve Ermenistan adları tarihî bir örnek ve bir coğrafi mefhumdan başka bir varlık ifade etmemekteydi. Bu tarihlerde Ermenilerin Doğu vilâyetlerimizde bağımsızlık davasında bulunmaları, şimdiki Keldani ve Asurların sönmüş olan eski ırkların tarihî övünçlerinden, Babil, Ninova hükümdarlarının menkıbelerinden bahisle Irak ve Mezopotamya'ya sahiplik iddia etmelerinden daha garip olurdu. Osmanlı Devleti buraları idaresi altına alınca, bu memleketlerde çağın âdet ve hükümlerine göre ve komşu hükümetlere nispeten adaletli bir yönetim kurmuş, inkılâplar ve mücadeleler son bulmuştu. Bunun üzerine hükümet ve padişahlar da, nüfusun artması, bölgelerin imarı ve sanayiin canlandırılması amacıyla yabancı sanatkâr unsurların içeri alınması için teşvikte ve müsaadede bulunduklarından, Kafkasya ve Acemistan'dan, hatta komşu köylerden Erme-

niler şehirlere doldular ve devletin eşitlik gözeten yönetiminden yararlanarak türeyip çoğaldılar ve zenginleştiler. Devlet idaresine Türk ve Müslümanlarla birlikte katıldılar. Memuriyet, siyaset, ticaret, sanat ve ziraat kapıları kendilerine tamamen açık tutuldu. Ancak subaylıktan istisna edildiler ki, bu da kendi yararlarınaydı. Çünkü zorunlu askerlik hizmeti tasasmdan korunmuş oldular. Gerçi son bir iki yüzyılda genel idaremiz gerçekten şikâyetleri gerektiren bir hale gelmiştir. Fakat kötülükler Ermenilere has değildi. Zorbaların, aşiretlerin yolsuzluklarından Müslüman ahali de aynı derecede etkileniyordu. Şu halde Müslüman vatandaşlarıyla birleşerek bu kötülüklerin uzaklaştırılmasına çalışsalar belki daha önce ve daha kolaylıkla gerçek bir hürriyet ve meşrutiyet elde edilebilirdi. Fakat böyle yapacaklarına, devletin savaş belalarına uğramasından yararlanarak düşman devletlerin himayesiyle müstesna idareler, ayrıcalık ve bağımsızlıklar elde etmeye çalıştılar.

Halbuki 1877/1292 Rusya Savaşı'na kadar Ermeni nüfusu Doğu vilâyetlerinin her tarafında çok düşük olduğu halde, kendilerinin üç-dört katı dolayında bulunan ahaliyi her ne sûretle olursa olsun onların baskısı altına, esaret bağına bırakmak, bunların az bir sürede mahv ve tükenmelerine rıza göstermek demekti. Çünkü azınlık, çoğunluğu sonuna kadar esareti altında tutamayacağından, fırsat çıktığında kuvvet ve güçlerini kırmaya ve bunun için de öldürme ve sürme sûretiyle nüfuslarının azaltılmaya çalışılması mantıken gerekli ve tarihî örneklerinden çıkarılabilirdi. Rumeli'de verilegelen ayrıcalıklarla bağımsızlıkların, çorap söktüğü gibi peyderpey birçok memleketin elden çıkmasına neden olduğu göz önündeyken, devletin aslî bünyesi hükmünde olan Anadolu'da da aynı kapıyı açmak fahiş bir hata olurdu.

Bundan dolayı Berlin ve Kıbrıs antlaşmalarının içine aldığı veçhile, Ermenistan denilen vilâyetlere özel ve ayrıcalıklı bir idare uygulanmasında devletçe haklı olarak ağır davranıldı. Fakat anlaşma hükümleri bu sûretle ortadan kaldırılıp iptal olununca, hükümete düşen görev, gerek buralarda ve gerekse bütün memlekette sağlam ve adaletli bir idarenin uygulanmasını yaymaktı. Medeniyet dünyasına verilen sözün bozulmasından er geç doğacak mahzur ve kötülüklerin, ancak bu yolla giderilmesi mümkün olabilirdi. Her ne halse Ermeniler genel sûrette devletin idaresinin iyileştirilmesine, bütün Osmanlı uyrukluların hürriyetine kavuşmasına, vatandaşlarıyla ortaklaşa çalışmayarak ayrılma amacını ve siyasetini izlediklerinden ve bu düşünceyle 1895/1311 ve 1896/1312'de İstanbul ve taşrada karışıklık çıkarmaya cesaret ettiklerinden, cezaya ve sürgüne uğradılar.

Bir Cuma selâmlığında Sultan Abdülhamid'e suikast için patlattıkları oldukça şiddetli bir bomba ile de birçok canlara kıydıkları gibi, padişahın da zaten haddinden fazla olan vehim ve korkusunun ve bunun gereği olan hatalarının artmasına sebebiyet verdiler. Bu tarihlere kadar Osmanlı ülkelerinde Türk ile Ermeni kavimleri büyük bir uyum ve dostlukla yaşamaktayken, bu tarihlerden itibaren, üzüntüyle belirtmek gerekir ki, iki millet arasında bir tür güvensizlik ve hatta kalbî düşmanlık yerleşti.

Bununla beraber Meşrutiyet'le birlikte İttihat ve Terakki ileri gelenleri meslektaşlık dolayısıyla bütün çeşitli kavimlerin ihtilâlci cemiyetlerine dostluk ve sevgi gösterdiler. Bu arada Taşnak, Hınçak gibi cemiyetlerin başkanlarıyla uzlaşıp bağdaşıldı. Fakat bunlar, bu yakınlıktan şahsi çıkarları ve özel milli emelleri için yararlanmaktan geri kalmadılar, asıl ayrılma maksatlarından kıl kadar sapmadılar ve zararlı düşmanlıklarını zerre kadar azaltmadılar. Barışılmış olduğu düşüncesine kapılınan, Ermenilere hoş görünmek isteyen bazı hükümet erkânı -ki o zaman Erzurum valiliğinde bulunan Türk şairi Emin Bey de bunlar arasındadır- bunların yanıltmalarına kapılarak Kürt beylerini gücendirecek kadar ileri gitmiş ve bu yüzden Rusya sınırında istenmeyen olayların ortaya çıkması tehlikesine bile yol açmışlardı. Buna karşılık Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla Edirne vilâyeti Bulgarların istilâsına uğradığı zaman, Tekfurdağı Ermenilerinin Müslümanlara yaptığı eza, Bulgarların zulümlerinden aşağı kalmıyordu.

Yine Balkan Savaşı sırasında Mısır devlet adamlarından Ermeni Nubar Paşa, Avrupa'yı ve konferansları dolaşarak aleyhimize propagandalarla Doğu vilâyetleri için imtiyazlar elde edilmesine çalıştı. Bu meseleyi güzel bir sûrette kapatmak için hükümet gerçekten iyi niyet gösteriyordu. Fakat Ermeniler, ne olursa olsun yabancı devletlerin müdahale ve himayeleriyle emellerine kavuşmak istiyorlardı. Nihayet İstanbul'da büyük devletlerin delegeleri bir ıslahat lâyihası kaleme almak için toplandılar. Fakat Almanlar, Rusların ağır şartlarını hafifletmeye çalıştıklarından konferans dağıldı. Sonunda sadrazam paşa başkanlığında Alman ve Rus delegelerinin bir araya gelmeleriyle kaleme alınan bir lâyiha karara yaklaştı ki, bunun özeti daha önce (İkinci Kısım-Üçüncü Bölüm'de) geçmişti.

Dünya Savaşı ilan olunduğu zaman, bunların ihtilâlci eğilim ve hazırlıkları hissedilince, bu düşünceden vazgeçmelerinin ihtar edildiğini ve aksi takdirde haklarında şiddetli cezalandırma yoluna gidileceğinin çok açık bir dille ileri gelenlerine bildirildiğini Talât ve Enver Paşalardan duymuştum. Fakat ne nasihat ve ne de tehdit işe yaradı. Rusya ordularıyla savaş halinde

olan 3. Ordu'nun sağ yanında, yukarıda zikrolunduğu üzere Van, Bitlis ve Muş taraflarıyla ordunun ulaşma hattı üzerinde Karahisar ve Amasya'da birdenbire ayaklandıkları gibi, her tarafta hazırlıklarda bulundukları da görülmekteydi. Bir gün Harput'ta, kimliği bilinmeyen bir Ermeni cenazesinin kaldırılıp defnedilmesi hükümetçe şüpheli görülerek gerekli araştırmaların yapılması için mezar açıldığında, tabutun silahla ağzına kadar dolu bir sanduka olduğunun görüldüğünü sözüne güvenilir bir zâttan işittim.

İşte peş peşe ortaya çıkan bu gibi durumlar, Ermenilerin mütemadiyen ordularımızı tehdit edeceklerinde şüphe bırakmadı. Bu kavmin yüzyıllarca devletten gördüğü lütûf ve nimet hakkını, kendilerince daha mukaddes tanınan milliyet düşüncesine feda ettiğini ve daha bazı nedenlerle ihtilâle mecbur olduğunu kabul edelim; Avusturya ve Macaristan'daki Slav ve İtalyan gibi bazı unsurların Dünya Savaşı'ndaki cinayetlerine oranla, bunların da askerden kaçışlarını, hükümet ve orduya karşı ayaklanmalarını mazur görelim; ya beraberce yaşadıkları, servetlerini istedikleri gibi emip sömürdükleri ahaliden ne istiyorlardı? Haydi bunların karşı koyma gücüne sahip olanlarının imhasında da bir hikmet ve siyaset düşünülsün; ya ihtiyar, çocuk ve kadınlardan ne isteniyordu? Bu biçarelerin öldürülmesiyle de yetinilmeyip ırz ve namusuna da tecavüz etmek, hangi din ve mezhebin, hangi kitabında yazılıdır? Bu alçaklıklar hayali isnatlar değil, gerçek olaylardır.

2. Ordu Kumandanlığı'na henüz tayin olunduğum sırada, her zamanki gibi karargâh subaylarıyla yemek yerken Topçu Müfettişliği yaveri olan genç bir subayın, sofranın şenliğine katılmayıp sürekli suskun ve kederli bir halde bulunması dikkatimi çektiği için, bir vasıtayla nedenini sordum. Kendisinin Van eşrafından olduğunu, bütün ailesinin Ermeniler tarafından öldürüldüğünü, yalnız kız kardeşinin kayıkla kaçarak kurtulduğunu, fakat kayığa atılan kurşunlardan onun da yaralandığını ve üzüntüsünün bundan kaynaklandığını anladım.

Van eşrafından Hurşit Bey adında bir baba dostumuz vardı. Ara sıra İstanbul'a geldiğinde Akif Paşa merhumda veya bizde misafir kalırdı. Vilâyet mektupçularından olan oğlu Emin Bey'e Harput'ta rastladığımda, doksan yaşını aşmış olan bu piri fâninin de Van'ın Ermeniler tarafından alınarak tahribi sırasında kaçarken yetişilerek bütün aile fertleriyle birlikte şehit edildiğini gözyaşları içinde anlattı. Çocukluğumda babam mutasarrıfken bir iki yıl yaşadığım Şarkikarahisar'a geçici olarak teftiş için uğradığımda, şehrin büyük kısmını ve camilerin çoğunu yanmış ve harap gördüm.

Ermenilerin Ruslardan yardım geleceğini bekleyerek yirmi beş gün kadar dayanmak için şehre hâkim olan kaleye her türlü ihtiyaç zahiresini depoladıktan sonra, bir gece âniden Müslüman mahallelerine saldırarak yakıp kaleye kapandıklarını, fakat beklenmekte olan Rus askeri yerine Osmanlı askerleri gelince, bir kısmının kaçmayı başardıklarını, teslime mecbur olan çoğunun ise göçe tâbi tutulduklarını işittim.

Doğu Cephesi'nde görevlendirildiğimde iç mücadelelere, İslâm ve Hıristiyanların göçüne engel olmaya, savaş ve askerî görevlerle birlikte, elimden geldiği kadar insani vecibeleri de yerine getirmeye, hele Ermeni takibatına kesin sûrette son vermeye ve musibete uğrayanlara yardım etmeye karar vermiş olduğumdan, arkadaşlarımın, hatta kendi kendimin üzüntü ve heyecanının etkisinde kalmamak için, olup biteni araştırıp incelemekten kaçınmaktaydım. Dolayısıyla anlattığım buna benzer olaylar kendiliğinden kulağıma gelen ve gözümle gördüğüm olaylardan küçük bir parçadır. Hıyanet ve alçaklıkların düzenli ve ayrıntılı tasviri vesikalara dayalı olarak hükümet ve insaflı Rus subayları tarafından yayınlanan eser ve risalelerde bulunmaktadır.

İşte iş başındakilerin hata ve hıyanetiyle itildiği bir savaşta, bir milletin gençleri ve güçlüleri masum bir şekilde sınırlarını savunurken, yaşlı, kadın ve çocuklarına haince acımasız bir şekilde saldıranlar mazlum ve mağdur, Antranikler, Murat Paşalar gibi tahrikçi ve teşvikçiler birer kahraman, fakat Türklerin, cellâtlarına eli bağlı olarak boyunlarını teslim etmedikleri, bilinen askerî tabiriyle müdâfa-i müteaddiyede (saldırgana karşı savunmada) bulunduklarından dolayı, amansız bir zalim sayılmaları insafsızlıktır.

Gerçi Ermeniler hatipleri, gazeteleri ve sinemalarıyla geçmişte ve bugün bütün medeni dünyada aleyhimize entrikalar, propagandalar yaptılar. Fakat bütün milletin aleyhinde kesin kararlar verilmesinden önce, medeni millet yöneticilerine düşen, yalnız iddiacıları dinlemekle yetinmeyip karşı tarafı da konuşturmak ve gerekli araştırmaların yapılarak sonucu herkesin gözü önüne koymaktı. Bu önemli şarta riayet edilmediği için, keşmekeşin birçok yıllar sürmesine, bir hayli kanın daha akmasına sebebiyet verildi!

Kısacası, Ermeni meselesindeki sorumluluklar şu sûretle tevzi ve tayin edilebilir:

1 - Ermeniler, ayaklanma ve isyanda devam edecekleri ortaya çıktığından, hükümet için göçe teşebbüs zorunluydu. Bu tedbirin büyük bir arazi parçasına yayılmasına da, yukarıda açıklandığı üzere, çepeçevre tehdit altında bulunan bir memleket için zorunluluk vardı.

2 - Yalnız göç, eli silah tutanlara, kötülüğe âlet olabileceklere uygulanmalı, ihtiyarlarla çocuk ve kadınlar bunun dışında tutulmalıydı. Şu kadar var ki, bunların eşkıyaya yataklık etmelerini engellemek için gerek görülürse gerekenler memleketleri civarında belirli yahut ordugâh gibi yerlerde veli ve ihtiyarların gözetiminde toplanıp gözaltına alınmakla yetinilmeliydi. İşte böyle yapılmayıp göçün ailelere teşmili bir hata ve kabahatti.

3 - Öldürmek alelâde menfur bir cinayettir. Fakat bu cinayetin dereceleri de muhteliftir. Söz gelimi isyan edip zor kullanan ve Müslüman ahalinin öldürülmesinde öncü olanların kökünün kurutulmasıyla acizlere kastetmek arasında büyük fark olduğu gibi, karşılık olarak veya düşmanlar arasında intikam duygularına dayanarak öldürme fiiline yönelenlerle, çıkar için bu suçu işleyenlerin birbirinden ayrılması da şarttır. Bu ikinci gruptakiler abartıldığı derecede olmadığı gibi, bu cani azınlığın çoğu da Türk ırkından değildir.

4 - Bütün devlet memurlarını bu öldürme rezaletiyle lekelemek de doğru değildir. Söz gelimi vilâyetlerinde göçe bile onay vermeyip mevki ve memuriyetini terk eden Bekir Sami ve Celâl Beyler buna örnek gösterileceği gibi, Ermeni meselesinden dolayı Malta zindanlarına gönderilenler arasında Mustafa Abdülhalık, Tahsin, Sabit ve daha sonra Diyarbakır vali yardımcısı olan Bedri Beylerin sancak veya vilâyetleri içinde öldürmeyi yasakladıklarına, hatta göçü sınırladıklarına ve göçten sonra memleketlerinde kalan Ermenileri korumak ve rahatlatmak için çalışmış olduklarına eminim.

5 - Ahaliye gelince, yine bazı sayılı şahıslar istisna edilmek şartıyla, değil itham edilmek, hatalı bile bulunamazlar. Hücuma uğrayan Müslüman ahalinin saldırıyı uzaklaştırma sırasında nefsi müdafa veya çarpışmanın sıcağı sıcağına öç alma sûretiyle ne yaptıkları bilinemez. Fakat olaylardan birkaç yıl sonra intikam adıyla yapılan tasarlanmış suikastların adli heyetlerce affa uğradığı bir yüzyılda, ne yapmış olsalar çok görülmez. Ermenilerin saldırmadığı yerlerdeki göç esnasında İslâm ahalisinin büyük çoğunluğu, en azından benim gezip gördüğüm yerlerde, Ermeni hemşehrilerini himayeye çalıştılar, bunları saklayıp kaçırdılar ve fırtına geçtikten sonra ortaya çıkardılar. Harput ve Sivas'ta bir hayli Ermenilere rastladım. Gerçi bunların bazısı Müslüman olduklarını iddia etmekte iseler de, bu davanın sırf sözde kaldığını bilmeyen yoktu.

6 - Asıl sorumluluğun, Müslüman ahaliye, hatta sebep ve saldırgan olan Ermenilere değil, bunları hırslı ihtilâlci emellerine ve bu medeniyet çağına hiç yakışmayan bağnazca sebeplere uyarak birtakım boş iddialarla bu gibi ihtilâl ve cinayetlere tahrik eden siyaset ve din adamlarına ait olması gerekir. Gerçi ben ve benim terbiyemdeki birçok vatandaş ve arkadaşım, bu mezalime katılan

memurları ve devlet adamlarını fiillerinin derecelerine göre ayıplar. Fakat yüzümüze gülüp dururken arkadan bu mezalimin planlarını yapan münafıklarla bunları uygulama mevkiine koyan Muratlar, Antranikler gibi zalimler, Batı gözünde şehit ve kahraman sayılınca, aynıyla karşılık verenleri de insanlığın vicdan muhakemesi mazur ve suçsuz görür inancındayım: *"Eş-şerrü bi'ş-şerri ve'l-bâdî azlemü."*[12]

Ermeniler Rusya'dan bekledikleri yardıma kavuşamayarak yaptıklarının cezasını çektiler. Çünkü gayretini güttükleri Rusya, Mazuri ve Polonya savunmaları, Galiçya fetihleriyle uğraştıkları için Kafkas ordusuna bakacak bir durumda olmadığından, Osmanlı sınırlarında pasif kalmış ve bize ihtilâlin bastırılması için gereken zamanı vermiştir.

Ancak 1915 kış mevsiminde bütün Rus orduları başkumandanlığını fiilî olarak Çar üstlenerek Kafkas Valiliği'ne Grandük Nikola Nikolayeviç tayin edildiği için, bu zâtın nüfuzuyla bu cepheye de önem verildi ve askerî harekâta başlandı.

Anlaşılan geçen yıl Sarıkamış harekâtının mahkûm olduğu akameti yalnızca hava şiddetine bağlayan genel karargâh 1877/1878 kışındaki Balkan yürüyüşünü hatırlayamayarak Rusların da bu mevsimde saldırıya kalkışamayacakları zehabıyla Mahmut Kâmil Paşa'nın en çok dayandığı müretteb 18. Kolordu'yu 3. Ordu'dan çekerek İran'a gönderdi. Gerek kuvvetinin bu şekilde azaltılmasından şikâyet ve gerek ordunun haberleşerek ikmal edilmesine muvaffak olamadığı bazı eksikliklerini bizzat görüşerek istemek ve elde etmek niyetiyle Kâmil Paşa da izinli olarak İstanbul'a gelmiş ve Abdülkerim Paşa'yı vekil bırakmıştı. Bu arada Rusların saldırıları üzerine seyyar ordu var gücüyle karşı koymaya çalışmışsa da, Erzurum mühim mevkii 3/16 Şubat 1331/1915'te, henüz İstanbul'dan dönmüş olan Mahmut Kâmil Paşa'nın emriyle, mukavemet etmeden terk edilip boşaltıldı. Erzurum'un fevkalâde olan stratejik önemi hakkında, bu eserde düşüncelerimi ortaya koymayı gereksiz görürüm. Fakat Genelkurmay Başkanlığı'ndayken Edirne'nin genel olarak müstahkem kale ve mevkilerinin güçlendirilmesindeki çalışmalarıma karşı gösterilen muhalefet ve ileri sürülen düşünceler, benim Yemen Kumandanlığı ile başkanlıktan ayrılmamdan sonra etkisini öncelikle göstermiş, batı ve güneyde birbiri ardından gelen gaile ve savaşlar dikkatleri ve önemi Doğu Cephesi'nden uzaklaştırmış olduğundan, bu kalenin yeni usûlde tahkimi için hiçbir şey yapılmamasına, diğer yandan Enver Paşa'nın ordusunun başına geçer geçmez bir kalemde redif teşkilâtını ortadan kaldırdığı gibi, Sarıkamış derdiyle 3. Ordu'yu da imha ettikten

12 Kötülük kötülüğü doğurur, fakat başlatan daha zalimdir. (Yay. Notu)

ve yeni baştan kurulan ordunun bir kısmı da ayrılarak İran'a gönderildikten sonra, Erzurum'a muhafız bırakılırsa elde seyyar bir kuvvet kalmamış olacağı düşüncesine dayanarak Erzurum'un savunmadan terkine mecburiyet duyulmuş ve ordunun büyük kısmı Mamahatun, Bayburt hattına çekilmişti. Ruslar güneyde de peyderpey ilerleyerek Van, Bitlis ve Muş'u almışlar, kuzeyde de Rize'yi ele geçirerek Trabzon'a yaklaşmışlardı. Bu kanatlardaki kuvvetlerimiz hemen hiç raddesinde idiyse de, Ruslar hizayı korumak için merkezdeki büyük kısmımızı mevzilerden çıkartmaksızın yanlardan fazla ilerlemek istememiş olsalar gerek ki, bu durumda Rus tecavüzü yine durakladı.

Erzurum'un düşüşü üzerine Mahmut Kâmil Paşa görevden alınarak, 3. Ordu Kumandanlığı'na eski Hicaz Valisi Vehib Paşa tayin edilmiş ve yine bu tarihlerde müttefiklerin Gelibolu Yarımadası'ndaki askerlerini çekmeleri üzerine, Rus cephesinin kuzey ve güneyinin takviyesine imkân bulunmuştur. Daha sonra kumandanlığına tayin olunduğum 2. Ordu bu cepheye yardımcı olarak gönderildiğinden ve cephenin bütün kumandası bana verilmiş olduğundan, bu taraflarda daha sonra meydana gelen olayları ileride daha ayrıntılı bir şekilde anlatmak üzere diğer cephelerdeki durumlara hızlı bir şekilde göz atmaya devam ediyorum.

IRAK OLAYLARI

4. Ordu Müfettişliği'ne bağlı olan 13. Bağdat ve 12. Musul Kolorduları ikişer tümenliydi. Seferberlik başlarında 13. Bağdat Kolordusu, 3. Erzurum ve 12. Musul Kolordusu, 4. Suriye ordularına tahsis olundu. Daha sonra yapılan itirazlar üzerine yalnız 38. Tümen Irak'ta bırakılmış, fakat bunun alayları da üçer tabura tamamlanmayarak toplam altı taburdan ibaret kalmıştır. Bu önlemlerin "Kudam gılzet rû tashih künem ey hâne harap"[13] sözünden başka eleştiriye değecek yönü yoktur. Basit bir düşünceyle görülüyor ki, Musul havalisi Erzurum'a daha yakındır. Halk nispeten daha kuzeyli ve büyük kısmı Kürt ve Türk ırkından ve dağlı olup 3. Ordu iklimine hiç olmazsa Bağdat ve Basra civarı ahalisinden biraz daha fazla mukavemet edebilir. Bunları ılıman ve kısmen de sıcak bölgelerden olan Suriye'ye, sonra Bağdat ve Basra tümenlerini kış kıyamette iki katı mesafe kat ettirerek Kuzey Kutbu'na rahmet okutan Erzurum bölgesine göndermek, bilmem ne gibi sebep ve düşüncelere dayandırılabilir.

Suriye'ye Bağdat, Musul'dan fazla uzak değildir. Bağdat askerinden Kuzey bölgelerinde yararlanılamayacağına dair tarihî örnekler de vardır. Sonra

13 Hataların hangisini düzelteyim, ey hânesi harap olası! (Yay. Notu)

Irak'ın böyle bir zamanda askerden boşaltılmasından daha büyük bir hata düşünülemez. Irak'ta öteden beri İngilizlerin ihtirasları olduğunu bilmeyen çocuk bile yoktur. Irak ve Mezopotamya'nın kültür ve medeniyet tarihi, iyi idare ve kullanma halinde feyz ve bereketinin Nil, Pencap, Sind, Ganj havzalarına taş çıkartacağı hakkındaki şöhreti dolayısıyla sahibi ve tasarrufçusu için büyük bir kıymete sahip ve istilâcı bir büyük devlet için hırs ve iştihayı kabartıp tahrik ettiği apaçık bilinen gerçeklerdendi. Müslümanlar ve özellikle Şia gözünde çok kutsal sayılan mekânları, yüksek mertebeleri Sünnilerce mukaddes olan İmam-ı Azam Türbesi ve Hint Müslümanlarının fevkalâde sevgi besledikleri ve bağlı oldukları Abdülkadir Geylânî'nin kabir ve muhterem ailelerinin bulundukları yerleri içine alan Irak'a sahiplenmek, birçok İslâm tebaasına sahip olan Hicaz'a da koruyuculuk edeceğini düşünen İngiltere'nin İslâm siyaseti için ne kadar faydalı ve arzuya şayan olacağı kolayca takdir edilebilirdi. Bu sebepler, fütuhatçı ihtiraslarından başka, Irak'ın coğrafi konumu bakımından Hint'e karşı güçlü bir hasım elinde, gelecek için bir tehdit sebebi olabileceğinden dolayı, İngiltere'nin koruma ve savunma düşüncesiyle de savaş sırasında buraya göz dikmesi doğaldı. Bahreyn Adalarını, hatta Kuveyt ve Mahmera'yı hareket üssü kabul etmek ve çevre sömürgelerinden birkaç günde asker getirebilecek mevki ve kuvvette olan İngiltere'ye karşı bu kıtayı mahallî kuvvetlerinden ayırmak, bu hükümeti, mülkümüzü istilâya hırslandırmak ve davet etmekten başka bir şey değildir. Bilmem bu kadar kaba bir hata neye yüklenmeli, nasıl nitelenmeli?

Kendi yerlerinde, kendi vatanlarını cidden savunabilecek bu zavallı üç tümenin taarruz düşüncesi ve büyük istilâ hastalığıyla gönderildiği yerlerde görebildiği tek iş yorgunluk, hastalık ve don yüzünden Hakk'ın rahmetine kavuşmak oldu ki, bu da bilgi ve tecrübe sahiplerince önceden görülebilecek durumlardandı. Mahallî askerlerin alınıp başka cephelere gönderilmesi, o zamanki idarecilerin bazı garip düşünce ve uygulamalarına bakarak Arap askerine güvensizlik gibi bir düşünceye dayandırılabilir.

Bununla birlikte kesin ihtiyaç doğmasından önce buralara başka asker gönderilmemesi, böyle bir düşüncenin de varid olmadığına işaret edeceği gibi, eğer varid olmuşsa bu düşüncenin pek yanlış ve anlamsız olduğunda şüphe yoktur. Araplar devletin genel idaresinden şikâyetçi olabilir. Iraklıların çoğunluğu için doğru olmamakla birlikte, belki bazı imtiyaz ve bağımsızlık dâvâ ve arzusunda olan kimseler de bulunabilirdi. Fakat dış düşmana karşı tam bir sadakatle din, devlet ve vatanını savunacağından hiçbir anlayış ve insaf sahibi şüphe etmez. Nitekim İngilizlerin 1330/1914 yılı Kasım ayında Irak'a çıkış ve taarruzlarıyla Selman-ı Pak Savaşı'na kadar geçen bir yıl esnasında

halkın yardımını sağlamak için bir hayli zaman ve para harcamış oldukları halde, bizim birçok kötü idare ve tedbirlerimize ve hatta bazı memurlarımızın zalim ve yolsuz muamelelerine ve süregelen bela ve yenilgilerimize rağmen İngilizlere bir tek yardımcı çıkmamıştı. Şu halde bu ahalinin çocuklarından meydana gelen bir askerî kitleden şüphe etmek gerçekten yersiz bir vehim ve hayal olur. Eğer bu tümenler yerlerinde kalsaydı, kuvvetle hükmolunabilir ki, İngilizler taarruza cesaret etmeyecek, etseler de başarılı olamayacaklardı. Buna yüzde doksan eminim. Vatanlarının dışında askerî hizmeti pek sevmeyen bütün Irak halkı -tabii ruh halini bilen, zeki ve mizacına aşina bir kumandan eline verilmek şartıyla- bu kolordu ve tümenlerin etrafına toplanacak, daha fazla kıtalar da kuracak, aşiretlerden külliyetli ve çevik bir süvari kuvveti bunlara arka çıkacak ve çeşitli ırmakları, nehirleri, bataklıklarıyla savunması çok kolay olan bu mübarek toprağı karış karış savunacak ve istilâcılara mezar edecekti. Fakat ne çare, yabancıların özel emel ve ihtirasları ve çeşitli çocukça vehim ve hayaller uğruna bu mukaddes toprak da düşman atlarının ayağı altında çiğnenerek elimizden çıkıp gitti.

İngilizlerin taarruzu başlattıkları tarihte bütün Irak'ta iç güvenliği sağlamak, birçok noktalardan taarruz ve tecavüz ederek düşmanlığını üzerimize çektiğimiz İran hükümet ve aşiretlerine karşı sınırı gözlemek ve nihayet İngiliz saldırısına karşı koymak için elde toplam yedi nizâmiye piyade, 7,5 sınır ve 9,5 jandarma taburu, 3 eski sistem makineli tüfek, 36 mantelli top ve 50 kılıçtan ibaret bir nizâmiye süvari kıtası vardı.

Kasım ayı başlarında İngilizler, Fav istihkâmlarını ele geçirip tahrip ettikten sonra, birkaç kademede bir tümen kadar asker çıkarıp rastladığı müfrezelerimizi püskürtüp Basra'yı mukavemetsiz olarak işgal etti. 38. Tümen komutanı, tümeninin toplayabildiği kısımlarıyla Kurna mevkiini tahkim ederek orada savunmaya gayret etmişse de, Aralık başlarında elindeki kuvvetle esarete düştü.

Bu olaylar üzerine Irak ve havalisi kumandanı görevden alındı ve yerine Binbaşı Süleyman Askerî Bey, terfi ettirilerek tayin olundu ve kendisine ek görev olarak Basra valiliği de verildi. Bu zât bir-iki yıl önce Bağdat jandarma kumandanı olup, her nasılsa halkın sevgi ve teveccühünü de kazanamamıştı. Başlarında vali ve kumandan olarak her zaman devletin çok büyük ricalini görmeye alışmış olan Irak ahalisinin gözünde kendisinin her anlamıyla küçüklüğünü örtmek ve gidermek için, Süleyman Askerî Bey, büyüklük ve şiddet göstermeye kalkışarak herkesin kalbinin kırılmasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte oldukça bilgi sahibi ve fevkalâde çalışkan, cesur ve mağrur olan bu zât, düşmanla ilk çatışmasında yaralandı ve Bağdat hastanesine gittiyse de,

yatağından kumandaya devam ederek kuvvetinin bir bölümüyle Kurna civarında bulunan İngilizlerin büyük kısmını işgal etmeyi, bir sol yan müfrezesi ile de Acemistan içinden Mahmere'yi tehdit ederek düşmanın kuvvet ve önemini buralara çekip, büyük kısmı ile Fırat Vadisi'nden Basra üzerine yürüyerek, düşman kuvvetlerinin çekilme hattını kesmeyi kararlaştırdı. Merkez ve sol yanın kolları, İngilizlerle teması korumuş ve birkaç çarpışmaya girişmişlerse de, düşman aldanmayarak Basra'nın kuzeybatısında hazırladığı müstahkem bir mevkiye vaktiyle yeterli asker yığmıştı.

Süleyman Askerî Bey, çoğunluğun aşiret gönüllülerinden ibaret olmak üzere 10.000 er dolaylarında bulunan büyük kısmı, yaralarının daha kapanmamasına rağmen, bizzat kumanda ederek 1331 Nisan ortalarında bu mevziye iki gün şiddetli bir şekilde taarruz etmişse de, hasmının güçlü olması dolayısıyla yenilgiye uğradı ve bundan duyduğu üzüntüyle intihar etti. Bunun üzerine Nureddin Paşa, Irak Genel Kumandanlığı'na tayin edildi. Düşman bu başarıdan yararlanarak Kurna'da toplanıp önündeki kuvvetimizi perişan bir şekilde takip ederek Haziran başlarında Amare'yi almıştı. Nureddin Paşa Dicle boyunca geri çekilen asker ve peyderpey ulaşan imdat kuvvetleriyle 38. Tümeni yeniden kurarak Dicle yönünden gelecek düşmana karşı Bağdat'ı korumaya tahsis etmiş, Fırat Cephesi'ni korumak için de iki alaylı bir 35. Tümen kurarak Müntefek civarına göndermişti. Fakat düşman ganbot (gunboat) vesaire gibi birçok nakliye vasıtalarından yararlanarak iki cephe arasında iç hatları kullandığından ve büyük kuvvetle değişik kuvvetlerimize ayrı ayrı taarruz iktidarında olduğundan, Temmuz sonlarında Müntefek civarlarındaki 35. Tümen'e üstün kuvvetle hücum ederek perişan ve Nâsıriye mevkiini zabt ve işgal etti. İngilizler Eylül ortalarında Dicle havzasında taarruzlarına devam ederek, birleşmiş olan 38. ve 35. Tümenleri Kutü'l-Amare'de mağlup etti. Bundan sonra her nedense İngiliz taarruzu Kasım sonlarına kadar ertelenmiş, bu esnada ise Nureddin Paşa'ya hem iki tümen kadar yardım ulaşmış, hem de Selman-ı Pâk'da önemli tahkimat meydana getirilmiş olduğundan, Kasım sonlarında General Townshand'ın bu mevziye yaptığı şiddetli hücumda İngilizler yenilerek gerilemeye mecbur oldular. Aziziye mevkiinde takip eden Osmanlı kuvvetlerine karşı yine mağlup olarak takviye ve tahkim ettikleri Kutü'l-Amare'ye sığındılar. Osmanlı kuvvetleri birkaç kere buraya taarruz etmişse de, zorla alınmasına muvaffak olunamadığından kuşatmayla yetinilmeye karar verildi.

Irak ordusunun birinci defa Kutü'l-Amare'yi terke mecbur olması üzerine, Irak'ta 6. Ordu'nun kurulması kararlaştırılmış ve kumandasına geniş yetkilerle Goltz Paşa tayin edilmişti. Bu esnada Goltz Paşa'nın defalarca Irak'a benim

tayinimi teklif ettiği hakkındaki rivayetleri veda sırasında kendisinden de işitmiştim. Araplarla benim temasımı, şiddet eğilimlerine pek uygun bulmayan iş başındaki gençlerimizle beraber Irak ve Acemistan'da belirli emeller besleyen Alman karargâhının da arzu etmemiş olması muhtemeldir.

Goltz Paşa Bağdat'a geldiği sırada, ordu gereği gibi güç kazanmış, General Townshand Kutü'l-Amare'de kuşatılmış olup, bunu kaldırmak için de Aliyyü'l-Garbî'de İngiliz kolları yığılmaya başlamıştı. Bunlara karşı koymak için tarafımızdan önce gönderilen bir tümen, sonra bir tümen ile daha takviye edildi. Felâhiye'nin önünde ve civarında meydana gelen çeşitli savaşlarda İngilizler Osmanlılara üstün gelerek Kutü'l-Amare'deki kuşatmayı kaldırmayı başaramadılar. Goltz Paşa ordudan ayırdığı üç tabur, bir batarya ve bir mitralyöz bölüğünden ibaret bir kuvveti, Miralay Bopp kumandasıyla Acemistan'a göndermişse de, bu tedbirin Kutü'l-Amare'ye yardım için oradan Rus kuvvetlerinin ilerlemesi ihtimaline mi, yoksa bazı siyasi sebeplere mi dayandığını tamamıyla anlayamadım. Bununla birlikte bu hareketle İran'ın güneyine külliyetli Rus kuvvetleri getirildiği ve bu yüzden Irak savunmasının sekteye uğratıldığına hükmetmekteyim. Çünkü birkaç yıl önce İngilizlerle Ruslar, İran'ı aralarında nüfuz mıntıkasına taksim ettiklerinden, taarruzumuzla mecburiyet verilmese, ne Ruslar İngiliz mıntıkasına geçecek, ne de İngilizler buna razı olacaklardı. Goltz Paşa'nın vefatıyla ordu kumandanlığının Halil Paşa'ya geçişinden bir hafta sonra, 29 Nisan 1332/1916'da, Kutü'l-Amare'de kuşatılanlar açlık yüzünden teslime mecbur olmuştur.

Bu tarihlerde Rus Generali Paratiyef de, Alman Miralayı Bopp komutasıyla İran'a gönderilen ve daha sonra altı tabur ve iki bataryaya çıkarılan ve sınır taburlarıyla takviye edilen kuvvetlerimizi mağlup ederek sınıra kadar ilerlemiş olduğundan, Musul'dan 6. Ordu emrine girmek üzere Bağdat'a gelmekte olan 6. Tümen'in kuvvetleri yardımıyla Ruslar püskürtüldü.

Şu durumlara göre, 6. Ordu'ca kabul edilecek genel plan neden ibaret olmalıydı? En tabii olarak hatıra gelen tedbir, Kutü'l-Amare kuşatmasından serbest kalanları da Felâhiye'deki kuvvetlerimize katmak ve Kutü'l-Amare Zaferi'yle heyecana kapılan ahaliden büyücek bir kuvvet teşkil ederek İngilizlerin Felâhiye güneyindeki asıl kuvvetlerini dört taraftan sıkıştırıp tehdit ederek geri çekilmeye ve Irak'ı boşaltmaya zorlamak ve kuşatma ile General Towshend'ın âkıbetine uğratmaktı.

Felâhiye'deki askerimizi mağlup edemeyen bir düşmanın, bu asker takviye edilip arttırılırsa karşısında mağlup olması çok muhtemeldir. Fakat bu esnada cepheye gelmekle şeref veren genel karargâh, yine fütuhat hastalığına

tutularak taban tabana zıt bir karar aldı. Bütün 13. Kolordu'yu, kumandanı Ali İhsan Paşa'nın da görüşüne aykırı olarak İran'a saldırttı.

Ayrıntılarına gerek görmediğim bu İran seferine dair işittiğim bir konferansa göre, İhsan Paşa bu seferde harekâtı gerçekten güzel bir şekilde yönetmiş ve pek çok askerî meziyetler göstermiştir. Fakat bu kolorduyla muktedir kumandanının buradaki her bir galebesi, genel karargâhın hesabına yazılacak stratejik bir hatadır. Çünkü 6. Ordu'yu böyle bir maddi ve fikri kuvvetten mahrum etmekle, ikinci defa olarak Irak facialarına sebep olmuştur.

Bu yanlış tedbirin daha sonra sebep olduğu ve gelecekte de sebep olacağı üzücü olaylar ve acı musibetleri anlatmadan önce, bunun nedenlerini şöyle bir gözden geçirelim: Enver Paşa'nın dimağında bu karar için, hak etmeden sahip olduğu Edirne Fatihi unvanına bir cihangirlik lakabını, Doğu Fatihliği şerefini eklemek düşünce ve hırsından başka bir düşünce tasavvur etmek abestir. Fakat ittifak manzumemizin düzenleyicisi olanlar, yani Almanlarca böyle bir tedbiri desteklemek neye yorulabilir?

Önce her cephede işlerin ayrıntılarını bizzat idare edemeyecek olan Alman genel karargâhı tarafından, Almanların Türkiye'deki tek dayanakları demesek bile, en seçkin yardımcısı olan Enver'in kendilerine karşı sadakatini sağlamak, devlet ve memlekette nüfuzunu güçlendirip sağlamlaştırmakla beraber, karşılığında esaslı yardımlara kavuşmak için, bazı şahsi uygulamalarına göz yumulması konusunda Türkiye'deki Alman ricaline genel olarak talimat verilmiş olması kuvvetle tahmin olunur. Fakat Enver çok inatçı ve sert ve Ordu Kurmay Başkanı Bronsart von Schellendorf, yumuşak huylu denilebilecek derecede çelebi ve edip olduğu için, bazen göz yumma ve hoşgörüde makul sınır aşılmakta ve ciddi tehlike ve musibetlere meydan verilmekteydi. Doğu Cephesi Kumandanlığı'ndayken genel karargâhtan, hükümlerini tabii olarak yerine getiremediğim, birtakım garip ve hatta delice emirler aldığımdan, İstanbul'a dönerek Bronsart Paşa ile konuşmamda bazı şikâyetler ortaya koydum. Bunlara karşı, "Genelkurmay başkanları, kumandanların düşünce ve uygulamalarına daima muhalefet edemezler" tarzındaki cevap ve özürleri, zımnen bu düşüncemi desteklemektedir.

İkinci olarak, Almanların bizden bekledikleri yardım, düşmanlarının mümkün olduğu kadar çok kuvvetlerini önümüze bağlayarak Fransa ve Rusya cephelerindeki yüklerini hafifletmekti. Bu duruma göre İngilizlerin, Irak ordusu baskı ve tehdit sonucunda topraklarımızı boşaltmaya mecbur olursa bizim 6. Ordumuza karşı başka tarafta bir kuvvet bulundurmaya muhtaç olmayacağmdan, çekilen asker Avrupa cephelerine sevk olunabilir. Bizim ordumuzdan Avrupa

cephesinde istifade ise hiçtir. Halbuki İngilizler Irak'ta durdukça, savunma düşüncesi ve istilâ hırsıyla buraya, Fransa cephesi zararına yeni yeni kuvvetler gönderilmesine mecbur olacakları doğaldı. Genel ittifak manzumemize kumanda eden Alman karargâhının bu türlü gizli maksatları başka yerlerde de göze çarpar. İkinci derecedeki cephelerde meydana gelen ve özellikle esas itibariyle müttefiklerin yorgun omuzlarına yüklenmiş sefer ve savaşların kesin bir sonuca ulaşması, Alman genel karargâhınca ciddi sûrette desteklenmiyordu. Söz gelimi Sırbiye'yi zabt ve istilâ eden müttefikler ordusu, biraz gayretle İtilâf manzumesinin Selanik ordusunu birkaç haftada Makedonya'dan çıkarabilirdi. Fakat bu takdirde, bu ordu Fransa cephesine gidecek, karşısındaki Bulgar ordusunun da kısmen bu cephedeki Alman kuvvetlerine katılması farz edilse bile, kendi memleketlerini canıgönülden savunacak birkaç yüz bin Fransız-İngiliz askerinin yerini tutamayacaktı.

Yalnız şurası dikkat çekicidir ki, İtilâf Devletlerinin işte bu Makedonya ordusu, sonuçta, ittifak manzumemizin dağılmasına ve bozulmasına neden oldu.

Son zamanlarda Enver Paşa da Almanların bu düşüncesini maşallah idrak edebildi ve namuslu bir şekilde bu düşünceyi benimseyip kabullenmekte de tereddüt etmedi. "Nihai zafer Fransa cephesinde elde edilecek; bunun gerçekleşmesi için elden gelen fedakârlık esirgenmez" cümlesini, bir hikmet kuralı olmak üzere sarf edip duruyordu. Bilmiyordum, bu nihai zafer, çiğnenen memleketimizi, mukaddesatımızı, yıkılan şehir ve beldelerimizi, dökülen kanımızı nasıl geri alacak, tamir ve telâfi edecek; aralıksız uğradığı telefât yüzünden tükenmekle karşı karşıya kalan neslimizi, ırkımızı nasıl diriltecek?

Almanların başka cephelerde şu tahmin edip düşündüğüm savaş usûlüyle ne fayda kazandıklarını bilemem. Yalnız şurasını iddia edebilirim ki, bizden kendilerinin elde ettikleri çıkar, kendilerinin bize verdikleri zararın yüzde biri kadar bile değildir. Halbuki komşu olan düşmanları kışkırtmak, dürtüklemek sûretiyle üzerimize çekmeyip yalnız sınırlarımızı savunmakla yetinsek, ondan sonra Irak, Mezopotamya, Suriye ve Anadolu gibi en bereketli toprakları -ki en az üçte biri ziraat yapılmadan durmaktaydı- Almanya'dan getirilecek makine uzmanlarıyla zirai cemiyetlerin yardımı, sebepsiz Sarıkamış, Sinâ, İran dertleriyle kırılan, nihayet yorgunluk ve tehlikelerinden yılıp bıktıkları ve altında bir vatanperverce maksat göremedikleri savaştan kurtulmak için dağlara kaçıp sığınan binlerce insanın el emeğiyle ziraat yaptırsak, fazla ürünlerini evlerin avlu ve çiçek bahçelerinde patates ekmekle de ölmeyecek kadar yiyip içen Almanya'ya göndersek ve Alman ahali ve ordusunu besleseydik, elbet İngilizlerin bir Epir saldırısı veya Rusların bir Tannenberg yenilgisindeki telefata

ancak tekâbül edebilecek derecede bir kısım askerlerini üzerimize çekmekten daha büyük fayda vermiş olurduk. Bu ifadelerim genel bir teknik eleştiri niteliğinde olup, Almanlar hakkında bir sataşma, bir düşmanlık duygusunu ifade etmez. Zaten böyle bir büyük badirede güçlü bir devletin, eline bedava geçirdiği yabancı kuvvetlerden en uygun bulduğu bir sûrette yararlanmaya çalışmasını hiçbir zaman ayıp saymam. Asıl ayıplanan ve kusurlu görülen kimseler, kendi milletinin tüylerini kaz gibi yolduran gafil ve mel'un hükümet ricalidir.

Almanya'da öğretmenlik hakkını unutamayacağım hocalarımm şu anda yaşayanları bulunduğu gibi, gerçekten haklarında saygı ve sevgim olan birçok arkadaşım da vardır. Almanların bizdeki askerî hocalarının diğer milletlere mensup olanlardan daha halisâne çalıştıklarını, demiryolu vesaire gibi kuruluşlarının memleketimize daha faydalı olduklarını gördüğümden, bu milletin savaştan önce takdirkârı olduğum gibi, şimdi de bu duygularımda sabitim. Nitekim Kırım Savaşı'nın büyüklerimden işittiğim, kitaplarda okuduğum menkıbeleri, tarihçiler, bilim adamları ve felsefecilerinin hatırı için -İngiliz Muhibleri Cemiyeti'ne dâhil olmaksızın- İngiliz ve Fransızlara da saygı besliyordum. Fakat bir yabancı millete sevgi duymak, onun uğruna değil mensup olduğu vatan ve milleti, bunun en küçük menfaatini bile feda ettirmez.

Almanlar için bu fedakârlığı yapan ve yaptıran Enver ise iki yıl kadar Berlin askerî ataşeliğinde bulunmakla beraber, Dünya Savaşı'na kadar Alman dostu da değildi. Hiç olmazsa Alman hükümet adamlarını sevmezdi. Çünkü kendisi özellikle Sultan Hamid'in tahttan indirilmesi olayına katıldıktan sonra bu çevrede gasbedici olarak tanınmış ve hakir görülmüştü. Halbuki sevgi karşılıklıdır: Sevmeyen sevilemez. Enver'in bu davranışının iki sebebi olabilir: Birisi Alman ordusunun kuvvet ve kudretine tam güvenidir. Düşüncesi çok sınırlı, akıl yürütme gücü hemen hiç olmayan bu zât, dünyanın başka ordularını da iyice görüp tanımamış olduğundan, kendi ordumuzun dış görünüşüyle karşılaştırarak, zihninde Alman ordusunu doğaüstü, yenilmesi imkânsız bir varlık gibi görmekteydi. Anlayışta yanılma, takdir etmeme ve eleştiri olabilir. Fakat kötüleme ve lânetleme olamaz. Diğer sebebe gelince, bu daha ağırdır. Milletin kötü talihi eseri olarak, gençlik zamanında kendisi için fevkalâde talihe mazhar olan bu çocuk, hızlı bir ilerlemeyle ailesinin ev ve çevresine asla oran ve benzerliği olmayan yüksek müstesna bir dünyaya girip yükseldi ve bunun üyeleriyle münasebet ve akrabalık kurdu. Tabii olarak bu yeni dünyadaki bütün nimet ve güzelliklere göz koydu. Tarihte taklit ettiği kimse Napolyon olduğu gibi, bugün gıpta ettiği kimse de, hele Osmanlı hanedanıyla akrabalık kurduktan sonra, söz gelimi Almanya veliahdı oldu. Fakat bu debdebe ve kibrin

dayanağı nerede? İşte önce ve sonra bunu almak, fazlasını ummak, zavallıyı büyüledi ve esir etti: Devleti ve milleti ise imha ve zelil! Sözün sürüklemesiyle açtığımız bu kasvetli konuyu kısa keselim:

Ve yâ habîran ale'l-esrâri muttalian
Asamtü fe-fî's-samti müncâtün min'ez-zülel[14]

13. Kolordu İran'a gönderildikten sonra, Irak'm korunması yalnız en fazla on bin tüfek ve elli toptan ibaret 18. Kolordu'ya havale edilmişti. Güçlü bir düşman karşısında böyle küçük bir kuvvetle oturup kaderin hükmünü beklemekten başka bir şey yapılamayacağından, böyle geçen yedi sekiz ay içinde, İngilizler zahmetsizce yardım kuvvetleri çağırıp her türlü taarruz araçlarını tamamladıktan sonra dört tümen, yani dolgun mevcutlu 48 tabur, yüzlerce top ve birçok yeni savaş âleti ve külliyetli süvariyle 1917 Ocak ayında taarruza başladılar. Şubat ortalarında Beşare mevkiinde dokuz taburumuzu esir ettikten sonra, Dicle'nin sağ kıyısını tamamen istilâ ettiler. Kutü'l-Amare'deki aslî mevzimizi kuzeyden çevirmek üzere düşman manevra yaparken, biz nehrin sol kıyısında durmakta ve peyderpey ulaşan 4. ve 14. tümenleri savaşa sokarak parça parça eritmekteydik. Nihayet 23 Şubat'ta düşmanın, sağ yanımızı çevirecek şekilde Kutü'l-Amare'nin kuzeybatısından Dicle'nin sol kıyısına geçmesi üzerine dağınık bir şekilde hızlı olarak Bağdat istikâmetinde geri çekilme mecburiyeti hissedildi. Bu tarihten sonra İran'ın boşaltılmasına, 13. Kolordu'nun getirilmesine karar verilebildi. Düşman karadan ve nehirden takibe devam ederek nehir filomuzu da imha etmekle ordunun geri kalanları üç tümen halinde düzenlenerek Mart ortalarında Diyale gerisine çekildi. Biraz sonra Bağdat düştü. Nisan başlarında İran'dan gelen kolordu, yolu tıkamak üzere karşısına çıkan İngiliz müfrezesini mağlup ederek 4. Ordu'ya katılabildi. Fakat buna karşılık Fırat boyunca çekilen müfrezelerimiz Felluce'de mağlup olarak bu önemli noktayı bırakıp kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldı.

Bu sırada Irak'taki 6. Ordu'ya yardım için, bir 7. Ordu oluşturulması ve iki ordunun Yıldırım Grubu adıyla, Alman orduları eski Genelkurmay Başkanı General von Falkenhayn'ın kumandasında birleştirilmesi düşünülmüşse de, daha sonra 7. Ordu'nun Suriye'deki 4. Ordu'yla ve aynı isimle birleştirilmesi kararlaştırılarak 6. Ordu kendi haline terk edildi.

İngilizlerin ağır bir takibi önünde 6. Ordu Cebel-i Hamreyn ile Küçük ve Büyük Diyale-i Zab nehirleri gerilerinde mütarekeden birkaç gün öncesine kadar zaman kazanabilmişse de, Fırat'ta iki defa güçlü biçimde, müfrezeleri-

14 Ey bütün sırları bilen ve haberdar olan
Sustum! Çünkü susmakta bütün zilletlerden kurtuluş vardır. (Yay. Notu)

miz İngilizlerin süvari ve tanklarının kuşatma manevralarıyla birleştirdikleri hücumlarına dayanamayarak esir oldular. Savaşın son devrelerinde Enver Paşa, Kafkasya'dan ve Acemistan içerisinden sevkini tahayyül ettiği ordularla Bağdat'ın geri alınması hevesine düşerek 6. Ordu'yu tamamen ihmal ettiğinden, bu ordu mütarekeden az önce Musul'un güneyindeki mevzilere İngilizler tarafından yapılan bir hücuma dayanamayarak yenilmiş, perişan ve mevcudunun yarısından fazlası esarete düştüğü gibi, Tevfik Paşa Kabinesi iş başına geldikten sonra Musul'u da terk ederek Mardin ve Diyarbakır yörelerine kadar çekilmeye mecbur olmuştur.

İşte Irak ve Mezopotamya gibi cennet misali bir memleket, birçok kutsal yer, bu kadar can ve kan, bir deli hayalcinin büyüklük hastalığından doğan açık hatalar ve yanlış tedbirler yüzünden feda ve heba oldu gitti. Bu âkıbetleri çok zaman görenler olmadı. Görenler olduysa da engellenmesine çalışmadı. Çalışanlar bulunduysa sözünü dinletemedi. Bize yazıklar olsun!

SURİYE OLAYLARI

Yukarıda anlatıldığı üzere, seferberlik ilanından sonra ilk düşünülen toplama planında Suriye'nin hemen tamamen askerden tecrit ve boşaltılması düşünüldüğünden, buralarda en küçük bir taarruz niyeti beslenmediği yargısına varılır. Fakat Kress projesi ortaya çıkınca bu yörede 8. Kolordu yerinde bırakıldığı gibi, Halep civarından alman kolorduya karşılık da 12. Musul Kolordusu'nun Suriye'ye getirilmesiyle ordu müfettişi Ferik Zeki Paşa'nın kumandasında bir 4. Ordu kurulmasına karar verilmiştir. Savaşa katılmamızdan önce buraya verilen emirler, tamamen bir Mısır seferi hazırlanmasına işaret ediyordu. Savaşa girişimiz emrivaki haline girince, bu konuda verilen açık emirler üzerine Zeki Paşa, böyle bir girişimin zorluk ve tehlikelerini genel karargâha açıkça bildirdi. Bu yüzden Alman imparatoru tarafından Zât-ı Şâhâne maiyyetine tayin edilen Goltz Paşa'ya karşılık, bu zât imparator yanına memur edilip 4. Ordu, Suriye ve Havalisi Genel Kumandanı unvanını alan Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'ya ek görev olarak bahşedildi.

Bu zâtın buradaki uygulamaları ile savaşla ilgili yaptıklarına geçmeden önce, Mısır seferinin mümkün olup olmadığı meselesini tartışalım:

İngiliz müstemlekeler ordusunu kısmen sınırlarımızda tutmak ve durdurmak düşüncesine, yani Alman bakış açısına göre, bu taraflarda bir taarruz gösterisinde bulunmak akla uygun olabilir. Fakat birçoklarıyla birlikte Enver ve Cemal Paşalar gibi idarecilerin bile -çok samimi nutuklarının işaret ettiği üzere- Mısır'ın tarafımızdan ele geçirilebileceğini ümit etmeleri, herhalde

şaşılacak bir şeydir. Bir defa düşünülmüyordu ki, Büyük Britanya Adaları'yla doğu sömürgeleri arasındaki bağlantının düğüm noktası ve dolayısıyla imparatorluğun kalbi hükmünde olduğu için her zaman, fakat özellikle bu büyük bâdire esnasında olağanüstü bir kıymeti bulunan bu bölgeye, yine bu merkezî konumu bakımından bütün sömürgelerden ve anavatandan, medeniyet dünyasının deniz nakliye araçlarıyla hızlı olarak her türlü yardım akıtılabilirdi. Buna karşılık, ta Almanya'dan Kudüs'e kadar çeşitli kısımları tamamlanmamış tek hatlı yegâne bir trenle asker, teknik ve askerî araçlar, gerekli yiyecek ve içecek maddeleri gönderilerek Sina Çölü nasıl geçilecek ve İngilizlerin getirebileceği askere eş değerde bir kuvvet yığılacak? Benim bildiğim Suriye'den Mısır'a ve Mısır'dan Suriye'ye gerçekleşen istilâların hemen hepsi siyasi ve stratejik bir baskın halinde ve kıyı yolundan, çoğunlukla bir donanmanın koruma ve yardımı sayesinde yapılmıştır ki, bu yol ve imkân bizim için kesik ve kapalıydı. İkinci olarak, o zamanlar Süveyş Kanalı gibi bir engel de yoktu. Gerçi Süveyş Kanalı'ndan daha geniş nehirlerin geçildiği çok görülmüştür. Fakat bu kanalın iki tarafı denize dayalı olduğu gibi, ortasında bulunan ve bizim için geçilmesi imkânsız göller, kanalı sınırlı ve kısa birtakım parçalara böldüğünden, saldırganların kuşatma manevraları yapamayarak duruma göre cephe hücumlarına mecbur olacağı, bütün hat boyunca demiryoluna sahip olan savunucuların ise istedikleri yere kuvvetlerini hızlı bir şekilde toplayabileceği göz önüne alınırsa, bu engelin kalkması için İngilizlere karşı müthiş bir ateş üstünlüğü elde edilmesine ihtiyaç duyulacağı, askerlik mesleğine daha yeni başlayanlar tarafından bile takdir olunur.

O halde biz hangi fabrikalarımızdan, hangi vasıtalarla bu kadar büyük miktarda ateşli silah ve cephane bulup tedarik edecektik? Kanal geçildikten sonra, İngiliz mukavemet gücünü kırarak Mısır'ı alıp istilâ için de ahalinin gönlünün kazanılmasına ihtiyaç olduğu ortadadır. Fakat Cemal Paşa, ordusuna bir tek nüfuz sahibi Mısırlı da kabul etmiyor. Sefer heyetine katılmak isteyen biçare Hidiv Abbas Hilmi Paşa'nın eşyası istasyondan geri çevrilmiş, birlikte gitmeyi isteyen birçok Mısırlı eşrafın müracaatı sonuçsuz kalmış, her nasılsa kafileye katılmayı başaran bir iki zât da, az zaman içinde ayrılmaya mecbur edilmiştir. Saltanat, ortaklık kabul eder mi?

Mısır'a taarruzdan elde edilecek etkili bir sonuç, mümkün görülen kanalın tahribiydi. Zaten ileri hareketimizle bu sonuçtan korkacak İngilizler bu civara külliyetli asker yığmaya mecbur olacaklarından, Almanlar, geçmeye kalkışmadan da özel amaçlarına kavuşmuş olacakları gibi, eğer kanalın tahribine muvaffak olunursa doğudan asıl cepheye yapılacak askerî nakliyat vesaire,

gereği gibi geciktirilerek savaşın genel gidişine gerçekten etkide bulunabilirdi. Böyle bir hareket ise kanalı geçerek Mısır'ı istilâya oranla daha kolaydı. Kanal kıyısında kuvvetlice yerleştikten sonra, topçuyla kanalın karşı kıyısının istinat duvarları az çok tahrip olunacağı gibi, askerin himayesi altında burgu makineleriyle geceleyin lağım kazılarak beri taraftaki duvarların lağımlanması da nihayet birkaç günlük işti. Gerçi yalnız kanalı tahrip gibi bir mesele için zihinleri feverana getirerek büyük fedakârlıklar yaptırmak, özellikle Cemal Paşa'yı zahmete sokmak zordu. Ancak Mısır istilâsı vaadleriyle oraya kadar gidilerek bu tahrip işini yapmak, sonra imkânsızlık önünde bu kadarla yetinmek, eli boş çekilmekten hayırlı olurdu. Fakat kanal seferini hazırlayan Alman subaylarınca tahrip şıkkı hiç göz önüne alınmayarak ve bu konuda hazırlıklarda bile bulunulmayarak, zorluğu ortada olan istilâ gibi büyük bir işe iki üç tümenle girişilmiştir. Bunu düşündükçe biçare milletin, devlet adamı ve kumandan adına bir aralık milletlerarası bir tımarhane kaçkını alayının elinde kalmış olduğu yargısına varacağım geliyor.

Yalnız İngilizlerin tertibatı da özellikle kanal geçmeye karşı alınmış olup, kanalın tahribine engel olacak tedbirlere girişilmediği dikkat çekicidir. Bu tahrip keyfiyetine engel olmak için, bana göre kanalın doğusuna büyük ölçekte birkaç tahkim edilmiş köprübaşı yapılması ve bunların yandan, kanal batısındaki bataryaların da cepheden ateşiyle Türk kollarının kanala yaklaşmasının engellenmesi gerekirdi. Buna hacet görülmediğine göre, acaba İngilizlerin bizim maksadımızı ve hazırlık derece ve şeklimizi tamamen anlamış olacak kadar haber alma vasıtaları kuvvetli ve güvenilir miydi sorusu akla gelir.

Bu kadar maddi ve teknik zorluklardan başka, siyasi sebepler de, Mısır hareketinden kaçınılmasını gerektirmekteydi. Londra elçimiz Tevfik Paşa'yı uğurlamak için gara kadar gelen İngiltere Hariciye Nâzırı Sir Edward Grey, Mısır aleyhinde girişimlerde bulunulmazsa savaş esnasında bize saldırılmayacağı konusunda güvence vermiş olduğunu, bizzat Tevfik Paşa'nın kendisinden defalarca işittim. İşte görülüyor ki, savaşa girdikten sonra da musibetlerden mümkün olduğu ölçüde uzaklaşıp kaçınmak ihtimali varken, artık boyunduruğu takmış olan Alman istibdat pençesi ve devlet adamlarımızın hırsı ve pervasız açgözlülüğü bizi tehlikeden tehlikeye attı. Gerçi buna karşı İtilâf hükümetleriyle karşılıklı düşmanlık ortaya çıktıktan sonra, galip geldikleri takdirde yapacakları kötülük ve zararlara engel olmak için, gücümüzün yettiği kadar bunların mağlubiyetlerine çalışmak gerekeceği, itiraz olarak ileri sürülebilir.

Bütün dünyayı kapsayan bu kavgada, bizim bazı çırpınırcasına harekâtla Mısır'da tutacağımız birkaç tümenin çok az etkisi olacağı, hiç olmazsa Marne

Savaşı'ndan sonra anlaşılmış olması gerekirdi. Bu tarihten iki buçuk yıl sonra Rusya'nın birkaç milyonluk ordusu sahneden çekildiği, bunlara karşı Doğu Cephesi'ndeki hiç olmazsa iki milyonluk Alman-Avusturya ordusu Fransa'ya gönderildiği halde, savaş İtilâf Devletleri lehine sonuçlandı.

Sosyal konular pozitif bilimler gibi kesinlik taşımazlar. Değişmez kuralları yoktur. Dolayısıyla savaş bilgisinin bazı tekerlemelerinin ve en büyük askerî ricalin hikmetli cümlelerinin kesin olarak kabul edilmemesi, derin bir araştırma ve muhakemeyle olaylara, duruma ve zamana uygulanarak değiştirilmesi gerekirdi.

Almanların kumandasına kayıtsız ve şartsız uymak için en büyük özür, para ihtiyacıydı. Savaşa katılınmasa bu ihtiyaç belki hiç ortaya çıkmaz, çıksa da borç kaynakları tekele tâbi olmazdı. Fakat savaşa girdikten sonra Almanların lütfen yaptıkları yardım, vazgeçilmez bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmış ve bu yüzden Leibzig'de basılıp gelen kâğıt parçaları yemleme ve hatta yukarıda kullandığım deyimle, manevi bir boyunduruk görevi yapmıştır.

Her ne halse, Mısır'ı istilâya karar verilip Cemal Paşa da geniş mutlak yetkilerle Suriye'ye gelince, 4. Ordu kuvvetini bu göreve yeterli bulmadı. Bandırma'daki 10., Tekfurdağı'ndaki 8. Tümenlerle Hicaz Tümeni'nin iki alayını saltanat ve devlet, Hilâfet ve İslâmiyet'in birer kalbi olan İstanbul ve Hicaz'ın selâmeti pahasına, bu hülya uğruna peyderpey Suriye'ye çekti. Cemal Paşa 8., 20. tümenlerle Hicaz kuvvetinden oluşturulan birinci sefer kuvvetinin çölü geçmesi için gerekli her türlü ihtiyaç ve levazımı tamamlamış, yollar, demiryolları yapımı vesaire gibi işlerde övgüye değer çaba ve her türlü engeli ortadan kaldıran bir üstün çalışma göstermiştir.

Fakat ne çare! Parçaların kıymeti, ait olduğu asla tâbidir. Çürük bir temel üstündeki harap bir binaya yapılacak süslemeler boşa gittiği gibi, boş bir düşünce üzerine kurulan çalışmalar da boş bir zahmet ve israftır. Sözü edilen sefer kuvvetinin sağ yanını oluşturan 8. Tümen Han-ı Yunus'tan Kantar'a; merkezde bulunan 25. Tümen Bi'r-i Sebi'den İsmailiye'ye; Hicaz alaylarından oluşan sol yan kolu da Maan'dan Süveyş doğrultusuna yürümeye başlamış, ikinci kademeyi oluşturan 10. Tümen, merkez kolunu birkaç gün arayla takip etmiştir.

Ocak ayında merkez kolu, kanala varmıştır. Sol yan kolu geciktiğinden bunun yetişmesi beklenmeden ve imkânsızlığı ortaya çıktığından, ateş üstünlüğü sağlamak için zaman kaybetmeden merkez koluyla bir gece kanalı aşmaya karar verildi. Beraber götürülen tombazlara yüklenen kıtalar karşı yakaya da geçirilebilmişse de, bunlar tamamen boğulmuş, öldürülmüş veya esir olmuş

ve beri kıyıda kalanlar da bir hayli kayıp vermiş olduğundan alelacele geri çekilinmiştir.

ARAP MESELESİ

Bu başarısızlığa rağmen, von Kress ümitsizliğe kapılmayarak bir yıldan fazla bir süre, ikinci bir kanal seferi için hazırlıklarda bulundu. Bu esnada Suriye'nin siyasi, mülki ve askerî işlerine el koyan ve tasallut eden Cemal Paşa, şanına layık bir meşgale olarak, bir vatana hıyanet meselesi çıkardı. Divan-ı Harb'ler kurdu ve bir hayli suçsuz insanı cezalandırdı ve öldürttü. Bu mesele Balkan Savaşı esnasında bazı Suriyelilerin bağımsızlık isteklerine ve bu maksatla büyük devletlere ve Fransa'ya müracaata kalkışmaları davasının -ki o zamanlar hükümetle barışçı bir çözüm şekline bağlanmıştı- yeni baştan tazelenmesinden ibarettir.

Suriye'de milliyetçilik davaları pek yeni değildir. Daha Sultan Hamid döneminde, ben Suriye'de iken bu gibi düşünceler hissedilmekteydi. Yerli ve Türk memurlar ve subaylar arasında çekişmeler görülmekteydi. Osmanlı hükümetinden herhangi bir şekilde kısmen veya tamamen ayrılma cereyanları, bir yandan Mısır'dan, bir yandan da Suriye'deki yabancı okullardan kaynaklanmakta ve bu yüzden çoğunlukla gençlere inhisar etmekteydi. Gerçi eşraf, birbiriyle ve işlerine gelmeyen büyük devlet memurlarıyla mücadelelerde bazen bu kuvvetten gizlice yararlanmaya fazlaca düşkünlük göstermekteyse de, herhalde devlete ve padişaha bağlı olan, mevkilerini bu iki kuvvete dayalı gören ileri gelenler, hiçbir zaman bu alanda aşırıya kaçmamışlardı. Hıristiyan gençleri içinde, Fransa fiilî idaresini olmazsa bile, himâyesini isteyenler olduğu gibi, Müslüman gençlerinde ihtimal Mısır'a katılmak veya şeriflerden birinin saltanatı altında bağımsızlık emelinde olan bazı hainler bulunsa bile, bu gibileri azdı. -Aydınlar, yönetimin özerkliğini, yargı ve öğretimin Arap diliyle yapılmasını istemekte ve bununla yetinmekteydiler-. Mutlak şekilde halkın büyük çoğunluğu ise hiçbir sûretle ayrılık ve hatta asıl idarede en küçük bir değişikliğe bile taraftar değillerdi. Sadece adalet ve disiplin arzusunda ve bunun yokluğu yüzünden hükümetin, diğer deyimle Suriyeli olmayan Osmanlı memurlarının aleyhindeydiler. Sultan Hamid devrinde bu akımlar gizli ve zayıftı.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, herkes kendisine göre tasavvur ettiği hürriyete ulaşacağı zannıyla hayli zaman teselli olmuş ve sakin kalmışsa da, ümitlerinin gerçekleşmediğini gören halk, daha doğrusu umduğu menfaat ve mevkilere ulaşamayan teşvikçiler, milliyet meselesini karıştırmaya başladılar. Bazıları Arapların hükümet işlerine katılmalarında eşitsizlik iddiasına da kalkıştılar ki,

bu insafsızca bir safsata ve kışkırtmacaydı. Çünkü Osmanlı Devleti, hükümet ve hâkimiyeti bir özel ırka hasretmemiş olduğu gibi, Meşrutiyet'in başlarında da bu mesele hükümet erkânından hiç kimsenin aklma gelmemişti. Giderek, şahsi kin ve tartışmalar yüzünden yapılan propaganda ve kışkırtmalarla, ayrılık ve bozgunculuk genişleyip yayıldı. İttihat ve Terakki bu akımları gerekli ciddiyetle ele alarak yumuşak bir şekilde karşı propagandalarla üstesinden geleceğine, işi başta alışıldığı üzere kayıtsızlıkla karşıladı ve sonra alınganlık, küçümseme ve düşmanlık gösterdi. Sonunda Balkan Savaşı'nın çıkmasıyla yenilgilerin birbirini kovalaması üzerine bazı yerlerde resmen hükümetten ayrıcalıklar istemeye kalkışmış ve Abdülhamit Zühravî'nin başkanlığı altında Muhtar Behim, Selim Selâme ve Ahmet Tabbara gibi kimselerden oluşan bir heyet Avrupa'ya gönderilerek böyle bir zamanda yabancılardan destek istemek gibi bir hata ve dinin şerefine yakışmayacak bir alçaklık işlendi. Büyük kabine zamanında bu isteklere göz yumulmuşsa da, 10 Ocak hükümet darbesi üzerine iktidar mevkiine gelen İttihat ve Terakki kabinesi, selefinin vaadlerini yerine getirmedi.

Bununla birlikte, bu akım ve hareketin tahrikçileriyle uyuşarak bir anlaşma şekli bulmuş ve bunun kararları cümlesinden olduğu üzere, bazı Suriyelileri âyan üyeliğine ve önemli memuriyetlere tayin etmişti.

İşte Cemal Paşa bir yıl önce kapanmış olan bu yarayı yeniden kurcalayıp deşiyor. Güya bu olayların öcünü almaya kalkışıyor. Yahut göstereceği şiddetle herkesi sindirmek ve nüfuzunu güçlendirmek istiyor.

Gerçi devletin sıkıntılı zamanlarında Suriyelilerin az çok bir kısım aydınlarının vekâletini almış bazı kimselerin yabancılara müracaatları, kınanacak ve nefret edilecek bir şeydir. Fakat ne şekilde olursa olsun, hükümet için sözünde durmak ve güvenilir olmak gerekir. Herhalde siyasetin en güçlüsü, karşılıklı güvene dayananıdır. Farz edelim ki, devletin zor ve baskı altında kalarak kabul ettiği bazı maddelerin feshine daha sonra mecburiyet doğsun, fakat herhalde bu duruma sebep olan gerekçeler ikna edici bir şekilde anlatılmak ve genel olarak halkın gözünde haklı çıkmak sûretiyle yapılarak hükümet hakkında güvenin yok olmasına meydan verilmemesi gerekirdi. Hele bir kere kapanmış olaylara, ortada hiçbir sebep yokken geri dönülerek affedilen faillerini cezalandırmaya kalkışmak, devletin şanına ve İslâm kardeşliğine yakışmaz. İntikam hırsına kapılma şahıslar arasında görülebilir, fakat hükümetlerin ve tabii olarak idarecilerin bu etkilerinden uzak ve onların üstünde olmaları gerekir. Bunların düşünce ve davranışları objektif ve olumlu, özellikle de milletin iyiliği ve yararına yönelik olmalı, duygu ve etkilenmelere tâbi olmaktan uzak bulunmalıdır.

Korkutmayla milli düşünce ve gayelere karşı koymanın ise mümkün olmadığı, bu gibi tedbirlerin işin başında faydalı görülse bile, sonunda akamete mahkûm olacağı, çeşitli tarihî örneklerle desteklenmiş olup, daha önce de yeri geldiği için bu konuda bazı düşünceler ortaya koymuştuk.

Dört yandan güçlü düşmanlarla kuşatılmışken, bir de içte kalbî düşmanlık doğurmak için, böyle bir zamanda ne gerek vardı bilinemez? Memleketin en meşhur ailelerinden, faziletlilerinden, aşiret reislerinden kırk-elli kişinin idamı, kadın, çocuk, erkek yüzlerce nüfusun hapsedilmesi ve göç ettirilmesi, kaç bin kişinin kalbini sızlatmıştır?

İnsanlar tek başına ot veya taş parçası gibi düşünülmemelidir. Her bir ailenin dalı budağı vardır. Bu türlü uygulamalar, mazlumların dost ve akrabasını yaralamak şöyle dursun, düşmanlarını bile başka türlü endişelerle muzdarip eder. Dolayısıyla Cemal Paşa'nın bu şekilde hareketi manen ve ahlâken olduğu kadar, çıkar ve siyaset bakımından da fâhiş bir suç ve hatadır. Hele şahsi garez ve infiallere uymak ve mahkemelere baskı yapıldığı hakkındaki söylentiler gerçekse, bu suç büyük bir cinayet haline dönüşür.

Doğruysa diyorum, fakat ne yazık ki bu konudaki söylentiler, ağızdan ağıza yayılan haberler mertebesinde olduğu için, şart edatı fazla görülür. Sonra bunları suçlamak için yayınlanan kararnameler, cezanın tür ve şiddeti bakımından mahkûmların âdeta müdafaanâmesi halindedir ki, bu da hükümlerin dış etkilere tâbi ve adalete aykırı olduğunu gösterir. Hele Cemal Paşa'nın Murassaba'da, idamın yapıldığı yerde bizzat bulunarak seyretmesi, aynı günde âyandan Abdurrahman Bey'in Hayare Çiftliği'nde ziyafet ve saz âlemi verdirmesi, yine bir gün sonra amcaoğlu idam olunan Azimzâde Mehmet Paşa'nın konağında, "haremde bir alay kadın ölülerine ağlarken" bir eğlence ve ziyafet vermeye zorlanması, bilmem sırf bir haz ve hunharca içgüdüden mi doğmuş, yoksa bu zâtları da kendisiyle aynı düşüncede gösterip halkın gözünde töhmete ortak aramak düşüncesine mi dayalı?.. Fakat emin olmalıdır ki, zalim ettiğini bulur. Hiçbir hakikat sonsuza kadar gizli kalmaz.

Bu kötülüklerde Cemal Paşa yalnız başına mıydı? Enver ve Talât Paşalar kendisine ortak mıydı? Başka teşvikçileri ve dayanakları var mıydı? Bilemiyorum! Kanun-ı Esasi başta olmak üzere, bütün konulmuş kanun ve ahlâk kurallarını ayak altına alarak, âyan üyeleri ve mebusların, eşraf ve ileri gelenlerin böyle yalnız başına verilen bir kararla idamı, gerçekten havsalanın alamayacağı bir cesarettir. Güya biçare Abdülhamid Zühravi Efendi'yi Talât Bey'in vermek istememesine rağmen, o zaman Harbiye Nezareti'ne bağlı Jandarma Kumandanlığı vasıtasıyla Enver Paşa'nın yakalatıp Divan-ı Harb'e gönderdiği rivayet

edilir.[15] Bilmem, anarşi bu dereceye gelmiş miydi? Enverler, Cemaller devletin görünen hükümetine olduğu gibi, cemiyete, genel merkeze de isyan etmişler miydi? Talât Bey, genel merkezdeki nüfuzunu kayıp mı etmişti?

Gerçekte tehlike zamanında pervasız olanlar, düşünceli ve ölçülü kimselere üstün gelirler. İşte bunların hepsi örtülü kalmış birtakım sırlardır. Ancak apaçık olan bir şey varsa, bütün bu kötülük ve zulümler Cemal Paşa'nın çekinmeden ve itirazsız bir iki yıl Suriye'de hüküm yürütmesinden başka bir sonuç vermedi. Fakat ümmetin geleceği için uğursuz etkileri elem vericidir. Suriye'nin faziletli emirlerinden bir zât, asılanların zabta geçen son ifadelerinden hatırlayabildiği birkaçını bana söylemişti. Tekrarına burada gerek görmediğim bu cümleler, halkın hatırasında ve dilinde kaldıkça ve devam ettikçe sebep olacakları düşmanlıklar takdir olunur. Bunların bir an önce gönüllerden silinmesini, İslâmiyet'in geleceği için duyduğum endişe ile bütün kalbimle Cenab-ı Hak'tan niyaz ederim.

Bu konu yazıldıktan sonra Cemal Paşa'nın hatıratını gördüm. Fakat buradan edindiğim bilgiler, eski düşünce ve kanaatimi değiştirmedi. Çünkü anlatılan olaylar, bütünüyle geçmişe ait olup hesabı görülmüş şeylerdir. Bunların dışında Mısır'dan Said Şükrü Efendi adına, savaş ilanından sonra yazılmış olup istihbarat şubesince ele geçen bir mektup gösterilebilir. Fakat Said Şükrü Efendi mektubu gönderen değil, alandır.

Bu zâtın mektubu nasıl anladığı ve ne türlü cevap yazdığını bilemiyoruz. Eğer bir mektubun içeriğinden, mektubun gönderildiği kimse sorumlu olursa, şüphe çekici bir mektup yazıp hükümete yakalatmakla herkes rakibini imha edebilir. İşte bu mektupla bizde öteden beri Suriye'yi Fransa'nın himaye ve mülkiyetine arz için uğraştığında şüphe kalmayan Nahle Matra'nın, Fransa konsolosluğunda bulunan evrakı istisna edilirse Cemal Paşa'nın göstermek istediği vesikalar, ne kadar acı verici olsa da, hükümetin daha önce bilgi sahibi olduğu halde üstüne sünger çektiği olaylara ait olup, savaş esnasında casusluğa veyahut ayaklanmaya işaret edecek yeni belge ve açık işaretler olarak gösterilmektedir.

---

15 Enver Paşa Harbiye Nezareti'ne geldikten çok az bir süre sonra askerî tahakküm başlamış ve belki genel merkez bir heyulâ haline getirilmişti. Hele büyük devletler arasında Dünya Savaşı ilan edilerek bizim katılıp katılmamamız meselesi söz konusu yapılıp tartışıldığı zamanlarda, Almanlara dayanan Enver'in kibiri şiddet kazanmıştır. *Mavi Kitab*'ın içinde bulunan telgrafta bu keyfiyetin daha o zamanlar İngilizlerce anlaşılmış olduğu ortaya çıkar.
Vekiller Heyeti, özellikle Talât Bey, bana gösterdikleri vefasızlığın cezasını bu şeklide çekmiş oluyorlarsa da, zararın en büyüğü vatana ve devlete dokundu.

Fakat diyelim ki, böyle bir zamanda ele geçen belgeden ve alınan ihbardan, bu kimselerin cinayet kasıtları büyütülerek böyle bir zor zamanda bir iç ihtilâl yapmalarından korkulmuş olsun. Bunları yalnız Suriye'den çıkarmakla, korkulan zararlarının önüne geçilmiş olmaz mıydı? Ve nihayet bir korkutma örneği gösterilmesine gerçek ihtiyaç farz edilse bile, en hain ve suçlu olanlarından ve zararlı girişimlerinden en fazla çekinilen bir iki kişinin, yani ilk Divan-ı Harb'ce mahkûm edilenlerin idamı, maksadın elde edilmesine yetmez miydi? Bu halde de yabancı konsolosluklarda bulunan belgelerin kopyaları daha önce yayınlanıp kamuoyunun hazırlanması ve elde edilmesi gerekmez miydi? Fakat Cemal Paşa'yla yandaşları ya körü körüne hunharca bir hisse kapıldıkları yahut gözdağı ve korkutma siyasetine, daha çok da fırka düşmanlıklarına pek fazla önem verdikleri için, başka hiçbir şeye dikkat etmemişlerdir.

Halimize felsefi olarak bir göz atılacak olursa, bizim hürriyet aşkımız Bağdatlı Fuzulî'nin, Mecnun Âmirî dilinden söylediği şu beytine çok uygun görülür:

Gerçi cânândan dil-i şeydâ için kâm isterem
Sorsa cânân bilmezem kâm-ı dil-i şeydâ nedir.

Evet! Biz durmadan düşünce hürriyetinden, vicdan hürriyetinden söz edip duruyoruz; fakat bu kelimelerin gerçek anlamını, siyasi ve hukuki anlamını idrak etmiş değiliz. Bir defa hür devletlerin hepsinde mevcut müessese ve gelenekleri imha fikrini güden çeşitli derecelerde sosyalistlerin bunca yıllardan beri resmî parti şeklinde tanınmasına; Almanya'da 66 yıldan beri Hannover'in Prusya'dan, 71 yıldan beri Alsace-Lorranie'in imparatorluktan ayrılması, İngiltere'de İrlandalıların bağımsızlıklarını resmen ve fiilen kazanmaya gayret eden partilere, elde silah çalışan insanlara karşı alınan hoşgörülü muamelelere bakılır; bir de Arapların adem-i merkeziyet, bağımsızlık veya muhtariyet fikrinde bulunmalarının, daha doğrusu İttihat ve Terakki'ye muhalif partilere eğilim duymalarının yahut da Priştineli Hasan Bey'le haberleşmelerinin idamı gerektirecek bir cinayet sayılması gibi gariplikler düşünülürse benzetmemdeki isabet kabul edilir.

Hicaz meselesinin ortaya çıkmasına, bu olay başlı başına sebep oldu denilemese bile, pek çok duygu sahibi gibi, Şerif Hüseyin'i de bu mezalimle bunlara eklenen mağrur uygulamaların müteessir etmiş olması, zulüm görenlerin vâris ve akrabalarının kendisini teşvik ve milli gayreti rencide edilen Arap büyükleri ve emirlerinin cesaretlendirilmiş olmaları, kısacası Arapların fikirlerinin coşturulması ve kalplerinin kırılmasından şerif ve yardımcılarının cesaret alması gibi durumların isyanı çabuklaştırıp kolaylaştırmış olduğu şüphesizdir.

Bu fikrimi desteklemek için bakışları biraz geçmişe çevirmek isterim:

Sultan I. Selim Han, Hicaz topraklarını Osmanlı mülküne katmakla birlikte, yalnız Cidde'yi ve önemli sahil noktalarını işgalle yetinerek iç idareyi eskiden olduğu gibi Şerif Ebü'l-Berekât'a bıraktığı için, Emirlik bölgesi eskiden olduğu gibi Şerif ailesi elinde kalmış ve eski emirlerden birinin adına mensup Ebû Nümeyy Kanunu dâhilinde idare olunagelmiştir. Sultan Selim'in hilâfet işlerini ve Hicaz idaresini düzenlemeye ömrü yetmemiş, kendisinden sonra gelenler ise kılıçla yapılan fedakâr hizmetlerine rağmen İslâm hilâfetinden, hac farizası ve Hicaz toprağından, dinin yükselmesi konusunda çeşitli şekillerde yarar sağlanması konusu düşünülmüştür. Hiç olmazsa diğer din ve mezheplerde olduğu gibi, Hicaz'dan ve Müslüman zenginlerden hilâfet adına bir miktar akçe tahsil ederek, bununla İslâm'ın dinî, siyasi fayda ve ihtiyaçlarının giderilmesine de tenezzül etmeyerek, yalnız Sultan Selim'in ilk tertibi üzere ziraat yapılmayan yerlere erzak ve sürre gönderilmesi, Haremeyn-i Şerîfeyn[16] ve Beldeteyn-i Tayyibeteyn'de[17] bazı hayrat inşası ve hutbelerde sultanların adının okunmasıyla hilâfet görevlerinin yerine getirilmiş olacağı kanaatinde bulunmuşlardır.

Bu tarz idare, yakın zamanlara kadar devam etmişken, Hicaz'dan hiçbir maddi faydalanma imkânı olmadığına göre, hiçbir akılcı nedene dayandırılamayan yanlış bir kararla Hicri 13. (M. 19) yüzyıl ortalarında Cidde valileri Mekke ve Taif'e nakledilerek Hicaz'ın iç idaresine karışmaya ve bu yüzden şeriflerle gizli ve açık mücadeleye başladılar. Halbuki Hicaz sahilleri ve sakinlerinin geçim sebepleri devletin elindeyken, şeriflere karşı tabii olan hükümet nüfuzunun güzel kullanılmasıyla dinî ve İslâmi işlerin düzeni ve düzeltilmesi, çöl durumlarıyla güvenlik, adaletin iyileştirilip sağlanması, şeriflerin haklarına saldırmadan da mümkün olabilirdi. Fakat böyle yapmayıp vilâyet merkezinin Mekke'ye nakli ve fiilî yönetime yarım yamalak katılmak, şeriflerin hükümete karşı gücenmesine sebep oldu. Pek hakikatini bilemiyorsam da, Şerif Abdülmuttalib merhuma isnat olunan bağımsızlık harekât ve isteklerinin de -doğru ve olmuş iselerbuna yüklenmesi gerekir. Sultan Hamid'in saltanatının başlangıcında ikinci defa olarak Şerif Abdülmuttalib azlolunduktan sonra, Mekke Beyliği onun mensup olduğu Zevî Zeyd sülâlesinden alınarak yine Şerif Ebü'l-Berekât'a ulaşan ve zaman zaman emirlikte bulunan Avn veya Abâdile ailesine verildi. Şerif Abdülmuttalib çocukları ve torunları da İstanbul'da yerleştirilip saygı gösterildi. Şerif Avnurrefik Paşa merhumun uzun bir zaman süren emirliğinde, bu zâtın garip mizacı ve Hicaz Valisi Râtib Paşa'nın bilinen baskı ve rüşvetçiliği

16 Mekke'deki Kâbe ve Medine'deki Mescid-i Nebevî.

17 İki temiz belde, yani Mekke ve Medine.

yüzünden, Hicaz işleri gerçekten çok karışık, güvenlik de bozuk bir haldeydi. Ölümünden sonra bu emire halef olan Şerif Ali Paşa, yaratılış olarak gözdağı vermeye kâdir ve aşiretler arasında nüfuz ve etkiye sahip olmakla birlikte, bir iki yıllık emirlik süresinde Râtib Paşa'ya kapılarak âtıl kalmış ve dolayısıyla seçkin özelliğinden yararlanmak mümkün olamamıştı.

Meşrutiyet'in ilanı üzerine, vali ile birlikte emir de ayrılarak Mısır'da inzivayı seçti. Yerine tayin olunan Abdullah Paşa merhum ise makamına kavuşmadan vefat ettiğinden, emirliğe Şerif Hüseyin Paşa tayin olundu.

Emirliğin yine Zevî Zeyd'e verilmesi gerekli görüldüğü takdirde, Abdullah Paşa merhumun vefatından sonra, Abdülmuttalib torunlarından Erşedî'nin tayini mümkün olabilirdi. Hatta Şerif Haydar Bey (Paşa) Efendi Hazretleri ve biraderleriyle eskiden beri tanışıklığımız olduğu için, henüz İstanbul'a gelmiş olmakla birlikte, onun emirliği lehinde ben de o zamanlar epeyce çalışmıştım. Fakat buna karar verilmeyip Şerif Hüseyin Paşa tayin olunduktan sonra kendisine vesvese verecek yanlış ve aldatıcı bilgilerden kaçınmak gerekti. Ailesinin haklarının geri verilmesi için hakkıyla gayret eden Zevî Zeyd üyelerinin bazı İttihatçılarla sıkı fıkı ilişkileri ve belki hükümetin bundan doğan bazı uygulama ve davranışları Şerif Hüseyin'i pirelendiriyordu. Bir aralık genel merkez Hicaz'a bir tahkik heyeti gönderdi. Bu heyetin içinde bulunan üyelerden birisi ahbaplarımdan olduğu için, Yemen'e gideceğim sırada yazdıkları tahkik lâyihasını gördüm: Hicaz'da, söz gelimi Danimarka veya Hollanda'daki gibi hürriyetçi mükemmel bir idare tahayyül ediliyor ve bunun kurulmamış olmasının ve hâlâ Ebû Nümeyy Kanunu'nun uygulanmasının sorumluluğu tamamıyla Şerif Hüseyin'e atılmak isteniliyordu. Halbuki Şerif Hüseyin'in, kendinden öncekilerin idaresinden doğan kötülükleri bir hayli düzeltmiş, yıllardan beri bozuk olan güvenliği yeniden sağlamış ve bazı dikbaşlılık eden aşiretleri yola getirmiş olduğunu, insaf sahibi olan kimseler doğrulamaktaydı. Hele Yemen hacıları, Şerif'i kutsal sayıyorlardı. Öte yandan Meşrutiyet'in arkasından her vilâyette türemiş olan asalaklar, hükümet idaresine musallat olarak büyük memurları ve yüksek rütbeli subayları sıkıştırdıkları gibi, Hicaz'da birçok memur ve subay, vilâyete ve kumanda heyetine reva gördükleri muameleyi emir ve şeriflere de teşmil etmek istemişlerdi. Yemen'e görevlendirildiğim esnada bir iki taburun Yemen taburlarıyla değiştirilmesi ve bazı elebaşıların görevden alınmasıyla imkân ölçüsünde bu tatsızlıkların önüne geçilebilmişti. Yemen olaylarını anlatırken, Şerif'in o seferdeki hizmet ve himmetlerini, fakat Asir mutasarrıfının onun hakkında reva görülmeyecek muamelesini anlatmıştım. Yaptığım müracaat ve ısrar üzerine, bu muamele Bâbıâli tarafından tamir

edilmişse de, Hicaz'dan gelen ve getirilen jurnaller üzerine yine şerifi rahatsız etmeye devam olunuyor; kendisiyle hoş geçinen valiler sürekli olarak görevden alınıyordu. Kısacası hükümet bu meseleyi kesin bir karara bağlamakta güçsüzlük ve tereddüt göstermekte, fakat şerifin şüphe ve dargınlığını çekmekte ısrar etmekteyken, mahut Vehib -Yanya'yı teslim edişine ödül olarak- albaylığa yükseltilerek birdenbire Hicaz vali ve kumandanlığına tayin olundu.

Bu cahil ve gafil cani, varır varmaz Şerif'in ya kendisini veya kafasını İstanbul'a göndermek hayalleriyle yola çıktı. Cidde'den Mekke'ye gidinceye kadar birtakım soğukluk ve adilikler yaptıktan sonra, nihayet şerifi tehdide kalkıştıysa da, halkın ve Arapların aldığı durumu görünce, kibirliliği yaltakçılığa çevirerek, merkezden de bir-iki tümen istemeye kalkıştı.

İşte bu sûretle Şerif'in hem düşmanlığı tahrik hem de cesareti arttırıldı. Dünya Savaşı başlangıcında Şerif Faysal İstanbul'a gelerek beni de ziyaret etmişti; gezi sebebi olarak pederiyle ailesi aleyhinde suçlama, iftira ve oyunları içeren birtakım evrak ele geçirmiş olduklarından, bunları hükümet erkânına göstererek bu kötü yersiz muamelelere artık son verilmesini ricaya geldiğini ifade etti.

Dünya Savaşı sırasında kanal seferine bizzat katılmak için Şerif'e yapılan müracaatı kısmen kabul ederek mükemmel donatılmış bir müfrezeyle çocuklarından, ihtimal en sevdiği Şerif Faysal'ı Suriye'ye ordu refakatine gönderdi. Bir zamanlar İngilizlerle ittifak içinde olduğu ve fesatların önceden düzenlendiği yolundaki rivayet ve suçlamaların doğruluğunu Allah bilir. Yalnız Şerif'in böyle bir tasarısı olsaydı, çocuğunu, tıpkı bir rehine gibi Cemal Paşa'nın eline teslim etmezdi inancındayım. Böyle bir düşüncesi olsa, isyanıyla beraber elde edebileceği çöl Arapları ve İngiliz uzmanlar vasıtasıyla Medine demiryolunun birçok kısımları birdenbire tahrip olunurdu sanırım.

Fakat söylentilere göre Cemal Paşa, şeriflere karşı çok kibirli davrandı. Sanıkların bağışlanması hakkında kendisine yaptıkları müracaatı kaba bir şekilde reddetti. (Gerçi Cemal Paşa *Hatırat*'ında şeriflere karşı pek nâzikâne davrandığını iddia ediyor; fakat bu zât kibir ve azametini öyle bir hale getirmişti ki, bir yarı ayağa kalkışı bile büyük bir iltifat sayabilir. Halbuki bilinen bir şeydir ki, her muamelenin kıymeti başka ölçüyle belirlenir).

Taşranın durumunu bilen ve özellikle Arap ve aşiret çocuklarının düşünce tarzına vâkıf olan muhterem okuyucular takdir ederler ki, daha sayıları öğrenecek yaşa gelmeden Adnan'a[18] kadar atalarını saymaya alışan Arap sey-

18 Arapların Hz. İsmail neslinden olan atası. Kureyş'in Adnan'a kadar olan kuşakları sağlam olarak bilinmekte, Hz. İsmail'den öncekiler ise şüphelidir. (Yay. Notu)

yitleri, babası belli olmayan bir kimsenin, tesadüfün sevkiyle ulaştığı makama dayanarak haklarında bu sûretle büyüklük taslamasına, kendilerini hakir ve zelil görmesine dayanamazlar. Ne yapalım, doğru olsun, yanlış olsun, kavmî alışkanlık ve inançlar bir zorbanın keyfine göre kolay kolay değişmez. Vatanın çıkarını temel alan devlet adamları ise, kendi heves ve görüşlerine değil, çevrenin mecburiyetlerine, zamanın gereklerine uygun hareket etmelidir.

Herkes ne derse desin, ben güvenmek isterim ki, Şerif ile çocuklarına layık oldukları saygılı muamele yapılsa, nihayet bize hiç zararı olmayan bazı ayrıcalıklar tanınıp verilse, Suriye ileri gelenleri hakkında bu zulüm ve eza reva görülmese, Şerif ayaklanmayacak ve iki İslâm kavmi arasında böyle nifak çıkması şöyle dursun, eskisinden daha çok barış havası oluşacaktı. Daha sonra elime geçen Cemal Paşa'nın *Hatırat*'ında, *Tan* gazetesinin Şerif meselesine ilişkin yayınladığı bir makaleye dayanarak, Şerif'in 1915 Temmuz başlarından 1916 Ocak sonuna kadar, yani Yüksek Divan-ı Harb'in hükümlerinin uygulanmasından önce, İngilizlerle müzakereye giriştiği açıklanıp iddia ediliyor. Benim görmediğim bir yayının tamamen doğru olduğu kabul edilse bile, bu tarihler, hasımlarının, yani devletin önemli memurlarından bazısının kendi aleyhindeki tasarılarını gösteren evrakı ele geçirip oğlu Faysal Bey'i buna karşı teminat almak için İstanbul'a gönderdiği halde, tatmin edici bir cevap alamadığı zamanlara rastlar.

Fakat Şerif'le İngilizlerin ilişkileri ne şekilde olursa olsun, bu konuda ne denilirse denilsin, eğer biz Arapları böyle zalimce tahkir edici muamelerle kırmayıp kamuoyunu lehimize çekseydik -ki Yemen ve Dersim'e oranla Suriye'de de bir dostluk ve yakınlaşma fazlasıyla ümit olunabilirdi- Şerif'in böyle bir ayaklanmaya cesaret edemeyeceği inancında ısrarlıyım. Ondan sonra da daima, azledileceğinden ve makamının rakiplerine teslim edilmesinden korkan bir şerif, emirliğin, yani bu kendinden alınmış makamın babadan çocuğa geçme sûretiyle ailesine verilmesini arzu ederse, bir kalemde âsi ve hain sayılması, aleyhinde sönmeyecek bir kin beslenmesi gerekmez. Bu devletten daha kimler, daha neler istemedi ve almadı. Ben Şerif'in bu isteğini öğrenince teklifinin kabul edilerek, bu aralık kesinlikle bir isyana yer verilmemesi konusunda Cemal Paşa'ya telgraf çekmiştim. Fakat bu zâtların düşünce tarzına göre, benim de iman zayıflığı ve ihanetle suçlanmadığıma çok şükür!

Bir de İtilâf Devletleri'yle savaşa girilmesi üzerine, birkaç çarpık düşünceli istisna edilirse, akıllı kimseler devletin sonunu şüpheli görüyordu. Şu halde Arap'ın her bakımdan büyüğü demek olan Şerif'in böyle bir endişeyle İtilâf Devletlerinin istilâ ihtimaline karşı, kavminin bağımsızlığını sağlamak için

İngilizlerle birkaç ay idare-i maslahat tarzında haberleşme ve isteklerde bulunması, Cemal Paşa'nın büyüttüğü derecede bir cinayet sayılamaz. Bu eserin programı ve hacmi, Cemal Paşa'nın kendisini savunmak için ortaya koyduğu düşüncelerin hepsini tartışmaya müsait değildir; bununla birlikte bazı yerlerde paşa, savunmalarıyla kendi kendisini itham etmektedir.

Vatan ve devletimin, Osmanlı topluluğunun perişanlığına sebep olan her hale, her şahsa nefret duyarken, görüyorum ki sözün çekip götürdüğü yol bana Melik Hüseyin'i müdafaa ettiriyor. Fakat bu tuhaflık benim yaratılış ve kişiliğimden çok, Cemal Paşa'nın hatıra ve müdafalarında gösterilen, fakat sinirler üzerindeki etkileri aksi sonuç veren muhteşem edebi güce yüklenmelidir. Bununla birlikte şu düşüncelerimle Şerif Hüseyin'i savunup temize çıkarmak istemem. Yüzyıllardan beri İslâm dünyasında hilâfet ve ecdat hukukuyla ve kendisi tarafından da hükümdar olarak kabul edilen, emirü'l-mü'minin ve sultan aleyhine ayaklanması ve düşmanlarla birleşmesi gerçekte kabul olunamaz. Fakat bir tarafın kabahat ve hatası, diğer tarafın suçunu ortadan kaldırmaz.

***

Bu birinci Kanal Taarruzu atlatıldıktan sonra, Mart sonlarında İngilizler Sina Yarımadası'nda ilerlemeye başladılar. Bu hareket Suriye'den boğazlara asker sevkini engelleme düşüncesine yorumlanabilir. Bununla birlikte genel karargâhımız 8. ve 10. Tümenleri Gelibolu'ya çekebilmişti. Bu iki tümen yerine gönderilen 3. Tümen'in ulaşmasından ve gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra von Kress 1332/1916 Nisan ortalarında, Bi'rü'l-âbid'e kadar yaptığı bir taarruzla düşmana epeyce kayıp verdirdi. Temmuz sonlarına doğru teşebbüs ettiği bir ikinci taarruzda ise verilen emrin aksine olarak savaşta ve düşmanın takibi sonucunda bir hayli kayıp vermek, sayısız tabur ve kıtalarımız tamamen esir olmakla, 4. Ordu genel kuvvetinden bir tümen mevcuduna yakın kuvvet azalmış oldu. Fakat İngiliz, Fransız kuvvetleri Gelibolu'yu boşalttıktan ve Kafkas Cephesi'nde düşmanın tecavüzü geciktirildikten sonra, genel karargâh bu cepheye önem vererek 16. Piyade ve 13. Süvari tümenlerini Filistin'e göndermiş olduğu için ordu tahkim edildiği Gazze-Bi'rü's-sebi' hattına yerleşmişti. İngilizlerin 26 Mart'ta ve 19 Nisan'da bu hatta yaptığı taarruzlar başarıyla geri çevrildi.

Bu tarihlerde Almanya, eski genelkurmay başkanı ve Romanya galibi olup mareşallikle geçici olarak Osmanlı ordusuna tayin olunan von Falkenhayn'ın kumandasında Irak'ta bir Yıldırım Grubu kurulması kararlaştırılmış, von Falkenhayn da Irak ve Suriye'yi bir defa gördükten sonra Almanya'ya tekrar dönmüştü. İşte Mareşal Falkenhayn'm dönüşünün arkasından teftişe çıkan Enver Paşa, cephe ve ordu kumandanlarını, istişare yapmak için Haleb'e topladı.

Yıldırım Grubu'nun bir parçasını teşkil edecek olan 7. Ordu sevkiyatı başlamak üzere olduğundan, bir saat kadar uzayan yegâne istişâre meclisinde Enver Paşa, bu ordunun gönderilmesi konusundaki düşüncemizi sordu. Anlaşıldığına göre, kendisi bu ordunun her gelen kıtasını hemen Fırat boyunca Cerablus'tan sevk etmek niyetindeydi. Bunun üzerine ben, "Suriye Cephesi'nin âkıbeti daha emin değildir. Düşman bu cepheye kolaylıkla asker yığabilir. Burası merkezî bir durumda olduğundan, buradaki musibet aynı zamanda doğuda kalan orduları da tehlikeye sokar. İkinci olarak, birer ikişer taburluk kademelerle 7. Ordu'yu güneye sevk etmek, bu ordunun dağınık halde yenilmesine sebebiyet verebilir. Dolayısıyla ordu, işin başında Halep ve Cerablus'ta yığıldıktan sonra, iki koldan ve beraberce yürüyerek Deyr-i Zor'a sevk edilmelidir. Bu halde ordunun, sonunda yine aynı zamanda istenen noktaya ulaşacağından, zaman kaybedilmiş olmaz. Fakat bu sûretle ordu büyük kısmı demiryoluyla bu iki noktaya gönderilinceye kadar geçecek kırk-kırk beş gün içinde Irak ve Suriye'de askerî durumlar biraz daha aydınlığa kavuşur, hem de askerimiz parça parça tehlikeye gönderilmiş olmaz," dedim.

Sanıldığına göre Cemal Paşa daha önce Suriye'nin tehlikede olduğunu açıklayarak bu kuvvetin şimdiden Irak'a sevk olunmasını teklif etmiş olduğundan, bu düşünceleri derhal tasvip ve teyit ettiyse de, Enver Paşa hoşnutsuzluğunu gösterdi. Fakat daha sonra von Falkenhayn da, önce düşmanın Filistin ordusunu uzaklaştırıp imha kastıyla bu ordunun Suriye'ye gönderilmesini tercih etmiştir.

Bu danışma meclisinden sonra, Cemal Paşa'nın davetine icabet ederek Sina Cephesi'ne gittim. Bizim cephede, özellikle 2. Ordu mıntıkasında hâkim olan ihtiyaç ve fakirliğe karşı, buradaki bolluk ve hatta debdebe ve gösteriş dikkati çekiyordu.

Demiryolu, savaş hattının pek yakınına kadar uzatılmış olduğundan, Cemal Paşa ile birlikte trenle cepheye gittik. Sağ yanda Re'fet Bey'in (Paşa) kumanda ettiği Gazze ve merkezde Tele'ş-Şeria ve sol yanda süvariye kumanda eden kardeşim Albay Esat Bey'in Bi'rü's-sebi' mevzi ve karargâhlarını ziyaret ettik. Mevzi seçim ve tahkiminde harcanan gayret ve himmet takdire şayandı. Bi'rü's-sebi"de mükemmel bir kasabacık bile meydana getirilmişti. Mevziin sağlamlığı ortada ise de, uzunluğu mevcuda göre fazlaydı; fakat kısaltılması da mümkün değildi. Çünkü bu halde Kudüs yolu tamamıyla açık bırakılmış olurdu. İngilizler sağ yanımız karşısında denize ve sahil boyunca uzattıkları demiryoluna dayanmış olarak büyük ölçekte eski Roma ordugâhlarına benzer bir müstahkem çevre dâhilindeydiler. Bu durumda deniz ve demiryoluyla her türlü ihtiyaçlarını kolaylıkla gidermeye muktedir, bizim doğu ve kuzeyden

yapacağımız saldırılara karşı güvenli oldukları gibi, herhangi bir manevra için de bu ordugâhı hareket üssü edinebilirlerdi.

Nitekim bizim cepheyi dolaşmakta olduğumuz gün, külliyetli bir süvari kuvvetiyle Bi'rü's-sebi"ye karşı nümayiş yapmışlardı. Yıldırım Grubu bilfiil kurulup 7. Ordu peyderpey Sina Cephesi'ne gönderilirken cephenin kumandası konusundaki bir anlaşmazlıktan dolayı, bütün Sina Cephesi'ne kumanda etmek arzusunda bulunan Mustafa Kemal Paşa 7. Ordu Kumandanlığı'ndan istifa ederek 2. Ordu Kumandanı Fevzi Paşa'nın yerine geçti. Biraz sonra 4. Ordu da lağvolunarak Cemal Paşa, merkezi Şam olmak üzere, bütün Batı Arabistan Kumandanı gibi tantanalı bir unvan aldı. Bu sırada Yıldırım Grubu Kumandanlığı'nın idari ve mali işlerini de elde ettiği Suriye bölgesinde, Arapların işlerine karışmaya, Almanlar lehinde propagandalar yapmaya başladığı hakkındaki rivayetler zikre şayandır. Bununla birlikte Cemal Paşa bu müdahalelerde hiç olmazsa açık ve resmî bir etki göstermemiş ve Avrupa'da bir gezi yapmış, ancak Kudüs'ün düşüşünden sonra istifa ile nezareti başına dönmüşse de, ekim ayında asıl savaş cephesinin sağ yanı, -ki daha sonra 8. Ordu adını almıştır- von Kress Paşa'nın ve 7. Ordu'nun işgal ettiği sol yan da Mustafa Fevzi Paşa'nın kumandasına verilmişti. Fakat 7. Ordu daha tamamen toplanmadan ve henüz Halilü'r-Rahman'a ulaşan Fevzi Paşa kumandayı üstlenmeden, Ekim ayı sonlarında düşman üstün bir kuvvetle Bi'rü's-sebi' mevkiine taarruz ederek buradaki kuvvetlerimizi perişan etmiştir. İşte bu perişanlıktan sonradır ki, iki yanın kumandası ayrılmış ve bu bozguna uğrayan kuvvetlerin toplanıp takviye edilmesi görevi Fevzi Paşa'ya yüklenmiştir.

Düşman, sol yanımıza karşı kazandığı bu başarıdan sonra, Kasım başlarında sağ yanımıza saldırarak Gazze'yi aldı ve ondan sonra da Tele'ş-Şeria'da, yani merkezdeki zayıf 16. Tümen'e de üstün kuvvetlerle hücum ve perişan ederek bütün savaş hattının merkezini yardı. Bunun üzerine 8. Kolordu süratle Yafa istikametine kadar geri çekildi. 7. Ordu kahramanca savaşarak Arz-ı Mukaddes topraklarını karış karış terk ediyordu. Kudüs'ün savunması 20. Kolordu'ya havale edilmişse de, 8. Ordu'nun faaliyetsizliğinden dolayı, sağ yanı açık kalan 7. Ordu sonunda 8 Aralık'ta Kudüs'ü de terk etmek zorunda kaldı. İşte bu sûretle asırlardan beri devletin elinde bulunan İslâm'ın kutsal mekân ve eşiklerinden, tecrit edilmiş ve kuşatılmış olan Medine-i Münevvere dışındaki yerler -ki onun ayrılması da an meselesiydi- yabancıların ellerine geçmiş bulunuyordu.

Bu olaylardan sonra Cemal Paşa'nın uhdesinde bulunan Batı Arabistan Ordusu kumandanlığı kaldırılarak von Falkenhayn Paşa, Irak da dâhil olmak üzere bütün Arabistan'a kumanda ediyordu.

7. ve 8. Ordular Yafa'nın kuzeyinden ve Nablus'un güneyinden geçerek Şeria'ya ulaşan bir hat üzerinde İngiliz büyük kısmına, yeniden ihya olunan 4. Ordu, Küçük Cemal Paşa kumandasında ve Şeria'nın doğusunda olarak güneyden gelecek hücumlara, Rusların tamamen dağılması nedeniyle oradaki 2. Ordu lağvolunarak merkezleri Humus ve Adana'da bulunan iki kolordudan teşkil edilen yeni 2. Ordu, Kuzey Suriye'yi muhtemel çıkarmalara karşı savunmakla görevlendirildi. Fakat Şubat sonlarında Falkenhayn görevden alınarak yerine Liman von Sanders Paşa tayin olundu. 1334/1919 Mart'ında düşman sol yanımız aleyhindeki faaliyetine hız vererek 3., 7. ve 20. Kolorduları sıkıştırdı ve epeyce toprak ele geçirdi. Mart sonlarında Şeria'nın doğusuna gönderdiği kuvvetlerle Salt'ı alarak Umman'a saldırmışsa da, Şeria'nın doğusunda 3. Süvari Tümeni'yle bir tümenden oluşan bir Şeria grubuna kumanda eden Albay Esat Bey'in ustaca ve fedakârca manevrası sayesinde düşman, kazandığı toprakları da terk ederek Şeria'nın batısına çekilmek zorunda kaldı. Nisan sonunda düşman sağ yanıyla tekrar taarruza başlayarak Salt kasabasını yine işgal ettiyse de, 8. Kolordu'nun karşı koyması ve Şeria grubunun ikinci bir karşı taarruzuyla hayli kayıplar vererek Mayıs'ın 4'ünde tekrar nehrin batısına çekildi. Şeria Grubu Kumandanı Esat Bey bu savaşta artık uzun süre faaliyet gösteremeyecek bir biçimde ayağından yaralanmıştır.

Bu tarihlerde denizden Salt ve Umman'a kadar 150 kilometreye yakın bir cephe üzerinde bulunan Yıldırım Grubu'nun piyade kuvveti 23.000 tüfeği aşamıyordu. Bu kuvvet böyle bir cephede ancak bir ileri karakol hattı kurulmasına yeter. İşte memleketin savunması bu sûrette ihmal ve terk edilmişken, çok seçkin kuvvetlerimiz İslâm orduları teşkil etmek, İran'ı istilâ ve buradan ilerlenerek Bağdat'ı tekrar almak gibi hayaller uğrunda heba ediliyordu. Dikkate değer bir yön de şurasıdır ki, düşman karşısına bu kadar az asker çıkaran ordunun mevcudu 300.000'i aşkındı. İşte bu da sağlık işlerinin ve çeşitli hizmetlerin yolsuzluğu konusunda büyük bir delildir.

Eylül ortalarına kadar bu cephelerde ciddi olaylar meydana gelmedi. Bu zamana kadar bizim ordumuz erimekteyken, düşman her sûretle güç kazanmaktaydı. Enver Paşa'nın, "Kesin sonuç Batı Cephesi'nde kazanılacaktır," şeklindeki kehanet gösterici teorisi, aksi yolda gerçekleşti. Rusya'nın savaştan çekilmesiyle Doğu Cephesi'ndeki Alman ve Avusturya kuvvetleri büyük kısmının Batı Cephesi'ne intikaline rağmen, İngiliz ve Fransızlar Irak, Suriye ve

Makedonya cephelerini takviye ettiler ve Batı Cephesi'nde Almanlara üstünlükle yetinmeyerek bu üç tali cephede de taarruza başladılar. Eylül'ün 19. gecesi sağ yanımız aleyhine başlayan şiddetli bir bombardımanla hazırlanan hücum aynı günde 8. Ordu'nun tamamen yenilgisiyle sonuçlanmış ve bu sûretle cephede açılan gedikten hızla ilerleyen süvari, o gün 8. Kolordu ve 20 Eylül sabahı Yıldırım Ordusu karargâhlarını ele geçirmişti. Kumandanlarla maiyyetleri ancak kendi canlarını kurtarabilmişlerdi. Düşmanın 7. Ordu Cephesi'ne yönelttiği hücum çok şiddetli olmasa da, sağ yanın yenilgiye uğraması, düşman süvarisinin geri çekilme hatlarını tehdidi, bu ordunun da süratle çekilmesini gerektirmişti. Kuzey istikametinin kesik olması dolayısıyla 7. Ordu'yla birlikte 8. Ordu geri kalanının da kuzeydoğu yönüne ve Şeria'nın doğusuna doğru çekilmesine zorunluluk vardı. Fakat yönlerin en önemli düğümü olan Beysan da düşman süvarisi eline geçti. Yine süvarinin sıkıştırmasıyla 8. Ordu'nun geri kalan askerleri esir, Mareşal von Falkenhayn'ın ayrılmasından sonra hastalanan Fevzi Paşa'ya halef olan Mustafa Kemal Paşa'nın kumanda ettiği 7. Kolordu da daha güneyden Şeria'yı geçmek zorunda kaldı.

4. Ordu başlangıçta taarruza uğramadıysa da, genel ahenge uyarak 23 Eylül gecesi nispeten düzenli bir sûrette Şam yönünde çekilmeye başladı. Fakat bundan sonra Şeria'nın doğusuna geçen düşman süvarisi 7. Ordu'yla birlikte 4.'yü de sıkıştırmaktan geri kalmadı. 4. Ordu'nun Şam'ı savunmak için almak istediği önlemlere engel oldu. Bu önlemler bütününden olarak Sa'sa' civarına gönderilen müfrezenin kumandanı Rükkâbîzâde Şamlı Rıza Paşa düşman tarafına kaçtı (Emir Faysal'a teslim oldu). Dolayısıyla kumandasız kalan bu müfreze de perişan oldu. Bunun üzerine düşman Şam'dan kuzeybatı istikametine giden demiryoluyla yol ve geçitleri ansızın katetti. Bu sûretle 4. Ordu'nun bu istikametlere doğru çekilmeye başlayan kuvvetleri 1 Ekim'de tamamen esir oldu. Bu ordunun diğer kısımları Domanik istikametini takip etmişse de, düşman süvarisi ve Araplar tarafından sıkıştırılınca bunların da büyük kısmı telef veya esir olarak neredeyse sadece karargâhından ibaret kalan 3. Süvari Tümeni'yle bir miktar piyade Humus'a geri çekilebildi. 1. Ordu'nun kılıçtan kurtulanlarından vaktiyle çekilebilen kısmını Mustafa Kemal Paşa Rayak'ta toplayabilmişti. 1 Ekim'de Şam'ı ele geçiren düşman, az bir zaman durduktan sonra yine takibe devam etmekle Rayak'ta kendisini güvenli görmeyen Mustafa Kemal Paşa kuzeye doğru çekilmeye mecbur oldu.

14 Ekim'de Halep civarına toplanan bütün kuvvetler birbirine eklenerek gayet zayıf 30 tabur piyade ile 12 mitralyöz ve 14 toptan ibaret kalan Yıldırım Grubu'nun geri kalan kısmı Mustafa Kemal Paşa kumandasında 7. Ordu'yu

teşkil etmiş, aslında çok zayıf olan 2. Ordu da, sahilin gözlenmesi ve savunulması için merkezini Adana'ya nakletmişti.

Ekim sonlarında Arap süvarileriyle civar Bedevileri, Halep şehrine girmekle hayli sokak savaşları olmuşsa da, sonunda topçu ateşiyle isyancılar uzaklaştırılabilmişlerdir. Fakat artık şehrin içinde bile asayiş ve güvenlik kalmadığından 7. Ordu Haleb'i terk ederek biraz kuzeye çekildi. Buradaki mevziye Emir Faysal'ın süvarisi tarafından yapılan taarruzlar geri çevrildi.

Gerek çekilme esnasında orduya karşı, gerek bundan sonra kalan Türkler ve memurlar aleyhine Suriyeliler tarafından çeşitli düşmanlık eserleri görülmüşse de, bazı Arap büyükleri (Rıza Rükkâbî gibi alçaklar müstesna) ve özellikle Emir Faysal'ın müdahalesiyle çabuk önüne geçilmiştir.

İşte mütarekeye değin Irak, Musul kapılarına ve Suriye de Haleb'in kuzeyine kadar düşman eline geçmiş, Hicaz (Medine-i Münevvere'nin mukavemetine rağmen) Melik Hüseyin'e intikal etmiş, Yemen coğrafi konumu bakımından maddeten ayrılmış olmakla bütün Arabistan Osmanlı topluluğundan çıkmıştır.

***

Bu konuyu bitirmeden önce Hicaz ve Yemen harekâtına ilişkin olarak da bazı kısa bilgiler verelim:

Yüksek Harb Divanı'nın müthiş hükümlerinin uygulanmasından ve bunun arkasından Emir Faysal'ın kaybolmasından az sonra, 1332 Mayıs sonlarında Mekke Emiri, Tebûk'e kadar bütün Hicaz vilâyetlerinin babadan oğula intikal etmek üzere Emirlik adıyla kendisine verilmesini istedi. Fakat savaşın sonucu Batı Cephesi'nde kazanılacak diye memleketimizi çiğnetmekten, kanımızı döktürmekten asla kaçınmayan hükümet erkânımız, Şerif'in birçok tehlikeler doğurabileceği açık olan ayaklanma ve isyanının önüne geçmek için müzakereye bile tenezzülde bulunmadı, derhal Hicaz Emirliği'ne Zevî Zeyd'den Şerif Abdulmuttalib'in torunu Şerif Haydar Paşa Hazretleri'ni tayinle düşmanlık ilanında tereddüt bile etmedi.

Mekke-i Mükerreme, Taif ve Cidde gibi Hicaz'ın önemli şehirleri, Arapların sayı üstünlüklerine ve hazırlıksız uğradıkları kuşatmanın mahrumiyetlerine pek az dayanabildi. Yalnız demiryoluyla anavatana bağlı olan Medine-i Münevvere, savaşın sonuna kadar savunmada yiğitçe direndi. Fakat gerek mukaddes şehrin, gerek demiryollarının korunması için birçok kuvvet ayrılmasına mecburiyet doğmuştur. Söz gelimi Yıldırım Ordusu yalnız 23.000 piyade ile İngilizlerin şiddetli hücumlarına hedef olup durmakta olduğu bir tarihte, Hicaz koruma ve

sefer kuvvetlerinin[19] silahlı mevcudu bu miktardan aşağı değildi. Bu savaşlar esnasında İbnürreşid devlet tarafını tutuyor görünüyorsa da, herhalde önemli bir hizmeti olmamıştır. İbnü's-Suûd, aksine düşman tarafını tutmaktaydı. Suriye güneyindeki aşiretler de "bakalım, yarın ne getirir" durumunda kalmış ve sadakatlerinin sağlanması, hiç olmazsa zararlarının uzaklaştırılması için külliyetli altın harcanmış ve israf edilmiştir. Yemen'deki kuvvetimiz de bir kısım gönüllü ile Aden'e taarruz ettirilmiştir.

İngilizler Aden istihkâmlarına çekildiklerinden, bizim bu zor ve çok cana mâl olan teşebbüsümüze karşı, en çok üç-dört bin kişilik bir kuvveti Aden muhafızlarına eklemiş ve hemen hiç kayıp vermemişlerdir. Yalnız biz Lühec yönlerinde, iki taraftan epeyce Müslüman kanı döktük. İtalya savaşları sırasında devlete hizmeti geçmiş olan Lühec Emiri de bu arada bizim silahımızla öldürülmüştür. Gerçekte Yemen ileri gelenleri ve eşrafı, altı yıl önce verdikleri sözde durarak devlete bağlılık gösterdiler. Fakat arada Suriye, Irak ve Hicaz elden çıktıktan, açık deyimiyle Arap Yarımadası kaybolduktan sonra devletin Yemen'de egemenliğine imkân olmadığı gibi, bu imkân elde edilse bile, bir küçük Anadolu hükümetinin buradan istifadesi şüphelidir.

İşte Meşrutiyet dönemi, diğer deyimle İttihat ve Terakki hükümetinin on yıllık uygulamalarının özeti, Rumeli'nin onda dokuzuyla Arabistan'ın elden çıkmasına, muazzam bir imparatorluğun eski toprakların dörtte biri dolayında bir bölgede savaş belalarıyla güçsüz ve yaralı sekiz dokuz milyonluk bir hükümete düşmesine müncer oldu. Fakat sebep olanların bundan da kendilerine övünme payı çıkaracaklarına şüphe edilmemelidir!

BOĞAZ SAVAŞLARI

Enver Paşa'nın Sarıkamış taarruzuna girişmesi üzerine, Rus Başkumandanı müttefiklerinden Kafkasya sınırında fazla askerî yığınağımıza engel olmak için Karadeniz Boğazı'na hücum edilmesini istedi. Gerçi bizim Kafkasya taarruzumuz Ocak başlarında artık tekrarlanmasına imkân kalmayacak bir şekilde önlenmişse de, Ruslar fırsattan istifadeyle müttefiklerini sürekli olarak Boğazlar'ın ve İstanbul'un alınmasına ve açılmasına teşvik ve zorlamaktan geri kalmadılar. Çünkü İstanbul alınır alınmaz, anlaşma uyarınca kendilerine verilecek, yüzyıllardan beri izledikleri amaç gerçekleşecekti. Fakat Batı devletleri hükümet ve karargâhları, hücumun uygulanma biçiminde anlaşmazlık ve tereddütlere düşüyordu. Önce hücumun, yalnız donanmayla veya asker

19 Demiryolu hattı üzerinde Birinci, İkinci Hicaz Seferi Kuvveti adıyla bir hayli asker bulunuyordu.

çıkarılarak, sahil tabyalarının zabtı sûretiyle yapılması şıklarında veyahut iki hücumun birleştirilmesinde birçok tartışmalar ortaya çıkıyor, sonra Yunanlıların Trakya'nın güney sahillerine, Saroz taraflarına asker göndermek üzere sundukları hizmete, kolayca tahmin edilen rekâbet sebebiyle Ruslar kesinlikle karşı çıkıyorlar. Uzun süre de Lord Kitchener 29. Tümen'in boğaz seferine tahsisi işinde tereddütler gösteriyor. Azimkârlığıyla tanınan Lord Kitchener ve Amiral Fisher'in, Churchill'in daha sonra yayınlanan hatıratında tasvir edilen tereddütlü tavır ve hareketlerinden her ikisinin de Çanakkale teşebbüsünü arzu etmedikleri anlamı çıkarılabilir. Gerçekte gerek İngiliz ve gerekse Fransızların İstanbul'u Ruslara vermek üzere zaptetmekten çekinmeleri şaşılacak bir durum değildir. Fakat işte bu sûretle bize Boğazlar'ın tahkim ve takviyesi için gerekli olan zaman kazandırılmış ve hele taarruzların hafif bir şekilde başlayıp aşamalı olarak şiddetlendirilmesi, en çok gaflet ve gurur sarhoşu olanları da ikaza gereği gibi hizmet etmiştir.

Savaşın başında idarecilerimizin bütün fikirleri taarruza yönelik olduğundan, Çanakkale Boğazı'na yalnız iki tümen konulmuştu. Halbuki İtalya Savaşı'nda, hatta Yunan'ın baskısından korkulduğu halde Balkan Savaşı'nda bile, Akdeniz Boğazı'nın karadan savunulmasına fazla asker ayrılmıştı. Liman von Sanders Paşa Çanakkale savunması için görevlendirilmezden önce, İstanbul'da eline geçirebildiği asker ve toplarla Adalar'ı ve Ayastefanos'u, Caddebostan sahillerini tahkime kalkışmıştı. Böyle yüzeysel tedbirler ve küçük toplarla düşman donanmasının İstanbul'u almasını ve Karadeniz Boğazı'nın geçilmesini ciddi şekilde önleyemeyeceği doğal olduğundan, bu düzenlemede Trakya'daki askerin Anadolu'ya geçirilmesi için zaman kazanmaktan başka bir maksat düşünülemez. Bundan da Liman Paşa'nın bile Çanakkale Boğazı'nın savunulabileceğinden ümitvar olmadığı çıkarılır. Hele ben kendimce deniz ve karadan İngiliz ve Fransızların ortak bir saldırısına Akdeniz Boğazı'nın karşı koyabileceğini kesinlikle tahmin etmemekteydim. Hatta Boğaz Savaşları sırasında ailemin Ankara'ya gönderilmesini düşünerek orada bir ev bile tedarik ettirmiş ve bizzat o zaman biraderimin kumanda ettiği süvari alayına nefer sıfatıyla katılmaya karar vererek bu konuda gereken tedariklerde de bulunmuştum. Bu savaşlar sırasında hükümet de hayati tedbirlere başvurarak saray, Mukaddes Emanetler ve dosyaların Yenişehir ve Konya'ya nakline girişmişti. Fakat olayların akışı, Allah'a hamdolsun bu uğursuz düşüncelere yer ve ihtiyaç vermedi.

İtilâf Devletleri donanmasından 12 savaş gemisinin şiddetli bombardımanıyla 6/19 ve 12/25 Şubat'ta, Boğaz'ın girişindeki istihkâmlarımızı tahrip etmesi üzerine genel karargâh aklını başına alarak boğazda ciddi önlemlere girişmiştir.

Bu cümleden olarak güçlü Alman istihkâm uzmanları Boğaz mıntıkasına gönderilerek ele geçen çeşitli sistemde 15'lik, 12'lik ve 10,5'luk obüslerin sırtlara yerleştirilmesi ve Limni ve İmroz Adalarında İngiliz ve Fransızların büyük kuvvetler yığma ve gemilere yükleme tecrübeleri yaptıklarının haber alınması üzerine de Kara Kuvvetleri altı tümene tamamlanmış ve genel kumandaya Mareşal Liman von Sanders ve Deniz ve Kale Kumandanlığı'na da Amiral von Usedom tayin olunduğu gibi, gerektiğinde kara askerlerinin fazlalaştırılması ve takviyesi için de gerekli tedbirlere gidilmiştir.

12/25 Şubat bombardımanıyla giriş tabyalarını tahrip ettikten sonra düşman donanması, Karanlık Limanı torpilden temizlemeye uğraşmış ve 5/18 Mart tarihinde aslî savunma bölgesini oluşturan istihkâmlara karşı 16 zırhlı ve birkaç kruvazör ve çok sayıda torpidogeçerlerle müthiş bir ateş açarak taarruza başlamışsa da, biri Fransız olmak üzere üç zırhlıyla iki torpidogeçer batmış, üç zırhlı hasara uğradıktan sonra çekilmek zorunda kaldığından İtilâf Devletleri'nce deniz saldırısından vazgeçilmiş ve sahillerimize çıkarılacak kara askerleriyle sahil istihkâmlarımızın zabtına karar verilmiş ve 100.000 dolaylarında bir ordunun Limni ve İmroz'da yığılmasına girişilmiştir.

Mareşal Liman von Sanders Paşa kumandasındaki ordunun ikişer tümenden oluşan üç kolordusundan birini Kumkale'den Beşike'ye kadar Anadolu sahilini, birini Gelibolu Yarımadası'nın güney kısmını, diğerini Saroz bölgesini savunmaya ayırmıştı. Askerin bu taksim şekli görüş ve düşüncelerime pek uygun gelmemektedir. Düşmanın çıkarma hareketinde izleyeceği hedef, Boğaz'ın en dar kısmında Maydos ve Çanakkale'nin güney ve kuzeyinde bulunan esas sahil bataryalarını tahrip etmekti.

Rumeli ve Anadolu sahillerinin birinden çıkarılan kuvvet, boğaza hâkim sırtlara ulaşınca karşıki sahil bataryalarının tahribi de mümkün olurdu. En yakın olması dolayısıyla Arıburnu noktasıyla Anafarta'ya, nihayet Ece Limanı'na kadar olan sahil kısmı birinci derecede, Seddülbahir mıntıkası ikinci derecede, Kumkale tarafları da üçüncü derecede öneme sahipti. Bu üç noktada çıkarılacak askerin vereceği savaşlarda donanma toplarından da faydalanılırdı. Beşike Limanı'ndan ve daha güneyden yapılacak taarruzlar, istihkâmlar mıntıkasına olan uzun mesafe dolayısıyla nispeten daha az tehlikeliydi.

Bu sahillerde yapılacak çıkışlar bir strateji manevrasına elverişliyse de baskınla ani şekilde Çanakkale civarındaki sahil istihkâmlarının alınmasına uygun değildi. Özellikle Menderes Çayı Vadisi'nde su şişirilmesi yapıldığı takdirde düşmanın buradan ilerlemesi uzun süre durdurulur ve ondan sonra da Çanakkale'nin güneyindeki mevziler ve doğusundaki dağlarda düşmana

mukavemet edebilecek derecede asker yığılabilirdi. Ece Limanı'ndan Bolayır civarlarına kadar olan sahil ve arazi çıkartmaya ve askerî harekâta müsait değildi. Dolayısıyla Kumkale'den Beşike'ye kadar iki tümenin sahile yayılması -aslında böyle uzun bir sahilde çıkarmanın kesin sûrette engellenmesi mümkün olamayacağına göre- ordunun önemli noktalarda zayıf kalmamasına sebep olmuştur inancındayım. Bunun gibi 5. Tümen'in Bolayır'ın kuzeydoğusunda Kavak-Yeniköy mıntıkasına terki de aynı sakıncayı doğuruyordu. Bu kuvvet Saroz'dan Enez'a kadar bir sahilde düşmanın asker çıkarmasına engel olamaz. Buradan çıkacak düşman kuvvetlerinin kuzey ve doğuya doğru ilerlemesine cepheden mukavemet ve Bolayır'da taarruzlarını arkadan tehdit etmek, ihtiyaç görüldüğünde İstanbul ve Edirne'den Keşan istikametinde sevk edilecek ve yığılacak küllî kuvvetlerin gayretine bırakılmalıydı.

İşte bundan dolayı Anadolu tarafında yalnız bir tümenin Kumkale civarının gözetlenmesi ve savunulmasına ayrılması, bir tümenin de Bolayır civarına ve güneyine konulması ve Saroz'dan Enez'a kadar sahilin yalnız süvarinin gözetlemesine verilmesiyle yetinilerek iki tümenin Anafarta, Arıburnu ve Seddülbahir mıntıkalarının savunmasına memur edilmesi ve birer tümenin Çanakkale ve Maydos'ta ihtiyat olarak bırakılması ve bir sahilden diğerine asker geçirilmesi için bir hayli küçük nakliye vasıtalarının müstahkem mıntıkanın kuzeyinde harekete hazır bulundurulması daha uygun olurdu. İşte elde ihtiyat olarak iki tümen bulundurduğu takdirde Arıburnu ve Seddülbahir'de çıkarılan düşman askerlerinin vakit ve zamanında üstün kuvvetlerle karşılanarak bir karşı hücumla denize dökülmesi mümkün olabilirdi.

Bu düşüncelerimin savaşın gelişmesinden sonraki olaylara dayanılarak ortaya konulduğu sanılmamalıdır. Çünkü gerek İtalya ve gerekse Balkan Savaşlarında Osmanlı karargâhının planları, sözünü ettiğim muhakemeye dayalıydı.

Bununla birlikte gerek Mareşal Liman von Sanders Paşa'nın, gerekse Alman subaylar heyetinin boğaz savunmasında genel kumandanın iyi bir şekilde düzenlenmesi, teknik hususların tertip ve yürütülmesi işindeki hizmetlerinin her sûretle övgüye değer olduğunu söyleyip açıklamak bir hakbilirlik görevidir.

12/25 Nisan 1331'de düşman Arıburnu, Seddülbahir ve Kumkale civarlarından aynı zamanda çıkarmaya başladı. Arıburnu'na çıkan düşman tugayı iyice ilerlemişse de 19. Tümen zamanında yetişip durdurdu; fakat ertesi günü başlayan ve kesintisiz iki gün, iki gece devam eden karşı taarruzlar askerimizin azlığından dolayı düşmanı denize atmaya yeterli gelemedi. Düşmanın Seddülbahir'e çıkışı hayli zorlaştırılmışsa da geceleyin çıkarmalara devam ederek 13/26 Nisan'da epeyce ilerlemiş ve ancak Kirte'nin güneyinde hareketi

engellenmiş ve durdurulabilmiştir. Anlaşılan bizi aldatmak için Kumkale civarlarına çıkarılan Fransızlar iki günlük kanlı çarpışmalardan sonra vapurlarına çekildiler ve sonra Seddülbahir'e çıktılar.

18 Nisan/1 Mayıs tarihinde, yani çıkarmadan altı gün sonra, bundan böyle Kuzey ve Güney Grubu diye anacağımız Arıburnu ve Seddülbahir önündeki kuvvetlerimiz on sekizer bin ere tamamlanarak kesin karşı taarruzlar yapıldıysa da, bu zamana kadar düşman askeri sürekli çıkarmalar ve sağlam tahkimatlarla kuvvet kazanmış olduğundan, mevzilerinden oynatmak mümkün olmadı. Halbuki yukarıda zikrettiğim üzere Çanakkale-Maydos taraflarında bir ihtiyat kuvvetimiz bulunsaydı çıkarmanın birinci ve ikinci günleri aynı sayıda kuvvetle taarruz yapılabilecekti.

Bu tarihten sonra 5. Ordu taarruzla düşmanın denize atılamamasından üzüntülü olarak savunmaya karar verdi. Ancak 6/19 Mayıs'ta savaş alanına gelen Enver Paşa'nın Arıburnu Cephesi'nin merkezine dört tümenle yaptırdığı cephe hücumu başarısızlıkla sonuçlandı ve on bin kadar kayba mâl oldu.

Koca Enver! Sağında ve solunda iki sorgu meleği yerine, sanki iki ölüm meleği kendisine arkadaş ve yardımcı! Her gittiği yere ölüm ve viranlık saçıyor!

Bundan sonra da iki taraf sürekli olarak kuvvetlerini arttırdı ve kayıplarını tamamladı. Düşmanlarımız Temmuz başlarına kadar hemen bir hafta on günlük aralıklarla büyük taarruzlara kalkmakta ve bazen ele geçirebildikleri önemli noktaları geri almak için bizi de karşı saldırılara mecbur etmekteydiler. Bu savaşlar, özellikle Kirte ve Ziyandere çarpışmaları, pek şiddetli ve kanlıydı. Nihayet cephe hücumlarıyla yiğit ordumuzu yerinden kımıldatamayacağını anlayan düşman yeniden büyük yardımlar getirerek bir manevra yapılmasını düşünerek bu maksat için beş İngiliz tümeni daha ayırdı.

İngiliz ve Fransızların 24 Temmuz/6 Ağustos tarihinde Kuzey ve Güney Gruplarımıza karşı yeniden hücuma kalktıkları sırada bu yeni kuvvetlerin de geceleyin Sula Limanı'na çıkarılmasına başlandı. İlk kademe, karşılarında bir jandarmadan başka savunma kuvvetine rastlamadığından, çıkarmayı kolaylıkla yaptı ve bir miktar arazi de ele geçirdi. Kuzey ve Güney Gruplarımız, önlerindeki düşmanla meşgul olup bir kişi bile ayırmak iktidarında olmadıklarından bu yeni düşmana karşı koymak için Saroz mıntıkasından iki tümen getirtildi. Mesafenin uzunluğuna ve sıcağın şiddetine rağmen bu tümenler günde 40-50 kilometre yol alarak 26 Temmuz/19 Ağustos akşamüzeri geç vakit kol başlarıyla düşman karşısına ulaştılar. Liman Paşa hemen daha geceden hücum edilmesini, Kolordu Kumandanı Fevzi Bey'e emrettiyse de, Fevzi Bey askerin çok yorgun ve dağınık bir halde bulunduğundan geceleyin toplayıp dinlen-

dirmek ve sabahleyin taarruza geçmek için izin istedi. Buna öfkelenen Liman Paşa, Fevzi Bey'e işten el çektirerek kolordunun komutanlığını Mustafa Kemal Bey'e (Paşa) vermiştir. Mustafa Kemal Bey'in kolordunun başına geçmesiyle tertibat alması ve emir vermesi sabaha kadar sürdüğü için, kolordu taarruz harekâtına Fevzi Bey'in teklif ve temenni ettiği zamanda, yani 27 Temmuz/9 Ağustos sabahında başlayabilmiştir. Fakat Liman Paşa'nın bu karar ve tevcihi her iki zâtı da kalbî emellerine ulaştırmıştır. Fevzi Bey, Enver Paşa tarafından Viyana askerî ataşeliğine tayin edildiğinden, orada asıl isteği olan zenginliği çeşitli sûretlerle elde edebildi. Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar'da kazandığı şöhret, yine yükselme arzusunun ilk aşaması oldu.

Bununla birlikte bu kumanda değişikliğinin Boğaz Savaşları noktasından büyük bir isabet olduğu da şüphesizdir. Çünkü gerçekten Mustafa Kemal Bey bu meselede çok büyük hizmetler göstermiş ve pek çok kiyaset ve rü'yet eserleri ortaya koymuştur. Buna karşılık Anafartalar'dan çıkan İngiliz kuvvetleri kumandanının davranışı, uygulama ve teori bakımından eleştirilebilir. İlk çıkan tümen ayın 25. günü hızla kuzeyden gelen yolları kesecek şekilde ilerleyerek bizim imdat kuvvetlerimizi uzaklarda durdurur ve peyderpey çıkacak diğer tümenler 26. ve 27. günleri İngilizlerin Arıburnu'nda savaşan kuvvetlerine yardımla Conkbayırı Savaşı'na katılmak ve sağ yanımızı sarmakla oradaki mevzimizi düşürür ve büyük ihtimalle kesin sonucu alabilirdi. 27 Temmuz/9 Ağustos savaşıyla düşmanın taarruzu durdurulduktan sonra Anafartalar'da da sabit bir savunma cephesi kurdu. Düşman 8/21 ve 14/27 Ağustos 1331 tarihlerinde iki defa taarruz ettiği halde, mukavemetimizi kırmayı başaramadı. Bu tarihten itibaren Gelibolu Yarımadası'ndaki savaşlar ve düşman harekâtına bir tür hareketsizlik geldi. Bu esnada İtilâf Devletleri'nce General Sarrail kumandasında dört Fransız ve iki İngiliz tümeninin daha buraya gönderilmesi kararlaştırılmışsa da, Allah tarafından daha sonra bu sevkiyat, Eylül sonlarında Fransa cephesinde yapılması kararlaştırılmış olan taarruzun bitimine bırakıldı. Bu kadar bir kuvvet her ne tarafa gönderilirse Boğaz istihkâmlarının düşürüleceği şüpheden uzaktı.

Fakat bu esnada bir yandan Alman ve Avusturya denizaltıları Boğaz civarlarında faaliyete başladığı gibi, Alman, Avusturya ve Bulgar ortak kuvvetleri de Mareşal von Mackensen kumandasıyla Sırbiye'yi istilâ ederek Adalar Denizi sahillerine doğru ilerlemeye başladıklarından, bunun önüne geçmek için aleyhimize tahsis ettikleri bu kuvveti Selanik'e, Müttefik Devletler ordusu karşısına göndermek zorunda kaldılar. Bu yüzden Boğaz Savaşları şiddetini kaybeder gibi oldu. Kasım ortalarında Enver Paşa ile birlikte gidip Boğaz'ın

bütün mevzilerini dolaştım. Erden mareşale kadar silah arkadaşlarımın gösterdiği kahramanlık ve basiret harikalarının candan takdirkârı oldum.

Sırbiye'nin istilâsıyla bizim Almanya ile doğrudan doğruya irtibatımız teminat altına girmiş, kolaylık ve süratle her türlü ihtiyaçlarımızı oradan getirmek imkânı doğmuştur. Buna karşılık İtilâf Devletleri bir yandan kuzeyden inen istilâ selinin önüne çıkardıkları Sarrail ordusunu, öte yandan Gelibolu Yarımadası'nda bulundurdukları askerlerini takviye ile her iki tarafta sonuçlu iş görebilmenin asıl cephelerini zayıf düşüreceğini göz önünde bulundurmuş ve General Sir Charles Monroe ve Mareşal Kitchener'in keşifleri sonucunda bu cephenin az zamanda ele geçirilemeyeceği yargısına varılmış olduğundan, önce Anafartalar ve Arıburnu cephelerinin boşaltılmasıyla yalnız Seddülbahir'de savunma durumunda kalma konusu düşünülmüş, daha sonra Boğaz'ın tümden boşaltılmasına ilişkin karar uygulamaya konulmuştur. Bu sûretle İstanbul halkı, günün birinde düşman zırhlılarının yıkımına, ordusunun istilâsına uğramak endişesinden, denizaltılarm ablukasından, Marmara, hatta Boğaziçi geçişlerinin karşılaştığı tehlikelerden kurtuldu.

Herhalde Çanakkale savunması Alman kumanda heyetiyle Türk askeri, subayları ve erleri için tarihin övünç ve şeref sebebi olan menkıbelerinden sayılmaya değerdir.

Bu savaşlarda 80.000 şehit ve ölü, geri kalanı yaralı ve kayıp olmak üzere 200.000'er kadar kaybımız resmen itiraf olunmaktadır. Gerçekteyse bundan fazladır. Bu mukaddes şehitler ve yaralılar başkenti, Boğazları ve dolayısıyla vatan ve devleti korumak uğrunda canlarını feda ettikleri için, milletin ebedî şükranına hak kazanmışlardır. O zaman Boğazlar elden gitseydi, savaşın bitiminden önce bizim kesin hesabımızın görülmüş olacağına büyük bir kuvvetle hüküm verilebilirdi.

Yalnız savaşın başlatıcılarına ve sebep olanlarına, bu kadar tehlike ve bunların önüne geçmek için bu kadar fedakârlığın neden gerektiği sorulabilir. Acaba bu ulvi şehitler ve yaralılar hayatta kalsaydı, bu vatanın ilerleme ve yükselmesine başka türlü hizmet edemezler miydi? İlâhi, bu mukaddes kurbanların kanı ve geride bıraktıklarının ayrılık gözyaşları kendilerine cennet kevseri, fakat bu facialara sebep olanlara cehennem katranı olsun!

İkinci Bölüm
DÜNYA SAVAŞI'NDA ASKERÎ VE SİYASİ HİZMET VE FAALİYETLERİM

Dünya Savaşı'na katılmamıza açık bir şekilde karşı çıkanlardan olduğum için, savaşın ilk zamanlarında fiilî hizmette bulunmayıp yalnızca âyana (senato) devam etmekteydim. Yukarıda söz konusu edildiği üzere, Dünya Savaşı'yla birlikte başlayan suistimal ve bunun sonucu olan fiyatların yükselmesi, Âyân Meclisi'nde resmî ve özel birçok konuşma ve tartışmalara meydan vermekteydi. Ben de hükümetin kayıtsızlığını beğenmeyenler arasındaydım.

Âyanda eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi merhumun başkanlığında bir İttihat ve Terakki Fırkası grubu ortaya çıktığından, 1915 yılı sonlarında ikinci defa bu zât tarafından bu fırka grubunda müzakereye çağrıldım. Gerçi benim bu fırkayla bağım ve resmî davete dayalı ilişkim yoktu, ama Musa Kâzım Efendi'yle birkaç yıldan beri tanışıklığımızın karşılıklı bir hürmete dönüşmüş olması dolayısıyla, dost sıfatıyla ikidir davete icabet ediyordum. Zaten bu grup üyeleri arasında cemiyet mensuplarından çok, bu zâtın dostları bulunmaktaydı. Bu toplantıda gerektiğinde meclisi feshedebilmek hakkı hükümete verilecek şekilde, anayasanın 35. maddesinin değiştirilmesi keyfiyeti tartışıldı. Reşit Akif Paşa merhumla Aristidi Paşa ve ben bu teklife şiddetle karşı çıktık. Üyelerin çoğunluğu da bizi destekleyince, müzakere hükümetin görüşü aleyhine sonuçlandı. Fakat sözde hükümet fırkasının reddettiği bu mesele, benim 2. Ordu Komutanlığı ile ayrılmamdan sonra tarafsız veya muhalif geçinenlerin âlimâne ve hukuk taraftarı görünen savunmalarıyla genel oturumda çoğunlukla kabul edilmiştir. Bu olayı anlatışım; bu değiştirme meselesi daha sonra çok önemli ve zararlı olaylara başlıca sebep olduğundan, tarih ve gerçekleşme durumunu şimdiden bildirmek ve bu tarihlerde İttihat ve Terakki'nin karşıtları arasında bulunduğumu açıklamak içindir.

Sözü edilen grup toplantısından birkaç gün sonra Levazım Başkam İsmail Hakkı Paşa, Göztepe'de oturduğum köşke gelerek 2. Ordu Kumandanlığı'nı kabul etmem gerektiğini, aldığı bir telgrafa dayanarak, o sırada teftiş gezisinde bulunan Enver Paşa adına rica etti. Teklifi tartışmasız derhal reddettim. Fakat

Paşa kapıdan çıkar çıkmaz şiddetli bir pişmanlık duygusu geldi. İnkâr etmem ki, bu beklenmedik teklifi şiddetle geri çevirmemin ilk nedeni, Enver'in kumandasına girmeye tenezzül etmememdi. Fakat sakin olarak düşününce bütün İslâm tarihi, bu cümleden olarak Hz. Halid bin Velid'in yüksek menkıbesi gözümün önüne geldi. Vatanımın ihtiyacı zamanında teşrifat hatırı için hizmetten kaçınmayı büyük bir vebal, bir ahlâki düşüş ve manevi bir zül saydım; mümkün olsa levâzım başkanının arkasından koşup özür dileyecek ve pişmanlık belirtecektim. Her neyse ertesi sabah Talât Bey'le Hakkı Paşa gelerek aynı teklifi tekrar edince, bu sefer de tartışmasız kabul ettim. Fakat daha sonra, düşünce ve tetkiklere vâkıf olmayan İsmail Hakkı Paşa'nın kendisine ret, Talât Bey'e olumlu cevap verişimden gocunduğu zannını verecek bazı işaretler görülmüştür.

2. Ordu Seddülbahir Cephesi'nde pek çok kayıplar verdiğinden, Boğaz Savaşlarının son anlarında diğer kıtalarla değiştirilerek Saroz mıntıkasına çekilmiş ve orada eksikleri tamamlanmış ve dinlendirilmiş, müttefiklerin çekilmesinden sonra da Kırkkilise'den Tekfurdağı'na kadar konaklara yerleştirilmişti.

Kumandayı üstlendiğim sırada ordu karargâhı Çorlu'da, Tuğgeneral Faik Paşa'nın kumanda ettiği 2. Kolordu Tekfurdağı'nda, Kolonyalı Rıza Paşa'nın kumandasındaki 3. Kolordu Kırkkilise'de bulunmaktaydı. Kurmay Başkanlığı'na biraz önce İsmet Bey'in tayin edilmiş olması, Yemen arkadaşım Salih Bey'in karargâhta bulunması, özellikle sevinç ve teselli sebebi olmuştu.

2. Kolordu denetlendikten sonra Ali Rıza Paşa Kolordusu'nu muayene amacıyla Kırkkilise'ye gittiğimde, orada Enver Paşa'ya rastladım ve görüştüm. Beraberimde Avusturya askerî ataşesiyle bir heyet vardı. Meğer Galiçya'ya gönderilmek üzere bu kolordudan ayırmak istedikleri bir tümeni muayene için gelmişler! Bu düşünceye itiraz etmeme rağmen, önce pek etkili olmadı, fakat daha sonra Liman von Sanders Paşa'ya durumu açıkladım ve milyonların yığılmış olduğu Avrupa cephelerinde bir iki tümen fazla veya noksanın büyük bir önemi olmasa da, bizim ordumuzdan bu kadar bir kuvvetin ayrılmasının ülke savunmasını zedeleyeceğini belirttim. Paşa düşüncemi doğruladığı ve Alman karargâhına sunduğu için, bu seferlik Galiçya'ya asker gönderilmesinin önüne geçilebildi.

Tayinimden birkaç gün sonra 2. Ordu'nun Doğu Cephesi'nde görevlendirilmesi gerçekleşti. Böylece söz konusu ordu Bitlis ve Muş dolaylarından Yukarı Dicle havzasına inen yolları tutmaya ve korumaya memur olan 16. Mustafa Kemal Paşa Kolordusu'yla birlikte üç kolordudan oluşacakken, daha sonra 4. Kolordu da bağlanıp ilhak edilerek on tümen üzerine düzenlenmiş dört kolorduya tamamlanmıştır.

2. Ordu yığınağını tamamladıktan sonra, komutamın bütün Kafkas Cephesi'ne genelleştirilmesi, kıdem dolayısıyla doğaldı. Fakat bu husus Harbiye Nezareti'nden tebliğ olununca, Vehip Paşa benim komutam altına girmeyeceğini kibirli bir şekilde nezarete sunmuş. Ancak istifa durumunda değişikliğin kararlaştırıldığı cevabını alınca fikrini değiştirerek uymak zorunda kaldı.

Genel Karargâh 2. Ordu'yu güneyde, yukarı Dicle havzasında toplamak ve 3. Ordu'yla birlikte Ruslara taarruz ettirmek düşüncesindeydi. Böyle bir taarruz, genel durumumuza göre fazla iyimserce bir düşünce olmakla birlikte, ordunun gerçekte güneyde yığılmasına çeşitli nedenlerle mecburiyet vardı. Önce nakliye araçlarının yetersizliğinden dolayı bir mıntıkadan uzak diğer mıntıkaya erzak vesaire sevki zor olduğundan her ordu yiyeceğini kendi toplanma bölgesiyle civarı ürünlerinden karşılamak zorunda olması, kuzey Anadolu'nun ise artık fazla kuvvet besleyecek takati kalmaması ve yavaş yavaş Karadeniz'de egemenlik Ruslara geçtiği için deniz nakliyatının zorlaşması dolayısıyla kuzeye nakli imkânsız olan Diyarbakır ve Harput ürünlerinden yararlanmak için sevk olunacak fazla kuvvetlerin güneyde toplanması zorunluydu. Diğer yandan 2. Ordu'nun tamamen toplanmasının üç aydan önce mümkün olmayacağı, oysa kuzeydoğuda Rusların, gerçi ağır ve ihtiyatlı, fakat üstün kuvvetlerle taarruza girişmiş olmaları, 3. Ordu'yu mevzilerinden söktükleri takdirde, 2. Ordu'nun peyderpey ulaşacak kuvvetleri de parça parça savaşa sokularak her iki ordunun eriyip perişan olması sonucunu doğurabilirdi. Diğer taraftan Ruslar bu sûretle kuzeyde, söz gelimi Sivas yörelerine kadar ilerledikten sonra, durmadan güney istikametlerine önemlice kuvvetler göndermekle Elcezire'yi (Mezopotamya) istilâ ve 6. Ordu'yu tehlikelere sokabilirlerdi. Halbuki 2. Ordu güneyde uygun ve güvenli bir mıntıkada toplandığı takdirde, 3. Ordu'yu takip edecek Rusların yanını tehditle ilerlemesini engelleyeceği gibi, güneye, yani Irak'a doğru yapılacak taarruzları da cepheden mukavemet veyahut yandan tehdit sûretleriyle engellemeye güç yetirebilirdi.

Büyük genel karargâh kurmayınca 2. Ordu'nun yukarı Dicle havzasında toplanması ve Erzurum'un doğusuna, Rusya içlerine doğru bir taarruzu konusundaki düşüncem yazılı olarak soruldu. Yığılma mıntıkasını genel şekilde uygun, taarruzun ise, 2. Ordu'nun tamamen yığılmasına değin düşman beklerse 3. Ordu'nun batı-doğu istikametinde bir ileri hareketiyle birleştirmek üzere 2. Ordu'nun Bingöl dağlarının doğusundan Erzurum-Kars yolunu kesecek şekilde taarruz edebileceğini, aksine bizim toplanmamıza kadar düşman 3. Ordu'yu geriye atarsa Bingöl dağ kütlesinin batısında Mama Hatun-Bayburt genel istikametinde düşmanın yanlarına taarruz edilmesi gerekeceğini, yalnız

2. Ordu'yu parça parça imha ettirmemek için geride toplanıp yığılarak her türlü harekete topluca girişmek gerekeceğini yazılı ve sözlü olarak açıkladım. Gerek bu cevabım, gerekse daha sonra 3. Ordu Cephesi'nde savaşların şekil ve sûreti hususunda bazı ihtiyatlı tasavvurlarım genel karargâhta çok iyi etki yapmamış, hele bizim deha sahibi strateji bilginlerince alay konusu bile olmuştur.

Bizim Anadolu ve Arabistan'daki dört farklı ordumuzun durumu ve düşmanın çeşitli yönlerden baskısını 1813 Sonbaharı durumuna benzetmekte, yalnız son olayların sahnesinin Leipzig gibi bir kale yerine, bir bölge olacağını farz ve tahmin ederek bu çerçevede bazen düşüncelere dalmaktaydım. Anlaşılan bu gibi tasavvur ve düşüncelerim bizim karargâhtaki bazı subaylar tarafından başkumandanlıktaki dostlara ihbar edildikçe beni de kendileri gibi, fakat ters ve kötümser bir yönde hayalperver saymış olsalar gerektir. İlerideki düşünce, ihtiyat ve temenni, bu kendini beğenenlerce ahlâk zayıflığına yükleniyor; halbuki ben öteden beri kendi çevremde, arkadaşlarım arasında biraz aceleci karar veren bir kimse olarak tanınırdım. Artık beni aşırı ihtiyat ve çekingenlikle suçlayan zamane çocuklarının düşüncesini ve psikolojisini muhterem okurlar düşünsünler!

Fakat ben önsezilerimde ne yazık ki aldanmadım. Beklenmedik Rus İhtilâli'ne rağmen diğer cephelerde olayların sonucu tahminimden daha acı oldu. Yalnız ben devletimizin yenilgisinin müttefiklerinkinden önce olmasından korkarken, sanki hesaplanmış gibi bütün müttefik cepheleri aynı zamanda çözüldü. Sanırım bizimle karşı karşıya kalmış olan İngiltere, müttefikleriyle siyasi çekememezlik doğmasından korkarak Suriye ve Irak'ta hızlı bir istilâdan kaçınmaktaydı. Mukavemetimizin devamı bundan doğmuştur; yoksa söz konusu devlet, koca Rusya ordusu ittifak topluluğundan tamamıyla çıktıktan sonra karşımıza çıkardığı askeri, böyle bir müttefiğin varlığı sırasında rahatlıkla sevk edebilirdi.

2. Ordu'nun Doğu Cephesi'ne gönderilmesi kararlaştırıldığı esnada Ruslar, 3. Ordu'nun Bayburt civarında merkeziyle Karadeniz sahilinden itibaren sol yanını sıkıştırmaktaydılar. Merkez karşı koymakta, bu civarlarda düşman çok ağır bir şekilde ilerlemekteyse de, sol kanadı geri çekilmeye mecbur ederek Trabzon, Ordu mevkilerini ele geçirdiği gibi, bu kanadı Bayburt'un kuzeyinde bulunan Kop ve Kemer Dağları civarından Zigana Dağlarına kadar silsilenin su bölünme hattı üzerine atarak kırmış ve bu sûretle düşmanın sağ kanadı elli altmış kilometre kadar bizim kuzey-güney istikametindeki merkez ve sağ yanımızı aşmıştı.

Ahmet İzzet Paşa Yemen Kuvâ-yı Umumiye Komutanlığı esnasında
Alt sırada oturanlar soldan 3. İsmet İnönü 4. Salih Omurtak

Ahmet İzzet Paşa Kafkas Ordular Grubu Komutanlığı esnasında

Bizim Yavuz (eski Goben) uzun süre tamir gerektirecek şekilde torpillenmiş, Barbaros ve Mesudiye zırhlılarıyla Mecidiye kruvazörü batmış olduğu halde Rus dretnotlarından (dreadnought) ikisi tamamlanmış olduğundan deniz üstünlüğü düşman tarafına geçtiği için, Karadeniz sahilleri kuzey-güney istikametinde yapılacak bir taarruz için aynı zamanda kuvvetli bir nakliye donanmasına sahip olan Ruslara pekâlâ bir hareket üssü olabilirdi. Ruslar azimli ve kesin bir hareketle bu durumdan yararlansalar, bütün 3. Ordu'nun Batı ile ulaşım hattını keserek güney istikametine ve arazinin, doğası gereği taarruzu zor taşlık bir bölge olması yanında, ahalisi de bize karşı isyan halinde bulunan Dersim'e doğru atabilirlerdi. Fakat şaşılacak bir şey olarak Ruslar, uzun süre bu durumda güya bizim 2. Ordu'muzun yaklaşmasını ve toplanmasını beklediler. İşte ben bu esnada 3. Ordu'nun askerlik açısından en sakıncalı sayılan bu dış hat (konveks) durumunun sakıncalarını hatırlatarak zorlama halinde merkezin biraz geri çekilmesi tedbir ve hazırlıklarında bulunması için dikkatleri çektiğim gibi, bu tarafta bir felaket çıkması durumunda 2. Ordu'nun daha gerilerde, yani batıda tutulmasını ve toplanmasını göz önünde bulundurmaktaydım. Savaş tarihiyle hakkıyla uğraşanlar ve söz gelimi Molteke'nin 1870 Savaşı planını düzenlemedeki düşüncelerini 1. ve 2. Alman Ordularının toplanma zamanındaki ihtiyati tedbirlerini okuyup düşünmüş olanlarca bu gibi doğru kararların çok doğal görülmesi gerekirdi.

Her ne hal ise, herkes bir diğerini istediği gibi değerlendirip anlayadursun, başka türlü engeller, yığınağımızı düşündüğümüzden büsbütün başka bir şekilde uygulama zorunda bırakmıştır.

***

Ordunun nakline başlanacağı zaman, Genelkurmay Başkanlığı'nca nakliyat cetvellerinin hazır edilmiş olduğunu ümit ediyordum. Fakat bununla ilgili zerre kadar hazırlık olmadığını hayretle gördüm. Yalnız bize İstanbul'dan Pozantı'ya kadar günde üç, Amanos'tan sonra iki tren verilebileceği anlatılarak nakliyatımızı buna göre planlamamız gerektiğini bildirdiler. Bu tarihten daha dört yıl önce Balkan Savaşı yığınağında İstanbul-Ulukışla hattı üzerinde günlük on ilâ on iki tren gelip giderken, şimdi hattın kapasitesinin bu kadar düşmesine şaşırdım. Fakat Paşa Nakliyatı dedikleri, 4. Cemal Paşa Ordusu'nun ihtiyacını karşılamak için bizim ordunun asker sevkiyatından fazla lokomotif ve vagon tahsis olunduğunu anladık. Bir hayli çalışma sonucunda bize İstanbul'dan dört tren verilebilmesine, Demiryolları Şubesi Başkanı Albay Boter Bey razı edilebilmişse de, Amanos'tan ötesi için ikiden fazla tren verilemiyordu. Bunun üzerine ordunun Ankara ve Pozantı üzerinden iki hattan Harput ve Diyarbakır'a

doğru sevkini ve yığılmasını düşünüp teklif ettim. Fakat Ankara hattı daha kısa olduğundan, iki tren Ulukışla ve üç tren Ankara'ya olmak üzere, günde beş tren tahsis edilmesi şartıyla. Bu da mümkün olamadı.

Sonunda günde dört trenle Amanos'a kadar sevkiyat yapılması, fakat buradan ötede askerin bir kısmının demiryoluyla Re'sü'l-Ayn'a, buradan Diyarbakır'a, öteki yarısının yürüyerek Harput'a sevki kararlaştırıldı. Top ve araba geçmesine uygun tek yol Ulukışla - Kayseri - Sivas - Malatya yoluysa da, bu da çok uzun olduğundan Osmaniye - Maraş - Malatya - Harput yolu elden geldiğince düzeltilerek sol yan kuvvetinin buradan sevkine girişildi. Yalnız 9. Tümen Kayseri yolundan sevk olundu ki, bunda esasen amacım, eğer 3. Ordu, 2. Ordu'nun sevkiyatı esnasında bir tehlikeyle karşılaşırsa, arka kuvvet olmak üzere bu tümeni imdada göndermekti. Bununla birlikte benim iyi niyetim bilinmeyerek 3. Ordu doğruca genel karargâha müracaatla bu tümeni kendisine ilhak ettirdi. Bundan başka, tayinimden önce Kafkas Cephesi için yola çıkarılmış olan 6. Tümen, General Baratyef'in Acemistan içinde ilerleyerek Bağdat yakınlarında sınırlarımızı aşması dolayısıyla meydana gelen ihtiyaçtan dolayı 6. Ordu'ya, 3. Tümen de İkinci Kanal Seferi'nin yapılması saplantısından dolayı 4. Ordu'ya katılarak yoldan güneye yön değiştirmişlerdi. Rusların Musul vilâyeti sınırında görünmeleri üzerine, tam benim Diyarbakır'a ulaştığım sırada, ordunun en başında bulunan 4. Tümen'den bir alay, daha sonra diğer bir alayla bir tabur topçu da Musul'a gönderilmişti. Yine bu sırada doğu Dersimlilerin gösterdikleri bazı haydutluk ve taşkınlık belirtileri üzerine buraya, bastırmak üzere bir kuvvet gönderilmesi 3. Ordu tarafından gerekli görüldü ve başkumandanlıktan izin alındı.

Bu sırada 2. Ordu'nun Doğu Cephesi'ne nakli kararlaştırıldığından, başkumandanlıktan benim görüşüm soruldu. Kesinlikle bir mesele çıkarılmayıp uyuşma yolunun seçilmesi gerektiğini tavsiye ettim. Ordu tarafından yine ısrar olunması üzerine, cevap olarak bu işten kaçınılmasının tercih edilmesini, eğer bir defa tüfek patlarsa artık Dersim'de eli silah tutan kimse bırakılmaması gerekeceğini, şu sırada ise bunun çok güç bir mesele olduğunu bildirdim. Buna rağmen Çapakçur yöresini kapatmak üzere henüz cepheye ulaşan 13. Şevket Bey Tümeni, Doğu Dersim'i bastırmakla görevlendirildi. İşte bu sebeplerle 2. Ordu, ilk önce ulaşacak olan dört beş tümenden mahrum edildi. Başka bir deyimle, toplanması geciktirildi. Fakat bereket versin Rusların yavaşlığı, bu kötülükleri mümkün mertebe ortadan kaldırıyordu.

***

Ordunun akçe havalesi alındığı zaman, İstanbul'dan 100.000 lira kadar altın vereceğini, Maliye Nâzır Vekili Talât Bey kendiliğinden vadetmişti. Fakat Maliye Nezareti'nin yetkili dairesince bu miktar 70.000 liraya indirildi. Ordu kumanda heyetinin ayrılması sırasında 4. ve 6. Orduların isteği üzerine bize ayrılan akçenin onlara gönderildiği, güya özür makamında açıkça söylenerek bin türlü zorluklarla ayda yedi sekiz bin lira gönderildi ve neden sonra bu miktar on iki bine çıkarıldı. İşte bu sûretle komşumuz olan bu iki ordu tarafından 2. Ordu mıntıkasına dâhil olan aşiretlerden birçok zahire ile nakliye araçları, biraz altın gösterilerek kendi taraflarına çekilmekteyken biz her türlü yoklukla karşı karşıya kalmaktaydık.

Bize ayrılmış olan kamyon kolları da 6. Ordu'ya gönderildi. Halbuki bunlar zamanında gelseydi, yazın yolların müsait olduğu zamanlarda ve tam hasat mevsiminde toplanma mıntıkasına hayli erzak sevk edilerek ordu hareketli ve faal bir duruma getirilir ve kışın birçok ölümlere sebep olan ve kazandığımız zaferin sonucunu bile fedaya mecbur eden erzaksızlıktan kurtulabilirdik. Sonunda, orduya ayrılan uçaklar da Hicaz Araplarını bombardıman ederek korkutmak ve bu sûretle Şerif İsyanı'nı bastırıp söndürmek bahanesiyle elimizden alındı. Bütün savaşlarımızı keşifsiz yapmak zorunda kaldık. Fakat daha ileri gidilerek, karargâha otomobil ve lastik gönderilmesinde bile cimrilik gösterildi. Öyle ki, bu yüzden bazen can kayıplarıyla bile karşı karşıya kaldık; bunlar neye yüklenmeli? Bizim dayanacak bir genel merkezimiz, dostlarımız, etrafımızda yaygaracı, propagandacı bir gürûhumuz yok. Hatta dahasını söyleyeceğim: El birliği içinde bazı dostlar aracılığıyla yasak ticarete ve nakdi çıkara izin ve yönelimimiz de yok! Dolayısıyla önemimiz de yok!

Merkezî hükümetten gördüğümüz bu üvey evlât muamelesini hisseden Diyarbakır vilâyeti tarafından da âdeta orduya karşı ihmalkâr bir tutum takınılmaya başlandı. Bizde öteden beri güya mülki hükümet bizzat hükümdarı temsil ettiğinden, askerî tarafa göre öncelik sahibi olduğu yolundaki teori ileri sürülmeye başladı. Nakliye araçları tedariği konusunda Askerlik Şubesi Başkanlığı'na verdiğim emir, bu komisyonun başkanı aynı zamanda vali olduğu için yerine getirilmemiş, Diyarbakır-Bitlis yolu inşaatı için bayındırlık deposundaki inşaat âletlerinin verilmesi hakkındaki yazılı başvurularımız da kabul görmemiş, fakat bu konuda haber vermek ve sebep belirterek özür bildirilmesine de gerek duyulmamış, bu yüzden bir hayli zaman kaybedilmiştir. Bir ay kadar hiçbir hayvan tedarik edilmediği ortaya çıkınca, gerçek sebep anlaşılmadan biçare askerlik şubesi başkanının, emekliye ayrılarak hapsi yoluna gidildi. Bu muamele, savaşta bu gibi ihmale karşı verilecek cezanın en

hafifiydi. İş anlaşıldıktan sonra hapisten vazgeçildiyse de, diğer muamelenin düzeltilmesine imkân bulunamadı.

Sonunda bu kargaşadan yararlanmaya kalkışan telgrafhane ile reji müdüriyetinde de kâğıt para alınmaya başladı ki, oralarda nakdi kaimelerin değerinin düşmesine ve bu yüzden bir hayli askerî sakıncaların ortaya çıkmasına bu ve buna benzer meseleler neden olmuştur. Halbuki ordunun başına gelişimin haftasında Başkumandanlık Vekâleti'nden gelen bir telgrafta askerî işlerin iyi bir şekilde yürütülmesinde kusur eden herhangi bir mülkiye memurunun rütbe ve makamına bakılmaksızın Divan-ı Harb'e sevki için yetki verilmiş olmasına ve bundan yararlanma gücüm bulunmasına rağmen, bu yetkiyi uygulamak şöyle dursun, utanarak telgrafın duyurulup yayılmasından bile çekinmiştim. Bu gibi konularda zarif ve nükteli lâtifeler yapan İsmet Bey, "Şu hâkim efendiye, söz gelimi Cemal Paşa Efendi, biraz canım sıkılıyor, huzurumda iki takla atarsan keyfim gelecek dese, sizin neşeniz vatan ve devlet için mutlak saadettir cevabıyla altı takla atar. Bizim nezaket ve terbiyemize karşılık aldığı tavra bakın," demişti. Kadı önem verilmeye değer bir kimse olmasa da, artık işin aldığı renge göre bizce de biraz şiddet gösterilmesine vazgeçilmez ihtiyaç duyulduğundan valinin hemen değiştirilmesi Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiş ve bazı memurların cezalandırılmasına başlanmıştır. Bundan sonra kadı efendinin, tıpkı İsmet Bey'in tasavvur ettiği yaltakçılık durumunu aldığından şüphe edilmesin.

Önemsiz meseleler üzerinde fazla durduğum gibi bir anlayışa uğrayacağımdan korkuyorum. Fakat altı buçuk yüzyıllık bir muazzam devlet, tarihinin belki de son sayfalarını oluşturan şu zamanlardaki düşünce durumlarının değerlendirilmesi konusunda gelecek nesiller için bu gibi fıkralar en açık ve seçik tasvirlerden daha faydalı olur.

***

Diyarbakır'a geldiğim gün, Enver Paşa'yı da büyük bir "Alman-Avusturya" maiyyetiyle orada buldum. Bu heyet, daha önce 3. Ordu Karargâhı'nı ziyaret ederek gördüğü saygıdan, orduda göz boyacılıkla gösterilen düzenlilikten dolayı müteşekkir kalmış, Vehip Paşa'ya da çok bağlanmış.

Gece Enver Paşa ile askerî durumla ilgili düşünce alışverişinde bulunduk. Ben Bingöl dağının doğusundan yapılacak taarruzun, gerek erzak ve mühimmat sevkiyatındaki zorluklarla yolların topların geçirilmesine izin vermeyeceğine ve gerekse düşmanın Erzurum'a dayanarak iki ordu arasında iç hatları kullanarak yardımlaşmasına imkân bırakmadan ordularımızı dağıtabilmesi ihtimaline dayanarak pek zor ve tehlikeli olacağını belirttim. Bununla birlikte 2. Ordu

toplanıncaya kadar eğer düşman harekete geçmez ve 3. Ordu da mevzilerini koruyabilirse, –böyle bir taarruza girişilecek olduğu takdirde– bunun için ordudan alman tümenlere karşılık başka kuvvetler gönderilmesi gerekeceğini, eğer düşman biz toplanırken 3. Ordu'ya saldırırsa Bingöl'ün batısından kuzeye doğru yaklaşık Mama Hatun genel istikâmetinde saldıran düşmanın yanlarına karşı taarruz niyetinde olduğumu söyledim.

2. Ordu'dan alınan tümenlere karşılık başka tümenler vermeye çalışacağı vaadinde bulunup fakat Erzurum'un doğusuna doğru taarruzu gerekli gördüğünü söyledikten sonra 2. Ordu'nun toplanması esnasında Rusları üzerine çekmek için 3. Ordu'nun ufak tefek taarruz hareketleri yapması konusunun Vehip Paşa ile kararlaştırıldığını ekledi. Doğu Dersim'de faaliyet gösteren 13. Tümen'in 2. veya 3. Ordu'ya mı bağlı olması gerekeceği hakkında görüşümü sorması üzerine, Dersim sindirme hareketlerine 3. Ordu'ca başlanmış olduğundan, bundan sonra da onun emrinde bulunmasının uygun olacağını söyledim.

Ordunun gelecekteki hareketleri konusundaki düşüncelerim ve özellikle Mama Hatun genel istikâmetinde taarruz düşüncesi, galiba Enver Paşa tarafından çok kötü karşılanmış ve sonra Almanya ve Avusturya heyetleri karşısında bunu eleştirmiş olsa gerek ki, Balkan Savaşı'nda beraberimde bulunduğu için hakkımda samimiyet ve sevgi besleyen General von Lossow, bana bu türlü düşüncelerimi açığa vurmamam gerektiğini söylemesini İsmet Bey'e gizli bir şekilde açıklamıştır. Bununla birlikte, bu düşünce ayrılıklarına rağmen savaş madalyası ile taltif olundum.

***

Vehip Paşa, Şevket Bey Tümeni'nin kendisine ait olduğuna ilişkin başkumandanlık vekâletinin işaretini alır almaz, tümenin sindirme işinden vazgeçerek hemen Kam köyüne hareket etmesini emretti, ancak durumu tümen buraya ulaştıktan sonra bana haber verdi. Bununla birlikte tümen 3. Ordu emrine verilmişse de, iki orduyu birden ilgilendiren Dersim meselesini böyle tek başına aldığı kararla yüzüstü bırakmasından telaşa kapılarak kendisini eleştirdim. Bu son zamanlarda karargâhın şımarık çocuğu halini takınan bu zât, derhal Enver Paşa'ya şikâyet ederek benim 3. Ordu'ya kesin emir değil, onaylanmış emirleri verebileceğimi belirtti. Onaylanmış emrin ne demek olduğunu bir örnekle açıklayan yüksek kumandanlık emriyle irşat olundum! Ne denir? Ya sabır! Fakat bu görev bir defa kabul edildikten sonra, şu aralık sabırdan başka yapacak bir şey de gerçekten yoktu.

İki ordunun arasında ve her ikisinin de ulaşma hatlarını tehdit edecek bir durumda bulunan Dersim'in, çokça kan dökülmesinden ve yağma, göç

ettirme gibi mezaliminden sonra kendi haline bırakılması, gerçekten her türlü sakınca ve kötülükleri davet edebilirdi. Özellikle biraz sonra 3. Ordu'nun sağ yanı Kemah civarına kadar atılarak Dersim hakkında gösterilen düzensiz uygulamalar üzerine, Ruslar Batı Dersim'de şevke gelerek memurlarımızı kovmaya cüret ettikleri ve Arapkir'le Eğin taraflarına akınlar yapma hazırlıklarına giriştiklerinden, elde de hiç piyademiz bulunmadığından, süvari tümeninin acele tarafından Havran'a gönderilmesiyle güvenliğin sağlanması zorunluğu ortaya çıktı.

Vehip Paşa, Şevket Bey Tümeni'ni çağırdıktan ve 9. Tümen'in Sivas'a ulaşmasından sonra, sağ yanı ile Ruslara karşı taarruza başladı. Fakat bu, öyle kısa ve hızlı bir darbe halinde olmayıp Ruslar çekildikçe askerimizin de ilerletilmesinde devam ve ısrar edilmekteydi. Henüz 2. Ordu'dan çok az kuvvet ulaşmış ve -gerçi önce gelmiş olan 6. Kolordu bana bağlıysa da-, Bitlis civarından Çapakçur Boğazı'na kadar uzayan bir hat üzerine az çok dağılmış olduğu için 3. Ordu'nun harekâtına tesir edecek önemli girişimlere güç yetemeyeceğinden henüz benim genel kumandaya müdahalem için sebep bulunmadığı gibi, uygun zaman da gelmemiş, başkumandanın yukarıda sözünü ettiğimiz uyarısı da yetkiyi kısmış olduğundan, yalnız bu hareketin maksat ve hedefi hakkında bir soru yöneltilmesiyle yetinilmiş ve Aşkale civarlarına kadar ilerledikten sonra harekâtı durduracağı cevabı alınmıştır.

Ruslar her nedense bu taarruzun devamı süresince çok hafif mukavemetlerden sonra intizamlı bir şekilde teması koruyarak çekilmişlerdir. Fakat sağ yanın bu kadar ilerlemesiyle 3. Ordu'nun stratejik durumu daha çok bozulmuştur. Çünkü sağlam bir savunma mevzii terk edilmiş, arkada Karasu gibi önemli bir engel bırakılmış ve bütün cephe geri çekilme hatlarına oldukça eğimli bir yön almıştır. Maraş-Malatya üzerinden ilerlemekte olan tümenlerin kolay ve hızlı harekâtı için alınacak tedbirlerle yakından uğraşmak üzere Harput'a gidildiği[20] sırada, ileride yapılacak harekât hakkında müzakere etmek, düşünce ve görüş birliğine varmak için Kurmay Başkanı İsmet Bey, Suşehri'ne gönderilmiştir. 3. Ordu Kurmay Başkanı Guse'a götürülmek üzere verdiğim muhtırada yine, 3. Ordu mevzilerini korur, Bingöl dağlarının doğusundan Erzurum'un doğusuna doğru sözü edilen ordu geri çekilmek zorunda kalırsa, 2. Ordu büyük kısmını Çapakçur ile Kiğı ve Palu üçgeni içindeki arazide yığarak (bu arazi bölgesi bundan sonra Çapakçur bölgesi adıyla anılacaktır) Mama Hatun genel

20 Harput ile Malatya arasından Fırat Nehri, İzorlu mevkiinde dar bir köprüyle geçilmekteyken, derhal bir tombaz ve sonraları da bir sehpa köprü yaptırılmıştır. Bu konuda Mâmûretü'l-Aziz (Elazığ) Valisi Sabit Bey'le Jandarma Yüzbaşısı İzzet Efendi'nin gayretleri anılmaya değerdir.

yönünde ilerlemek düşüncesinde olduğumu, bizim toplanmamızı gizlemek için 3. Ordu'nun faaliyet göstermesi uygunsa da, toplanmamızdan önce birer birer yenilgiye uğranmaması için oldukça ihtiyatlı davranılması gerektiğini bildirmiştim.

Artık bizim Bingöl, Çapakçur, Mama Hatun gibi isimler ve yönler, önceki gibi kulaklara pek vahşi gelmemeye başlamış ve Yarbay Guse Bey, bu düşüncemi tamamen kabul etmiştir. Diğer yönden Bingöl dağlarının doğusundan büyük bir ordu sevkinin mümkün olmadığı da artık günden güne açığa çıkmaktaydı.

Ben böyle bir hareket (Bingöl dağlarının doğusundan taarruz) için Bitlis ve Muş mevkilerinin güneyindeki 5. ve 8. Tümenleri birer kolorduyu tamamlamak ve daha kuvvetli bulundurulacak sağ yan kolordusunun kumandasını Mustafa Kemal Paşa'ya vererek Bitlis ve Muş'tan ve Çapakçur mıntıkasında yığılacak kuvveti de Çapakçur ve Öğüt üzerinden göndermekle bu kuvvetleri Malazgirt, Kop yönlerinde birleştirip yığmayı, aynı zamanda 3. Ordu'yu da, önündeki Hınıs üzerinden bizim yanlarımızı tehdit etmesine engel olmak üzere, Erzurum genel istikâmetinde ilerletmeyi düşünüyordum. Bu duruma göre, Malazgirt-Kop hattında 2. Ordu'yla düşmanın büyük kısmı arasında bir kesin çatışma çıkacağını tahmin ediyordum. Fakat böyle bir girişimin tehlikesi çok açıktır. Çünkü önce iki ordu birbirinden ayrı, ondan sonra da 2. Ordu birbirinden ayrılmış birçok kollardan oluşmuştu. Fakat başka türlü hareket de arazinin yapısına göre mümkün değil!

Bu mülâhaza bir yana bırakılsa da, böyle bir hareketin iyi bir sonuç doğurması, hiç olmazsa bizim iki ordumuzdan her birinin düşmanın genel kuvvetinin üçte ikisi ve iki ordu genel mevcudunun düşman kuvvetinin 4/3'ü derecesinde bulunmasına bağlıydı. Ancak iki taraf kuvveti böyle bir oranda olur ve ordularımızdan birisinin önüne üçte birini bırakarak, üçte ikisiyle diğerinin üzerine yüklenirse birincisini işgal ederken diğeri üzerine kesin ve hızlı bir galibiyet elde edilmesi umulur. Halbuki bize genel karargâhtan verilen bilgilere göre, bu tarihlerde iki ordumuzun önünde düşmanın 200-220 tabur kadar piyadesi bulunuyordu. Rus taburları hiçbir zaman bin neferden aşağı düşmemiştir. Çünkü alayların depo taburları sürekli olarak ölenlerin yerini doldurmaktaydı. Buna karşılık 2. Ordu hiçbir zaman doksan taburu geçmemiş, tabur mevcutlarıysa sekiz yüz neferi asla aşmamış, bazı taburların silah kullananları ise beş yüzden de aşağı düşmüştü. 3. Ordu da bundan daha iyi bir durumda değildi. Bu hale göre düşmanın piyade mevcudu, bizim iki ordu piyade toplamımızın bir buçuk katından fazlaydı. İki tarafın topçusu birbirine eşitse de, düşman süvarisi oranlanamayacak derecede üstündü.

Bu duruma göre birbirinden Erzurum gibi bir kale ve Bingöl gibi bir dağ kitlesiyle ayrılmış iki ordunun ortasında bulunan bir düşman tarafından ayrı ayrı mağlup edilmesi muhakkaktı.

İşte karargâhın, özellikle Enver Paşa'nın hayal ve arzu ettiği hareket tarzı, sırf strateji düşüncesine göre tam bir musibet olarak değerlendirileceği gibi, iâşe ve idare açısından da yapılmasının imkânsızlığı tasdik olunmaya başlamıştı. Çünkü mülhak ve yardımcı sınıfları ve saf dışındaki perakendesiyle yüz elli bini aşkın insan ve yirmi, otuz bin hayvan mevcudunda olan bir ordunun, yiyeceğini çölden ve Mardin, Malatya taraflarıyla, hatta daha gerilerden; cephanesini Re'sü'l-Ayn'dan, en sarp ve en yolsuz bir bölgede deve ve hayvan sırtında nakletmenin en büyük zorluklardan ve belki imkânsızlıklardan olduğu artık anlaşılıyordu. İşte bu düşünceler dolayısıyla benim, Erzurum'un doğusuna doğru büyük bir çevirme manevrası yapılması ihtimalini ağza alışım, şarta bağlı olarak bile olsa bir konuşma rüşveti kabilinden olup, gerçekte bu düşünceden artık tamamen vazgeçmiş, askerin yığılmasında da bu ihtimali göz önüne almayarak Bitlis taraflarına hiçbir kuvvet göndermemeye karar vermiştim. Fakat Çapakçur bölgesinden kuzey yönüne, yaklaşık Ilıca-Mama Hatun hattı üzerine yapılacak bir taarruzun etkili olabilmesi için, Rus sol yancısının batıya doğru ilerlemiş bulunması gerekliydi. Şu halde Vehip Paşa'nın taarruzu, Rusların sol yanının geri alınmasıyla durumlarının âdeta düzeltilmesine hizmet etmekteydi.

***

Cepheye vardığımda büyük ölçekte Ermeni göçü bitmişti. Münferit bazı istenmeyen hareketler bilinirse büyük bir içtenlikle engellemeye çalışıyordum. Fakat hükümet tarafından, memleketleri istilâya uğrayıp bu taraflara göç ve iltica etmiş olan Kürt aşiretlerinin batı vilâyetlerine gönderilmesine teşebbüs olunmuştu ki, bunun da büyük ölümlere ve başka türlü zararlı olaylara sebebiyet vermesi düşünülebilirdi. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinden süvari teşkil edeceğimi öne sürerek elimden geldiği kadar bu göçün engellenmesine çalıştım. Bu sayede aşiretler yakınlardaki bazı boş arazide yerleştirilerek bir ikisinden de oldukça faydalı ve değerli süvari kıtaları kurulabildi. Bu muamelenin manen ve diğer sûretlerle de iyi etkileri görüldü. Bu sırada Diyarbakır vilâyetinde ortaya çıkan bazı eşkıya kaynakları kendiliğinden kurudu. Önce Şeyho adında bir Kürt şakî ortaya çıkmıştı ki, ordunun ulaşma hatları üzerinde, özellikle Mardin yolunda münferit geliş gidişleri tehdit ediyordu. İkinci olarak Hasankeyf taraflarında bir derebeyi nüfuzuna sahip Perihan Sultan adında bir kadın da âdeta hükümete isyan ederek Dicle'de nehir ulaşımını ve Bitlis yolunu tehlikeli bir hale getirmişti. Bir Nestûri kabilesi de Midyat çevresindeki eski bir kaleye

çekilerek fırsat buldukça oradan gönderdiği çetelerle çevreye hasar vermekte ve ordunun ihtiyaç duyduğu ekinleri tahrip edip yakmakta ve tepelenmeleri için gönderilen kuvvetlere de karşı koymaktaydı. İmhaları için ya büyük çapta toplar göndermek ya da kuşatma için önemli bir kuvveti uzun süre oralarda bağlamak gerekiyordu.

İşte yönetimde bulunanlarda bir şefkat ve insanlık belirtisi görünce, bunların üçü de gönderilen ilk habere uyarak aman dilediler.

Gönülleri kazanma konusunda bazı memurlarla Cezire-i İbn Ömer civarındaki Kürt beylerinin, bu cümleden olarak Mardin Mutasarrıfı (daha sonra Diyarbakır vali vekilliğine tayin edilmişti) Bedri Bey'in güzel hizmetleri görülmüşse de, izlenen hareket tarzının bizzat kendisini aracılığa yönelttiği ve harcanan çalışmanın da meyve verdiği inkâr edilemez. Aynı güzel muamelenin, daha sonra açıklanacağı üzere, Dersim ile hükümete karşı düşmanca bir şüpheli vaziyet alan diğer bazı Şiî kabilelerinin gönüllerinin alınmasında da etkili olduğu sanılmaktadır.

Devlet iki kuvvetli dış düşmanla savaşırken, mahallî hükümetler içteki ahaliyi nefrete ve âdeta isyana tahrik edercesine sert muameleler yapılmasında geri kalmıyorlar. Herhangi bir yanlış anlama durumunda anlaşmaya ve af ile muamele etmeye tenezzül etmeden işin çözümünü derhal kılıca havale ediyorlardı. Ne kötü bir siyaset!

***

2. Ordu'nun yığılması tamamlanırken, genel karargâh bana bir görev daha yüklemişti. Bu tarihlerde Rusların Musul hizalarında sınırı aşarak Revandiz'e kadar ilerlemeleri dolayısıyla, büyük kısmı 2. Ordu'ya mensup olmak üzere, Musul'da bir tümen yığılmış olduğunu yukarıda söylemiştim. Bu askerin kumandası ve Rusların sınır dışına çıkarılmaları da 2. Ordu'ya havale edildi. Bu münasebetle Musul'a kadar gidip 4. Tümen Kumandanı Kurmay Albay Aziz Samih Bey'le müzakere olunarak Ruslar sınır dışına atıldı. Fakat bu tümenin bağlantıları çok tuhaftı. Kumandası bana, idare ve iâşesi 6. Ordu'ya verilmişti. Bu yüzden hayli zorluklar çıktığı gibi, genel karargâh da tümenin İran sınırını geçerek Rusya'ya kadar ilerlemesini sürekli olarak takip edip durmaktaydı. Acemistan harekâtından önce ve sonra görülen kötü sonuçlara ve belki nihayet bu gibi akınların İran'ı da aleyhimize kaldırabilmesi ihtimaline ve diğer birçok siyasi ve askerî nedenlere dayanarak böyle bir seferin aleyhinde olmam bakımından, bu tümen kumandasının 2. Ordu'dan ayrılmasını rica ettim. Tümen, 6. Ordu'ya verildiğinin haftasında, Acemistan'a saldırmış ve Rusların üstün kuvvetlerine rastlayarak perişan olmuştur.

***

Diyarbakır'a dönüşümden sonra başkomutanlıktan gelen telgraflarda Karadeniz'de iki Rus nakliye vapurunun denizaltılarımız tarafından torpillendiği, bizim kıyılardan giden vapurun asker dolu, Rusya'dan gelenin ise boş olduğu bildiriliyor ve bir keşif taarruzuyla gerçek durumun ortaya çıkmasının gerekliliği açıklanıyordu. Anlaşılan Alman'dan ibaret olan genel karargâhımız korktuğu bu durumu, tıpkı gerçekleşmiş gibi bize bildiriyordu. 3. Ordu'muzun sağ yanı ile yaptığı hücumlarla Rusların ciddi mukavemette bulunmaması, o zamandan beri de bir hayat belirtisi göstermemesi, bu kez de boş vapurların kıyımıza gelmesi ve asker dolu olarak dönmesi, bu esnada ise Galiçya ve Macaristan'da Rusların büyük bir taarruz hareketine başlaması dolayısıyla önümüzden kuvvet çekmekte oldukları düşünce ve kanısına ben de varmıştım. Dolayısıyla 3. Ordu Kumandanlığı'nın, cepheye ulaşan 9. Tümen'le sol yanı takviye etmek sûretiyle sahile doğru bir taarruz uygulayarak gerçek durumu öğrenmesi ve mümkün olursa sol yanı bulunduğu kötü durumdan kurtarması konusunda bir düşünce ortaya koydum.

3. Ordu komutanı, sol yan ile değil, sol yanın batıya doğru kırıldığı Kop ve Kemer Dağları tarafında mevziin bir dış açı oluşturduğu yörede bir taarruza geçti. Başlangıçta bu taarruzun Sultan Murat Hanı-Yılankaya hattı başarıyla geçildi. Anlaşılan bu sırada Ruslar da bir taarruza hazırlandıklarından, birkaç gün sonra Rusların Bayburt taraflarından şiddetli bir karşı hücumu başladı. Bereket versin ki Ruslar, benim daima çekindiğim üzere sağ yanlarıyla 3. Ordu'nun sol yanını güneye atacak ve bütün ordunun çekilme hattını kesecek biçimde taarruz etmeyip gerçek hücumlarını söz konusu ordumuzun sağ yanıyla merkezine yönelttiler. Ruslar 2. Ordu toplanma mıntıkasının önüne de General Dewitt komutasında kırk taburluk bir kuvvet ayırmışlardı. Bu general daha 1. Vehip Paşa Taarruzu'nun durmasının ardından Çapakçur mıntıkasına hücum ederek Doğu Çevlik ile Uğnot taraflarında bulunan toplam iki tabur piyade ile birkaç bin Kürt yardımcı askerlerinden meydana gelen kuvvetlerimizi oldukça geriye püskürtmüşse de, önlerinde bir kuvvet bulamayınca fazla ilerlemeden geri çekilmişti.

Bu sırada Ali Rıza Paşa Kolordusu'ndan 7. Halil Bey Tümeni Çevik'e ulaşmış, kurmay albaylardan Süleyman Bey'in kumanda ettiği 12. Tümen de Malatya'ya gelmiş, fakat asker salgın bir hastalığa yakalandığından birkaç gün beklemek zorunda kalmış, Re'sü'l-Ayn-Diyarbakır istikâmetinden 1. Cafer Tayyar Bey Tümeni ve Maraş-Malatya-Harput yollarında 11. Edip Bey Tümenleri de yaklaşmışlardı.

Vehip Paşa'nın ikinci taarruzunun ardından Ruslar kesin bir karşı taarruza başladıkları zaman, General Dewitt önce Bitlis taraflarına taarruz ederek Refet Bey Tümeni'ni Bitlis Boğazı'nın güneyine kadar attı. Sonra oradan çekilerek oldukça ciddi ve şiddetli bir biçimde Muş'un güneyinde bulunan 8. Tümen'e taarruz etti. Bu taarruz sırasında Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa bizzat tümen nezdinde bulunduğundan, hazırlanmış mevzilerde de kesin bir savaşa girişmeyerek ustaca bir şekilde tümeni geri çekmişti. Eğer düşman daha güneylere kadar takibe devam etseydi, o sırada Çapakçur'a gitmek üzere Lice mevkiine kadar ulaşmış bulunan 1. Cafer Tayyar Bey Tümeni'ni doğuya doğru yürüterek düşmanın yan ve arkalarını tehdit etmek ve 8. Tümeni doğrudan doğruya takviye için henüz Diyarbakır'a ulaşmış bulunan zayıf 14. Ali Fuat Bey Tümeni'ni[21] Hazro'ya göndermeyi düşünmüş ve gerekli emirleri vermiştim. Fakat düşman bu istikâmette de ilerlemeyerek geriye çekildi. Bu tümenler de Murat Nehri'nin kuzeyine, Çapakçur mıntıkasına sevk olundu. 1. Tümen, Melkan mevkiine ulaşır ulaşmaz, General David bu kere de üstün kuvvetlerle bu tümene taarruz etti. Üç gün süren bu taarruzun başlarında, Ruslar oldukça kayıp vermelerine rağmen, imdat kuvvetleri çağırarak yaptıkları son hücumda, 1. Tümeni büyük bir yenilgiye uğrattılar. Fakat 14. Ali Fuat Bey Tümeni'nin zamanında ulaşmasıyla yine bir savunma cephesi kurulabildi. Ruslar da taarruzlarını durdurdular.

General Dewitt, 2. Ordu'nun çeşitli kısımlarını, iç hatlardan yararlanarak ayrı ayrı yenmek ve hezimete uğratmak istiyordu. Fakat iç hatlar meselesi son zamanlarda, eski savaş olaylarına, Napolyon seferlerine pek de kıyaslanabilecek türden değildi. Toplu bulunmanın faydalarını, dağınıklığın sakıncalarını inkâr etmek istemem. Fakat ölçekler değişmiş olduğundan, manevraların tertibinde hesaba katılacak başka noktalar da vardır. Eski zamanlarda birkaç saat içinde bir savaş kazanılabiliyor ve savaş yakın mesafelerde yapılıp sonuç da çoğunlukla süngü hücumlarıyla elde ediliyordu. Dolayısıyla mağlup olan taraf gereği gibi ezilebiliyordu. Fakat şimdi savaşlar uzun sürüyor ve iki taraf birbirinden uzak, arazi engebeler ve istihkâmlar arkasında gizli bulunduğundan, hakkıyla kuşatılamadığı için, zamanında geri çekilebilen savunucular, hücum edenlerden pek fazla bir zarar görmeden işin içinden çıkabiliyor. Bu bakımdan

21 2. Ordu mıntıkasından alınan tümenlere karşılık genel karargâh bize 14. ve 53. Tümenleri vermişti. Bunlardan biri iki alay, diğeri beş taburluydu. 14. Tümen'in topları da yoktu. Fakat daha sonra 4. Tümen'den kalan bir alay ile Çapakçur, Uğnot müfrezeleri ve 13. Tümen'in topçusunun katılması sûretiyle takviye edilerek istihdam olunmuşlardır.

general, üstün kuvvetle üç tümenimize ayrı ayrı yaptığı taarruzlardan çok büyük menfaat elde edemedi.

Bu tarihlerde 3. Ordu'nun sağ yanı ve merkezi yenilmiş olarak geri çekilmekteydi. Sağ yanı Kiğı'ya geldiği zaman, Vehip Paşa ısrarlı bir şekilde, bu kasabanın yirmi kilometre kadar güneyindeki Yukarı Kamurin civarlarına ulaşmış olan 12. Tümen'in kendisine katılmasını istemişse de, muvafakat olunmadı. Bu tümenin bir aralık böyle sarp araziden ve Dersimliler arasından geçip 3. Ordu'ya katılması zor olmakla birlikte, bozulmuş bir orduya bu şekilde katılsa bile, genel yenilgiye katılmaktan başka faydası olamazdı. Halbuki bu tümen mevziinde kaldıkça, hem 2. Ordu'nun toplanmasını gizler hem de 3. Ordu'nun sağ yanını takip eden ve sıkıştıran Rus sol yanının, yandan tehdit olunmak korkusuna düşürerek, takipteki şiddetini azaltabilirdi. Bir aralık 3. Ordu Kemah mevkiini de terk ederek sol yanını kuzeye çekmek ve 2. Ordu'yla ilişkisini büsbütün kesmek istedi. Fakat bizim karşı taarruzumuz kararlaştırılmış olduğundan, kesinlikle bu mevkii terk etmemesi ihtar edildi ve durum başkumandanlığa bildirildi. Başkumandanlık tarafından söz konusu ordu kumandanlığına, emirlerime tam olarak boyun eğilmesi emri verilerek durum bana da bildirildi.

2. Ordu'nun büyük kısmı cepheye ulaşınca Ali Rıza ve Faik Paşa kuvvetlerinin Çapakçur mıntıkasında, Fırat ile Dersim arasında sonradan kurulacak mevziyi ele geçirmeleri emri verilmişti, "Sağ yan, Murat Nehri'ne dayanmak üzere Musalla Deresi'nin bu nehirle birleşme yerinden başlayarak Solhan Dağlarını kuzey ve kuzeybatıya doğru takip edecek ve 2200 rakımlı tepeyle Elmalı mevkiini bizim tarafta bırakmak üzere Göynük Suyu'nu geçerek -2050 rakımlı tepe elimizde kalmak üzere- Karir Dağlarına ve bundan sonra Topuz Yaylası'nın ve 1850 rakımlı Tomancak tepelerinin kuzeyinden Dömlük köyü sırtlarına ve ondan sonra Farsi Suyu güneyindeki tepeleri izleyerek bu dereyle Büyüksu'nun birleşme noktasına kadar uzayacaktı. Dersim içinde ne olup bittiği bilinmeden mevziin sol yanının alınmaması için, Hopus Suyu'nun arkasından Haçetur tepesinin ve bunun güneybatısında ve Çerakbi köyünün kuzeyindeki tepenin tahkim ve işgali ve bunlara dayanarak keşif yapılması da kararlaştırıldı. Kurmay Yüzbaşı Ahmet Bey'e bir tabur verilerek bu görevle ve güzel geçinip iyi muamele etmesi talimatıyla ahali tarafından taarruza uğrarsa hızlı bir şekilde yardım edilmesi için tedbirler de alınarak o taraflara gönderildi."

1/200.000 ölçeğindeki keşif haritası üzerinde seçilen ve belirlenen bu mevzi, Murat Nehri'nden Dersim Dağı'na kadar her noktasında fevkalâde dayanıklıydı.

***

Karir Dağları işgal olunurken Şii mezhebine mensup çevre halkının geri alınması kararlaştırılınca, bunların lideri olan Küçük Ağa adında doksanlık bir pirifani, halkın bazı isteklerini bildirmek için yanıma geldi. Kendisine iyi davranarak çok ılımlı olan isteklerinin hemen hepsini kabul ettikten sonra, aynı mezhepten olan Dersimlileri de teselli etmekle görevlendirerek ve gönüllerini alarak oraya gönderdim. Mareşal Kurt İsmail Paşa merhumun kardeş çocuğu alay beyliğinden emekli Mehmet Bey'i de yöre hakkındaki bilgisinden yararlanmak için daha önce karargâhıma aldığım için, Doğu Dersim'in büyük liderlerinden Şah İsmailzâde Mustafa Bey'le eskiden tanıştıklarından dolayı, beraberce gönderdim. Bu ikisinin gayreti ve Kurmay Yüzbaşısı Ahmet Bey'in gönül alıcı hareketlerinin de etkisiyle, I. Selim Han döneminden beri devlete düşmanlık besleyen ve birkaç hafta önce bizimle kanlı bir şekilde savaşıp duran, şimdi de Ruslarla birleşen, hatta 3. Ordu'nun geri çekilmesi sırasında yanlarını ve arkalarını şiddetli bir şekilde tehdit eden Doğu Dersim tamamıyla tarafımıza çekildi.

Gerçi Diyarbakır'a ulaşmamın ardından Vehip Paşa, hızla başlamış olduğu Dersim harekâtını yüzüstü bırakıp Şevket Bey Tümeni'ni yanına çağırınca, daha önce göçe zorlanan çocuk ve kadınları rahat bir şekilde memleketlerine geri göndererek Kürt aşiretlerini göçten kurtarmamın çevrede yayılması da halkın zihinlerini gereği gibi lehimize çevirmiştir. Yukarıda isimlerini andığım üç zâtın bu konudaki gayret ve çabalarını övgü ve şükranla anmayı da görev kabul ederim. Dersim'den ilk başta Seyyid Hüseyin adında genç bir yiğit, küçük kabilesi ile birlikte tarafımıza geçerek Ruslarla çarpışmaya başladı ve şehit oldu. Onun adını da rahmetle anıyorum.

3. Ordu bu kadar geri çekilip Ruslar kuzey tarafından Dersim'le temasa geldikten sonra, o yöre halkının bize karşı başka türlü savaşmalarına gerek kalmadan, sadece bu bölgenin Ruslara açık, bize kapalı kalması bile her iki ordumuz için yeterli bir musibet olurdu. Ruslar Dersim'e çok fazla önem veriyorlardı. Buraya bir doktor, birçok Ermeni tahrikçisi yanında, daha önce 3. Ordu'dan kaçarak gelen bir binbaşı ile İtilâf ve Hürriyet ileri gelenlerinden Yusuf Rasih Bey'in kardeşi ve Başyaver Avni Paşa'nın amcaoğlu Hasan Ali vasıtalarıyla Batı Dersim'e bir hayli hediyeler ve akçe göndermişlerdi. Buna rağmen, Doğu Dersim'in bu şekilde savaşa başlaması ve Batı Dersim'de uygulanan propaganda ve girişimlerimizin etkisi, her şeyden önce dinî duygularına büyük önem veren güçlü Koziçan aşiretinin lideri Seyyid Rıza'nın girişimleriyle Batı Dersim reislerinin çoğunluğu (İdare İsmail Ağa adında birisi çok zaman Dersim'i Rus

tarafına çekmek için çalışmıştır) bize yönelmişti. Kumandanlıktan çekilişimden biraz önce hepsi kesin bir şekilde tarafımıza geçerek Rus casus ve memurlarını topraklarından kovup çıkardıkları gibi, Rus ordusunun çekilmesi sırasında hızla ilerleyerek birçok Müslümanı Ermenilerin zulmünden kurtardıkları da daha sonra duyulmuştur.

İşte din ve inanç birliğinin, hoşgörülü (*Tolérance* karşılığı kullanılmıştır) ve anlayışlı bir yönetim ve siyaset şartıyla, bir devlete sağlayacağı faydalar konusunda bir örnek!

***

Erzincan'ın düştüğü tarihlerde, ikisi zayıf olmak üzere, altı tümenimiz Çapakçur mıntıkasında yığınak yapmıştı. Dolayısıyla 3. Ordu'ya taarruz eden düşmanın yanlarını tehdit ederek takiplerini engellemek ve oyalamak üzere, 2. Ordu'yla genel bir karşı taarruza karar verildi. Çapakçur mıntıkasında yığılan büyük kısmın harekâtına yakından nezaret için ordu karargâhının Diyarbakır'dan bu mıntıkaya nakline girişildiği sırada, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere Miyafarkin'e giderek orada bir gece geçirdim. Ordunun ilerideki harekâtına ilişkin fikir alışverişi yaptıktan sonra paşa, konuyu devletin bugünü ve geleceğine getirerek, geleceğimizin karanlık olduğunu açıkladıktan ve hükümet adamlarının, özellikle Enver Paşa'nın hata ve kötülüklerini saydıktan sonra, yaklaşan felaketlerin önüne geçmek için bir hükümet darbesiyle bu delice idareye son vermeye acil ihtiyaç bulunduğunu belirtti. Açıklama ve düşüncelerini kısaca doğrulamakla birlikte, her taraftan ateş içindeyken böyle bir hükümet darbesinin, içimizdeki Almanlar ve sınırımızdaki Bulgarlarla yeniden düşmanlıklar doğuracağı ve karışıklıklar çıkaracağı, memleketimize iyice nüfuz eden eski düşmanlarımızın bu karışıklıklardan yararlanmak için hemen harekete geçeceği için, böyle bir girişimin tehlikeli sonuçlarına karşı ne düşündüğünü sordum. Bunun üzerine, herhangi bir karar verilince derhal İngiliz ve Ruslara müracaat ederek barış imzalamak ve Almanlara kılıç çekmek gerekeceğini söyledi. Söz sırasında, benim muvafakatimi aldıktan sonra bu konuda Vehip ve Cemal Paşalarla da uyuşmanın kolay olduğunu ima etti.

Ben, her zaman belirttiğim gibi, dünya savaşına girmenin en şiddetli karşıtlarından olmakla birlikte, yaratılış ve ahlâk olarak bir defa işe giriştikten sonra müttefiklerimizi terk etmek gibi mertliğe aykırı girişimlere karşıydım. Ayrıca, artık düşmanlarımızın da birçok kan döktükten, bu kadar ilerledikten, Şerif'i aleyhimize ayaklandırdıktan, taraflarına çektikleri yeni müttefiklere muhtemel enkazımızdan paylar çıkardıktan, fazla olarak iç karışıklıklarla bir kat daha zayıflığa düştüğümüzü gördükten sonra, sırf bizim keyfimize uyarak

muzafferâne harekâtlarını durduracaklarına akıl erdiremiyorum.[22] Gerçekte elimizde önemli bir güç olarak Boğazlar bulunuyordu. Ama şimdiye kadar Rusya ile gidiş gelişlerin sağlanması için Boğaz yolundan başka birleşme hatları kurulmuş olacağı, İngiltere'nin de zaten savaş gaileleri bitmeden önce Boğazlar ve İstanbul meselesinin söz konusu edilmesini istemediği inancında olduğumdan, şu aralık bizim için zararsız bir münferit barış imzasına razı olacağını ümit etmiyordum. Dolayısıyla konunun çok önemli olduğunu ve derinlemesine düşünülmesi gerektiğini söyleyerek konuşmayı kısa kestim. Çünkü konuşma uzayıp karşılıklı sır alışverişi oluştuktan sonra fikir birliği sağlanmazsa, iki taraf birbirinden şüpheye düşebilirdi. Bu gibi durumlarda ise ağzı sıkı olanlar daha çok tehlikeye maruz kalırlar. Ben istirahate çekildikten sonra Kemal Paşa ile İsmet Bey'in (Paşa) sabaha kadar sohbet ettiklerine vâkıfım. Konuşma konusu bilinmemekle birlikte, büyük ihtimalle aynı konuya ilişkindi.

Bu konuşmadan birkaç ay sonra, bilinen Yakup Cemil olayı çıktı. Pek çok kimsenin girişimci olduğu ve birbirinden şüphe yüzünden hükümete ihbar sûretiyle meydana çıkarıldığı rivayet edilen bu suikastla, anlattığım niyet arasında bir ilişki olması pek de uzak görülemez.

17. Mustafa Kemal Paşa Kolordusu Bitlis ve Muş'u, aynı günde sol yanımızda Faik Paşa Kolordusu Kiğı'yı yeniden aldılar. Ali Rıza Paşa da General Dewitt'in önündeki kuvvetleriyle çetin savaşlar yaparak üç yüz kadar esir ve birkaç top aldı ve Melkan mevkii ile sırtlarını ele geçirdi.

Bu olayın müjdelenmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiğim tebrik ve teşekkür telgrafı çok övücü mahiyette olup, hakkında "dâhi" kelimesi kullanılmıştı. İsmet Bey bunu fazla görerek itiraz etti. Bu durumu rekabete mi, Miyafarkin konuşmasında aralarında anlaşmazlık çıkmasına mı, yoksa aralarında meydana gelen uyuşmadan dolayı, benim bir şüphem varsa onun ortadan kalkması amacına mı yüklemek gerekeceğinde tereddütlüyüm. Fakat daha sonra meydana gelen olaylar, bu iki zâtın o gece gereği gibi bağdaşmış olduklarını gösteriyor.

Ertesi günü Cevlik'te Ali Rıza Paşa ile buluşarak duruma ilişkin müzakereden sonra, Gazik mevkiine dönerek ordu karargâhını orada kurdum. Bu mevki birkaç mandırayı içeren bir yayladan ibaret olsa da, üç ana telgraf hattının birleştiği nokta olduğundan, burada kalmak mecburiyeti vardı. Biraz ileri veya

22 Gerçi İngilizlerin bir aralık el altından münferit barış teklifi yaptıkları rivayet edilir. Fakat bu teklif Rus İhtilâli'nden sonra olmuştur. O zaman Ruslarla temas kurmak, Bolşevikleri tehdit etmek, Karadeniz üzerinden Orta Asya ve Hind yollarını Almanlara kapamak için Boğazlara ihtiyaçları ortadaydı.

geri gidilse haberleşme tek hatta düşecekti ve şebekenin genişletilmesine de şu sırada imkân yoktu.

İlk taarruzla elde edilen mevkilerin genel karargâha arzı üzerine Enver Paşa, ileride yapılacak harekât için düşüncemi sordu. Düşmanın 3. Ordu'yu takipten vazgeçerek bizim ordumuza yüklenmesinin büyük ihtimal olduğundan, o zaman durumun gerektirdiği şartlara göre hareket edileceğini belirttim. Eğer 2. Ordu'yu takibe devam ederse sağ yanımı General Dewitt'e karşı koruyacak kadar asker bıraktıktan sonra düşmanın büyük kısmının yan ve arkasını tehdit edecek şekilde, kuzey yönünde –Diyarbakır konuşmasında arz olunduğu üzere– Erzurum-Mama Hatun hattına doğru taarruz edeceğimi; fakat bu taarruzda da erzak ve mühimmat getirilmesinin zor olduğunu bildirdim.

Bu ifadede bizim kamyon kollarının alınmasına karşı gizli bir tariz de vardı. Bunun üzerine, "2. Ordu'yu bu kadar takviye etmesinin bu gibi mevzii üstünlükler elde etmek için olmadığını ve kendi düşüncesince Bitlis'ten Kiğı'ya kadar bütün 2. Ordu Cephesi'nin (bu cephe 200 kilometreden fazlaydı ve ordunun piyade kuvveti de şu sırada elli-altmış bin silahlı asker dolaylarındaydı) Kiğı mihver olarak sola çark yapması, süvari tümeninin (en çok bin atlı) sağ yana gönderilmesi ve Rus ordusunun bu şekilde geri çekilme hattını keserek imha edilmesi gerekeceği, böylece hareket sırasında düşman ambarları ele geçeceğinden, erzak için endişe edilmemesi" ihtarında bulundular.

İnsan, önünde beyaz bir mukavva, elinde bir pergelle geometri problemi çözerken bile biraz daha derin düşünür! Ey saygıdeğer okuyucu! Bu akıl almaz gariplikler büyük bir ihtimalle mübalağaya yorulur. Koca bir devlet ve milletin mukadderatı eline verilen bir adam için böylesine cinnet kabul ve tasavvur olunamaz. Fakat açıklamalarım bütünüyle gerçek ve telgraf haberleşmesi aynen böyle olmuştur.

Böyle bir emrin yerine getirilmesi mümkün olmadığı gibi, cevap verilmeye bile değmezdi. Dolayısıyla biz her sorumluğu üzerimize alarak yapılacak hareketi düşüncemize göre yönetmeye karar verdik. Zaten bundan sonra bir aydan fazla kesintisiz devam eden çarpışmalar Enver Paşa'ya emrini tekrar için vesile bırakmadı.

Bizim bu taarruzumuz üzerine, düşmanın 3. Ordu'ya karşı olan harekâtı tahmin ettiğimiz gibi derhal durakladı. Şimdi büyük kuvvetlerini üzerimize göndereceği muhakkaktı. Daha önce açıklanıp belirlenmiş ve bundan sonra Çapakçur mevzii diye anılacak olan mevzi çok sağlam olmakla birlikte, Murat Nehri'nden Uluçay ve Dersim'e kadar yine doksan kilometre uzunluğundaydı. 16. Kolordu'dan da bir tümen alınmasıyla cepheye ulaşan ve yolda bulunan

kuvvetimizle buraya, ikisi zayıf olmak üzere dokuz tümen, toplam 78 tabur toplanabiliyordu. Böylece, taburlar birbiri üstüne 700 silahlı asker olarak kabul edilirse, elli beş bin savaşçıyı aşmazdı. Mevzi ne kadar sağlam olursa olsun, büyük kuvvetlerini bir yerde toplayıp yığacak bir düşmana karşı bunun savunulması imkânsızdı.

Bu sakıncalara bir çare olmak üzere düşünülen ilk önlem, asıl mevziin on beş yirmi kilometre ilerisinde az sayıda piyade ve dağ toplarıyla geçici mevziler işgali; sahra toplarının asıl mevziye yerleştirilmesiyle birlikte, geride kuvvetli ihtiyatlar bulundurulması; öndeki zayıf kuvvetlerin geçici mukavemetleriyle düşmanın yönü ve taarruz edeceği yer anlaşıldıktan sonra, ihtiyatların o yöne rastlayan ön kısmına gönderilmesiydi. Fakat gerek General Dewitt'in Ali Rıza Paşa Kolordusu üzerine yapılan taarruzuna, gerek 3. Ordu önündeki düşmanın büyük kısmının bizim taarruzumuz üzerine acil kollarla Kiğı yönünde sevk ettiği kuvvetlerin ilerlemesine karşı, ileri mevziler çok çabuk terk edildiği için hiçbir fayda elde edilememiş olduğundan, ikinci derecedeki kumandanların becerisine dayanan bu önlemlerden vazgeçmek zorunda kalınmıştır. Bununla birlikte ileri mevzilerin karşı koymasına rağmen General Dewitt, 3. Kolordu tarafından asıl mevzide kolaylıkla kovulmuş ve sol yanımız aleyhine Kars ve Büyüksuların birleştiği yerin güneyindeki sırtlara yapılan hücum ise düşmana çok pahalıya mâl olmuş ve sonuca ulaşamamıştır. Öyle ki, artık Kiğı'nın güneyinden bu havaliye Ruslar bir daha hücum etmeye cesaret edememişlerdir.

Fakat birkaç güne kadar Ruslarm kuzeybatıdan daha büyük kuvvetlerle taarruz edecekleri apaçık bir şeydi. Buna bir çare bulmak üzere çarpışmanın bize uygun bir yerde yapılmasını sağlamak için düşmanın can alıcı bir noktasına daha önce kendimiz taarruz ederek, 3. Ordu'nun önünden çekeceği kuvvetleri çarpışma mahalline veya çatışmada etkili olabilmek için civarına gönderip yığmaya mecbur etmek yolunu düşündük. General Dewitt'in oldukça önemli kuvvetleri Şerefeddin Dağları ve Melkan yaylasının güneybatısı eteklerinde yığılmış olduğu bildiriliyordu. Bizim 7. Tümen [....] mevkii civarındaki tepede, Ali Rıza Paşa Kolordusu'nun sol yanı Melkan köyü sırtlarındaydı. 1. Tümen sağ yan ihtiyatı olarak geriye çekilmiş ve bu tarihe kadar kendisini toplayıp dinlenmişti. Mustafa Kemal Paşa'yı geceleyin 8. Tümen'le Murat'ın sağ kıyısına geçirerek de Vit'in iki yanını birden çevirmek üzere beş tümenle taarruz etmeyi düşündük. Bu sırada Faik Paşa da kendi kolordusuyla kuzeyden, Göynük Ovası taraflarından gelecek kuvvetlere karşı Ali Rıza Paşa'nın sol yanını koruyacak şekilde manevra yapacaktı. Böylece o zamana kadar cepheye yetişmiş olan dokuz tümenden yedisi savaş meydanına katılmış olacaktı.

Mustafa Kemal Paşa, 5. Tümen'den 8. Tümen yanına bir alay çektikten sonra, bu tümenin mevzilerine yalnız bir alay bırakıp tam mevcutlu bir tümeni yanına alarak kararlı bir şekilde geceleyin hareketle Nurik civarlarında nehri geçerek savaş alanına ulaşıp kendi kumandasına verilen 7. Halil Bey Tümeni'yle sağ yanı teşkil etti.

Fakat ertesi gün için kararlaştırılmış taarruza ait emirler şifre edilirken akşam üzeri gerek 7. Tümen'in, gerekse Ali Rıza Paşa Kolordusu'nun sol yanını teşkil eden 53. Musa Kâzım Bey Tümeni'nin düşmanın ani taarruzuna dayanamayarak ileri mevzilerini terk ettikleri haber alındı. İşte bu yüzden ikinci niyetimiz de başarıya ulaşamadı. Fakat böyle uzun bir mevzide mutlak savunmada kalarak üstün bir düşmanın istediği gibi tertibat almak ve dilediği noktadan hücum etmesini beklemek felaket demek olacağından, önceliği (*initiative* yerine kullanılmıştır) düşman elinden almak şarttı. Dolayısıyla bu kere de Cafer Tayyar Bey Tümeni'ni Topuz Yaylası taraflarına, merkeze getirmek ve 4. Kolordu'nun ulaşan kuvvetleri ve 12. Tümen'le birleşerek Karir Dağlarının batı ve kuzeyinden, merkezimizin önündeki düşmanın sağını çevirecek şekilde taarruz etmeyi düşündük. Bu son tedbir uygulamaya konulabildi. Aynı zamanda 3. Ordu'nun merkezden yaptığı taarruz ilk günü epeyce ilerlediyse de, ikinci günü Rusların bir karşı taarruzuyla durduruldu. Fakat Ruslar da artık bu cepheden kuvvet ayıramadılar.

2. Ordu Cephesi'nde kararlaştırılıp düzenlendiği üzere, Faik Paşa merkezden taarruz ederken, Mustafa Kemal ve Ali Rıza Paşalar da karşılarındaki düşmanı tutmak için sürekli olarak kısa ve etkili hücumlar yapmaktaydılar. Faik Paşa'nın taarruza girişmesinin üçüncü günü Uğnot istikâmetinde şiddetli bir hücum uygulanması kararlaştırılmıştı. Fakat düşmanın 3. Ordu Cephesi'nden isteyegeldiği imdat askerlerinden bir kademenin söylenen günde ulaşması muhtemeldi. Dolayısıyla bu kanlı savaşta hücum kuvvetlerimizin sol yanını korumak ve güçlendirmek üzere, savunma mevziinin sol yanının sonunda bulunup çatışmaya katılmayan 11. Tümen'den karma bir alayı, doğrudan doğruya tümen kumandanına verdiğim özel emirle geceden Tabdüzü'ne toplattırmıştım. Faik Paşa sabahleyin telefonla bu askerin kendi kumandasmda mı kalacağını, yoksa ordu emrine mi geçeceğini sordu. Elbette kendi emrinde kalacağı cevabını verdim. Bunun üzerine 11. Tümen'den aldığı telaşlı raporlara aldanarak bana haber vermeden bu alayı tümene geri gönderdi. İşte bugün de kendisinin üç tümenle yapmakta olduğu taarruz hayli ilerlemişken, Rusların yeni aldıkları yardımlarla Curis Dağlarından sol yanımıza yaptıkları karşı hücum üzerine, büyük kayıplarla geri çekilmek zorunda kaldı. Halbuki bu alay düşündüğüm

gibi ihtiyat olarak hücum cephesinin sol yanı gerisinde bulundurulsaydı, Rusların bu karşı taarruzu geri çevrilecek ve parlak bir zafer kazanılacaktı. Geri çekilme sırasında 12. Tümen Kumandanı Süleyman Bey askeri kahramanca gayrete getirirken, aldığı ağır bir yara sonucunda birkaç gün sonra Allah'ın rahmetine kavuştu. Biçare Faik Paşa da ertesi günü bir piyade kurşunuyla şehit oldu. Her ikisi de zeki, kahraman, fedakâr, vazifeperver ve kanunlara saygılı mükemmel birer insandı. Ebedî kayıpları bütün orduca üzüntülere sebep olmuştur. Allah'ın rahmeti üzerlerine olsun!

Faik Paşa'nın yerine 2. Kolordu'nun kumandası, olay mahallinde bulunan Kurmay Başkanı İsmet Bey'e verildi. Bundan sonra gerek bu cephede, gerekse sağ yan kolordularında nöbetleşe olarak taarruz ve geri çekilme sûretiyle savaş Ağustos sonlarına kadar devam etti. Bu tarihlerde 2. Ordu'ya tahsis edilmiş olan kuvvet bütünüyle ulaştığı gibi, asıl mevzilerimiz de gereği gibi tahkim edilmiş, düşman da 3. Ordu önünden çekebileceği kadar kuvveti önümüzde yığmıştı. Bunun üzerine artık bütün ordunun taarruzdan vazgeçerek ve asıl mevziye çekilerek savunması emredildi.

Bu taarruzla iki önemli amaç gerçekleştirilmişti. Birincisi, ordu takipten ve bütünüyle yenilmekten, kuzey Anadolu, özellikle Sivas vilâyeti düşman saldırısından korundu. Diğeri, 3. Ordu karşısından alınarak önümüze getirilen düşman kuvvetleri 2. Kolordu Cephesi'nin önünde bağlandı. Çünkü bu kolordu savaşarak asıl mevzilerine çekilirken, düşman kuvvetleri onu takip ederek mevziin önüne geldiler. Karir Dağları gayet sarp ve ordunun geçmesine engel olduğu gibi, Şeytan Dağlarıyla etekleri batıya doğru hat açıp manevra yapılmasına engel olduğundan, düşman kuvvetinin hücum cephesi Dümlek hattına on beş kilometrelik bir mesafeye münhasır kalmaktaydı. Burada bizim bir kumanda altında dört tümenimiz bulunduğu ve gerektiğinde Ali Rıza Paşa'nın ihtiyatlarının çağrılması ve 11. Tümen'in sağ yanının çatışmaya karıştırılması mümkün olacağı için, genel kuvvetimizin yarısından fazlası bu dar ve son derece sarp mevzide düşman hücumlarına karşı koymaya hazır bir durumda bulunabilecekti. İşte bu sûretle kesin çatışmanın bize en uygun bir yerde ve en faydalı şartlar altında meydana gelmesi umudu elde edildi.

Düşman, bu mevziye taarruzî keşif kabilinden birkaç saldırı yaptığı sol yanımızın arka sınırının önünde birtakım gösterilerde de bulundu. Ben bu harekât ve çatışmalar esnasında bir alay piyadeyi ihtiyat olarak Karababa tepesinin güneybatısında tutturuyordum. 11. Tümen kumandanı, keşiflere ve casus haberlerine dayanarak düşmanın Erik Dağı güneyinde asker yığmakta olup yakında sol yanın arkasına taarruz edeceğini bildiriyor ve takviye olunmasını

istiyor, kolordu kumandanı da bu ihtiyat alayının sol yana gönderilmesini teklif ediyor ve izin istiyordu. İki gün bu teklifi reddettim. Fakat olayların akışına gözleriyle şahit olanların ısrarlarını uzaktan inatla reddetmek de zor olduğundan, sonunda rıza gösterdim. Sabahleyin alay sol kanadın sonuna gidecekti. Savaşın şiddetli zamanlarında, geceleri, büro olarak kullandığım çadırda sandalye üzerinde geçirmek alışkanlığındaydım. Sabaha karşı birdenbire uyandım ve içten gelen bir sevkle önümdeki haritaya kapandım. Olağanüstü bir zihin açıklığıyla durumu yeniden düşünme sonucunda, mevziin kilidinin Karababa tepesi olduğuna ve buraya yapılması muhtemel olan hücumda etkili olabilmesi için, alayın yerinde kalması gerektiği kararına vardım. Derhal telefonla alay kumandanına, sabahleyin yerinden hareket etmemesini ve üstlerine karşı benden aldığı emri bildirmesini söyledim. Ertesi günü kolordu ve özellikle tümen, bu alayın sol yanına gönderilmesi için ısrar ettiler. Nihayet güneşin batmasına yakın yine muvafakatım alındıysa da, alay ordugâhından ancak bir-iki kilometre kadar batıya yürüyerek karanlığın basmasıyla hareketini ertelemişti. Tam o gece düşman Karababa mevkii üzerine bir kesin hücum düzenleyerek birkaç hattımızı yarıp tepeyi almak üzereyken son ihtiyat olarak bu alayın yaptığı karşı hücumla güç ve takati kesilmiş olan düşman perişan halde bozguna uğramış ve firar sırasında karşı tepelere tırmanırken seher vaktiyle şiddetli ateşimiz altında kalarak birçok kayıp verdiğinden, bir defa daha hücuma cesaret etmeyecek şekilde saldırılarını durdurmak zorunda kaldı.

Milletlerin hayatı bazen ne kadar zayıf iplere bağlı kalıyor. Âlemlerin, özellikle insanlığın mukadderatında manevi bir kılavuzun egemen olduğu olaylar ve işler, âlemi inceden inceye gözleyen ve muhakeme edenler için şüpheden tamamen uzaktır. Bundan sonra birkaç defa bizim tarafa giren Rus firarileri genel bir hücum yapılacağını haber verdilerse de, tekrar taarruz cesareti gösterilememiş, ondan sonra da kışın girmesiyle harekât durmuştur.

***

Bu Karababa Savaşı'ndan bir-iki gün sonra, 28 Ağustos'ta birdenbire çıkan bir soğukta, ileri hattaki askerimizden bir hayli er donmuş ve on kadar hayvan ölmüştü. İşte bu defa askerin hayatta kalması için hemen sığınaklar hazırlanması ve kış levazımının toplanmasına hız verildi. Bir süre sonra 8. Tümen ve 16. Kolordu Karargâhı, Murat'ın güneyine, eski mevkilerine alınarak ordunun bir ay önceki stratejisi iade edildi.

Bu savaşlar sırasında düşünülüp kararlaştırılan stratejimizin daha iyi uygulanması ve sonuçlanmasına engel olan ikinci derecedeki komutanlarca bazı hatalar yapılmışsa da, asker ve subayların çalışma, gayret ve yararlılıkları

her türlü övgünün üstündedir. Gayet sarp ve yolsuz olan bu mıntıkada asker ve toplarını göndermek ve yüklerini taşımak için yollar açmaya da mecbur oluyorduk. Bu sûretle yalnız Çapakçur mıntıkası dediğimiz ordunun yığılma alanında açılan yollar altı yüz kilometre kadar tahmin ediliyor. Gerek bu yolların, gerek açılan genel yolların makadem yapılması mümkün olmadığından, kışın bazı mevsimlerinde çamur olduğu için fazla yararlanılamıyordu.

Ayrıca nakliye araçlarımızın da günden güne azalmasından, kışın bu mevzilerde ordunun beslenmesi mümkün olamayacağı anlaşıldı. Dolayısıyla aynı mevzileri zayıf müfrezelerle işgal etmeye ve büyük kısmı geriye alınmaya karar verildi; bu karar zorunluydu. Ordudan ayrılmamdan sonra bu düşüncenin aleyhinde biraz dedikodu olmuş ve genel karargâhça da böyle bir geri çekilme soğuk bir şekilde değerlendirilmiş olsa gerek ki, ben izinli olarak İstanbul'a gittiğimde bundan vazgeçilip geçilmeyeceği hakkında görüşüm sorulduğunda, zorunlu olduğunda ısrar ettim. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın vekâleti sırasında, bu karar uygulamaya konuldu. Ordu mevcudunun azlığı dolayısıyla kıtaların birleştirilmesiyle iki kolordu oluşturulmuş, sağ yan kolordusu bir tümenle Bitlis havalisini, bir tümenle Muş-Miyafarkin istikâmetini, bir diğeriyle de Çapakçur-Diyarbakır yollarını savunacak şekilde düzenlenmişti. Bu istikâmetler arasındaki sarp dağ yollarının gözlenmesi ve korunması Kürt Hacı Musa Bey gönüllüleri ve Genç Müfrezesi denilen Kürt yardım kıtalarına havale edilmiş, 4. Ordu da sağ yanı Murat Nehri'ne, solu Perisuyu'na dayanmak üzere Çele Dağlarını işgal ve tahkim etmişti.

Son çatışmadan sonra iki taraf ordularının koruduğu cepheye göre bütün ormanlar 2. Ordu'muzun elinde kalıyor, düşman oldukça çıplak bir arazide bulunuyordu. Bu nedenle, ihtimal kendilerince de beslenmenin zorluk kazanması dolayısıyla Ruslar da kışın, büyük kısımlarını geriye aldıklarından, bütün kış süresince iki taraf arasında bir tür ateşkes hüküm sürdü.

***

Geçirdiğim bir hayvan kazası dolayısıyla duyduğum acının ordu doktorlarınca teşhisi mümkün olmadığından, hem onu tedavi ettirmek hem de ordunun eksiklerine ilişkin karşı karşıya müzakere ve isteklerde bulunmak üzere izin alarak Aralık ayı sonlarında İstanbul'a gittim. Kıdem bakımından Ali Rıza Paşa'nın vekil olması gerekirken, İstanbul tarafından Mustafa Kemal Paşa vekil olarak atandı. İsmet Bey'in Harbiye Nezareti'ndeki ilgili daireye çektiği şifreli telgrafın bu tayin konusunda etkili olduğu daha sonra rivayet edilmiştir.

Enver Paşa'yı ikna ederek Avrupa'daki kuvvetleri geri aldırmak ve Doğu Cephesi'nde orduların takviyesini sağlamak için yolculuk sırasında bir

lâyiha kaleme alarak, Enver'in mizaç ve arzusuna uygun düşünceler, kısacası Napolyon'un Küçük Asya yoluyla Hind'i istilâ düşüncesinde bulunduğuna ilişkin parlak cümleler koydum. Böyle büyük bir işin uygulama alanına konulması için her şeyden önce Rus ordusuna kesin bir darbe indirilmesi gerekeceğini belirttim. Fakat İstanbul'a varışımdan birkaç gün sonra müthiş bir zatürreye tutularak yatağa düştüm. Hastalanmazdan önce İsmet Paşa'nın 4. Kolordu Kumandanlığı'na tayini ve bir de 2. Ordu için ikmal erleri gönderilmesi için emir çıkarttım. İkmal erleri için ordudan alınacak talim görmüş erler vasıtasıyla gerilerde kolaylıkla beslenmeleri sağlanabilecek merkezlerde, ilkbahara kadar eğitim ve öğretim gördürülmesini de orduya yazıyla bildirdim. Bundan başka orduya bir buçuk tonluk küçük kamyonlar gönderilmesi için söz alınmışsa da, yerine getirilmedi.

Hastalık ve nekâhat dönemi epeyce sürdü. Ancak 1333/1917 yılı sonlarında karargâha dönebildim. Henüz Mardin'deyken, daha önce grup kumandanlığına tayin edilerek gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın 2. Ordu Kumandanlığı'na, benim de Kafkas Cephesi Genel Kumandanlığı'na tayin edilmiş olduğumu gösteren bir emir aldım. Yani fiilen cephe kumandanlığı da yaptığıma göre, görevlerimin birinden affedildim. Sonradan görev tayinini içeren bir yazıda benim yalnız askerî harekâta ait konularda komutamın geçerli olacağını, fakat asayiş vesair konulara ilişkin işlerde orduların bağımsız bulunduğu bildiriliyordu. Yani istedikleri gibi asıp kesmek, göçe zorlamak ordulara ait bulunacaktı. Zaten daha önce bağımsız tümen, hatta kıta komutanlıklarına bile Divan-ı Harp kurmak ve idama varıncaya kadar her türlü hükmü uygulama yetkileriyle de donatılmış olan bu konuda, itirazı içeren telgrafım da cevapsız bırakılmıştı.

***

Diyarbakır Ordugâhı'na varır varmaz incelediğim genel kuvvet raporlarında, 2. Ordu piyade mevcudunun 13.000 ere indiğini hayretle gördüm. Gönderilen ikmal erleri Elbistan'da toplanmış, ordudan da bir hayli talim görmüş er oraya gönderilmiş. Bu önlemlerin amacı, mesafenin uzaklığı ve yolların kötülüğü dolayısıyla Elbistan'dan erzak ve zahire getirilemediğinden, bunları mahallerinde tüketmek ve savaş alanına yakın olan Diyarbakır ve Harput erzakını tasarruf etmekmiş. Mevsim tam savaşın başlayacağı mevsim. Halbuki Elbistan tarafında bulunan 10.000 kadar savaşçı getirilmek gerekse ancak yirmi-otuz günde kıtalara ulaşabilecekler! 3. Ordu mevcudu da 22.000'e inmiş. Düşman en azından 200.000 piyadeye sahip olduğundan, bu durumda bizim toplam kuvvetimizden beş kat fazla. Bundan başka biz dağınık, o merkezî bir durumda toplanmış!

Bu üzücü haber üzerine ziyaretçilerden özür dileyerek odama çekilip büyük bir acıyla düşünmekteyken salonda telefon çaldı. Koştum, Almanca olarak aşağıda tercümesi bulunan telgraf okundu:

"Öteden beri beklenmekte olan büyük Rus İhtilâli patladı, Çar istifasını verdi. Rus gailesine bitmiş gözüyle bakılabilir."

Elimde olmadan, Hafız Şirâzî'nin:

Hân-ı meşev nevmid çün vâkıf nehi ez sırr-ı gayb
Başed ender perde bâzihay-ı nihan gam mehor[23]

beyti dilimden döküldü.

Birkaç gün sonra grup komutanlığını Harput'a naklettim. İsmet Paşa Kolordu Komutanlığı'na tayin olunduktan sonra, bana bir Alman Kurmay Başkanı verilmek istendi. Bütün bu savaşları, bu sıkıntılı günleri biz Alman müşaviri olmadan geçirmiştik. Yalnız Ali Rıza Paşa Kolordusu'nda Binbaşı Eckert vardı ve o da çatışmaların başlamasından önce çekilmişti. Şimdi bir Alman mentoruna fazla ihtiyaç yoktu. Fakat yapılan ısrarlara uymak zorunluydu. 2. Ordu Menzil Müfettişliği Kurmayı Yarbay von Falkenhausen gerçekten tedbirli, centilmen bir kişi olduğundan, ancak onu kabul edeceğimi bildirdim.

Bu aralık Sekran'da İsmet Paşa karargâhını ziyaret ve kolordusunun cephesini teftiş ettim. Murat Nehri üzerine Harabe mevkiinde bir köprü yapılmış ve Çile Dağı mevzii de cidden sağlam bir şekilde tahkim edilmişse de, askerin mevcudu çok zayıftı. Ondan sonra 3. Ordu Cephesi'ne giderek Almanya'ya gitmiş olan Ordu Kumandanı Vehip Paşa'ya vekâlet eden Mustafa Fevzi Paşa ile birlikte ordunun sağ yan ve merkezini dolaştım. İki düşman taraf askeri birbiriyle kardeşlik ediyordu. Yalnız kumandanları Ermeni olan bazı kıtalar direnmek istiyorlardı. Bir defa böyle bir kumandan, davetli olarak Rus kıtaları yanına giden askerlerimizi tutuklattırmışsa da, daha sonra serbest bıraktı. Bu seyahat sırasında eğer ihtilâl durumunda bulunan Rus ordusu dağılıp geriye giderse, Ermeniler tarafından mezâlim ve facialar yapılmasına zaman bırakılmadan, ilerleme meselesi komutanlarla konuşuldu. Bundan sonra Samsun'a kadar da bir seyahat yapıldı. Burada Rum unsuru ile iyi bir kaynaşma olmadığı, bazı Samsunlu ve Bafralı Rum zengin ve ileri gelenlerinin şuraya buraya sürgün edilip uzaklaştırıldığı, asker kaçağı Rumların şekavet yaptığı, bu vesileyle bazı köy ahalisinin göçe zorlandığı ve bu durumun kumandan Refet Paşa'nın (meşhur olan Refet Paşa değildir) ve İstanbul'dan ne sıfatla geldiği anlaşılmayan bir sivil hafiye memurunun kötü hareketleri yüzünden şiddetlenmekte olduğu

23 Gaybı çözmezsen umutsuzlanma gönlüm, çare yok
Çok oyun var perdenin ardında ey cân; gam yeme. (Yay. Notu)

anlaşıldığı için, bunların değiştirilmesi ve Rumların iyi idare edilmesi yoluna gidilmesi Sadrazam Talât ve Enver Paşalara yazıldı. Sadrazam sivil memurunu derhal almışsa da, Enver Paşa kumandanın değiştirilmesinde hayli yavaş davranmış ve daha sonra yerine beterini tayin etmiştir.

Yukarıda açıklandığı üzere, Halep'te ordu komutanlarının toplantısında bulunup Sina Cephesi'ni de ziyaretten sonra karargâha dönüşümde, Kurmay Başkanı'yla Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Salih Bey'in değiştirilmesine kalkışıldı. Salih Bey daha sonra yerinde bırakılmışsa da, Kurmay Başkanı von Falkenhausen'in Yıldırım Grubu'na katılmasında ve yerine 3. Ordu Kurmay Başkanı von Guse'nin tayininde ısrar edildi.

Genel karargâhın birtakım yersiz müdahale ve sınırlamalarından zaten öteden beri üzüntü duyduğumdan, bu da eklenince istifa ettim, kabul olunmadı.

Bu kere Yıldırım Grubu'na bağlı 7. Ordu Kumandanlığı'na tayin edilen Mustafa Kemal Paşa yerine, 2. Ordu Kumandanlığı'na gelen Fevzi Paşa ile adı geçen ordu cephesinin Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki kısmını teftiş ettim. Askerin intizamı ve erlerin maneviyatını güçlendirmek için alınan önlemler takdire şayandı. Ancak kuvvet cepheye göre yine oldukça zayıftı. Bundan dolayı Murat Nehri'nin güneyindeki silsilenin Lice-Hani Ovası'na olan çıkışlarından çıkacak kollara taarruz sûretiyle bir saldırı savunmasına çalışılması, ondan sonra Diyarbakır'a doğru çekilinmesi düşünüldü. Bitlis'teki tümen ise, hücuma uğradığı takdirde o civardaki sarp boğazları halkın yardımıyla şiddetli bir şekilde savunarak Siirt-Mardin istikametlerine çekilmesi gerekli görülüyordu.

3. ve 2. Ordu cephelerinde yaptığımız seyahatler, bu sıradaki sohbetler Fevzi Paşa için kalbimde bir takdir duygusu uyandırmıştı. Kâzım Paşa'dan ayrıldıktan sonra, Hazro'da bir gece geçirerek Diyarbakır'a dönüldü.

Öteden beri Hazro Beyleri denilen bir Kürt ailesinin bu civarlarda nüfuz sahibi olduğunu işitiyordum. Kasabaya ulaştığımızda karşılayanlar arasında çok iyi giyinmiş iki genç adam, mevki kumandanı tarafından takdim olundu. Hazro Beyleri bunlarmış. Sonra o havalide benzerine seyrek rastlanan bir konakta misafir edildik. En garibi, gerek ortada, gerek sofrada gayet temiz, Kürt giysileri içindeki hizmetkârlar, en mükemmel otellerdeki garsonları aratmayacak şekilde hizmet ediyorlardı. Bunlar benim gönlümü sevinçle doldurup ferahlatırken, Mustafa Kemal Paşa'dan birkaç ay önce duyduğum bir hikâyeyi hatırladım. 16. Kolordu Kumandanlığı ile bu havaliye geldiği zaman, o da Hazro'ya uğramış ve bu beylere inmiş. Nahiye müdürü kendisinden gizli bir konuşma isteyerek bu havaliden emin olmak için, bu Hazro Beyleri ailesinin her ne şekilde olursa

olsun kökünü kazımak gerektiğini açıklamış. Elazığ (Mâmuretü'l-Aziz) Valisi Sabit Bey'in istifası üzerine, benim isteğimle yerine tayin olunduğu halde, az sonra görevden almak zorunda kaldığım Mithat Bey adında bir zât da öşürler hakkında Maliye Nezareti'nden gelen bir emri eleştirirken, bunun kötülüğüne en büyük delil olarak, emrin ulaşmasını haber alınca halkın şenlik yaptığını defalarca tekrarlayıp anlatmıştı. Güya hükümetin görevi, eşraf ve zenginleri imha etmek ve halkı ağlatmakmış!

İşte bu fıkralar bizde hükümetle halk arasındaki bağa ilişkin bir fikir verebilir. Benim bazı geçmişlerimin uğramış olduğu haksızlık ve sıkıntı da bu gibi düşüncelerin ürünü olsa gerek! Fakat gerçekte bu gibi kötülükler sultanlar dönemi hükümetinin özelliklerinden görülmemelidir. Çünkü şu anlattığım olaylar Meşrutiyet dönemine aittir. Köklü inkılâplarla bu kötülüklerin önüne kolaylıkla geçilebileceği de pek ümit olunamaz; çünkü Meşrutiyet de önceki idareye oranla radikal bir inkılâptı. Fakat başkalarının hukukuna daha çok göz koyan, halkın çoğunluğuna daha sert muameleyi reva gören adamlar idare dizginlerini yine ele aldılar. Bundan sonra olacak radikal inkılâplar ise ya tasarruf hakkını ortadan kaldıracak komünizm yahut eskisini aratacak istibdat olabilir! Allah, her iki ihtimale karşı biçare millete merhamet etsin de, bir kurtuluş ve tedrici bir ilerleme nasip olsun.

***

İstifam kabul edilmeyince, yakayı kurtarmak için başka bir çare aramak zorunda kaldım. Bazı kumandan ve subaylarımız, bu arada Cemal ve Vehip Paşalar Avrupa cephelerini görmeye gitmişlerdi. Ben de bunu istedim; derhal izin verildi. Böylece 1333/1917 yılı Eylül'ünde, görünüşte izinle, gerçekteyse bir daha dönmemek niyetiyle Harput'tan ayrıldım. Halep'te General von Falkenhayn karşılayarak yemeğe de alıkoydu. 2. Ordu'nun durumunu ve çevreden gelebilecek tehlikelere karşı uyanık bulunmasını anlattım. Koca bir ordunun mevcudunun bu kadar az olduğunu işitince hayret etti. Fakat kısa bir süre sonra o biçare de hemen aynı derecedeki hayal kırıklığına ve daha beter bir akıbete uğradı. O sırada Mustafa Kemal Paşa da Halep'teydi ve Falkenhayn ile aralarında gizli düşmanlık başlamıştı.

Adana'ya giderken Ceyhan Köprüsü'nde özel tren iki uçağın saldırısına uğradı. Tehlikenin büyüklüğüne rağmen kendisini trenden atan birkaç korkağın yaralanmasından başka, gerek bomba ve gerek mitralyözlerden bir hasar görülmedi.

Ben daha İstanbul'dayken Almanya imparatoru İstanbul'u ziyaret etmişti. Karşılama ve uğurlanmalarında bulundum, beni tanıdı. Fakat öğle yemeğine

yapılan davete, her nasılsa zamanında bildirilmediğinden, katılma şerefinden mahrum kaldım. Bazı bedbahtların düzeninden dolayı değilse, teşrifatın ihmalinden başka bir şeye yüklenemeyecek olan bu durumun bence aşırı üzücü olmakla kalmayıp, –özür için elden gelen yapıldığı halde– imparatorun gücenmesine neden olduğunu da bazı muamelelerden anladım.

Bu seyahatte grup karargâhı ile 2. Ordu'ya mensup kumandan ve subaylardan yedi zât bulunmaktaydı. Seyahat çok yararlı oldu. Önce yeni taktik ve icatlar hakkında komutan ve subaylar heyetine uygulamalı dersler verilen Sedan'daki bir müessesede bir hafta kadar bulunduk. Tanık olduğumuz faydalı şeyler cümlesinden olarak, özellikle yeni taktik kurallarına göre bir tümenin savunma amacıyla taarruzunu gösteren bir tatbikatta bulunuldu. Esas savunma, ilk avcı hatlarının cüz'i savunmadan sonra mevzileri terki ve sonra ulaşacak ihtiyatların karşı taarruzu ve civar mevzilerin topçu, mitralyöz, piyade yan ateşleriyle düşmanın püskürtülmesi düşüncesine dayanıyordu. Ortaya konan eleştirilere göre bu şekildeki bir savaşta bir tümenle taarruz eden düşman, kuvvetinin yüzde yetmiş beşini, aynı kuvvette galip savunucu da yüzde kırk ilâ ellisini kaybetmekteymiş. Yüzde yirmi-yirmi beş fark, savunucunun faydasına imiş. Bu tür savunma yolu Ludendorff'un buluşuymuş. Bu son cümleyi, zamana sahip olmaya karşı, zamana teslim olmakla yorumlayanlar çok bulunur.

Ondan sonra Metz Kalesi ve grubu ile Lorraine savunmasıyla görevli ordu dairesini gördük. Metz Kalesi'yle etrafındaki kuvvetlere komuta eden Orgeneral von Offen ve eşiyle karşılaştım. Ben Kassel'de bulunan 22. Tümen kurmayına bağlı olarak görev yaparken, bu zât binbaşı ve sözü edilen tümenin kurmay subayı idi. Pek çok dostluğunu görmüş ve minnettar kaldığım yol göstericiliğine mazhar olmuştum. Lorraine Grubu Karargâhı ile genel Alsace Lorraine Ordular Grubu Kumandanı Dück de Württemberg karargâhlarında davetlerde bulunduğumuz gibi, vaktiyle devlet görevinde bulunmuş olan General Auler'in kumanda ettiği tümen cephesini, mevkiini devrederek tahkimat işinde çekinmeden harcanan olağanüstü çalışmaya tanık olduk. Gösterdiğim özel arzu üzerine ben, yalnız yaverim Mazhar Bey'le Flandre Cephesi'ne gittim. Heyet ise programlandığı üzere Voges Dağlarındaki tahkimatı ziyaret ettiler. Flandere'de meşhur savaş pilotu, Süvari Yüzbaşısı Baron von Richthofen uçak filosunu ziyaret ederek bir uçuş yaptık. Az zaman sonra savaşarak ölen bu kahraman ve onun kardeşiyle ve yiğit arkadaşlarıyla tanışmak, ciddi bir ruhani haz duymama sebep olmuştur.

Bundan sonra bu cephede pek çok niteliklerini duyduğum huni tarlalarını, yani şiddetli bombardımandan altüst olmuş araziyi görmek üzere, bir sisten

yararlanarak ilk hat tabur merkezine kadar ilerledim. İlerideki piyade hatlarının siperlerini diğer her türlü yapay siperleri tahrip eden düşman mermileri meydana getiriyor; yani erler, düşman tanelerinin meydana getirdiği hunilerin cidarlarını siper olarak kullanıyor.

En çok kayıp, ilk hattaki askerin değiştirilmesi sırasında meydana geldiğinden, ön saftaki erlerin üç dört günde bir değiştirildiğini, bu süre içinde yaşayabilenlerin, beraberinde getirdikleri soğuk yiyeceklerle geçindiklerini söylediler. Böyle değiştirilip geriye gelmekte olan bazı erlere rastladık. Alınlarında kararlılık ve teslimiyet izleri görülünce, bu savaşçılara saygıyla karışık merhamet, savaşa sebep olanlara da lânet etmemek elden gelmez. Bütün bu alanda yere gömülmüş bir tek beton block-hause görebildim ki, bu da tabur binbaşısının oturduğu yerdi.

Artık sisin açılma zamanı gelmek üzere olduğundan, Binbaşı bir an önce uzaklaşmamızı hatırlattı. Geriye doğru biraz gittikten sonra bir düdük sesiyle durduk. İngilizlerden aldıkları on kadar esiri bize göstermek için durdurmuşlar. Böylece on dakika kadar zaman geçirdik. Yolumuza devam ederken, dar bir cephe üzerinde düşmanın bombardımanı başladı. Mermiler, takip ettiğimiz şose üstüne ve bizim bir kilometre kadar ilerimize düşmekte, fakat bazı mermi parçalarıyla misketler yanımıza kadar gelmekteydi. Bu duraklama olmasa, tam dövülen mıntıka içinde bulunacakmışız. Bunun üzerine yönümüzü değiştirerek mermilerle delik deşik olan ve daha önce yağan yağmurlarla cılk çamur haline gelen tarlalardan, büyük bir zorlukla bir saat kadar yürüdükten sonra, bombardımanla harap olmuş bir kasabanın gerisinde bekleyen otomobilimize kavuştuk. Birkaç dakika yol alınca, sis birdenbire kalktı ve bütün cephede düşmanın yoğun bir bombardımanı, onun arkasından Almanların karşılık vermesi başladı. Bombardıman bu cephede, birkaç gün, gece-gündüz devam eden şiddetli bir savaşın başlangıcı oldu.

İşte on dakikalık bir gecikme, beş dakikalık bir öncelik olmasa, ömrümüze son çekilmişti. Pek çok defalar hayatımı kurtaran bu gibi tesadüfler, devletimin şu halini görmek için miydi? Yoksa kaderimizde başka görülecek şeyler mi var! Belçika'da sahil istihkâmlarını, Bruge-Maritime'daki deniz üssünü, uçak ve denizaltı depolarını ziyaret ederek ve bu zeminde yapılan ilerlemeleri dinleyip görerek yararlandık.

Büyükelçiliğimizin ve genel karargâh nezdinde Zeki Paşa'nın aracılığıyla Hindenburg ve Ludendorff ile bir konuşma da hazırlanmıştı. Ludendorff cepheyi teftişe gideceği için pek az görüşülebildi. Mareşal von Hindenburg akşam yemeğine davet ettiğinden, gerek sofrada ve gerekse ondan sonra uzun süre

konuşabildik. Karşılıklı nutuklar çekildi. Pek çok iltifatlara mazhar oldum. Bu iki zâtın yaygın şöhreti o derecededir ki, haklarında her ne şekilde olursa olsun düşünce ileri sürecekler halk gözünde kendini beğenmişlik, haddini bilmezlikle suçlanmak tehlikesine düşerler. Fakat az çok dikkat ve muhakeme sahibi her insanın, önem verdiği diğer bir insan hakkında iyi kötü bir düşünce ortaya koyması tabii işlerdendir. Bunu samimi olarak açıklamak mutlak şekilde ayıplanmamalı; belki düşüncenin doğru veya yanlış olduğu değerlendirilip eleştirilmelidir. Ludendorff'un anlayışı, azmi ve faaliyeti hakkında takdirden başka söz söylenemez. Ancak bazı zeki ve güç sahibi maiyyetler vardır ki, âmirlere nüfuz ederek idare dizginlerini büsbütün eline alır, çevresine kendisini başvurulacak biricik kimse olarak tanıtır, üstlerini âdeta gölgede bırakır. Gerek yabancı ülkelerde, gerekse bizde, özellikle kurmay subayları arasında bu tiplere çok rastlanır. Bunlar ışığı kendisinden olan yıldızlardan olmasalar bile, ışığını başka yerden alan bir uydu gibi bazı aşamalarda büyük adamları bile sönükleştirirler.

İşte ben Ludendorff'u bu kategoriden, fakat insaf gereği bunların seçkinlerinden sayarım. Bu zât kendisine verilen görevle kanaat etmedi. Almanya'nın bütün idari işlerini eline aldı; genel siyasetinde nüfuz sahibi oldu. Bu durum vatanı için faydalı mı oldu? Bunun takdiri ne bu eserin içeriği dairesinde ve ne de benim vukuf ve iktidarım içinde olmadığından bir şey söyleyebilirim. Hindenburg'a gelince; bu zâtın ne kadar büyük bir kafa ise, o oranda da büyük bir ruh ve kalb sahibi filozof ve temiz bir kimse olduğu inancındayım. Ömrümde pek az insan bana bu kadar büyüleyici bir etki yapmıştır. Bu zât yaşı dolayısıyla tabii bir yardımcıya muhtaçtı. Eğer bu yardımcı kendi yaradılışında olsa, vatana daha faydalı olurdu sanırım.

Berlin'e dönüşümde, Kudüs-i Şerif'in düştüğü acı haberi gelmişti. Prusya sarayı çevresinde bunun etkisi çok büyük olmuştur. İmparatorun eskiden beri tanıdığım eski Mabeyn Müşiri Baron von Meierbach çok üzüntülü görünüyordu. Mutaassıp bir Hıristiyan olduğu oranda, mükemmel bir insan olan bu ihtiyar, daha sonraki musibetlere şahit olduysa kim bilir ne kadar üzülmüştür.

Avusturya Cephesi'ni ziyaretimizden biraz önce, imdat olarak Almanya'dan gönderilen von Belva ordusuyla İtalya Cephesi yarılmış, İsonzo hattı tamamen Avusturyalıların eline geçmiş, hatta İtalya sınırı geçilmiş, Genelkurmay Başkanı General Kont Cadorna değiştirilerek ordunun başına General Divaz getirilmiş, fakat Batı Cephesi'nden acele olarak gönderilen İngiliz ve Fransız imdat kuvvetlerinin yardımıyla artık taarruz durmuştu. Bu vesileden yararlanarak bir yıldan beri kulaklarımızı doldurmuş olan İsonzo Cephesi'ni doya doya gördük.

Avusturya Cephesi'nin denize dayanan sol yan sonunun, düşmanın yan ve arka ateşi altında savunulması, takdire değer kahramanlık menkıbelerinden sayılır. Fakat yıldırım gibi olan bu son taarruz Doğu Alman imdat ordusuyla kumandanına atfolunmakta, Avusturyalıların ise bu düşüncenin varlığını düşünmekten bile çok üzüldükleri görülmekteydi. Trieste'de imparator nezdinde şerefe mazhar olarak Birinci Couronne de Fer nişanıyla taltif edildim.

Bu gezinin, ne kadar yararlı olduysa, o kadar da üzüntü verdiğini açıklamak zorundayım. Önce Alman subaylarında hissettiğim, gördüğüm sonsuz hırs beni endişelendirdi. Demiryoluyla Saint-Dié mevkiinden geçerken yanımdaki subaylardan biri maden ocaklarını göstererek, "Biz bunları ilk hamlede almasaydık bu olağanüstü savunmayı yapamayacaktık. Bu maden, cephane imalâtında bilmem hangi parçanın yapılması için şarttır. Artık böyle bir hazine geri verilir mi?" dedi. Bruje Maritime'dan hemen hiçbir kasaba olmadığı halde, hakikaten büyük bir posta binası, harikalardan sayılabilecek bir liman ve rıhtım bulunuyordu. Yine bir subay, "Bir şehircik bile olmayan böyle sahillerde bu kadar büyük postaneler, limanlar yaptıran İngiliz parasıdır; bu inşaatlarda bir İngiliz ihraç ordusuna cephe hazırlanmasından başka amaç yoktur. Bu gerçek ortadayken, buralarını biz nasıl bırakırız," diyordu. Bu tarihlerde Ruslardan alınan Vilna ve Riga'dan söz edilirken, o şehirlerin bayındırlığı eski Alman medeniyetinin ürünüdür. Halkın özünü Almanlar teşkil eder. Buraları anavatana döndürülmelidir, deniliyordu. Başka milliyette biriyle konuşurken, İstanbul hakkında buna yakın düşünceler ileri sürecek insanların eksik olmadığına da, buna kıyasla hüküm verilebilir.

Doymak bilmeyen bu hırs, bir millet için hiçbir zaman hayra işaret değildir. Gerçi genç subayların bu tür anlayışları, düzenli büyük bir devlette, sözgelimi benim otuz yıl önce tanıdığım Almanya'da, tehlike oluşturmaz, aksine fayda verirdi. Çünkü devlet adamları bunların dizginlerini çekmek kudretindeydi. Fakat ne yazık ki şimdi durum böyle değildi. Gayriresmî bir topluluk, Alldeutsch (Pan Germanist) Topluluğu memlekete, hükümete sızmış bir istilâcıydı. Böyle sorumsuz toplulukların zararlı etkilerinin bir hükümet için nasıl bir bela olduğunu memleketimde, nefsimde tecrübe etmiştim. Sedan'da subaylar heyetiyle yemek yerken, Alman harflerinin bazı sakıncalarından söz edildi. Bir Kurmay Binbaşısı, Avusturya'da olduğu gibi, artık Almanya'da da Latin harflerinin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştü. Sofrada kolordu kumandanı ve tuğgeneraller de bulunduğu halde uzakça bir yerde oturan bir ihtiyat binbaşısı, gözleri fırlamış, yüzü kıpkırmızı bir halde büyük bir şiddet ve öfkeyle itiraz etti. Epeyce mahcup ve susmak zorunda kalan kurmay, alçak

bir sesle bu zâtın Alldeutsch Topluluğu'ndan olduğunu ve dolayısıyla Alman gelenekleri hakkında fazla taassup gösterdiğini bana anlatarak konuyu kapadı. İşte bir millet için iki yıkıcı sebep: Önce hırs, sonra da bu hırsı güden sorumsuz, fakat nüfuz sahibi güçlü bir cemiyet! Üçüncü bir üzüntü sebebi de Alman ve Avusturyalılar, yani ittifak sistemimizin iki esaslı üyesi arasındaki gizli düşmanlıktır. Önce Almanya cephelerini gezdiğim için, Almanya hükümeti her ordu mıntıkasında birbiriyle arkadaşlık kuran subaylardan başka, daimi olarak Baron von Rehenberg adında bir kılavuz tayin etmişti. Asil, kibar ve zeki olan bu subaydan pek çok hoşlanmıştım. Leibach civarında bir Avusturya kontu ile evli olan kızkardeşini görmek amacıyla, Avusturya Cephesi'ni bizimle birlikte gezmek istiyordu. Viyana'da bizi garda karşılayan Harbiye Nezareti yaveri, adını hatırlayamadığım Macar bir yarbayın, bu Alman subayına ağır bir muamelede bulunduğu ve artık kendisinin benim refakatimdeki görevinin sona ermiş olduğunu hatırlattığı sonradan anlaşıldı. Fakat Baron von Rehenberg, birlikte seyahate çok önem verdiğinden, Harbiye nâzırından bu konuda izin almamı benden rica etti. Ben de nâzırla konuşmamda bu izni aldım. Bunun üzerine şimdiye kadar Avusturyalılar tarafından bize gösterilen fevkalâde nazik muameleler tahminime göre bu yaverin müdahalesiyle tamamen değişmiştir. Gizlenmesine bile gerek görülmeyen böylesine rekabet de tabii olarak iyiliğe işaret eder durumlardan değildir.

Bundan başka Avusturya'yı oluşturan çeşitli milletlerin birbiriyle gizli düşmanlıkları ve imparatorluğa hıyaneti de endişe vericiydi. Slav ırkının Sırbiye'de ve Rus Cephesi'ndeki sadakatsizliğine ilişkin pek çok dedikodu işitilmişti. İsonzo Cephesi savaşlarında İtalyanların ele geçirdiği sarp mevziin önünden geçerken yanımdaki Avusturya subayına, böyle bir noktayı ele geçirmek için düşmanın pek çok kayıp vermesi gerekeceği düşüncesini belirtmem üzerine, bu mevzide İtalyan bir subayın kumanda etmesinden ve refakatinde aynı ırktan birçok asker bulunmasından dolayı hıyanet ederek teslim olduğu cevabını aldım.

Avusturya ekmeksizlikten müthiş ıztıraplar çekmekteyken, Macarların buğday vermemesi gibi dikbaşlı muameleler, dışarıya karşı hırslı ve kıskanç olan monarşinin hayırlı bir geleceğe işaret olmayan iç durumlarını tasvire yeterli bir örnektir.

İşte bu gibi duygular, düşmanların hemen en güçlüsü olan Rusya'nın saf dışında kaldığı bir zamanda bile, beni savaşın başlangıcındakinden daha büyük bir üzüntüye düşürmüştü. Brest-Litowsk'a galibâne bir anlaşma imzalamaya giderken trende Süleyman Nazif Bey'le yapılan ve mütarekenin başında bu

zât tarafından *Hâdisat* gazetesinde yayınlanan konuşmamda, âdetim olan ağız sıkılığına rağmen, bu duygumu açığa vurmuşum.

İstanbul'a geldikten sonra tekrar Kafkas Grubu Kumandanlığı'na dönmem için yapılan resmî ve gayriresmî teklifleri reddederek istifa ettim. Ruslar bu durumda devam ederse, Kafkas Cephesi'nde onur kırıcı duruma tahammül fedakârlığına değer bir vatani görev kalmamıştı. Eğer yeniden kendilerine gelirlerse, bizim ordudan hayır beklenemezdi.

Bolşevizm'in ortaya çıkışıyla Ruslar büsbütün hiçe indikten sonra, Kafkasya'ya taarruz olunduğu sırada, benim yine gereksiz bir inat yüzünden Kafkasya fatihliği şerefinden mahrum kaldığımı birçok dostlarım yüzüme vurmak istediler. Bununla birlikte bu istifada ısrar ettiğim için pişman değilim. Çünkü hayatım boyunca hangi hizmetten bir fayda ve şeref bekledim ki, böyle çabucak zuhur eden bir istilâdan herhangi bir şekilde faydalanmaktan ümitvar olayım? Ondan sonra da Enver'in kardeşi Nuri Paşa'nın kumandasında İslâm orduları teşkili, Bakü için Almanlarla ihtilâflar çıkarılması, nihayet Acemistan içerisinden Bağdat'ı geri almaya kalkışmak gibi delice girişimlere elbette muhalefet olunacak ve sonucu kim bilir ne gibi kötülükleri getirecekti. Her ne halse, bu istifa üzerine genel karargâh refakatine, birkaç gün sonra da Brest-Litowsk Konferansı askerî delegeliğine tayin olundum.

Ruslar Kutuzof'un hareketini örnek alarak Brest-Litowsk şehrinin büyük kısmıyla birlikte, Fransızlardan borç aldıkları milyarları gömdükleri istihkâmları da tahrip etmişlerdi. Yalnız askerî işlerin yürütülmesine ve garnizon subaylarının ikâmetine ayrılmış olan yer ve binalar olduğu gibi kalmıştı. İşte çeşitli delegasyonlar, ordunun misafiri sıfatıyla bu yerlerde kalıyor; akşam sabah yiyip içiyor, vakit geçiriyor, nadiren de iş görüyordu.

Burada çok önemli kimselerle tanışmak mümkün oldu. Bütün Doğu Cephesi Genel Kumandanı Feld Mareşal Prens Leopold de Baviere ile 1910 yılı manevralarında tanışmıştık. Her bakımdan mükemmel bir prens ve olgun bir insan olan bu zât, askerî görevi dışına çıkmaz, yalnız akşam yemeklerinde gazinoya gelerek misafirlerini ağırlar, özel günlerde bazen kısa, fakat anlamlı konuşmalar yapmakla yetinir, ara sıra da arzu ettiği kimseleri şehrin birkaç kilometre dışındaki ikametgâhına öğle yemeğine davet ederdi. Ben de üç defa bu şerefe mazhar olmuştum. Mareşalin Kurmay Başkanı General von Hoffmann aynı zamanda Ludendorff'un halefi, vekili, delegesiydi. Tek kelimeyle Ludendorff Alman ordusu, belki bütün ittifak manzumesi için ne ise, General Hoffmann da Doğu Cephesi için oydu.

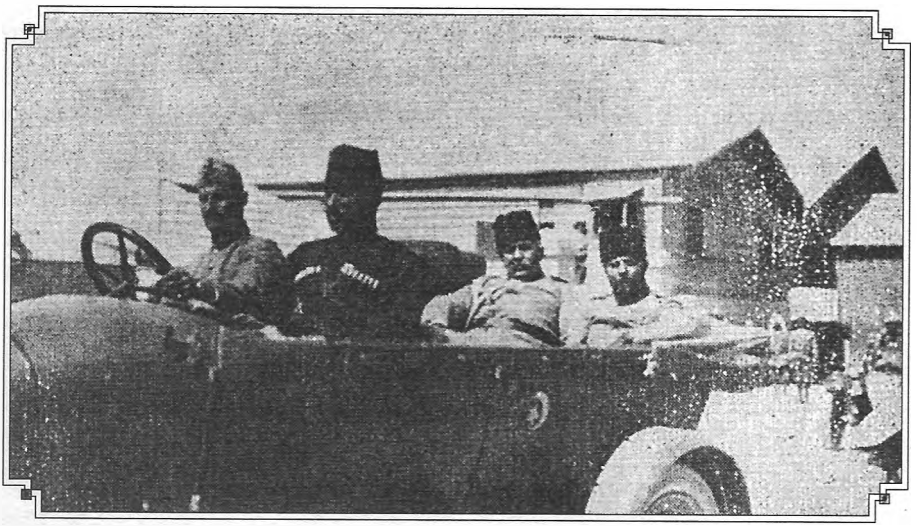

Ahmet İzzet Paşa Suriye Cephesi'nde Cemal Paşa'nın misafiriyken

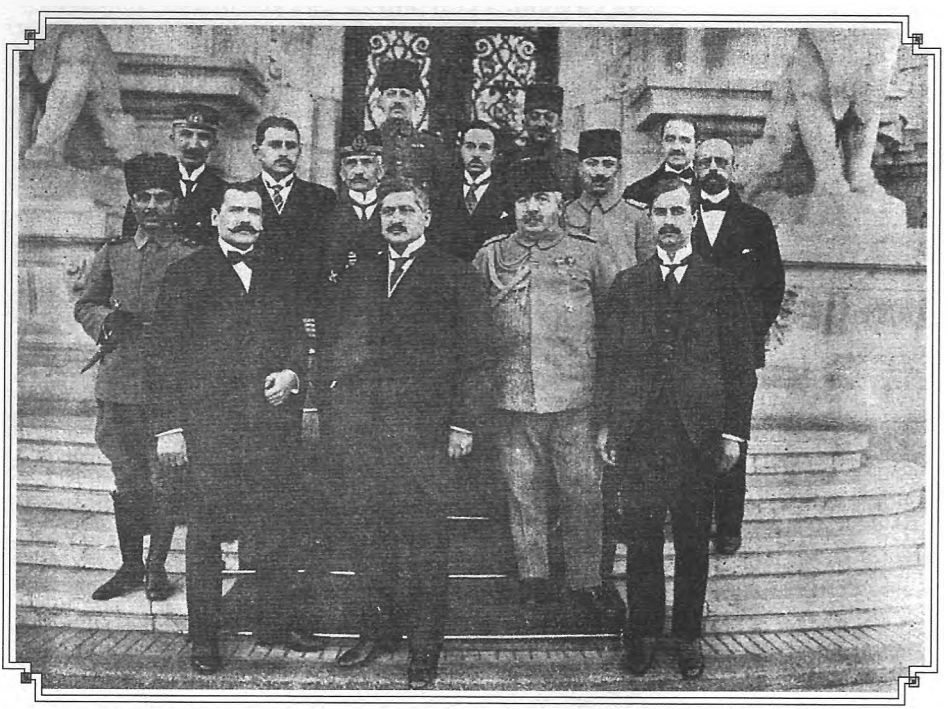

Ahmet İzzet Paşa, Sadrazam Talat Paşa ile birlikte Brest-Litowsk'da

Siyasiler her yönden parlak olan askerî heyet içinde, her bakımdan sönüktüler. Ne Bismarcklar, ne Metternichler, Moltkeler, hatta Beckler gibi vâris ve halef yetiştirmekte gayret göstermeyen yahut da askerlik derecesinde bile düzenli bir fen halinde olmayan diplomasi, öğrenci yetiştirmeye uygun değil. Hele Bismarck'ın ruhu, medeni dünyanın yarısının siyaset dizginlerini elinde tutmak durum ve mevkiinde bulunan halefi Kühlmann'ın haline hem üzülmüş hem de acımış olsa gerek. Çünkü bu iktidarsız yöneticilerin kendi inançları genel karargâhtan, yani Ludendorff'tan telefonla emir alan General Hoffmann ile genel karargâhın konferans nezdinde irtibat memuru bulunan bir ihtiyat subayının elindeydi. Bununla birlikte haklı çıkmak için şurasını da söylemek zorundayım ki, von Kühlmann inkârı mümkün olmayan zekâsıyla durumu kavramışsa da, bütün devlet kuvvetlerini eline geçirmiş olan genel karargâhın müdahalesine karşı çıkamıyordu. Bu durum karşısında, iki defa protesto ettiği de kulağıma ilişmişti. Alman geleneklerine göre imparator ve şansölye, siyasi işlere müdahale ve bakanlara emretme yetkisine sahiptiler. Halbuki bu iki yüksek makam kendilerini karargâhın, yani Ludendorff'un ve ihtimal Alldeutsch Cemiyeti'nin manevi nüfuz ve tahakkümüne kaptırmışlardı.

Hiç şüphe yok ki, Rus İhtilâli, hele bunun son aşaması, Almanların eseriydi. Bir rivayete göre Almanlar, Çar ve Çariçe'yle bazı bakanlar ve bağlılarını elde ederek münferit bir barış imzalanmasına ikna ve bunu hisseden İtilâf Devletleri ve özellikle İngilizler de Harb Okulu öğrencilerinin (Cadet) ihtilâlini ve çarın düşmesini hazırlayıp gerçekleştirmişlerdir. Bu rivayetin gerçeğe uygunluk derecesi bilinmemektedir. Fakat Almanlar Çar hükümetini celbe çalışmış olsalar da, Rusya'da bir ihtilâl zemini hazırlığından geri kalmadılar. İnancıma göre, işin doğrusu Rusya'da ihtilâlin engellenemeyeceğini anlayan İtilâf Devletleri, Çar hükümeti aleyhindeki tümenlerden kuvvetli görülen ve kendilerine taraftar olan Harb Okulu öğrencilerinin tarafını tuttular ve kaçınılması mümkün olmayan ilk ihtilâli kendi lehleri doğrultusunda yönlendirdiler. Hakları elinden alman Çar ailesinin düşmanlarla el ele vermeyi dünya gözüne meşru göstermek için de, bu gibi durumlarda hükümdarlar aleyhinde yağdırılması doğal olan iftiraları desteklediler. Harb Okulu öğrencileri dikiş tutturamayınca, bu devletler Menşevik sosyalistlerin ve bunların lideri olan "Kerenski'nin hükümetini de" desteklemekten geri durmadılar. Rus İhtilâli'nin bu aşamasına kadar rivayetler ne kadar ayrılsa da, Bolşeviklerin Rusya'ya saldırmasında Almanların tek etken olduğunda birleşilmiştir. Çok ustaca ve şeytanca olan bu tedbir ve girişim gerçekten ürününü verdi. Bu sûretle Rusya, İtilâf topluluğundan kesinlikle

ayrıldı. Fakat bu büyük devrim Almanlar için büyük bir talih eseriyken kıymetini bilmediler ve sonunu getiremediler.

Daha ben Brest-Litowsk'a ulaşamadan genel bir ateşkes sağlanmıştı. Barış görüşmelerinin de oldukça ilerlemiş, Ruslar hatta Baltık eyaletinin tâbiîyetinin belirlenmesinde plebisite (halk oylaması) gidilmesine; yalnız bu muamelenin, sözü edilen eyaletin Alman askerinden boşaltıldıktan sonra yapılmasına ve bu boşaltmanın Dünya Savaşı'nın sonuna ertelenmesine kadar razı olmuşlardır. Fakat Almanların her ne olursa olsun, bu eyaletler Alman işgali altındayken plebisit yapılmasında ısrar ettiklerini ve görüşmelerin iş bu kertedeyken noel yortuları münasebetiyle tatil edildiğini 1918 Ocak ayının 3'ünde Brest-Litowsk'a ulaştığımda haber aldım.

Gerek bu zât, gerekse arkadaşları Yofa, Radek ile Ermeni Ağa Han önemli adamlardı. Fakat Almanlar, şüphesiz askerî idarenin müdahalesiyle, tekliflerinde ısrar ve inat etmekte ve Ruslara karşı Menşevik olan, bağımsızlık ve ayrılma siyaseti güden Ukrayna'yı kullanmak istiyorlardı. Bu hükümet de mektep kaçkını birkaç delege göndermişti. Fakat bu gibi muameleler düşünüldüğü şekilde, Bolşevikleri korkutup Alman amacına meylettirmiyor; aksine kızdırıyordu.

General Hoffmann, Rusların sınırdaki Alman askerini Bolşevizm'e, ihtilâle teşvik ettikleri bahanesiyle şiddetli bir şekilde protestolarda bulundu. İttifak Devletleri askerî delegesi veya müşavirlerini de kendisini desteklemeye teşvik etti. Ruslar açık olarak bu gibi propagandaların kendi meslekleri gereği olduğu, İttifak Devletlerinin de karşı önlemler almakta bağımsız oldukları cevabını verdiler.

Bir aralık Rus delegelerinin isteği üzerine müzakereler birkaç gün için ertelenmişti. Biz de Hakkı Paşa ile Vilna ve Riga'ya gittik. Aslında komünizmden korkan bu eyaletteki Boyarlar, yani geniş arazi ve servet sahipleri, -ki ırk olarak Alman'dılar- gerek soydaşlık, gerekse mevki ve servetlerini korumanın verdiği şevkle Almanya'ya iltihakı canıgönülden istiyorlardı. Fakat halkın çoğunluğunun komünist ve Rusya'yı arzu ettiklerinde şüphe yoktu.

Bizim hükümetin arzusu da, Dünya Savaşı'nda Rusların eline geçen arazi ile birlikte 1293 (1877-1878) Savaşı sonunda Rusya'ya geçmiş olan üç vilâyet, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının iadesi iken, Ruslar daha sonraki seferde ele geçirdikleri ve Ermenistan saydıkları araziden de vazgeçmek istemiyorlardı. Benim inancıma göre, bu sefer Rusların eline geçen topraklar her ne olursa olsun geri alınmalı, fakat üç vilâyet Gürcü ve Ermenilere terk edilmeliydi. Bunlar Ruslardan ayrılmak arzusunda olduklarından, bütün medeniyet dünyasmca tercih edilen milliyet ilkelerine uygun düşmekle, meydana gelmesi

kolay görülen bu arzularına göz yumarak sözü edilen milletlerin mümkün olduğu ölçüde dostluklarını kazanmak ve Rusya ile aramızda bir "Etat tampon" (tarafsız devlet) teşkil etmek gelecek için çok faydalı olabilirdi. Bahriye Müşaviri Rauf Bey aynı fikrin ateşli destekleyicilerinden olmakla, daha sonra murahhas heyetine katılmış bulunan Sadrazam Talât Paşa da, ikimizin çabalarıyla bu görüşe razı edildi. Yine bir tatil dolayısıyla heyet olarak Varşova'ya gidilmiş olduğundan, orada rastladığımız Gürcü Menşevik partisine mensup, adını hatırlayamadığım bir prens ile -ki o da vatanını Rus boyunduruğundan kurtarmak için dolaşıp uğraşıyordu- bu esas üzerine görüşülerek uyuşuldu. Bu zât İstanbul yoluyla ülkesine gidecek ve Rusya'dan ayrılarak bizimle birleşmek için çalışacaktı. Almanlar da ellerindeki Gürcü esirlerini bu esasa hazırlayarak ülkelerine geri göndereceklerdi. Fakat İstanbul'da sadaret vekilliğine de saldıran Enver Paşa, bizim Kafkasya için hiçbir taahhütte bulunmamamızı, bizzat asıl sadrazama hükümet kararı olarak tebliğ etti. Hakikaten Turan emel ve hayallerinin tam yeri ve zamanı!

Okuyucular arasında ihtimal Enver Paşa'nın fethetme hırsını vatanperver mertliğine yükleyip dayandıran ve benim kanaatkârlığımı hatalı bulup eleştirenler bulunabilir. Bunlar diyebilir ki, tamamen yenilmiş ve Sevr Antlaşması'na mahkûm iken bile kısmen elde edebildiğimiz araziden, hiç olmazsa ittifak manzumemizin galibâne bir barış imzalamak üzere olduğu bir zamanda feragat etmek, vatani ve milli gayretle bağdaştırılamaz. Fakat yapılan bütün itirazlara karşı tam bir içtenlikle itiraf ederim ki, benim için gerçek vatani umde, en azından yarım yüzyıldan ve belki daha uzun süreden beri bedbaht iç ve dış savaş ve mücadelelerle bitmek üzere olan devleti, eski sınırları içinde, gerçek bir medeni bağımsızlıkla barışa kavuşturmak, uzun bir hazar haliyle düzenleyip güçlendirmekten ibaretti. Diğer yandan üç vilâyetin en değerlisi olan Batum, bütün Kafkasya'nın, özellikle Gürcistan'ın ruhu mesabesindeydi. Bunu almakla biz savaş belalarını devamlı hale getirdik; halbuki Kafkas kavimlerinin dostluğu bize maddi ve manevi çok büyük faydalar sağlayabilirdi. Gerçi Batum her yönden hırs ve iştihayı celbeden büyük bir belde ve yerleşim yeri olmuştu. Fakat uygarlık ve mutluluğu, Kafkasya'nın ihraç limanı olmasıyla ayakta durmaktaydı. Biz de dışta ve içte barış ve güvenlik içinde yaşayıp çalışırsak kendi şehirlerimizi de o duruma getirebilirdik. Fakat yine siyasi karışıklıklar devam ederse, Londra ve Paris de bizim olsa, harabeye döneceğine şüphe yoktur. Ondan başka şurası da göz önüne alınmalıdır ki, bu tarihte daha Doğu vilâyetleri Rusların elinde, Suriye ve Irak İngilizlerin tehdidinde olup bunlara

karşı bulundurduğumuz ordular ise tam bir zaaf içindeydi. Bu gerçekler de bence tamamen malumdu.

İşte amaçların tamamen farklılığı yüzünden, ne biz ne de Almanlar ve Avusturyalılar Ruslarla bir barış imzalamadan konferans dağıldı. Yalnız Ukrayna ile Avusturya arasında Galiçya'ya ait ufak bir anlaşmazlık çözüldükten sonra İttifak Devletlerine birkaç yüz bin vagon çeşitli tahıllar verilmek şartıyla -çünkü diğer şartlar sözü edilmeye değer şeyler değildir- tarafların bizzat adlandırdıkları üzere "buğday barışı" yapılabildi. Konferansımız da bununla yetinerek dağıldı.

Fakat Bolşevizm'in ortaya çıkışıyla birlikte Rus ordusu hemen mahvolmuş gibiydi. Başkumandanlığa yirmi-yirmi beş yaşlarında bir ihtiyat mülâzımı getirilmiş olduğuna göre, başka türlüsü de olamazdı. Halbuki Ukraynalılar, hatta tek tük Kafkas kavimleri ayaklanmış, bazı yerlerde irtica ve karşı ihtilâl belirtileri görülmekte olduğundan, Bolşevikler her ne şekilde olursa olsun, Alman ve Avusturya yükünü üzerlerinden atmak ve kendilerine çeki düzen vermek acil ihtiyacındaydılar. Bu sırada kendilerine yirmi dört saatlik bir süreyle verilen bir ültimatomda, şartlarımızı kabul ve Brest-Litowsk'ta anlaşmayı imza etmezlerse, taarruza kalkışılacağı bildirilmesi üzerine koşturulurcasına gönderilen Yofa, müttefiklerin diğer bir delegasyonu tarafından hazırlanan anlaşmayı ağlayarak imza etmiştir. Böylece gerek Ludendorff, gerekse Enver Paşa, sözlerini yaptırmış olmaktan memnundular. Ne çare ki bu neşe, ne kendileri ve ne de devlet ve milletleri için fazla devam etmedi.

Bizim *Muhayyelât-ı Aziz Efendi*'ye[24] taş çıkartan tasavvurlarımız ve bunlardan doğan hatalarımız cidden sözü edilmeye değmez. Fakat Almanların izlemiş oldukları siyaset hakkında bazı düşünceler ortaya koyma gereği duyuyorum: Almanya, Avusturya ve uydu türünden bunların cazibesine kapılan Türkiye ve Bulgaristan'dan meydana gelen ittifak manzumemiz karşısında, düşman olarak dünyanın yarısından fazlası bulunmaktaydı. Düşmanların deniz kuvvetleri tamamen bizi abluka ettiğinden, sanayiye dayalı birçok ilkel maddelerden başka, gıda ihtiyacı tedarikinde bile büyük zorluklar çekiliyor, kıtlık ve sefalet içinde yaşanıyordu.

Çıkmasından önce birçok varsayımlar ileri sürülen büyük savaşın gerçek mahiyeti de anlaşılmış, strateji manevraları, komuta üstünlüğü gibi sebeplerin nihai bir zafere götüremediği ortaya çıkmış, savaşın başında büyük

24 Giritli Ali Aziz Efendi (öl. 1798)'nin *Hayal* adlı eseri. Birbirinden bağımsız üç ayrı hikâyeden oluşan bu eser, insana hayret ve hayranlık veren hayaller, o hayalleri çağıran buluşlar ve bunlardan çıkarılan ders ve ibretlerle doludur. Eser daha sonraları *Muhayyelât-ı Aziz Efendi* adıyla yayınlanmıştır. (Yay. Notu)

ümitler bağlanan havanlar, obüsler, boğucu gazlar fiyasko olmuştu. İşte böyle bir zamanda ortaya çıkan ve sürekli şiddetlenerek mahiyet değiştiren büyük bir ihtilâl, Rusya'yı düşmanlar cümlesinden çıkarmakla da kalmayıp ittifak manzumemizin kucağına atıyordu. Bu durumla bir defa dört-beş milyonluk bir ordunun yükü üzerimizden kalkıyor, bundan başka dünyanın en büyük zahire ambarlarından biri ele geçiyor, eski karaların (Asya, Avrupa, Afrika) en büyük ve en faydalı kısmı olan Asya kıtası ile tamamen bağlantı gerçekleşiyor. Bizim de dıştan dünyanın yarısına yakın bir hinterlandımız bulunuyor. Birçok hammaddeler elde edilmesi imkânı doğuyor. Ondan başka da düşmanlar manzumesinin en güçlü parçası olan İngiliz imparatorluğu aleyhinde müthiş bir tehdit yolu ele geçiyor. Çünkü Rusya ile anlaşma sayesinde Karadeniz ve buradaki savaş ve ticaret filosu, Batum-Bakü demiryolu, Hazar Denizi, Kızıl Elma-Herat-Kâbil hattı ile Hind sınırına kadar denizden ve demiryoluyla sevkiyat yapılması kolaylaşıyor, Hind'e İngiltere'den daha yakın bulunuluyor. Bizim ittifakımızdan, İslâm âleminin arka çıkmasından istifade zamanı gelmiş oluyor. İşte bu durumda, söz gelimi iki Osmanlı ve iki Alman kolordusuyla Hind kapılarında görünmek, o çevredeki İslâm ahalisini beraber sürüklemek imkânı öne sürülerek ve gerekirse faaliyetlere başlanarak, acaba İngilizlerle barış yapılamaz mıydı?

İngiltere devreden çıktıktan sonra, birleşmiş düşman zümrelerinin büsbütün çözülmesi büyük ihtimaldi. İngiltere bu tehdide önem vermeyerek savaşa devam ettiği takdirde, yalnız Hind seferini yapmak ve ihtimal bizi Suriye ve Irak'ta takviye için üç-dört kolordu bırakılıp tahsis edildikten sonra, Alman kuvvetleri Fransa'ya, Avusturyalılar İtalya'ya gönderilir, hatta gerekirse savunma cephesi daha çok takviye olunabilir, Batı Cephesi'nde genel olarak savunmada kalınır, bütün fabrikalar sıkıntısız uçak ve teknik araçlar yapımına hasredilir; Rusların fabrikalarından da yararlanılabilir. Yukarıda da söylendiği üzere, müstenit cephelerde (siper savaşlarında) manevra kabiliyeti olmadığından mevziin derinlik ve genişliğiyle uyumlu bir savunma kuvvetine karşı sayı üstünlüğünün pek fayda veremeyeceği, üç-dört yıldan beri devam eden savaş olaylarıyla ortaya çıkmıştı. Amerika'nın girmesiyle de uzun süre savunmada sebat edilebilir ve bu sırada ilerlenir, yani Avrupa'nın batı yarısı Afrika ve Amerika'dan yararlanırken, diğer yarısı da bütün Asya'dan faydalanmış olarak savaşı sürdürebilirdi. Hatta zamanla Ruslardan ve Asya milletlerinden Batı Cephesi'nde istifade imkânı bile bulunabilirdi.

Fakat Almanlar Bolşevikleri gücendirmekle, koca Rusya'dan elde edilecek idari ve ekonomik yararlanmayı, Hind yollarından askerî istifadeyi feda

ettiler. Ondan başka da Almanya'da ve Avusturya'da çoğunluğu oluşturan sosyalistleri kızdırarak için için milletin ve ordunun maneviyatını da bitirdiler. Gerçi Rusya'nın bitkin bir halde bulunmasından yararlanarak Doğu Cephesi'ndeki büyük ve külli kısmı, artık biricik savaş cephesi olan Batı Cephesi'ne aktarılabildi. Fakat yapılacak yegâne tedbir de kesin bir darbeyle savaşa son vermekten ibaret kalmıştı. Rusya ve Asya'dan vazgeçilince savaşı sürdürmek de düşünülemez ve dolayısıyla savunmanın uzatılmasından fayda beklenemezdi. Aksine beklenirse, az zaman sonra Amerika'nın hazırladığı külli kuvvet savaşa katılmış olacaktı.

Şu halde kesin bir darbede kurtuluş çaresi aramak zorunluluk kazanmış oluyordu. Fakat bu girişimde başarı ihtimali ne derecedeydi? Fransa savaş cephesi belirlenip teşekkül ettikten sonra, Fransız ve İngilizler bütün teknik vasıtaları kullanarak müthiş hücumlar yaptılar. Hiçbiri başarılı olamadı. Hatta Flandre Cephesi'ni gezdiğim zaman, o civarlarda İngilizlerin altı ay yaptıkları şiddetli hücumlar sonucunda, on kilometrelik bir cephede ancak altı kilometre kadar ilerleyebildiklerini Almanlar iftihar ederek anlatmaktaydılar. Aslında ne kadar hızlı ve şiddetli de olsa, cebri bir hücumla gayet derin olan savunma mevzilerini yarmak âdeta imkânsızdı. Çünkü bu hücumlar ancak topçu himayesiyle hazırlanıp yapılıyor. Fakat topçu ateşi bütün medeniyet kurumlarını tahrip ettiğinden, araziyi askerî nakliyat, hatta yaya hareketini fevkalâde güçleştirecek bir hale getiriyor. Dolayısıyla taarruzun yürümesi için kesin ihtiyaç olan çok miktarda ateşli silahlar ve cephane ileriye götürülemiyor. Halbuki bu sırada savunmadakiler, cephe gerisindeki demiryollarından yararlanarak imdat kuvvetleri getiriyor ve bu halde, kamavari biraz ilerlemiş olan taarruzcuların yeni mevzii iki taraftan makaslama yan ateşine alındığından, durum çok kötüleşiyor. İşte bu tarihlerde yeni savaş metodunun bu özelliği ortaya çıkmış bir gerçekti.

Alman ve Avusturyalılar, doğudaki ordularını Batı Cephesi'ne naklederek sayısal bir üstünlük de elde edemeyip belki düşmanlarının üstünlüğünü elden geldiğince dengeleyebiliyorlardı. Merkezî devletlerin yeni icatları 42'lik havan ve 30'luk obüs, boğucu gazların, denizaltı savaşının düşmanlarca çaresi bulunmuş, hemen benzerleri imal edilmeye başlanmış, uçak, hele tankça üstünlük onların tarafına geçmişti. Şu halde Almanların, aynı derecede medenileşmiş ve sanatkâr olan askerî güç, fıtri ve kazanılmış kahramanlık, bedenî kuvvet bakımından kendilerinden aşağı kalmayan düşmanlarının, sayısal tam bir üstünlüğe sahipken de elde edemedikleri cephe yarmak, kesin bir darbeyle

düşmanları perişan etmek gibi başarıları kesinlikle ümit etmeleri büyük bir iddiadan başka neye yüklenebilir?

Hırs ve gururun, insanoğlunun en müthiş toplumsal bir manevi hastalığı olduğunda da şüphe yoktur. Hiç beklenmeyen bir Rus İhtilâli'nin ortaya çıkardığı stratejik durum, savaşın ilk günlerine oranla başarı için daha ümit verici olduğu halde, Almanlar inat ve gurur uğruna bundan yararlanmaktan kaçınıyorlar, Batı Cephesi'nde düşmanlarının siperlerine başlarını çarpıyorlar.

Aslında Bolşevikler oldukça kurnaz ve herkesi kendilerine benzetmeye gayret ettiklerinden, bunlarla iyi niyetli bir ittifak imkânı olmadığı özür ve itiraz makamında öne sürülebilir. Fakat hiç olmazsa görünüşe göre istilâcı bir amaç dolayısıyla anlaşmazlık çıkaran ve haksızlıkta ileri gidenler, müttefikler ve özellikle Almanlardı. Bunun için bütün Almanya ve Avusturya sosyalistleri hükümetlerine gücendiler ve müthiş mitinglerle hükümetlerine kırgınlık ve güvensizliklerini gösterdiler. Bu durumun Alman mukavemetinin kırılmasında çok büyük etkisi olduğunda şüphe yoktur.

Almanlar önceleri Lenin ile yardımcılarını elde etmek için hangi aracılara başvurmuşlarsa, aynı adamları, yine bir ittifak emrinde kullanmak, uzun süre vatanperverliklerini gösteren Alman sosyalist liderlerini bu amaç için Rusya'ya göndermek, Pan-Germanistlerin istilâ arzusuna veya birkaç Boyar'ın[25] hatırlarına uyarak Baltık eyaletlerini istemek şöyle dursun, aksine Ruslara çok büyük menfaatleri bile göstermek, siyasi ve askerî durumlar bakımından zorunluydu.

Eğer bu belirtilen kolaylıklar üzerine de Ruslar yine uysallık ve Hind'e taarruz işinde müsaade göstermezlerse, o zaman hiç olmazsa, siyaset iplerini ellerinde tutanlar, kendi milletlerine karşı aklanıp temize çıkmış bulunurlar ve daha sonra felakete sebep olan nifak ve galeyana engel olabilirlerdi. Bu durumda bile bence Ukrayna'nın da yardımıyla yine Karadeniz sahillerinin bir kısmını zaptetmek, zorla veya gönülleri alınarak Rus gemilerini ele geçirmek[26] ve yine doğu seferini yapmak, Batı Cephesi'ndeki istihkâmlara kafa çarpmaktan daha iyiydi. Bu duruma göre bütün Rusya'ya iki, üç kolordu tahsisinden fazla bir fedakârlığa ihtiyaç duyulmazdı sanılır.

Alman devlet adamlarını Rus Bolşeviklerine şiddet göstermeye sevk eden sebepler, gerçekten anlaşıldığına göre, yine particilik, idari ve iç ihtilâf düşün-

25 Rusya'daki eski asillere verilen isim. (Yay. Notu)

26 Karadeniz limanları elde edildikten sonra, bu gemileri deniz erlerinden satın almak bile Rusya'da hüküm süren anarşiye göre ümit olunabilirdi. Cephede erler, top ve mitralyözleri oldukça ucuz fiyatlara satmaktaydılar.

celeriydi. Muhafazakârlarla aşırı sosyalistler arasındaki düşmanlığın yakınlaşmaya engel olduğu güçlü bir zandır. Fakat bu hesaplar sonraya bırakabilirdi.

Brest-Litowsk'tan dönüşten biraz sonra Romanyalılarla barış imzalanması için Bükreş'te yapılacak konferansa aynı sıfatla memur edildim.

Romanya işgal ordusunun başkumandanı ve İttifak Devletlerinin Romanya geçici hidivi Mareşal von Mackenzen'in karargâhı Bükreş'teydi. Bu zâtla daha önce Berlin, Şam, Danzig ve İstanbul'da defalarca görüşmüş olduğumdan, bana bir dost muamelesi yaptı. Her bakımdan saygıya değer büyük bir insandı. Avrupa'nın eski askerleri arasında gördüğüm gerçekten olgun ve deryâdil insanların hatıraları hafızamda sonsuza kadar nakışlanıp kalacaktır. Askerî hayat, ahlâki kural ve teamüllerine riayet olunmak şartıyla, şüphesiz insan vicdanını temizleyip arındırıyor.

Anlaşmanın yapılması için Romanyalılar, İttifak Devletlerine sevgi beslemesiyle tanınan General Mayorsko başkanlığında bir kabine kurmuşlardı. Bu general Bükreş'e gelip Almanya ve Avusturya dışişleri bakanlarıyla özel bir konuşma yapmışsa da, bunların ileri sürdükleri kabul edilmez şartlar üzerine derhal dönerek istifasını vermiştir.

Şetirbek Şatosu'nda toplanan ilk genel toplantıda da Dobruca bölgesinden başka Kont Tschernin, hemen bütün Karpat silsilesini istemiştir. Daha sonra Marki Luman idare başına gelmekle Avusturya, Karpatlarda bir sınır düzeltmesiyle yetinmişse de, mali ve ekonomik şartlarda her iki büyük devlet fevkalâde insafsız davranmışlardır.

Asıl büyük zorluklar Dobruca meselesinde ortaya çıkmıştır. Romanya, Rusya'dan alacağı Basarabya'ya karşılık Dobruca'yı terke zorlanmışsa da, bu bölgeyi kimin alacağı bir mesele oldu. Biz Batı Trakya'nın İstruma ve hiç olmazsa Mesta'ya kadar bize verilmesi şartıyla, Dobruca'nın bütünüyle Bulgaristan'a verilmesine razı oluyorduk. Hatta doğrudan doğruya, yani Bulgaristan'dan geçmeksizin Avrupa ile bağlantımızın güvenli olması için Çernovada-Köstence hattının iki tarafında bizim hâkimiyetimizde veyahut müttefikler arasında bir ortak idare altında bir koridor bulunmasını da arzu ediyorduk. Bulgarlar hiçbir şey vermeden bütün Dobruca'yı almak istiyorlardı. İki büyük devlet ise, yalnız Meriç'in iki kilometre doğusundan geçen yeni sınır hattını,[27] nehrin ortasından geçecek şekilde değiştirmek sûretiyle bizi razı etmeye çalışıyorlardı.

Bulgarlarla aramızdaki ihtilâf önemli bir renk ve durum aldı. Çünkü her iki taraf kendi görüşünde inatçı bir şekilde direniyordu. İnsafla düşünülürse,

27 Karadeniz Boğazı savaşlarının şiddetli bir devresinde Bulgarlar ittifak heyetimize dâhil olmak için İstanbul Antlaşması'yla belirlenen sınırları lehlerine değiştirmişlerdir.

bizim de bu zaferin kazanılmasında hizmetimiz geçmiş, dolayısıyla arazi karşılığında istihkak meydana çıkmıştı. Fakat Bulgarlar da Dobruca'yı Batı Trakya ile mübadele etmiş olurlarsa bir şey kazanmış olmazlardı. Şu halde zaten savaştan bezmeye ve Radoslavof kabinesine düşmanlık etmeye başlamış olan Bulgar kamuoyunun bu kabineyi düşürmesi muhtemeldi ki, bu durumun ittifak manzumemizin aslında çok sağlam olmayan dayanışmasını büsbütün ihlâl etmesi önemle göz önüne alınacak durumlardandı. Bu nedenle Almanlar Bulgarların tarafını tutuyorlardı. Enver Paşa, vefa ümit ettiği General Ludendorff'a müracaat edip duruyor idiyse de, bir fayda elde edemiyordu.

Bu keşmekeş durumunda orta bir yol bulabilmek için gerek Almanlar, gerek Bulgarlar özel sûrette bana müracaat etmekteydiler. Bütün düşünceler sonucunda benim edindiğim fikir, İstanbul Antlaşması'nda karara bağlanan sınırları tekrar elde etmekle ve arazi tavizleri yerine ekonomik çıkarlar ele geçirilmesiyle yetinmek, koridor meselesinin durumunu Almanlara terk etmek sûretindeydi.

Fakat Hariciye Nâzırı Nesimi Bey oldukça tereddütlü, benim resmî merciim Harbiye Nâzırı Enver, bugün Avrupa'yı alsa, yarın Asya'yı, öbür gün Amerika'yı istemeye eğilimli ve istekli! Dolayısıyla kimseye meramımı anlatmaya güç yetiremedim. Sonunda yine Sadrazam Talât Paşa, müttefik delegelerinin isteğiyle Bükreş'e geldi. Fakat o da kendi memleketi olan Batı Trakya'nın geri alınmasına canıgönülden taraftar. Bununla birlikte sonunda durumu anladı ve bir çare bulmak konusunda özel müzakerede bulunmak üzere Mithat Şükrü Bey'i Bükreş'e çağırdı. Fakat yine bir şeye karar veremediklerinden, bir aralık, görünüşte Vükelâ Heyeti, ama büyük ihtimal genel merkezle müzakere etmek üzere İstanbul'a döndüler. Ben de beraber döndüm.

İstanbul'dan dönüldükten sonra, ileride kesin bir karara bağlamak üzere Dobruca'nın ortak idare (condominion) halinde dört ittifak devletince tasarrufu kararlaştırılarak Romanya ile barış imzalandı.

***

Romanya barışından sonra Avusturya imparator ve imparatoriçesi İstanbul'u ziyaret ettiklerinden, vezirlerden eski Hariciye Nâzırı Rıfat Paşa imparatoriçenin, ben de imparatorun mihmandarlığına tayin olunmuştuk. Bu münasebetle Leopold Nişanı'nın büyük kordonu verilmiştir.

Hükümdarın maiyyetinde teşrifat bakımından en büyük makamı işgal eden İmparatorluk Saray Nâzırı Kont Hünyadi, yine bir yüksek saray memuriyetini taşıyan eski Dışişleri Bakanı Kont Brechtold, Başyaver General Prens

Lobkovitsch, yeni Dışişleri Bakanı Baron Boryan, Genelkurmay Başkanı General von Arndt ve daha başka tanınmış zâtlar vardı.

İmparator ve imparatoriçe ile maiyyetlerinin, özellikle Macar magnatlarının[28] tarihî elbiseleriyle isteyerek yaptıkları gösteriş ve buna karşılık bizim sarayın kapıdan mihraba her yönden gösterdiği miskinlik ve pintiliğin niteliğini konunun dışında görürüm.

***

1917-1336 Ramazan'ının 24'üncü ve Temmuz'un 3. günü Sultan V. Mehmet Han, kısa bir hastalıktan sonra Allah'ın rahmetine ulaştı.

Bu zâtın zekâsı sınırlı, azim, metanet, gayret ve faaliyeti iflâs etmiş, gerçi etrafındaki bazı kimselere yakın gibi görünürse de, gerçekte vefa ve cesareti pek yoktu. Seçiminde karar sahibi olmadığı iktidar makamı, rüzgârın sürüklemesi ve olayların zorlamasıyla kime geçerse, dizginlerini ona teslim ve her sûrette iyilik ve güler yüz göstermek, fakat aynı adam feleğin sitemine uğrarsa, adını ancak aleyhte ve tenkit için hatırlayıp telaffuz etmek alışkanlığındaydı.

Eski Sadrazam Hakkı Paşa merhum, padişahın bu halinden söz ederken -İttihatçıların aşırı baskıya düşkünlüklerine de telmihte bulunarak- "hanedanın Osmanlı tahtında kalmasını, ancak bu haslet ve sûretle temin edebildi" derdi. Paşa merhumun kehâneti gerçekleşmedi. Çünkü bu miskince tutumun da tac ve tahtının ayakta durmasına hizmeti olamadı. Benim görüşüme göre, bu inkılâp döneminde merhum gibi halim selim, fakat aynı zamanda vakur, gayretli, kavrayışlı ve kararlı bir padişah olsa, belki iktidar mevkiini paylaşamamak yüzünden ortaya çıkan anlaşmazlıkların, düşmanlıkların ve bunların sonucu olan musibetlerin önüne geçebilir, devletin de, hanedanın da istikbalini temin edebilirdi. Fakat ne çare ki, şehzâdelerin son zamanlarda gördükleri eğitim ve öğretim, sürdükleri hayat tarzıyla hanedanda böyle kimseler yetişemezdi.

Bununla birlikte Sultan V. Mehmet gerçekten halim selim, eski Osmanlı terbiyesinin somut örneği denilecek şekilde kibar ve edepliydi. Saltanatının başlarında hemen her Cuma namazdan sonra yapma alışkanlığında bulunduğu ve beni de lütfen maiyyetine aldığı deniz gezilerinde şahit olduğum bazı tavır ve adetleri saf ve nezihti. Bu gezintilerde sohbete tenezzül ettiğinden, birkaç kere konuyu Endülüs'ün feci tarihine getirerek Sultan Hamid dönemindeki ümitsiz zamanlarında, "Ya Rab, bu âkıbet bize de mukadderse, bana gösterme" diye dua ettiğini anlatmıştı. Duası kabul olundu. Bu âkıbet kısa zamanda meydana çıktı, fakat kendisi şâhit olmadı. Allah'ın geniş rahmeti üzerine olsun.

28 Macar asilzâdelerine ve bunların parlamentodaki temsilcilerine verilen isim. (Yay. Notu)

İkinci ve Üçüncü Kısımlar İçin Ek: İTTİHAT VE TERAKKİ HÜKÜMETİ'NİN BAŞARISIZLIĞININ SEBEPLERİ

Osmanlı ülkesini çok zalim, tahammül edilmez ve korkunç bir müstebit idareden kurtarmasına karşılık, çok kısa bir zamanda devletin çöküşünü hazırlayan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Osmanlı tarihine çok acıklı sayfalar eklemiş, oldukça feci bir hâtime vermiştir. İstibdat ejderine vurduğu öldürücü bir üstünlük darbesiyle meydana çıkan bu cemiyetin, ancak on yıl süren ömrü kanlı bir facia halinde geçmiş ve kesin bir yenilgiyle sona ermiştir. Dünya Savaşı'nda ittifak manzumemizin perişan olması ve Talât Paşa Kabinesi'nin düşmesiyle, bu siyasi kurum önemini yitirmiş, daha mütareke başlangıcında aslî ismini bırakarak "Teceddüd" fırkası adını alması da derde deva olamamıştır. Sultan Vahidüddin'in, Damat Ferit Paşa'nın, yabancıların ve son olarak Mustafa Kemal Paşa'nm takibatı ile resmî ve aleni bir fırka halindeki hayatı sona ermiş olduğu gibi görünüşe göre artık gizli faaliyetleri de durmuştur. Çünkü cemiyetin manevi kişiliğine temlik olunan gelir kaynakları ve yine onun adına toplanan nakitler, çeşitli sebeplerle heder, etkin liderleri intikam silahına hedef olmuş, bazı kurnazları yeni kuvvetlere katılmış ve yeni efendilere bağlanmış, namusluları da inziva köşelerine çekilmiştir.

Bu yüzden mütareke dönemi olaylarını yazmaya başlamazdan önce, bir kuyruklu yıldız gibi doğan ve batan bu siyasi çocuğun kısa süre içinde düşmesi ve kendisiyle birlikte devleti de uçuruma çekmesindeki anlaşılması güç nedenler konusunda bazı düşünceler ileri sürmeyi uygun gördüm.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizli olarak ilk defa ortaya çıkışıyla, faaliyetine başladığı zaman ve mekân hakkında çeşitli söylentiler vardır. Bunlarla uzun uzadıya uğraşmayacağım. Yalnız propaganda merkezi olan Paris ile son galibâne taarruzun üssü ve kaynağı olan Selanik'i anmadan da geçemeyeceğim. Çünkü bu iki çevre de, inkılâpçıların edindikleri fikir ve kazandıkları alışkanlıkların etkisi, oralarda dostluk kurdukları kimselerden aldıkları derslerin yanlış anlaşılıp uygulanması, galebeden sonra tutulan hareket hattı ve uğranılan kötü sonucu doğuran sebeplerin en önemlisidir.

Siyasi inkılâplar, genellikle belirli ve sayılı kişilerin eseridir. İttihat ve Terakki inkılâbını yapanlar da başlıca iki sınıftır. Birinci sınıfı oluşturanlar iyi niyetle, fedakârlıkla hayırlı bir gaye uğrunda fiilen çalışan, bu yolda nefsini tehlikeye sokan vatanperver ve hamiyetli kişilerdi. Bunların içinden, işin başlangıcındaki ulvi duygularını ve temiz düşüncelerini değiştirmeden şahsi çıkar peşine düşmeyenler, milletin şükranına layıktır.

Devleti yok olmaya, vatanı parçalanmaya, milleti türlü yollardan felakete sürükleyen bir cemiyetle onun üyeleri hakkında saygılı sözler kullanmama okuyucularımın karşı çıkmaları, belki beni de haksız yere o zümreden zannetmeleri pek muhtemeldir. Fakat kim ne derse desin, kim ne düşünürse düşünsün, inancıma göre bizi daha o vakit yok olmaya ve parçalanma uçurumuna sürüklemekte olan baskıcı mutlakiyet yönetimine ne sûretle olursa olsun son vermek mukaddes ve acil bir vatan göreviydi. Onu yerine getirenlere, bu fiillerinden dolayı dokunulamaz ve sataşılamaz. Çünkü Sultan Hamid idaresinin fecaati, vahameti meydanda ve muhakkak olduğu halde, inkılâptan sonra maatteesüf başlayan kötü idare ve bu yüzden meydana gelen vahim sonuçlar, önceden görülemez ve tahmin olunamazdı. Fakat her fiilin sorumluluğu yapanına aittir. Sonraki kötülüklerle eteği kirlenmeyenleri azarlamak ve paylamak haklı değildir. Vukuf sahibi kişilerce apaçık gerçeklerdendir ki, İttihat ve Terakki inkılâbı meydana gelmeseydi, yok oluş daha çabuk ve daha feci bir sûrette, mesela memleketin çeşitli yörelerinde ayaklanmalar, ordu kıtalarında ayrı ayrı, fakat birçok isyanların ortaya çıkması ve böyle başsız, teşkilâtsız ve kanlı karışıklıkların sonunda yabancı devletlerin memleketi parçalaması şeklinde meydana gelecekti. Zaten o tarihlerde, dediğim ayaklanma ve isyanlar her yerde başgöstermiştir. Rumeli'de ve Arabistan'daki karışıklıklar karşı konulamaz bir hal aldığı gibi, Erzurumluların hükümete karşı ayaklanmaları, Anadolu'da da bıçağın kemiğe dayandığını gösteriyordu. Yemen'de bulunduğum süre içinde, asker üç defa terhis isteğiyle, birçok subay da, bir defa, yoksulluk sebebiyle isyan etmişlerdi. Bunlar kısmen kuvvet, kısmen de siyasetle önlenmişse de, tekrarlanmalarına artık o zamanki durumun tahammülü kalmamıştı.

Yemen büyük ihtilâlinden sonra hazardaki merkezlerinden dokuz yüz ellilerle hareket eden taburların bir kısmı kırkar, ellişer kişiyle, en bahtiyarları da götürdüklerinin dörtte birinden az bir mevcutla dönmüşlerdi. Sultan Hamid saltanatının artık dışa ve içe karşı büyük ölçekte seferberlik yapması imkânı kalmamıştı. İttihat ve Terakki ayaklanmasına karşı Anadolu'dan gönderilen taburların silah kullanmamaları, tezimin doğruluğunun delilidir.

"Meşrutiyet'ten beri bunca musibetlere tahammül eden millet, Sultan Hamid'in istibdadına da uzun süre boyun eğer ve şu halde inkılâp olmasa devlet bölünmekten, yok olmaktan kurtulurdu" diyenler çoktur. Fakat bu zan, yüzeysel ve temelsizdir. Sultan Hamid saltanatının sonlarında memleketin her tarafında ortaya çıkan genel infial ve kırgınlıklardan doğan halkın galeyanını yatıştıran ve halka metanet telkin eden manevi âmil, meydana gelen inkılâbın ve devletin genel idaresindeki sürekli değişikliklerin verdiği ümit ve uyanıştır. Bunlar olmasa, devlet daha o zaman eriyip giderdi.

Bir hükümet ki, sınırları içinde hafiye şerrinden can ve mal emniyeti ortadan kalkmış, hak mefhumu unutulmuş, kanunlar anlamsız birer kelime ve adalet hüma kuşunun gölgesi, keyfi idare olanca şiddetiyle sürer; bir devlet ki, başında bulunan insan kılığındaki bir sürü canavar, halkın iliğini emer, astının hukukundan, geçiminden, askerin nafaka ve elbisesinden, köşe sarrafları ve müteahhitlerle birlikte, çalıp çırpma, gasp, yiyicilik ve rüşvet yoluyla aldığı parayla kesesini doldurmaya bakar, mahkeme kapıları karşısında resmen yalancı şahit kahvehaneleri, Maliye Nezareti altında kırıcı sarraf dükkânları bulunur; bir padişah ki, bile bile bu facialara gözünü yumar, sözüm yabana, başkumandanı olduğu ordunun görevini kendisiyle avenesine tazim töreni yapmaktan ve millete musallat ettiği bir küçük azınlığın zorbalığını sürdürmek, kötülüklerini devam ettirmek ve hayatını korumaktan ibaret zanneder, her yıl ailesinin şefkatli kucağından çekip silahaltına aldığı yüzbinlerce vatan evladının en az yarısını kışlalarında açlık, çıplaklık, sefalet; çarpışma meydanlarında, fazla olarak komutandan erlere kadar herkesi içine olan cehalet yüzünden yok ettiği halde, dışarıdan gelecek en ufak bir taarruza, en küçük bir mukavemet kabiliyetini kazandıracak ciddi bir talim ve terbiye ettirmekten, hatta düşmanla karşılaşıncaya kadar tüfek attırmaktan ürker, devlet hazinesiyle beraber milletin mülk ve servet kaynaklarını, hatta geçim vasıtalarını, yakınları sıfatıyla kendisine hizmet edenlere ayırmak, kıymetli varlığını gelebilecek mevhum zararlardan korumak için boş ve sakat tedbirler uğrunda saçıp savurmaktan çekinmez.

Böyle hükümet ve hükümdar için bu uygarlık çağında ayakta kalma ümit olunabilir mi? Sultan Hamid hükümeti çoktan felce uğramıştı. Kendiliğinden batmasını beklemek, vatanı da beraberce aynı sona, yani yabancılar tarafından zabt ve bölünmeye sürüklemek olurdu. İstanbul'dan çıkmayan, sarayda nimet ve ihsanlara mazhar olan; Bâbıâli'de, Bab-ı Seraskeri'de rahat ve güven içinde oturan, yalnız jurnal olmak vehminden dolayı olup bitenler konusunda değil ağız açmak, düşünmekten bile korkan bazı saygıdeğer kişiler, yarısı dua ve senadan ibaret olan gazete sayfalarını ve resmî yazışmaları incelemekle, o zamanki

kanun ve durumumuz hakkında doğru bir fikir edinmiş olamayacaklarından, belki de ifadelerimi abartıya, aşırı kötümserliğe yorarlar. Fakat o tarihte hemen yirmi yıldan beri, içte ve dışta, merkezde ve taşrada, hazar ve seferde ömür yıpratmış, asker ve halkla düşüp kalkmış, hiçbir zaman düşüncesini saklayıp sözünü esirgememiş, bu yüzden hayli cevr ve cefa çekmiş bir adam sıfatıyla, tasvir ve tahminlerimin katıksız hakikat olduğunu temin edebilirim.

Sözün sürüklemesiyle asıl konudan ayrıldım. Konumuza dönelim: İttihat ve Terakki ricali arasında bu birinci sınıfı oluşturan icra adamlarıyla beraber bir de akıl hocaları, müdürler, yol göstericiler sınıfı vardı. İşte Paris ve Selanik çevrelerinde yetişmiş veya sonradan oralara düşüp öğrenim görmüş ve parlamış olan bu ikinci sınıf mevki sahipleri, kendilerini ustaca gizlemiş veya Sultan Hamid'in kahredici pençesinin yetişemediği yerlere sığınmış olmakla beraber, bilgi ve tecrübe bakımından üstün oldukları yürütme kuvvetinin başındakilerin gizli girişimlerinde görüş ve öğütleriyle etkin ve faydalı olmuşlar ve cemiyet üstün gelerek hükümeti ele aldıktan sonra da, devlet adamları üzerindeki fikri baskılarını devam ettirmişlerdir. Bu sınıftan olanların Paris'te bulunup yetişenleri, ortamın etkisiyle Fransa Büyük İhtilâli'ne, onun idarecilerine, bunların her çeşit durum ve hareketlerine tutkunluk derecesinde bağlı olduklarından bu büyük tarihî trajediyi aynen taklide, bütün evrelerini takip ve uygulamaya taraftar ve arzuluydular.[29]

Ben mazlum bir milletin, hakkını istemek ve hürriyetini kazanmak için ayaklanmasını haklı ve doğal görürüm. Tarihin tekerrürden ibaret olduğunu da ulu orta inkâr etmem. Fakat bu tekerrür ve benzerliğin genel çizgilerde olup ayrıntılarda geçerli olmadığı düşüncesindeyim. Bu gibi önemli teşebbüslerde zamanın ve çevrenin siyasi ve sosyal durumu, dünyanın etkisi göz önünde bulundurulur, benzer tarihî olaylar ona göre değiştirilerek işe yarar hale getirilmesi gerekir. Bulunduğumuz siyasi, coğrafi ve etnografik ortama göre, bizim için nispeten kolaylıkla elde edilen meşrutiyetin kadrini, şükrünü bilmek, idaremizdeki noksanları araştırmaya, düzeltmeye ve tamamlamaya çalışmak, hak ve itidaldan ayrılmayarak dışta taarruza, içte irticaya vesile vermemek, fakat her ihtimale karşı da hazır ve güçlü bulunmak, bununla beraber bu gücü milletin sırtında değil kalbinde aramak gerekirdi.

29 Bununla birlikte Fransız İhtilâli hayranlığının ülke aydınlarına çok zaman önce Mekteb-i Sultani'nin (Galatasaray Lisesi) açılışıyla beraber zerk edilmiş olduğunu itiraf etmek gerekir. Bu okulda öğrenim görmekte olan bazı akrabamdan, ben daha yedi sekiz yaşlarında iken Mirabeau'nun, Dalton'un sözlerini, birçok ihtilâlcinin maceralarını duyardım.

Ne çare ki, icra adamlarının çoğu yol göstericilerinin aldatmalarını körü körüne kabul edip uyguladılar. Mesela Fransa'da soylular aleyhinde ortaya çıkmış olan düşmanlık ve galeyan, bizde hain ile sadık ayrılmayarak bütün yüksek memurlara karşı yayılmak istendi. Hakikaten bunların içinde her türlü cezayı hak etmiş olanlar vardı, fakat vazifesine düşkün ve doğru kimseler de çoktu. Bütün eski memurları kolundan tutup atmak, idare çarkını durdururdu. Ancak taklitçilerle, özellikle cemiyete sonradan girenler arasında inkılâba sevgi ve bağlılık, eskilere karşı gösterilecek hiddet ve şiddetle eş anlamlıymış gibi bir akım ortaya çıktı ve bu durum bir aralık astın üste itaatını ve saygısını yok etmeye kadar vardı.

Meşrutiyet döneminde uğursuz roller oynamış olan yüksek rütbeli bir subay -ki meselenin başlangıcında bir süre Selanik Kulübü'nün etkin bir üyesi olmuştu- Genelkurmay Başkanlığı'nda eski dönemden kalma bazı kişilerin, gerektiğinde kullanılması münasebetiyle harbiye nâzırına gönderdiği bir tekdir mektubunda "bu gibi hoşgörülü davranışlar, kan dökmeden kazanılan devrimlerin fayda vermeyeceğini gösteriyor, fakat devlet daireleri bu yolda devam ederse, cemiyet kan dökmekten de çekinmez" tehdidini savurmuş. Gerçi bununla Genelkurmay Dairesi'ni, bildiğinden şaşırtamamışsa da, 31 Mart/12 Nisan olayı üzerine oluşturulan 2. Divan-ı Harb Başkanlığı'na tayin olunduğu zaman, bu zât bir hayli suçsuz insanın kanına girmek, ocağını söndürmekle öc almıştır. Şurası da dikkat çekicidir ki, körü körüne şiddete başvuran ve onu alışkanlık haline getirenler, bir gurura düşerler ve zulümleriyle olduğu kadar, bu hasletleriyle de şahısları ve cemiyetleri aleyhine genel bir kin ve nefret çekerler.[30]

---

30 Bir taraftan böyle haksız, anlamsız, gereksiz şiddetler, tahkirler gösteriliyorken, milletin milyonlarını çalan birtakım kişilerin gizli cemiyete mallarının zekâtı raddesinde olmayan para cezası vermekle rüşvet ve hırsızlık ürünü olan servetlerin üstüne oturmalarına göz yummak, silinemeyecek hatadır. On beş yirmi yıl önce meteliğe bile sahip olmayan bir kimseden servetinin hesabı, bunu ne şekilde kazandığı sorulabilir ve çalınmış mal geri alınarak yüzlerinden zararlara uğrayan vatandaşların, dul ve yetimlerin durumlarının iyileştirilmesine veya ülkenin gerçek ihtiyaçlarına tahsis olunurdu. Gerçi bu adamlardan alındığı muhakkak olan paralara cemiyetin ileri gelenlerinden kimsenin el uzatmayıp, bunların İttihat ve Terakki'nin tüzel kişiliğine mâl ve ülkenin bekçisi olarak bilinen cemiyetin güç ve kudret kazanmasında kullanıldığı iddia edilmektedir. Fakat ne de olsa çalınmış bir malı, zekâtı alınarak göz göre göre kötünün elinde bırakmak adalete aykırı olduğu kadar, kötü ruhlu insanlara fena örnek olacağından vatan ve devlete de zarar getirecektir.

Bu şekilde kazanılan servetler yasal şartlar dâhilinde ganimet olarak alınmış, bir hizmete karşılık bahşiş olarak devletçe kanun dâhilinde temlik edilmiş veya ticaret ve ziraatla namuslu bir şekilde elde edilerek miras kalan yahut bizzat kazanılan mallara kıyaslanamaz. Halbuki taklit ettiğimiz Fransızlar bu tür emlâka da el koymuşlardı. Saygıdeğer okuyucular affetsinler, ben çeşitli güçlükler arasında gösterilen bu aldırmazlık ve hoşgörüyü, yenilerin de para hırsı konusunda eskilerin izinde gitme niyetinde bulunduklarına yüklemek isterim. Bugün vatana dürüst ve fedakâr bir şekilde hizmet eden adamlarla çocukları yoksulluk içinde yuvarlanırken o hırsız ve gaspedicilerle zürriyetleri servet ve bolluk içinde mutlu ve

Bir örnek daha: İstanbul'da toplanan genç ve şık inkılâpçılar Mademe Roland'ın salonlarına karşılık, benzetme olmasın ama, Baalbekli Matmazel Victoria Matran'a bir salon açtırarak orada toplanmaya başladılar. Bu durum İstanbul'da birçok taassup erbabını heyecanlandırmak için mürtecilere fırsat verdiği gibi, Suriye'de de kötü etki yapmıştı. Dostlarımdan ve Baalbek eşrafından bir zât bu durumu bana hatırlatınca, kendisini -dikkatini çekmek üzere- bir tavsiye mektubuyla Ahmet Rıza Bey'e göndererek memleketindeki izlenimleri bizzat tasvir ettirdim. Fakat matmazelin biraderi Nahle Matran ile Paris'te yakınlık kurmuş olan büyük vatansever (!), doktoru işlerine karıştığı için kaba bir şekilde azarlamakla kalmayarak zavallı hakkında şiddetli bir düşmanlık da gösterdi. İşte bu gibi sebepler çok az zamanda milletin İttihat ve Terakki'ye karşı güvenini ortadan kaldırarak nefretini çekmiştir. Halbuki istibdadı kaldırarak milli bir hükümet kurulması iddiasında bulunanlar mantıken halkla iyi geçinmek ve ona saygı göstermek sûretiyle milletin kalbini kazanmaya çalışmak zorundadırlar.

Büyük İhtilâl taklitçiliğinin en zararlı ve tehlikelisi, kendimizi Fransız milletinin o zaman bütün Avrupa'ya ve içteki mürtecilere karşı gösterdiği cesaret ve metaneti göstermeye muktedir sanmamızdır. Böylece, mutlakiyet döneminde yabancı devletlerin müdahale ve tecavüzlerini Sultan Hamid'in korkaklık ve miskinliğine yükleyerek birçok münasebetsiz tafrafuruşluklara, hatta basın arasına karışan *Silah, Top* vesaire gibi birtakım parçavralarla Avrupa milletleri, hükümetleri, başkan ve liderleri aleyhinde dil uzatmalara kalkışılmıştır. İnkılâptan hemen sonra büyük devletler, hatta komşu hükümetlerce hakkımızda gösterilen teveccüh ve saygı, bu sebeplerle kısa bir zamanda düşmanlığa dönüştüğü için, topraklarımızda gözü olan devletler, fırsatı ganimet bilerek ve aralarında uyuşarak taarruza başladılar.

Balkan Savaşı'ndaki mağlubiyetimizin sebepleri tartışılırken, bu konuda açıklama yapılmış olduğundan, burada ayrıntılara girmiyorum. Yalnız ifadelerimden, vatanperverlik ve cengâverlik özelliklerinde kendimizi diğer milletlerden aşağı gördüğüm gibi bir anlam çıkarılması ihtimaline karşı, 1789'da

---

biçarelere rastladıkça alaycı bir şekilde bakıyorlar. Bu durum yeni yetişecek vatan hizmetçilerine iyi bir örnek olamaz. Teselya Savaşı'nda düşman silahıyla verilen kayıplar on bine varmadığı halde, Mütareke esnasında gıdasızlıktan, elbisesizlikten, en azından kırk elli bin vatan evlâdı bu dünyadan göçmüş, memleketlerine dönenlerin büyük kısmı da kansızlığa yakalanmışlardı. Zahire ihtiyacının önemli bir bölümü Teselya'da elimize geçmiş ve devlet hazinesi savaş masraflarını tamamen ödemiş olduğu halde, bunları müteahhitlerle aracı zorbalar ceplerine akıtarak, bunca faciaya sebebiyet vermişlerdir. Şimdi bu rezil canavarların çocukları utanmadan sefihlik ve tafrafuruşlukla otomobillerde gezerlerken, zaferi kazandıran erkân, umera ve subayların çocukları ihtiyaçlar içinde kıvranıyor! Ne üzücü, ne hüzün ve utanç verici bir manzara!

Fransa-Avrupa arasındaki kuvvet farkının, 1908'de Osmanlı Devleti-Avrupa arasındaki fark ve orana asla kıyas olunamayacağını anlatmak için birkaç söz söyleme gereği duydum: Büyük İhtilâl döneminde Avrupa devletlerinin askerî güçleri, gönüllü erlerden (mercanaires) oluşan küçük ordulardan ibaretti. Zamanımızdaki mecburi hizmet müessesesi ve dolayısıyla bu usûlle yetişen ihtiyat erleri bulunmadığından, bu orduların savaş zamanında fazlaca arttırılması da mümkün olamıyordu. O zamanın taktiği Büyük Frederick döneminden kalma birtakım kurallara tâbi olup derin kollarla geometrik şekillere uygun olarak yapılan güç ve karışık birtakım manevraları (evolution) içeriyordu. Ateşli silahlar ağızdan dolma ve kaval olduğu için kullanım ve atışları yavaş, menzilleri kısaydı. Silahını iyi kullanmak, özellikle savaş meydanlarında düzenli ve hızlı manevra yapmak için, er ve subayların yıllarca eğitim görerek alışkanlık kazanması gerekiyordu. O zamanki strateji kuralları da askerî harekâtı, harekât üssüne, erzak ambarlarına, kalelere tâbi kıldığından, hızlı, etkili ve kesin kuşatma manevraları yapılamıyordu.

Avrupa devletlerinin hemen birlik olarak Bourbon Hanedanı'nı himaye ve mutlakiyet idaresini iade amacıyla Fransa üzerine hareket edecekleri anlaşılınca, her ne şekilde olursa olsun, savaşa karar verildi ve bütün eli silah tutan Fransızların sınırlara gönderilmesine gerek duyuldu. Fakat güç ve karışık olan eski taktik manevraları birkaç hafta içinde askere sürülen bu halka öğretilemeyeceğinden, doğal olarak dağınık nizamda savaşmak mecburiyeti doğdu. Şartların zorlamasıyla kendiliğinden ortaya çıkan bu savaş usûlü, o zamanın silahlarına göre pek elverişli çıktı. Yeni yetişen Fransız komutanları strateji alanında da eski generalleri bağlayan sınır ve gelenekleri bıraktılar ve bulundukları yörenin kaynaklarına korkusuzca el koyarak askerlerinin yiyeceğini sağlamaya başladılar.

İşte bu sûrette bütün Avrupa ordularının sayısal üstünlüğüne karşı çare buldukları gibi, düşmanlarına ayak bağı olan geleneklerden de kurtulmuş oldular. İnsan, gördüğü eğitim ve öğretim sonucunda edindiği düşünce ve alışkanlıktan kolaylıkla ayrılamaz. Avrupa generalleri de uzun süre alıştıkları strateji kurallarını değiştiremediklerinden Fransızlara diş geçiremediler. Fransız ihtilâlcilerinin başarılarının hikmeti buydu.

1908'de ise bütün Avrupa devletleri, orduları için nüfuslarından âzami derecede yararlanmış, tepeden tırnağa kadar silahlanmış, her millet gayet kesin araştırmalarla strateji usûl ve yönetmeliklerini hazırlamış bulunuyordu. Bize gelince, teorilerimizi Avrupalılardan çalıp almaktaysak da, ciddi ve pratik her türlü askerî eğitim ve öğretimden mahrum; silah ve cephanemizin büyük

ve en önemli kısmını dışarıdan tedarike mecburduk. Bu gerçekler göz önüne alınınca, ne şekilde ve hangi sır ve hikmetle dünyaya üstünlük ümit edilir ve kafa tutulur? Fakat bu türlü apaçık gerçekleri siyasi ve askerî ricalin büyük kısmı bilmiyor, samimi insanların dilinden duyup öğrenmek de istemiyor. Yalnız akıl hocalarından gelen en ufak telmih ve işaret, barut fıçısına düşen bir kıvılcım gibi, akıllarını darmadağın ediyor, bilgisizce gayretlerini coşturuyordu. Böylesine bilgisizlik ve inatla ülke yönetilemez.

İhtilalcilerimizin Paris'te kazandıkları şeylerden biri de dinsizliktir. Bu sözüme, bunları Fransız dostlarının baştan çıkarmış oldukları gibi bir anlam verilmesin. Hiçbir Fransız'ın böyle bir şeyi aklından geçirmesi, böyle bir külfeti seçmesi için sebep düşünülemez. Jön Türklere, Clemenceau gibi bazı ünlü kimselerin yardım etmiş olmaları, bunların milletlerin hürriyeti konusundaki kanaatleri, Sultan Abdülhamid'in istibdat idaresi aleyhindeki düşmanlıklarının samimi bir göstergesiydi. Bu dinsizliğin sebepleri aslında dinlerinin hükümlerini öğrenmemiş, tarihiyle hiç uğraşmamış olan bizim ihtilâl kahramanlarının, vatanımızın uygar milletlere oranla bulunduğu kötü durumu ve düşüşü, Sultan Hamid'e olduğu kadar, onun liderlik ve hilâfetini iddia ettiği İslâm diyanetine de yüklemek gibi bilgisizce bir kanı ve Büyük İhtilâl'e benzetmek hevesiyle beraber, bir taraftan da dinleyip okudukları Auguste Comte ve Gustave Le Bon gibi meşhur filozofların sözlerine, araştırmadan tam bir imanla bağlanmalarıdır.

Yeni buluşlar konusunda bilgileri az olanlar, ünlü kişilerin teorilerine pek kolaylıkla eğilim duyar ve şiddetle bağlanırlar. Gerçi ileride açıklanacağı üzere, birçok sebeplerle bizde dinî bağlar gevşemişti. Fakat bu gevşeklik davranışlara ve ahlâka bulaşmış olup halkın büyük çoğunluğunun imanına halel gelmemişti. Şurada burada birkaç inançsız türemiş olsa da, ortaya çıkamıyor, düşüncelerini açıklayamıyordu. Ancak Auguste Comte'a taparcasına yakınlık duyan Ahmet Rıza Bey'in, başkanlığını yaptığı Meclis-i Mebusan'da yemin edilirken Allah adına yeminden kaçınması ve buna tenezzül etmemesi gibi ahmakça bir hareketin işaret edeceği üzere, bu zümre artık dinsizliği açığa vurmak ve yaymak hevesine düşmüşlerdir. Bununla birlikte yöneticilerinden bazı nüfuz sahipleri inançlı olduklarından veya böyle görünmek istediklerinden, İttihat ve Terakki döneminde dinsizlik genelleşemedi. Fakat bu kadarcık bir görünüşü de kötü etkisini göstermekte gecikmedi. Çünkü önce mebusan başkanı ile bazı dostlarının bu gibi tavırları, büyük çoğunluğu inançlı olan ahaliyi İttihat ve Terakki'den şüpheye düşürdü. Bu durum da, Şeyh Vahdetî türünden adi mürtecilerin tahriklerine yardım ettiği gibi, hizip meselesinde başlangıçta cemiyete sevgi ve bağlılık göstermiş olan pek ciddi vatanperverlerin de dinî

gayret dürtüsüyle partiden ayrılmalarını gerektirdi. Ayrılma ve bölünme ise, daima zayıflık ve zilleti doğurur. İkinci olarak, el altından halka zerk edilmek istenilen dinsizlik tohumu, dinî inançları esaslı şekilde etkilememekle beraber, kısa bir zamanda ordumuzun en büyük dayanağı, belki tek manevi silahı olan din kuvvetini zayıflattı. Çünkü artık savaşta bir cihad kutsallığı görülmemeye başlamıştı. Halbuki etrafımızdaki düşmanların askerleri, savaş ve çatışmalarda papazlar tarafından coşturulurlardı.

Selanik yöresinde Sultan Hamid yönetimi aleyhinde entrika çevirmek, hafiyeleri kandırmak, yabancılarla temasa girmek gibi hususlarda ihtilâlcilere olumlu nasihatlar verilmiş, yollar gösterilmiş olmakla beraber, yukarıda zikredilen sakıncalı ve zararlı düşüncelerin ateşli mücahitlere fazlasıyla telkininde kusur edilmemiştir. Öyle ki, Sultan Hamid yönetimi aleyhinde birinci sınıfla birleşerek yapılan hile ve desiseler, ikinci sınıfın bazı üyeleri tarafından gizli ve desiseli bir şekilde Osmanlı Devleti ve İslâm topluluğuna karşı da kullanılmıştı denilirse abartılmış olmaz. Fazla olarak Müslümanlar arasında ırk anlaşmazlığı ve taassubunun o yörede ortaya çıkarıldığı ve oradan bütün ülkeye yayıldığı ve gençliğe aşılandığı bile iddia olunabilir.

Görünüşe göre böyle bir iddia işin başında tuhaf görülür; fakat Rum ve Arnavutlarla, Türkler arasında ırka dayalı nefret duygularının ortaya atılması Selanik tüccarının çıkarınadır. Türk Ocağı'nın ilk kurucusu, Mois Kohen veya Tekin Alp adında bir Musevi'dir. Bozkurt ve Ergenekon efsanelerini tertipleyen, neşreden ve bunları saf Türk gençlerinin zihinlerine, ırklarının seçkinliğinin delilleri biçiminde yerleştiren de bu kaynak, yani bu Ocak'tır. Devrimin başlangıcında dilimize çevrilen ve Türklere, bütün dünyanın nefret ettiği Cengiz'i, ırklarının övünç kaynağı şeklinde gösteren *Kök Salmak* adındaki roman kılıklı eserin yazarı da, Musevi Leon Kahon'dur. Türk Ocağı'nın en nüfuzlu direği; kurucusu, Meşrutiyet'ten önce Kürt iftihar tarihi yazmakla uğraşırken, sonra Türkleşerek Gökalp soyadını alan Diyarbekirli Ziya Bey; tanıdığım iki önemli üyesinden biri Arnavutluk'taki Görice'den çocukluğunda Mızıka-i Humayun'un Zuhuri koluna alınıp zekâsı sayesinde devlet basamaklarında yükselen bir zâtın oğlu, diğeri Moralı tanınmış bir ailenin çocuğudur. Son zamanlarda Rusya'dan gelen Azerîler istisna edilirse, bu ocakta Amasyalı Hüsamettin adında bir zâttan başka halis Anadolulu hiçbir Türk sivrilememiştir. İşte bu keyfiyet Türklük davasının, milletin bir kanaati ile doğmadığını gösterir. Buraları düşünülürse, görüşlerim pek de yabana atılamaz.

Bir zamandan beri bizde ırkçılık meselesi üzerinde gereği gibi düşünülüyor ve uzun uzadıya tartışmalar sonucunda çeşitli kavim ve ırkların bir

yönetim altında sonsuza kadar tutulamayacağı hükmüne varılıyor. Güya bu sûretle düştüğümüz perişanlıktan dolayı kendimizi avutmak, bu belaların müsebbibleri de işledikleri suçlardan temize çıkarılmak isteniyor. Fakat bu teori doğru mudur? Din açısından düşünülürse, insanlar arasında ibadet eşitliğini telkin eden Kur'an-ı Kerim, gerek fertler, gerek aşiretler ve kabileler arasında fark ve üstünlük tanımıyor; din ve millet kavramlarını birbirinden ayırmıyor. Tarihe göz gezdirilirse, Asya'nın hemen yarısını ve kendisine bağlı olan yerlerle birlikte Mısır yöresini tasarrufu altına alan eski İran şahları (Keyaniyan) imparatorluk sınırları içindeki çeşitli ırkları bir şekilde birbirlerine bağlayıp ısındırmışlardı ki, İskender istilâsı sırasında Fars (Acem) İmparatorluğu ve ona bağlı olan topraklarını savunmak için korkusuzca savaşanlar, istilâcılarla aynı ırktan olan Anadolu Rumları olmuştu.

Hemen bütün uygar Avrupa ile beraber batı Asya ve kuzey Afrika'yı eline geçirmiş olan Roma İmparatorluğu, memleketlerindeki değişik ırkları yüzyıllarca tek bir idare altında tutmuş, bu esnada ülkenin işlerinin yürütülmesini en büyük makamlara yükselttiği, sözgelimi bir Alman generaline vermiş, hatta imparatorluk tahtına bir Suriyeli, bir Libyalı veya Makedonyalıyı oturtmuş ve yükseltmiştir, yani milliyet farkı gözetmemiştir.

Osmanlı Devleti'ne gelince, Rusya Büyük Çarlığı ortaya çıkıp istilâ emellerine ulaşmak için diyanet perdesi altında, Hıristiyan ahaliyi koruma iddiasıyla bozgunculuk ve kışkırtıcılığa başladığı, bizdeki kötü keyfî idarenin de sınırını aşmasıyla, devletin genel bir zayıflığa düştüğü tarihlere kadar, yalnız ırk değil, mezhep kavgaları yüzünden bile ahalide dağılma meyli, devlette çözülme tehlikesi görülmüyordu. Hele İslâm unsurları arasında Meşrutiyet'e kadar özel ırk övünmesi ve rekabeti hatır ve hayale gelmemişti. Yalnız kozmopolit İstanbul halkı, Türk de dâhil olmak üzere, her ırka bir kulp takarak taklit ve alay ederdi. Bu örneklerin aksine olarak Kuzey Amerika Birleşik Cumhuriyetleri kendi ırkından olan İspanya ve Portekiz devletlerinden ayrılmışlardır. İşte bu örnekler bir toplumu, ırktan ziyade toprağın koruduğunu ve sürekliliğini sağladığını ispat eder. Bu duruma göre, yeni dünyada ne Latinlik ne İngilizlik ne de Almanlık var, Birleşik Cumhuriyetler, Meksika, Brezilya, Arjantin... vardır. Çünkü bu devletlerin hepsi çeşitli ırk ve kavimlerden oluşmuştur ve ülkede herkes vatandaşlık hakkından faydalanmakta ve kendine düşen payı almaktadır.

Bu gerçeklere rağmen bizde bir aralık nifak yolunda o derece ileri gidildi ki, Türk'ün dışında bir ırktan olduğunu saklamayanların, vatanın her yerinde elde ettikleri mertebeler kıskanıldı. Vatandaşlık, hatta kişisel haklarına açıkça olmasa bile, dolaylı ve gizli şekillerle fiilen tecavüze kadar varıldı. Şurası gariptir

ki, bu çarpık yolda en ileri gidenler, soyu sopu belli olmayan gayri Türklerdir. Çünkü babaları bile bilinmeyen bu tür kişiler "Evlad-ı fâtihandanız" demekten sıkılmazlar.

Bizdeki bu duruma karşılık bir de komşu milletlere insaf ve ibretle bakalım. Sözgelimi İngiltere Başbakanlığı'nda bir Disraeli (Lord Beaconsfield) ve amiralleri arasında de Robeck (Fransız asalet edatıyla bir Norman adı) Fransa tarihinde Mareşal de Sachs, Mareşal de Luxembourg, Kuelermann, Macdonald; Avusturya savaş tarihinde Prens Eugen de Savoie, Marki de Beaulieu, Monte Kukuli, Almanya Genelkurmay Başkanlığı'na 1864 Danimarka Savaşı planını düzenleyen, 1866 ve 1870 savaşlarını idare eden Danimarkalı Mareşal von Moltke, askerî ve siyasi yüksek makamlarında Bronsart, Verdi de Vernova, Kapriviç, Radoviç; Rusya ordusunda Todtleben, Timmerman, Wrangel, Keller ve Koçi Bey, Kapodistirya gibi zâtları görürüz.

İsimlerinin de kanıtladığı gibi bu büyük adamlar, devletlerinin hâkim ırkından değiller. Bunlardan vatanlarına bir kötülük veya bunları hizmetine alan milletlerin şerefine bir noksan gelmiş midir? Bugün Moltke'yi asla İsveç veya Danimarkalıdır diye Alman camiasından, tarihinden çıkarmak isteyen bir Alman bulunabilir mi? Britanya, Normandiya, Alscae Lorraine ve Korsika'yı başka bir ırktan olmak, başka bir dil kullanmak sebebiyle Fransa camiasının dışında tutmak, o topraklarda doğan Napolyon, General Dachistein, yahut Monsieur Briand'ı halis Fransız olmamak bahanesiyle alaya alacak bir Fransız düşünülebilir mi?

Bu kişilerin çoğunun vatan değiştirmesi, bu ülkelerin anavatanla birleşmesi bir iki yüzyıl veya birkaç senelik bir mesele iken, bizdeki Arap, Kürt, Çerkes, Boşnak, Arnavut gibi Türk olmayan İslâm ırkları en aşağı dört, beş yüzyıldan beri Türk kanına karıştırdıkları kanları ile vatan topraklarını yoğurmuş, sınırlarda cesetleriyle siperler yapmıştır. Hem de şurası bilinmek lâzım gelir ki, bugün uygar kavimlerde ırk özelliği kalmamıştır. Anadolu ahalisi de böyledir. Kendi aralarında evlenen bazı Türkmen aşiretleri ve bir dereceye kadar Süleyman Kayaalp aşiretinin arda kalanları olan Söğüt civarı ahalisinden başka, hemen hiçbir kimse soy silsilesini eski ve bilinen bir Türk aşiretine götüremez. Avrupa'da bir dereceye kadar Almanlarla İskandinavlar ayrı tutulursa, her millet bir ırklar birleşimidir. Bu ayrı tutmak istediğim milletlerin büyük aileleri de, Slav ve Latin ırklarından denkleriyle evlenerek ırklarının saflığını kaybetmişlerdir.

Öyleyse semavi kanuna aykırı, tarihî gözlemlere ve yeni dünyadaki çağdaş sosyal teorilere ters, dünyanın barış ve ilerlemesi için gerçekten zararlı olan ırkçılık sevda ve davaları, bu yaşlı Avrupa'da ne zaman ve nasıl ortaya çıktı?

Sınırlı tarih bilgime göre, bu hırslı arzu ilk olarak Polonya'nın doğu devletleri tarafından paylaşılmasında hisse alamayan Batılı devletlerce bir siyasi problem halinde ortaya atılmıştır. Büyük Napolyon, Prusya'nın eline geçmiş olan Lehistan topraklarını Tilsit Antlaşması'yla bağımsız bir dükalık halinde ortaya çıkardığı gibi, 1812'de üstün gelebilse diğer kısımlarını da kurtarmaya yönelmişti. Üçüncü Napolyon ırkçılık ilkesini Avusturya aleyhinde uygulayarak İtalya'nın bağımsızlığını elde etti. Milyonlarca Slav nüfusuna sahip olan Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'a karşı gizli niyetini uygulama alanına koymaya bahane bulmak için de Rusya Devleti Pan-Slavism teorisini ortaya attı. Bize karşı şiddetli düşmanlığı olan Gladstone da milliyet ilkelerini öne çıkardı ve destekledi. Fakat garabetin büyüğü, bize karşı bilenmiş ve çekilmiş olan böyle bir silaha, devlet yapısını sağlamlaştırma amaç ve iddiası ile ortaya çıkan İttihat Cemiyeti'nin, gönüllü ve hatta çok arzulu olarak el tutması ve kucak açmasıdır.

Bir zamandan beri dinî bağların ve Osmanlı topluluğunun yıkılıp parçalanması için âdeta Hulefa-yı Râşidîn (Dört Halife) döneminde İbn Sebe ve biraz sonra Batınîlerin tuttuğu şeytanca yolda, belirli bir plan dâhilinde, gayet sinsi bir biçimde çalışan eller bulunduğu konusunda güçlü belirtiler vardır. Yirminci yüzyılın ilk yazıydı. İzinli olarak birkaç hafta geçirdiğim Baalbek'te, yabancı bir dostumun köşkünde, yerli yabancı birkaç arkadaş toplanmış teknik ve felsefi sohbetlerde bulunuyorduk. Avrupa'da öğrenim görmüş Müslüman bir doktor, Yusuf Sûresi'nin "ve in kâne kamîsuhu kudde min dübürin..." (Eğer gömleği arkadan yırtılmışsa...) ayet-i kerimesinin kelimelerine, halk diliyle basit anlamlar vererek Kur'an-ı Kerim'e, hâşâ, dil uzatmaya yeltendi. 1923'te Kadıköyü'nde davetli bulunduğum bir düğünde, aynı ayet-i celilenin tercümesi zikredilerek, "Yabancı bir dilde (yani Arapça) bu türlü hikâyeler okumak ve ardından 'Allahü Ekber' diyerek oturup kalkmak, yere kapanmakla ibadet olur mu?" yolunda alaylar edildiğine kulak misafiri oldum.

1932'de pek saygıdeğer bir zâtın, yukarıdaki tarizi işittiğinden söz ederek bu ayetin namazda okunmasına cevaz olup olmadığı konusunda değerli bir âlimimizden fetva istediğini duydum. Halbuki Almanya'nın, belki bütün dünyanın en büyük şair ve filozoflarından olan Goethe, Yusuf Sûresi'nin belâgat ve nezahetine hayran olduğunu açıklar ve ulaşılmaz söz güzelliğinin derecesini teslim eder. Öyleyse Kur'an'ı hayatlarında bir defa bile okudukları şüpheli, manasını hiç anlamadıkları ise kesin olan bu kimselere, 6666 Kur'an ayeti içinde bu ayet-i kerimeyi kim seçtiriyor ve yıllarca aynı şekilde, hâşâ, alay ettiriyor?

Osmanlı topluluğu aleyhindeki suikastlara gelince, bu sözümü de birkaç örnekle açıklayayım: Uzun süreden, özellikle III. Napolyon zamanından beri,

Fransa'nın Suriye'de çok etkin bir siyaset izlediği ve okulları, memurları vasıtasıyla halkın düşüncelerini Fransa'ya çekip yaklaştırdığı, tebaası bulundukları devlet aleyhinde kışkırttığı bilinmektedir. Fakat bu açık propagandaların önemli etkisi olmadı. Birkaç papaz okulu mezunu dışarıda bırakılırsa, Sultan Hamid döneminde Suriye'nin Osmanlı idaresinden ayrılmasını isteyen, hatta ayrılabileceğini düşünen kimse yoktu denilebilir. Hele Beyrut Müslümanları, dinlerinde sağlamlık, tâbi oldukları devlete sevgi ve bağlılıkla tanınmış ve ün kazanmışlardı. Meşrutiyet ilan edildiği zaman hava değişikliği için Cebel-i Lübnan'da bulunuyordum. İnkılâp dolayısıyla Hıristiyan ahali de dâhil olmak üzere, bütün halkın vatanseverce tezahüratına tanık oldum. Fakat altı ay geçmeden, kamuoyu, anlaşılmaz bir şekilde aleyhimize döndü. O mutaassıp Beyrut Müslümanları, Balkan Savaşı'nda devlet aleyhine âdeta isyana kalkıştı. Bu hızlı değişikliğin sebebi araştırılmaya değmez mi?

1877-1878 Savaşı sonucunda Rumeli'nin uğradığı paylaşımdan korkan ve bu esnada Sultan Hamid'in, büyük devletlerce Karadağ ve Yunan'a bıraktırılmak istenen bir kısım Arnavutluk toprağını kurtarmak amacıyla yaptırıp sonra pişman olduğu Arnavut Birliği tezahüratından cesaret alan Güney Arnavutluk'un bazı ileri gelenleri, devlete bağlılığı kayıtsız ve şartsız teminat altına alınmak üzere, Arnavutluk'un etnografik sınırı her ihtimale karşı belirlenmiş olmak üzere, bu sınırlar içinde bir vilâyet oluşturulması girişiminde bulunmuş, yine Güney Arnavutluk'ta dillerini Latin harflerine benzer alfabe ile yazmak düşünce ve eğilimi de ortaya çıkmıştı.

Bu gibi temenni ve girişimler, bazı kötümser kişilerce vesveseye sebep olursa, büsbütün sebepsizdir denilmesin. Fakat dinî sağlamlığı ve hilâfet makamına bağlılığı bilinen, Meşrutiyet'in kazanılmasında da az çok hizmeti geçmiş olan Kuzey Arnavutluk'un kısa bir sürede şekavet ocağına çevrilmesine, sonra da haydut veya itaatkâr demeden birçok kimselerin haysiyetinin kırılmasına, kanının dökülmesine ne demeli? Bu gibi durumlara sadece hükümetin kötü yönetimi, falan vali, mutasarrıf veya komutanın hatası, yahut filan bey, falan efendi, ağa veya bayraktarın teşvik ve kışkırtmasının eseridir deyip geçmemeli, bunları tahrik eden sebep ve emelleri de aramalı. İttihat ve Terakki adıyla ve çeşitli unsurları kaynaştırıp birleştirmek, milleti ilerlemenin en yüksek noktasına ulaştırmak azmiyle meydana çıkmış, gizli çaba ve uğraşmasıyla yerini sağlamlaştırmış olan bir cemiyetin birkaç ay içinde amacını değiştirmişçesine çeşitli milletleri kendinden ve devlet bütününden nefret ettirip ayıran, halkı ilerleme yerine, en gerideki vahşet ve hunharlık katına düşürecek derecede beceriksizlik göstermesi normal bir durum sayılamaz. Araştırıcı bir düşünce

bunda gizli sebepler ve eller arar. Bu gizli kışkırtıcılar kucaklarına düşürdükleri kimselere amaçlarını açıkça söylemez, hedeflerine doğru yollardan yürümezler. Kandırdıkları ve hırslarını bilmedikleri kimseleri hilelerle yüksek makamlara getirerek bunların yardımıyla işlerini gördükleri gibi, bin türlü vasıtalar, propagandalarla halkı da sapıklığa düşürürler ve bozarlar. İleri gelenlere çıkarlar vadeder ve sağlarlar, kimisini tehlikeler göstererek korkuturlar, kiminin kinini tahrik ederler ve bazılarının ırk duygularını harekete geçirirler. Bu şekillerle pek çok kimseler vatanımıza hizmet ediyoruz zannıyla bu adamların amaçlarına alet olurlar.

Dünya Savaşı'ndan sonra casuslar hakkında yazılan efsanevi hikâyelere gerek kalmaksızın İslâm tarihinin yukarda sözünü ettiğim konularını, Rusların Yeniçerileri bozmak için kullandıkları hileleri, Birinci Napolyon'un Schulmeister adındaki casusunun oynadığı rolleri düşünen bir adam sağdan soldan gelen teşvik ve cesaretlendirmelere aldanmaz, ihtiyatla itidalden ayrılmazdı. Fakat ne çare ki, uygulama mevkiinde bulunan kimseler bu türlü bilgilerden mahrum olduklarından, "aman içeride güvenlik ve kardeşlik, hiç olmazsa on beş yirmi yıl barış ve esenlik!" diye bağıran, geleceği gören temiz kalpli adamları gayretsizlik, hatta korkaklıkla suçluyorlardı.

1931 yılında yayınladığı *Harb-i Umûmi Tehlikesindeyiz* isimli eserinde, meşhur Alman Generali Ludendorff, birtakım cemiyetlerin bütün dünyayı gizlice doğru yoldan çıkarıp idare etmekte olduklarını açıkladıktan sonra, bunların komünist, jesuit, mason ve siyonist teşkilâtları olduğunu ve komünistlerle, jesuitlerin hedeflerindeki ayrılığa rağmen, biri dinleri yok etmek, diğeri bütün mezhepler ve dinler Bolşeviklik etkisiyle yok olduktan sonra, Katolikliği tek mezhep olarak diriltmek maksadıyla girişimlerinde dayanışma içinde, masonlarla siyonistlerin ise bunlara karşı birleşmiş, hepsinin de ellerinden geldiği kadar dünyayı yeni zorluklara doğru sürüklemeye çalıştıklarını delillerle kanıtlamaya çalışmaktadır. Büyük generalin kitabından önce benim de *Harb-i Umûmi Mes'uliyetleri* konusunda Almanya'da yayınladığım eserde, bütün dünya hükümetlerini el altından, dizginleri elinde tutanların da haberi olmadan gizli bir kuvvetin idare edip yoldan çıkardığını yazmış, fakat elde belgeler olmadığından, açıklamalarımı bir zan sınırından ileri götürmeyerek hiçbir topluluk veya milleti suçlamamıştım. Düşündüğüm bu şeytani güç, liderlik ve servet hırsından doğmuşsa da, bunun temsilcilerini tayinden âcizim. Bunlar ihtimal generalin açıkladığı cemiyetlerin yöneticileridir. Belki bunları da perde arkasından sevk ve idare eden, elinde oynatan tamamen gizli başka merkezler de vardır.

Bu varsayımlar ihtimal sınırından ileriye geçemez. Fakat bu mülahazalardan önemli bir hisse çıkar; devletlerin dizginlerini ellerinde tutanlar için şiddetle uyulması zorunlu olan bir kural çıkarılır. O da kısaca, "İnsanlara karşı, ilk bakışta kuşkulu ve çekingenlikle davranmak lâzımdır" cümlesiyle ifade olunur. Evet, mevki ve makam bakımından hangi derecede olursa olsun, derin bir araştırmadan geçirmeksizin kimseyi söz ve icra makamına getirmemek, tanınmayan kimseleri yayın alanında bile serbest bırakmamak, gençliği bozguncuların aldatmalarından korumak, "kararsızlığa vardırmamak şartıyla" hiçbir teklifi araştırıp incelemeden kolayca kabul etmemek, devlet adamları için önemli bir görevdir.

Konuyu başağrısı verecek derecede uzattım. Fakat meselenin öneminden dolayı bağışlanacağımı umarım. İfadelerim özetlenecek olursa, önce İttihat ve Terakki'nin bazı aşırı ileri gelenleriyle özellikle onun sırtından geçinenlerin, eskiler hakkında tamamen şuursuz ve haksız bir şekilde uygulamak istedikleri şiddet, gösterdikleri kibir ve azamet yüzünden birçok gönül kırıcı ve en kötüsü küçüğün büyüğü, astın üstü küçük görmesine sebep olan bu taşkınlıklar, devlet yönetiminde, özellikle askerlikte temel şart olan itaat ile karşılıklı zincirleme saygıyı yok etti. İkinci olarak vatan bünyesinde fazla ve abartılı bir kuvvet hayal edilerek içeriye karşı gösterilen şiddet ve hakaretin aynısı dışarıya karşı da gösterilmeye kalkışıldığından, Meşrutiyet'in ilanı dolayısıyla bütün dünyada lehimize meydana gelen saygı ve dostluk birkaç ay içinde düşmanlığa dönüştüğü için, bu durum topraklarımızda gözü olan bitişik veya kapı aşırı komşu devletlere saldırı için fırsat ve cesaret verdi. Üçüncü olarak, ülkeye sokulan dinsizlik akımları, bir taraftan halkın çoğunluğunu başlangıçta katışıksız kurtuluş olarak düşünülen inkılâptan nefret ettirdi, diğer taraftan milletin, ordunun manevi gücünü zayıflattı. Dördüncü olarak, Müslüman unsurlar arasına içten ve dıştan sokulan zıtlığın, düşünce ayrılığının, etkili önlemlerle kaldırılıp yok edilmesine çalışılacağı yerde, aksine birtakım yanlış teoriler ve kaba davranışlarla, bilerek bilmeyerek karşılıklı nefretin körüklenmesi yönüne gidildi.

İşte İttihat ve Terakki'nin ortaya çıkmasıyla birlikte, özel bir meslek halinde tezahür eden bu dört esaslı hata ile bir taraftan dışarının aleyhimize düşmanlığı körüklenir ve düşmanlara saldırı fırsatları hazırlanır, yani koşar adımla savaşa doğru yürünürken, diğer taraftan da insan topluluğu için en büyük kuvvetlerden olan dinî inanç, milli birlik ve hatta bazı amansız muameleler yüzünden vatan sevgisi gibi mukaddes bağlar kesilip yok edilmekle devlet manen ve maddeten zaafa düşürüldü. Böyle bir başlangıcın sonucu ve bitişi hayra ulaşamaz.

İttihat ve Terakki'nin ikinci sınıfa mensup yol göstericileri arasına, yukarıda andığım gizli güç temsilcilerinin resmen ve açıkça olmasa bile, el altından katılmış olmalarını ihtimal dışı görmeye yer yoktur. Bu gibi kurtlar, siyasi ufukların bulanmasından yararlanmakta kusur etmezler. Zaten cemiyetin akıl kethüdaları arasında yabancı devletlere tâbi ve tutkun, yabancı mason maşrık-ı azamlarına bağlı adamlar bulunduğu, gizli kapalı bir mesele değildir. Bu gibiler genel ve özel merkezlerde görüş ve söz sahibi olunca da cemiyeti ve tabii olarak da hükümeti, mensup oldukları devletlerin, cemiyetlerin diledikleri yollara götürmeye çalışacakları doğal işlerdendir. Masonluğun milletlerarası olduğu hakkındaki rivayete rağmen, localarının mensup oldukları ırk ve devlet menfaatlerine hizmet ettikleri birçok büyük olaylar dolayısıyla ortaya çıkmış bir gerçektir. Bunu kimsenin garip bulmaya, hatta ayıplamaya da hakkı yoktur. "Milletim beşer, vatanım arz" teorisinin gerçekleşmesine daha çok zaman vardır. İşte bu türlü kimselerin aldatmalarından kaçınmak, devlet adamlarımız için bir borçken, bunda da hata edilmiştir.

Bundan başka bu arada dostluk perdesi takınılarak söze karışıp da vatanımızın iyilik ve kötülüğünden çok, kendi menfaatinin arkasından koşan kaşarlanmış yerli ve yabancı birtakım iş adamları ortaya çıkarak milletimizi her yönden zarara sokmuşlardır. Kısaca aleyhimizde ecnebi siyasetiyle, servet edinme gayreti birleşmiştir. Söylediklerimi yine birkaç örnekle açıklayayım. Meşrutiyet'in ilanıyla beraber ticaret işlerinde, bu cümleden olarak yabancılarca imtiyaza alınmış birçok bayındırlık ve sanayi müesseselerinde İslâm unsurunun da ortak edilmesi ve yararlandırılması düşüncesi ortaya çıkmıştı. Bundan daha haklı, akla uygun ve faydalı bir istek olamazdı.[31] İyi tedbir, telaşsızlık ve soğukkanlılıkla bu emele ulaşmak da imkânsız değildir. Çünkü inkılâbın başlarında büyük devletler iki gruba ayrılarak, her biri bizi kendi tarafına çekmeye çalıştıkları bir sırada, bu türlü haklı isteklerimizin kabul ettirilmesi kuvvetle ümit olunabilirdi. Fakat bu meselede öyle sert bir hareket yolu tutuldu ki, memleketimizde önemli ticari çıkarları olan pek çok devleti, pek kuvvetli mali müesseseleri ve uluslararası nüfuzlu iş adamlarını endişeye düşürdü. Tam bu

31 Gerçi yabancı kumpanyalarının, koydukları sermaye ve sahip oldukları ihtisas sebebiyle, gelirden hak ve insaf dairesinde yararlanmaları tabii ise de, Sultan Hamid döneminde bunların bütün personel ve memurları gayrimüslimdi. Bu durum ise, aslında haksız olduğu kadar, devletin yüksek menfaati için de zararlıydı. Çünkü bu sûretle vatanın ve milletin parası Yunanistan Megola İdea'sına, Ermenistan'ın bağımsızlığına ve siyonist emellerine hizmet eden ellere geçiyor, sadık unsurlar günden güne yoksullaşıyor, daha birçok zararlar da ortaya çıkıyordu. Söz gelimi, İstanbul tarafında meydana gelen yangınlarda Terkos Suyu'nun kesilmesi rastlantı sayılmayacak kadar sık oluyordu. Başkentin de eski su tesislerinin harap olması bu kumpanyanın eseridir.

sırada 1293/1878 Savaşı'nın hemen öncesinde olduğu gibi, halkı aleyhimize kışkırtma esnasında Trablusgarb'da İtalyan tüccarlarına karşı tutulan dikbaşlı tavırla da, bu devlete saldırı fırsatı verildi.

Gerçekte İtalyanların öteden beri Trablusgarb'a sıçrama düşüncesinde ve bunun için büyük devletlerle görüşmelerde bulundukları inkâr edilemez. Fakat bu emellerine ulaşma girişiminde bütün dünya kamuoyuna karşı, muhtaç oldukları bahaneyi gafletimizle veren biz olduk. Öyle bir gaflet ki, ültimatomu gelinceye kadar İtalya'nın blöflerimizden korktuğu veya bize en sadık bir dost olduğunu zannettirecek kadar gözümüzü kapamıştı. Ben bu siyasi manevrayı 1805'te "ölüm" felaketini getiren strateji manevrasına benzetirim ve Mareşal Mack'ı gaflet içinde bırakan entrikaların faili Schulmeister gibi şahısların rol oynadığını kuvvetle zannederim. Tıpkı bunun gibi, adını yeni öğrendiğimiz boykotlarla da birçok yabancı tüccarına zarar verdik, Yunanlıları ve içerideki Rumları sinirlendirdik. Ticaret, siyasetin üs ve ekseni olduğundan, aleyhimize kurulan Balkan birliğine bu meselenin de büyük etkiler yaptığında şüphe yoktur. Fakat bu büyük musibete karşılık boykotlardan faydalanmış vatansever bir Türk tüccarı gösterilebilir mi? Bunların sonucunda kimlerin kesesinin dolduğu ise bilinmektedir. Nihayet Dünya Savaşı'nda öyle zalim bir karaborsa çıktı ki, sanırım benzerini hiçbir yüzyılda, hiçbir millet görüp geçirmemiş, o zamana kadar bu türlü bir alçaklığı kimse düşünmemiş ve insan vicdanı kabul etmemiştir. Beğenmediğimiz yeniçeri dönemlerinde –ki devletler için savaş ve sefer doğal, barış ve hazar gelip geçici bir durum sayılmakta, devlet hizmetinde olanlar birbirinin başı ve kanıyla oynamaktaydı– bile halkın gıdasıyla böyle gaddarca oynandığına ilişkin tarihimizde bir habere rastlamadım. Fakat Dünya Savaşı'nda, devlet makamlarınca yönetilen vagon ticareti ve buna benzer birtakım gevşek muamelelerle âcizlere zorunlu ihtiyaçları gerçek değerlerinin on, belki yüz katma satmaktan, halka vesika ekmeği diye, âdeta süprüntü yedirmekten, milletin eli silah tutan fertleri savaş alanlarında öldürülürken, geride bıraktıkları ailelerini de açlık ve sefaletle bunaltmaktan ve tüketmekten utanmamışlardı. Fakat zarar görenleri olduğu gibi, zarar verenleri de Türk olan bu dalavereler sonucunda kazanılan servetler Türklerin elinde kaldı mı? Dünya Savaşı'ndan kalmış kaç zengin Türk tüccarı gösterilebilir? Yabancı ve gayrimüslim ortaklar ise, cebe indirdikleri milyonlara halen sahiptirler.

Asıl hayret edilecek taraf, bu kötülükler olanca fecaatiyle devam edip dururken İttihat ve Terakki yöneticileri arasında dürüstlüğü teslim edilmiş adamların bulunmasıdır. Söz gelimi Talât, Hayri ve Mithat Şükrü Beylerin temizlik ve dürüstlüklerinden şüphe için hiçbir sebep yoktur. Biçare Talât Bey (Paşa),

yolunda bu kadar fedakârlık yaptığı vatanını düşman elinde bırakarak sürgün yoluna düştüğü zaman, bana bıraktığı veda mektubunda sahip olduğu şeylerin hesabını vermiş, sonraki olaylar da açıklamalarının doğruluğunu göstermişti. Çünkü bedbaht adamın, Avrupa'daki kısa hayatını ihtiyaçlar içinde geçirmiş olduğu, annesi ve kızkardeşinin de İstanbul'da yoksulluk içinde yaşadıkları muhakkaktır. Hayri Bey'in, Evkaf Nezareti'nde bunca hayır eserleri ve yapıları ortaya koyarken, kendisi için iki odalı bir ev yaptıramamış, aile fertlerini zaruret içinde bırakmış olması, temizliğine yeterli delildir. Mithat Şükrü Bey'i, Talât ve Hayri Beyler gibi yakından tanımasam da, bu zâtın namus ve haysiyetinde en ufak bir leke olmadığını, düşmanları da takdir eder. Hatta İttihat ve Terakki'nin servet hazinelerini elinde tutmuş olan Kara Kemal Bey'in temizliği hakkında bile sözüne güvenilir pek çok kişi tanıklık ediyorlar.

Talât Bey gerçekte ciddi bir öğrenim görmeden, derin ilmî ve tarihî çalışmalara zaman bulamadan bir ihtilâl sonucunda devletin başına geçmiş, etrafında ilim, irfan ve tecrübesiyle kendisine rehber olacak dürüst müsteşarlara da kavuşamamış olmasına rağmen, müstesna bir zekâ ve düşünce gücüne, benzersiz bir azim, cüret ve metanet sahibi olduğuna, cemiyeti perde arkasında kurup idare etmiş olması fiilî delildir. İttihat ve Terakki liderleri arasında en fazla beraber olduğum bu zâtın fıtri üstünlüklerine ve yabancılar da dâhil olmak üzere, çevresinin güven ve saygısını çeken seçkin hasletlerine her zaman, özellikle Brest-Litowsk ve Bükreş'teki beraberlik günlerimizde tanık olmuştum. Öyleyse bu zât ve çevresindeki dost ve arkadaşları nasıl oldu da tehlikesi açık olan yanlış girişimler, özellikle utanç verici kötülüklerin önüne geçemedi? Bu muğlak mesele aydınlatılmaya muhtaçtır.

Düşünceme göre İttihat ve Terakki Hükümeti'ni başarısızlığa mahkûm eden sebeplerin en önemlisi, daha önceki bölümlerde yeri geldikçe belirtildiği üzere, gizli komite halinde çalışırken aldığı bir karar gereğince kendisine lider seçmemekte, hükümeti ele geçirdikten sonra da ısrar etmesidir. Başlangıçta dar bir çevrede, belirli bir amaç uğrunda çalışırken herhangi bir sebepten dolayı böyle bir tedbir yoluna gitmekte bir zaruret duyulmuş olabilir. Fakat büyücek bir istişare meclisinde bile uygulaması zor olan bu usûlün, icra alanında tamamıyla anarşiye sebep olacağı normaldi. Çünkü İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezleri el altından icra kuvvetine hâkim ve devlet işlerinin yürütülmesinde söz sahibi olduğundan, bu sûretle devlet başsız bir vücut halini aldı. Bizzat olmasa bile yardımcı, mensup ve taraftarlarıyla genel merkeze sızan sözü edilen görünmez şeytani adamlar, üyelerin eğilimlerine göre, kiminin vatani ve milli duygularını tahrik; kimini "Devletin büyüklüğü, fertlerin servetiyle ayakta

duracağından" bahisle, zengin olmak külfetini istemeye teşvik (!), bazılarını da doğrudan doğruya tamaha düşürmekle arzularına âlet ederek geleceği gören üyelerin muhalefetine rağmen, kendi görüşleri için çoğunluk kazandırmakta zahmet çekmiyorlardı.

İşte birbirleriyle çelişen ve ülkenin çıkarlarıyla uyuşmayan kararların sebep ve hikmeti bu durumda aranılmalıdır. Bu çelişkiler için birkaç acı örnek göstereyim: Ağızlarına bir tokat veya bir lokma ekmek atılmakla susturulması mümkün olan Samim ve Hasan Fehmi Beylerin birkaç acı söz söylemeleri veya gazetelerde birkaç etkili makale yazmaları büyütülerek ve haklarında birkaç müfritin kızgınlığı tahrik edilerek, biçarelere kahpece suikast yaptırıldı. Bu yüzden cemiyete karşı kamuoyu galeyana geldi, binlerce tanınmış hırsız, rüşvetçi, hafiye, hatta cani meydanda gezerken, Sultan Hamid ricali arasında adı bile duyulmayan bir Arnavut İsmail Mahir Paşa seçilip kandırılarak evinden çıkarılmak ve sokakta arkasından kurşunla vurulmak sûretiyle öldürüldü. Bununla da bir kavmin kızgınlığı çekildi. Fakat sokak ortasında, Çarşıkapısı'nda Derviş Vahdetî'nin haftalarca halkı ihtilâl ve isyana teşvik etmesi, âdeta mürit ve asker toplaması gibi tehlikeli girişimleri, birçok uzak görüşlü kimselerin hatırlatmalarına rağmen bir türlü engellenmedi. Azıcık bir araştırma sonucunda, birinci zulüm ve şiddet kadar, ikinci yumuşaklık ve rahatlığın da İttihatçılar Cemiyeti'nin ve tabii olarak Osmanlı Birliği'nin zararına olduğu açıkça ortadayken, otuz küsur yıldan beri korunmasını başardığı Sultan Hamid saltanatını bu kadar kolaylıkla yıkan adamların bu gafletlerini neye yormalı? İhtimal, hâlâ bu gibi çelişkilerine sebep gösterenler bulunur, fakat yukarıdaki değerlendirmeler karşısında hiç mesabesinde olan bu dedikodular da, o zamanki teşvikçiler tarafından icat edilmiş ve ustaca yayılmış boş şeylerden ibarettir.

Bir örnek daha: Balkan Savaşı'nda üç kalemiz, üç düşmanın baskısı altında kalmıştı. Bunlar içinde ilk olarak, hatta mukavemetsiz bir şekilde düşen Yanya oldu. Ordu ve kale komutanı olan iki birader, büyük üniformalarını giyerek, emirlerine boyun eğen askerleriyle birlikte âlâ-yı vâlâ ile düşmana teslim oldular. Fakat hamiyyet ve vatan gayreti sahibi olan Aydoslu Hüsnü Paşa ve Bekir Bey bu hale razı olmamış ve komutalarındaki kuvveti yanlarına alarak hiçbir engelle karşılaşmadan çekilmişlerdir. Çünkü kale kuşatılmamıştı bile. Bunun aksine olarak Bulgarların kuşattığı Edirne Kalesi, Plevne derecesinde şiddetli bir mukavemette bulundu. Erzakı tükenmeye yakınken çıkmaya teşebbüs için benden telsizle izin istediyse de, kurtuluş umudu görmediğimden, bundan kaçınarak mukavemeti uzatmasını ben tavsiye ettim. Bir süre askerine süpürge tohumuyla karışık ekmek vererek dayandıktan sonra, nihayet kale hücum

savaşıyla alındı. İşkodra ise savaşın sonuna kadar dilâverlere mukavemet etti. Ancak gerçekten askerî dehalarımızdan olan o kahraman, gayretli ve namuslu Şükrü Paşa, resmen olmasa bile gazetelerde ve insanların dillerinde kötü namla, İşkodra savunucusu Toptanî Esat Paşa da vatan hıyanetiyle suçlandığı halde, Vehip Bey, Yanya kahramanı diye dillere destan oldu. Esaretteyken sadrazamla Venizelos arasında müzakere vasıtası olarak İstanbul ile Atina arasında mekik dokudu. Barış antlaşmasının arkasından, daha ben harbiye nâzırı iken Meclis-i Hass'ta bu Vehip Bey'in Adana Valiliği'ne tayini hakkındaki istek yazısı müzâkere mevkiine konulduğunda, Yanya'nın tesliminden dolayı yargılanması gerekeceğinden söz ederek itiraz ettim. Dâhiliye Nâzırı Talât Bey, bu itirazdan istifade ederek açık bir memnuniyetle, kendi inhasını geri aldı.[32] Fakat ben az zaman sonra istifaya mecbur olunca divan-ı harb önemini yitirdi, Vehip Bey de Hicaz vali ve kumandanı oldu. Balkan Savaşı'ndan sonra İşkodra Komutanı Esat Paşa'nın bizde oynayacak rolü kalmamıştı. Şükrü Paşa ise, görünmeyen adamlara ne aldanarak, ne de kapılarak âlet olacak yaratılıştaydı. Dolayısıyla bunların açık hizmetleri suça dönüştürüldü. Vehib'e ise camiamızın düşmanları tarafından gördürülecek işler vardı. Onun için korundu, pohpohlandı. Balkan Savaşı'nın ardından Adana'da, bu adama bilerek, bilmeyerek bir mesele çıkartılarak felaketler sürdürülebilirdi. Hicaz Valiliği'ne ise Dünya Savaşı çıkmasa bile, bu adamın başımıza büyük bir problem çıkaracağı kesindi. Bu valilik, Dünya Savaşı'ndaki Arap İsyanı'na Cemal Paşa'nın mezaliminden daha az etkili olmamıştır. Çünkü kötü muameleleriyle şeriflerin kalplerini kırmış, zihinleri daha önce isyana hazırlamıştı.

Bunun gibi daha pek çok örnekler ispat eder ki, İttihat ve Terakki zamanında hüküm ve hükümet, adı bilinen adamların elinde değil, ipleri gizli birtakım oyuncular tarafından çekilen binlerce geveze kuklaların dilindeydi. Bu durumun vahameti, zararları, özellikle ordunun nizam ve intizamını bozmaktaki etkileri, Balkan Savaşı'ndan sonra anlaşılabildi. Enver Harbiye Nezareti'ne getirilince, ihlâlinde kendisiyle ayakdaşlarının özellikle âmil oldukları askerî disiplini şiddetle iâdeye kıyas her tarafta hoş görüldü. Fakat o yalnız orduyu zorlama altına almakla yetinmeyerek etrafına toplanan üniformalı, üniformasız iş adamlarının teşviki ve fikri yardımlarıyla (padişahtan söz etmeye gerek görmüyorum) cemiyete, meclise, hükümete, kısacası her tarafa

32 Talât Paşa, Vehib'i hiç sevmezdi. İttihat ve Terakki'nin kıyamı esnasında, Manastır Harbiye Mektebi Müdürü olan bu adama, iş başındaki idare aleyhinde bir konuşma yapma görevi verilmesi üzerine, kendisine "konuşmazsa idam olunacağını" içeren bir tehdit mektubu verilmesini isteyecek kadar hamiyetsiz ve korkak olduğunu bana defalarca anlatmıştı.

kafa tuttu. Fa'âlün limâ yürîd (dilediği işi yapar) bir diktatör kesildi. Dünya Savaşı'nı başımıza getirdi. Orduları istediği ve bazı gizli sevk edicilerce istendiği gibi idare, ahaliyi dilediği ve dilendiği gibi iâşe etti. Bütün bu işlere, gizli siyasi sebeplerle birlikte servet kazanma hırsı da sebep olmuştur. Nihayet bu duruma bir çare olarak, cemiyet ve hükümetin gücünü şahsında birleştirip temsil edebilir ve bu sûretle kötülüklerin önüne geçebilir ümidiyle Talât Paşa sadrazamlığa getirilmişse de, askerler onu da dinlemedi. Orduyu avucuna alan Enver'in, cemiyete, devlete, kanuna ve kamuoyuna karşı isyanı öyle bir hale gelmişti ki, kendisinin Harbiye Nezareti'ne getirilmesi için etkili entrika ve propagandalarda bulunan Vehib'in 3. Ordu Komutanlığı'nda yaptığı rezaletler ayyuka çıktığı halde, Meclis-i Mebusan'a ve hükümete karşı epeyce bir süre onu korumuş ve nihayet değiştirmek zorunda kaldıktan sonra da, yerine kardeşi Esat Paşa'yı tayin ederek kötülüklerini örtmüş, hatta devletin en büyük nişanlarıyla, padişahın fahri yaverliğiyle ödüllendirilmişti. İşte bu gibi sebepler, gerçek yoldan dönme ve sapmalar yüzünden, İttihat ve Terakki, kendini de, kurtuluşu uğrunda bu kadar fedakârlık ettiği devleti de çöküşe uğrattı, vatana ve vatan evlâdına devamlı hiçbir faydası olmayan suistimaller yüzünden haysiyetini de ayaklar altına aldı. Şu ortaya koyduğum sebep ve âmillerin, örnek ve olayların bir tanesi bile, en güçlü devletleri tahribe yeterliydi. Dolayısıyla başımıza gelen musibetler pek tabii idi.

Son ve kısa bir söz daha: Bu gibi durumlar gösteriyor ki, her hükümette ve özellikle bizde büyük ve mukaddes tanınmış boyun eğilecek bir makamın bulunması gereklidir. Yalnız bu makamın sahibi halife olsun, hükümdar olsun, cumhurbaşkanı olsun, ne isterse olsun, yeter ki kalbinde gerçek Allah korkusu, utanma duygusu, kafasında kanunun, namusun menfaatten çok yüksek olduğu düşünce ve inancı bulunsun. Milletler, devletler, memurunu ve özellikle liderlerini böyle yetiştirmek, böyle seçmek, sonra ona sadakat göstermek zorundadırlar. Yoksa hürriyet yerine her gün bir zorbanın esaretine uğrar, mutluluk ve izzet yerine de sürekli olarak sıkıntı ve zillete düşerler.

EK - 1

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi ve Yemen Kuvâ-yı Umûmiyesi kumandanı âyandan İzzet Paşa Hazretleri'nden makam-ı sadarete 3 Kanun-i Sanî 1328 tarihiyle vârid olan tahrirat sûretidir:

Ma'ruzât-ı çâkerânem yalnız vazifedâr bir memurun sadaret-i uzmâya istid'â ve iştikâsı değil, vatanını âşıkâne seven bir Osmanlı'nın memleketin en büyük adamına tazallümü kabîlinden telakki buyurularak meşgul bulundukları mu'dılât ve muazzamât-ı umûr arasında diriğ-i lihâza-i dikkat buyurulmasını Fatiha-i kelâm olarak istirham ederim.

Çâkerleri inkılâb-ı âhire üzerine Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye riyâsetine getirildim. Her bir hükümetin şu zamanda yegâne silah-ı serkü'l-ceyşisi şimendiferler olduğu emr-i meczûm olduğundan mevki-i memûriyetime vaz-ı kadem ettiğim günden beri ihtiyâcât-ı askeriye ve itkisâdiyeyi tevhiden mevcud şimendiferlerin kabiliyet-i nakliyesini tezyîd ve mevcud olmayan mühim yerlerde hutût-ı lâzime inşâ ettirilmek için her sûretle mürâcaat-ı şifâhiye ve tahrîriyede bulundum. Maatteesüf o vakitten bu ana kadar bir hayli ikinci derecede şimendiferler vücûda getirilmiş ve imtiyazı verilmiş ise de, matlub olan askerî hutûtundan hemen bir kilometre inşa ettirilmeye muvaffakiyet elvermemiştir. Şu mesâi-i kemterâneme mâni-i yegâne ise Nâfia Nezareti ve bunda da kuvve-i âmile ve müfekkire ve bu zaman zarfında Şimendiferler Müdürü, Nezaret Müsteşarı ve nihayet nâzır sıfatıyla bulunan nâzır-ı lâhik devletlû Hulûsi Bey Efendi Hazretleri'dir. Bu iddia-i çâkerânemin sıhhati aynı meselede müşârun-ileyh ile temasa gelen Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye 3. Şûbe Müdürü Miralay Ziya Bey ile yine şube-i mezkûrede seferberlik umûruna memur Kaymakam Halil Bey'den ledel-istifsâr alınacak tafsilât ile tebeyyün edebilir.

Takriben yirmi ay mukaddem, yani 1326 *senesi evâilinde Rusya'nın Kafkasya'daki istihzarâtı hakkında cihât-ı muhtelifeden vârid olan ihbârât üzerine makâm-ı samii fahîmânelerine Harbiye Nezareti vasıtasıyla takdim ettiğim bir lâyiha, heyet-i celile-i vükelâda mazhar-ı takdir olarak şimendiferlere ait olan kısımlarının bir an evvel mevki-i icrâya konulacağı vaad ve tebşir buyurulmuş iken, mevki-i memuriyetimden münfekk olduğum bir sene zarfında Samsun-Sıvas hattının imtiyazı evvelce verilmiş ve Adapazarı-Bolu gibi ehemmiyet-i askeriyeden tamamiyle ârî olan bir hattın inşası nâzır-ı lâhikin ikram ve ısrarıyla meclislere tasdik ettirilmiş olduğu halde ırk-ı hayatımız mesâbesinde olan Ankara-Sivas hattı yine düçâr-ı nisyân ve ihmal olmuştur. Biz ise, bir an evvel bu hattı inşa etmek ve bir kumpanya vasıtasıyla hududa doğru temdidine imkân-ı siyasi bulunmazsa, Hicaz hattı vesilesiyle kazanılan tecrübe ve mümârese ve ameliyât görmüş mühendisîn-i Osmaniye sayesinde öbür tarafını, askerle muâvenetten çekinmeyerek hiç olmazsa kendimiz yapabilmek ümidiyle müteselli idik. Halbuki Nâfia*

Nezareti'nin tuttuğu tarik ve mesleğin vakit ziyâı dolayısıyla netâyic-i elîmeyi mûdî olacağı şöyle dursun, bu sûretle ehemmiyetsiz hutûta verilen teminat akçeleri yüzünden bilâhare elzem olanlar için ihtiyâr-ı fedâkâriyeye imkân kalmayacağı teemmül olunursa nihayet hutût-ı sevkü'l-ceyşînin ebedî bir taahhüre düçâr olacağı endişeye mahal görülür. İddia-yı ihtisasta bulunan Nâfia memurları gerçi tazminatlı hatların memlekete tazminatsızlardan daha ziyade fâide-bahş olduğunu bir makam-ı edille-i fenn-i şinâsâne ile şurada burada isbata çalışıyorlarsa da, yarım asırdan beri inşa olunan Rumeli hatlarına elân tazminat verilmediğine bakılırsa zan ve tahmin-i âcizânem pek de şayân-ı istihfaf görülmez. İstanbul-Erzincan hattının ehemmiyet-i azîmesini isbat için îrâd-ı mekâle hacet olmamakla beraber, zât-ı sâmi-i fehâmet-penâhîlerinden istişhâd maksadıyla Rusya Harbi'nde Muhtar Paşa ordusunun idare ve iâşesi için çekilen mezâhimi hâtırât-ı âsıfânelerine ilkâya mütecâsir olurum. Rumeli'de Anadolu dâru'l-harbine imdat sevki ciheti asla derpîş edilmeyerek yalnız Anadolu ordusunun idaresi tasavvur olunduğu halde dahi bir harb-i müstakbelde deniz nakliyatının munkatı' olacağı, artık bir Batum veya Trabzon limanından istifade edilemeyeceği, buna mukabil devletin yalnız Anadolu hudud mıntıkasında o vakitki ordunun zı'fına yakın bir ordu cem'indeki kudret ve mecbûriyeti ve bu ordunun da o vakitki gibi dağıtılmayarak daha müctemi bulunacağı, halbuki mülkümüzde vesâit-i nakliye ve hayvanâtın o zamana nazaran daha az olduğu nazar-ı dikkate alınırsa, bu şimendiferin ehemmiyet-i hayâtiyyesi nazarlarda tecessüm edebilir. Artık şu hakâika karşı -1293 seferi henüz hatırlarda iken- yaptıracaklarımız drednotların bahr-ı siyaha hâkim olacağı ümit ve hayaliyle kani ve müteselli olacak bir sahib-i akıl ve iz'an bulunmaz itikadındayım. Diğer cihetten Samsun-Sivas hattı Rusya'ya ikinci bir hatt-ı istilâ tayin ve tersim etmiş ve bu tarik ile hududda muharip bulunacak ordu-yı aslinin payitaht ile büsbütün kat'-ı ittisâlâtı imkânı hazırlanmış iken buna karşı mukâvemet edecek bir kuvvet cem' ve tahşidine hâdim, şark-garb istikâmetinde hiçbir hattımız bulunmaması ve bunun adem-i inşâsında ısrar edilmesi cidden tevil ve ihatası müşkil ahvaldendir. Öyle geliyor ki, şimendiferlere müteallık tahaddüs eden bir mesele için, biri cihet-i askeriyeye nâfi ve diğeri muzırr iki sûret-i hal bulunsa, şıkk-ı âhiri tercih ve iltizamda nezaret-i iadesince bir zaruret his olunuyor. Bu babda tasavvur olunabilecek en hafif âmil ve müessir kendilerini bu hususta yegâne selahiyettar addeden ricâl-i nezaretin cihet-i askeriyenin müdahalesini çekememek gibi nâbemehal bir izzet-i nefis olabilirse de bu da kat'iyen merdûd olmak iktiza eder. Çünkü cihet-i askeriye Nafia Nezareti kadar ve belki daha mühim ve daha ziyade hayat-ı millete müteallik bir nokta-i nazardan bu mesâilde alâkadar ve binaenaleyh sahib-i selâhiyettir. Sivas vilâyeti ve tabir-i âmm ile Vasatî Anadolu için bir mahreci ticaret bulunması mes'elesinde dahi cihet-i askeriyece de zaten vâcibü'l-inşa olan Sivas-Ankara hattının temdîdi arzu edilmiş olduğu halde

Nafia Nezareti Samsun hattını tercih eylemiş ve devr-i Hamidî'de bu hatta kat'iyen müsaade olunmadığı halde sırf memleketin umranına bir hizmet olmak üzere Sivas-Ankara hattı dahi aynı zamanda yapılmak şartıyla daire-i âcizece muvafakat olunmuş idi. Çünkü birinin mahzûrat-ı askeriyesini diğeri mehma-emken def edebilir idi. Halbuki bundan altı mah mukaddem yalnız Samsun-Sivas hattının imtiyazının verildiği görülmekle keyfiyet taraf-ı âcizânemden Erkân-ı Harbiye Riyaset-i Sanisi'nden sorulmuş ve alınan cevab da Ankara-Sivas hattının hemen inşası tekarrür ettiği ve her iki hattın aynı zamanda Sivas'a vüsulünün temin olunduğu bildirilmiş iken bu kerre de Adapazarı-Bolu hattının takdim ve tercih ve diğerlerinin ihmâl ve te'hîr olunduğu kemal-i hayret ve teessüfle görülmüştür. Karadan Sivas'a kadar masun bir hat inşa olunmadığı takdirde Samsun şimendiferinin Anadolu'nun kalbgâhına sokulmuş bir hançer kabilinden olduğunu bendeniz de mütehassıs bir asker sıfatıyla iddia ve temin eder ve zaman-ı fâhimânelerinde buna rıza ve imkân verilmeyeceğini kaviyyen ümid eylerim. Anadolu'nun müdafaası için bir kuvvet-i diğer bahşedecek olan Chester projesinin men'i ve ta'vîki zımmında dahi Nafia Nâzırı devletlu beyefendi hazretlerinin teşmir-i sâk-ı ikdam ve ihtimam buyurmakta oldukları gazete mütalaasından müsteban olmaktadır. Gerçi bu meseleyi arîz u amîk tetkik etmemiş isem de -bilfarz bu şimendiferler inşa olunmazsa yed-i âhara geçinceye kadar toprak altında kalacak- madenimizden bu kumpanyanın istifâde edeceği veyahut yine bu halde zir-i turâbde câri bulunan ve olacak olan gaz madenlerinin bir müddet işletdirilmemesiyle Amerika tröstünün nef'ine hizmet edileceği yolunda lisan-ı resmî ve efvah-ı nâsa dâir olan birtakım mehâzir haylûletiyle mülkü müdafaasız bırakmağa akl-ı kasîranem bir türlü ermemektedir. Bilmiyorum ki şimdiye kadar hangi madenimiz bir sadık Osmanlı yedinde veyahut böyle bir Osmanlı kumpanyası tarafından işletilmektedir. Gerçi bazı muhtekir mutavassıtlar bir dereceye kadar istifade edegelmekteyse de, bunların aldığı para da yakınları veya vârisleri tarafından Beyoğlu'nda israf edilerek eyâd-i ecânibe geçtiğinde veya geçeceğinde şüphe etmem. Nâfia nâzırın nutkunda pek anlayamadığım bir hesap ile Chester hattının devlete beş milyon şu kadar liraya mâl olacağı ityan ve bundan ucuz olarak Bağdat hattından teşe'ub etmek üzere Anadolu içine doğru yediyüzelli kilometrelik teminatlı hutut inşa ettirebileceği beyan ediliyor. Bu hesabın sıdk ve sıhhatının tetkik ve takdirini ehline terk ile nokta-i nazar-ı kemterânemi zikre... olurum. İsbata hacet olmadığı üzere bizde şimendifer inşaatı ya bir iskeleden veyahut diğer bir şimendifer mevkifinden başlamak iktiza eder ki levâzım ve edevat-ı inşâiye tedarik olunabilsin. Şu halde bu hatlara mübâşeret için Bağdat hattının Diyarbekir ve Musul hiza ve cıvarlarına gelmesini intizar lâzım gelir. Mâziye kıyâsen Bağdat hattının bu hizalara gelmesi esasen pek uzun bir vakte muhtac olacağı gibi bittabii bu şûbe hatları yine aynı kumpanyaya verilmek istenileceğinden ve kumpanya da ana hattının ikmalinden evvel

şubeleri yapmayacağından ilâ-nihâye taahhürata düçâr olacaktır. Bütün sevkü'l-ceyş hatlarımız böyle serap kabîlinden tatlı ümit ve yaldızlı mevâid ile geri bırakılmıştır. Bizim ise böyle uzun zaman intizara tahammülümüz yoktur. Rusya'nın Kafkasya ordusu bizim Anadolu ordumuzdan esasen kavi ve bi's-suhûle celb edilecek Türkistan kuvveti ile zı'fını mütecâviz olduğu ve Rusya'nın bahren de hakimiyeti bulunduğu halde sırf endişe-yi istikbal ile ba'del-inkılâb Kafkasya'nın iki mütevazı ve mütekarrib hatt-ı hadidi ile Avrupa'ya rabta başlanmış olduğu malumdur. Binaenaleyh birtakım menafi' ve mehâzir-i zaîfe ve hattâ mevhûme mülâhaza ve endişesiyle Chester şimendiferleri gibi devletin merakiz-i kuvvetini hudûd-ı şarkiyeye îs'âl ve takrîb ve Arabistan hutûtiyle iltisak sayesinde mülkün ekseri aksâmını yekdigerine tevhid ve binaenaleyh müdafaamızı, hayatımızı te'min ve temdid ve inşaallah te'bid edecek ve ale'l-husus teminatsız yapılabilecek bir hat bu yoksuzlukta nasıl fedâ edilir. Borç ile geçinir bir hükümet için imkân-ı diğer var iken birtakım mehâzir-i mevhûmeye tebean nasıl teminatlı şimendifer yapdırılması teklifi tercih ve terviç olunur. Bu misillû ince fikirler, dakîk nazariyeler, sefaretlerden veya bunlara mümâsil ecnebi menabiinden tereşşüh ederek bazıları tarafından kasden ve ihâneten ve bazı safdil efrenc-perestler tarafından sırf kavl icabından olmak meziyet ve itibariyle kabul ve işâe edilmekte ise de, ehemmi mühimme tercih edebilecek kadar bir muhâkemeye mâlik olanlar nezdinde câ-yı kabul bulmamak iktiza ederdi. Kezâlik Anadolu şimendiferleri ricâl-i müteneffizesi dahi bu babda her dairede muzır ve fesâdü'l-ahlâk te'sirâttan hâlî kalmasa gerektir. Bu kumpanyanın kendi menafi-i iktisâdiyesine hasîsâne hizmetden başka zevâhir-i siyâsiyeye rağmen şark ve garbda Rusya politikasının mürevvic ve hâdimi olan hükümet-i metbuasının efkârına dahi teb'iyyet etmektedir. Büyük Frederik zamanından beri Rusya'dan ayrılmayan Prusya hükümeti her vakit Rusya hatırı için bizim dostluğumuzu ve hayatımızı feda eder. El-haletü hazihi Rusya'nın bir generali Almanya imparatorunun askerî kabinesinde çalışır muvazzaf yaveri olduğu gibi aynı veçhile bir Prusya generali de Rusya imparatorunun nezdinde müstahdemdir. Düvel-i müttefika-i sâire beyninde vâki ve câri olmayan şu hal fikr-i kemterânemi bir dereceye kadar teyit eder itikâdındayım. Şu tafsilât neticesinde Anadolu hatlarının ve ale'l-husus payitahtı hududa rabt edecek olanların bir saat tehirini Rusya'ya büyük bir hizmet ve devletimizi bir akıbet-i meş'ûmeye bir saat evvel sevk edecek bir ihanet hükmünde telakki ettiğimi arz ile zât-ı sâmi-i sedâret-pen-âhîlerinden bu babda âdeta istimdat eylerim.

Şimendiferler emrindeki mesai-i kemterâneme rağmen türlü tarik ve â'zar ile boş geçirilen ve mea't-tessüf cebr ve tazmini müşkül görülen şu üç buçuk sene zarfında Erkân-ı Harbiye Riyaseti'nin hamiyetsiz bir vücud-ı âtıl ile işgal olunduğu sû-i zannından ahlâfımı tenzih ve nefsimi tebrie için müsveddesini Erkân-ı Harbiye-i Ûmumiye'ye irsal eylediğim şu ma'rûzat-ı kemteranemin resmî, husûsî, alenî, mahrem ne sûretle arzu

buyrulursa telekki ve isti'maliyle bu derde çare bulunmasını ve mühim askerî şimendiferlerinin bir an evvel inşasındaki mevâniin de bertaraf edilmesini kudret-i şâmile ve hamiyyet-i fâika-i sedaret-penâhîlerinden kaviyyen, ümit ederek müteselli olduğum...

EK – 2

Müzâkerât-ı sulhiyenin cereyânı esnasında vaziyet-i askeriyemizin heyet-i celile-i vükelâ ile ricâl-i siyâsiye tarafından bihakkın ma'lûm olması lâzım geleceği gibi, siyasetle askerliğin yekdiğerine pek müşeyyid bir sûrette imtizâc ve irtibat ettiği bu zamanda mukarrerât ve icraat-ı askeriye için bazı nukât-ı siyâsiyenin tenevvürüne de cihet-i askeriyece ihtiyâc-ı mübrem olmağla mazhar-ı tensib-i âlileri olduğu halde heyet-i vükelâya arzı ricasiyle mütalaât-ı âcizânemin ber-vech-i âti arz ve iradına müsâberet eylerim:

Son defa Çatalca'da vuku-yâfte olan üç günlük müdâfât-ı galibânemizi müteakib Üçüncü Müfettişlik Dâiresi'nden bir fırka piyade ile 31. Topçu Alayı ve biraz sonra beş aşiret süvari alayı vâsıl olduğu gibi, o esnada verilen evâmir üzerine dahi Suriye'den bir müretteb nizâmiye fırkasıyla 7. Süvari Alayı, bir topçu alayı kadrosu ve 3. Müfettişlik Dairesi'nden 31 ve 32. Nizamiye Fırkalarıyla 30. Topçu Alayı ve Sivas ve Harput Redif Fırkaları kısmen muvâsalat eylemiş ve kısmen dahi yollarda bulunup karîben vüsûllerine intizâr edilmekte bulunmuştur. Topçu cebhânesi sahra topları için, top başına altıyüz atım derecesine vâsıl olmuş ve Anadolu sevâhilinde bazı müstahfaz kıtaatı teşkil edildiği gibi, 1. ve 6. Redif Müfettişlik Devâiri'nden 309 tevellütlü efrâd silahaltına alınarak depo taburlarında talim ve terbiyeleriyle nizâmiye kıtaatının tezyid-i mevcutları tedâbirine teşebbüs edilmiştir. Vâsıl olan ve peyderpey gelmekte olan bu kuvvetlerin bir kısmı ile Bahr-i Sefid Boğazı takviye ve tahkîm edildiği gibi, bunlardan bir redif fırkasının İzmir cihetine sevki derdest bulunmuş ve üç fırkadan teşkil edilecek bir umumî ihtiyatın şimendiferle ve bahren icab-ı hale göre nakliyle taarruzât-ı muhtemele-i hasmâneye mukâbele edilmek üzere İzmit ve Bandırma iskele ve istasyonları civarında tahşîd edilmekte bulunmuştur. Şu hale nazaran vaziyet-i tedâfüiyemiz müsâit bir hale gelmiş ise de gerek ahvâl-i mâliye ilcaatı ve gerek vaziyet-i siyâsiye icâbâtıyla harbin devamından düşmanlarımızdan ziyade müteessir ve rahnedâr olacağımız derkâr olduğu gibi, bir meslek-i müdafaa ne kadar kavî olursa olsun muntazır bir imdad ile sûret-i katiyyede def-i sâil ümidi olmadıkça temin-i galebe edemeyerek nihâyet mağlûbiyete mahkûm olacağı derkâr olduğundan tekerrür-i harb takdirinde bi-eyyi hal bir taarruz-ı mukâbilî hususunun derpiş edilmesi lâzım ve muktezîdir.

(1829 tarihinde Edirne'ye kadar ilerleyen Mareşal Diyebic'in bulunduğu vaziyet-i mühlike-i askeriye ve Rusya muhârebe-i âhiresinde İstanbul civarına gelen Rusya ordusunun müşkilât-ı idariye hasebiyle İngilizlerin de muâvenetinden bi'l-istifâde Çatalca'da müdâfaya devam olunmamış olması hakkında bazı müverrihînin tenkîdâtı derpîş edilerek Çatalca önündeki Bulgar ordusunun hali pek fena tasavvur ve tasvir

edilmekteyse de Diyebic'in ordusu hattü'l-harekâtının ol-vakit şecî ve müteşebbis bir ırk-ı İslâm ile muhât olmasından ve kuvvetinin üç rub'undan ziyadesini gerilerde terke ve her iki tarihteki orduların tâ Prut veya Tuna'dan vesait-i nakliye-i âdiye ile celb-i erzak mecburiyetine mukâbil, şimdiki halde hududun karibini Kırkkilise'den Çatalca'ya kadar şimendiferin mevcudiyeti ve memâlik-i mazbuta ahalisinin müstevlilere muâveneti gibi esbâb ile Bulgar ordusunu tevârih-i muhtelifedeki Rus ordularına yahut Moskova'daki Fransız ordusuna benzetmek kat'iyyen muvâfık-ı mantık olamaz. Binâenaleyh bizim için harbi tekrar kabul etmek taarruzu göze almak demektir.)

Napolyon'un kavlince, bir muharebe veya musâdemeye karar vermek için galebe ihtimalâtının yüzde yetmiş beşi bi'l-hesap tahakkuk eylemek lâzım gelir. Bizim kuvâ-yı külliyemizle temasta bulunan ve binâenaleyh hücum ve taarruzumuza mâruz olabilecek olan düşman-ı yegâne Trakya'daki Bulgarlardır. Mütarekenin infazını müteâkib bunların Trakya'da mevcut kuvve-yi haliyeleriyle mevzimize taarruzlarına intizar ile püskürtüldükten sonra kuvâ-yı umûmiyemiz ile mukâbil taarruza geçmek nâfî olursa da Bulgarların Edirne'nin sükûtundan sonra mevki-i mezkûr muhâribîni ve muhasara parkını ve Sırplarla Avusturyalıların uyuşmuş olmaları takdirinde Sırp ordusundan bir kısmını celbettikten sonra taarruz-ı kaviyyeye ibtidâr etmeleri ağleb-i ihtimal olup halbuki hasma bu kadar zaman ve bu kadar imdat kazandırdıktan sonra ise taarruzda ihtimal-ı muvaffakiyet büsbütün azalacağından harbe karar verildiği takdirde mütârekenin inkıtâı ile beraber derhal taarruza kıyâm enseb ve evfaktır. Çatalca'nın mukâbilindeki düşman mevziine cepheden hücûm ve taarruzda ümid-i muvaffakiyet hemen tamamiyle mevkûttur. Maahâza denizlerin yedimizde bulunmasına nazaran tafsîlen zikrine hâcet görülmeyen suver-i münâsebe ile sahillerden birisine veya ikisine birden asker ihrac ederek hemen nazarî olarak yüz elli[1] *raddesinden bir ihtimâl-i*

1 *Bulgarların Makedonyadaki 7. fırkalarını dahi Trakya'ya celbetmiş olduklarına nazaran umûm Bulgar ordusuyla iki harb fırkası Trakya darü'l-harekâtında mevcut olup harb fırkaları ile tekmil bir Bulgar fırkası ve bir ilâ iki ihtiyat livâsı Edirne muhâsarasında vaz olunursa, üç livâlı altı ve ikişer livâlı, cem'an sekiz fırka, yani. [....] piyade taburu bulunması lâzım gelir. Fırkalar birbiri üstüne mevcutlarının sülüsünü kaybetmiş depo efrâdı ve iktisâb-ı afiyet etmiş yaralıların avdet ve iltihâkıyle zayiâtının nısfının tazmîn edilmiş olduğu kabul olunursa, ki bizim için pek nikbinâne bir hesaptır, seyyar ordunun laakall (150.000) nefer olması kabul olunabilir. Beş altı gün devam edecek muhârebâtta Edirne muharibîninden laakall onbeş ilâ yirmibin kişilik bir fırkanın imdat olarak vürûdu farz olunursa Bulgarların 165.000 ilâ 170.000 silah-endâz piyâdesi tecemmü edebilir. Bu kerre Bulgarların vakt-i hazerde bizce malum olan kıtaatından gayrı taburlar ve livâlar teşkil ettiği anlaşılmakta ise de, bunlar hesaba alınmamıştır. Her Bulgar fırkasında yirmidört seri ateşli sahra ve oniki seri ateşli cebel, 12-18 kadîm sahra topları mevcut olup âdi topların bizden zaptettikleri seri ateşli toplarla tebdili de muhtemel olduğundan her üç livâlı fırkada takriben elli ve iki livâli fırkada otuzaltı, yani tahşîd edecek dokuz fırkada cem'an 408 ilâ 420 top bulunabilir (obüsler hariç).*

Bizim Çatalca'da mütehaşşid altı kolordumuz mevcudu 175 ve ihtiyat kolordusu 29, Bahr-i Sefîd Boğazı'ndan alınacak 18 tabur, ki cem'an 222 taburumuz harbe iştirak edebilir, bunların mevcudu ise altışar yüz muhâribi tecâvüz edemeyeceğine nazaran umûm kuvve-i muhârebemiz 135.000 piyâde ve seri ateşli cebel ve sahra olarak 396 toptan ibârettir. Süvârimiz ez-her c'het düşman süvârisine fâiktir. Şu hale nazaran piyademiz

muvaffakiyetle düşmana taarruz ve galebe imkânı vardır. Yalnız bu babda şart-ı evvel bizim askerimizin de hiç olmazsa düşman askeri kıymetinde bulunmasıdır. Askerimizin kıymet-i nisbiyyesi ne derece aşağı farz olunursa bittabii ihtimâl-ı muvaffakiyet de o derecede kesb-i zaaf eder. Öteden beri askerimiz düşmanlarımıza nisbetle talim ve terbiyece dûn olmakla beraber, itikad, sabır ve sebât, tahammül-i meşakkat gibi fezâil-i tabiiyye ve ma'neviyesi yüzünden hasmımıza muâdil ve hattâ mütefevvik addolunuyordu. Ne çare ki, bu defa meşhûd olan vakâyi ve ahvâl kuvve-i maneviyenin de mütezelzel olduğunu göstermektedir.

Kezâlik heyet-i zâbitânımızda vukûf ve mehâret, azim ve himmet, kuvve-i faâle pek nâkıs ve bilâkis uzun müddetten beri büyük mikyasta talim ve manevralar icra olunmadığından o kumanda ve idarede de tecrübesizlik, beceriksizlik pek ziyâde mahsûs olduğu gibi, bir müddetten beri neferât ile zâbitân ve ale'l-itlâk mâ-dûn ile mâ-fevk arasındaki alâyık ve rebâbıt-ı hürmet ve itaat gevşemiş, hülâsa ordunun bütün aksam ve azasına inhilâl ve adalâtına bir nevi rehavet ve kesel târî olmuştur. Neferin itikâd ve [...] âmirine itaatı ihtimal mütedeyyin ve mûtekid, gayyûr ve cesûr (fakat Çatalca'da olduğu vechile kumanda heyetleri nezdine müctemian gidip bir dua okumakla değil) askerle beraber harbe girerk en mühlik zamanlarda bile teşcîatta bulunmasıyla bir dereceye kadar temin edilse dahi diğer aksâr ve nekâyisin birkaç kişinin himmetiyle az zamanda tamiri biraz müşkil olsa gerektir. Binaenaleyh ihtimal-i muvaffakiyet en müsait hale nazaran yüzde otuz ilâ kırk derecesinde farz olunmak iktiza eder.

Ordunun ba'de'l-muzafferiye Edirne'ye kadar ilerleyerek kal'a-yı mezkûreyi muhâsaradan tahlîs ise ale'l-husus idare ve iâşede şimdiye kadar meşhûd olan nekâyis ve fecâyia nazaran pek müşkil ve ihtimâl-i muvaffakiyet bittabii pek kalildir. Çünkü bu noksanlar yüzünden ileri hareket, bittabii pek büyük betâetle icra olunacak ve bu zamanda gerek tamir edilmiş bulunan iltisak-i şimendiferi ve gerekse Kırkkilise hattı ile Bulgaristan dâhilinde Makedonya'daki kuvvetinden ehemmiyetli imdatların vürûdu tabiidir. Gerçi Çatalca civarlarında verilecek muhârebede düşmanın pek kat'î bir inhizâm ve perişâniye düçâr edilmesi takdirinde ümid-i tahlis ziyadeleşirse de, sırf baht ve tâlia merbut olan muvaffakiyât-ı muntazaraya bina-i hesap etmek kat'iyyen caiz olamaz.

Zâyi edilen memâliki tekrar istirdât edecek sûrette Bulgarlarla müttefiklerine karşı bir galebe-i kâmile ihrazı ise maddeten müstahildir. Bir kuvvet ve kemmiyetin tekmiliyle muhâfaza edilemeyen bir şeyi, o kemmiyetin nısfı ve belki sülüsüyle istirdat, iddia değil tahayyül bile olunamıyacağından, bu babta esbâb ve edille irâdına hâcet görülemez. Maahâza devletçe bir mecbûriyet-i elîme-i kat'iyye hissolunduğu halde ihtimal-i muvaffakiyet ne kadar az da olsa, ordu-yı Osmanî bir kere daha tecrübe-i

---

addeden düşman piyadesinden takriben hımısı nisbetinde dûn ve topçumuz hemen müsâvi ise de tarafımızdan arzumuz veçhile taarruz olunmakla tahsil edilecek tefevvükle beraber donanma ateşinden de mehmâ-emken istifâde olunacağı der-pîş edilerek müsâdemede ihtimâl-i muvaffakiyet yüzde elli raddesinde farz edilmiştir.

tali'den ve taleb olunan fedakârlığı ihtiyardan rûgerdân olmaz. Ancak bu emr-i hatîre karar vermezden mevâdd-ı âtiyenin tenevvürü muktezirdir.

Evvelen: *Az çok muvaffakiyet ihtimaliyle vâsıl olunabilecek hedef Trakya'daki düşman kuvvasına bir meydan muharebesinde galebe ihrazından ibaret olduğuna nazaran bu galebeyi müteâkib derhal müsâleha mümkün ve bu müsâleha bir tehlikeyi göze aldıracak derecede tenezzül-i şerâiti mucip olur mu?*

Sâniyen: *Yoksa Bulgarlarla müttefikleri Trakya'da tahşid ve idâme-i harb ve cidâlde taannüd ederler mi?*

Sâlisen: *Devam-ı harb halinde mülkün şimdiye kadar istilâdan masûn kalan aksamını da tehlikeye düşürecek tekallübât-ı siyâsiyyeye meydan verilmiş olur mu?*

Râbian: *Taarruz-ı vâki'de adem-i muvaffakiyetden yahut ilk galebemizden sonra düşmanlara bi'l-tahşîd bizi ric'ata mecbur etmelerinden dolayı tekrar Çatalca'ya ilticaya mecburiyet el verdiği veyahut bu mevzide zâyi edildiği ve kuvâ-yı mütearrızamız perişan olduğu takdirde düşmanlarımızın metâlibât-ı haliyelerini daha ileriye vardıracakları tabii olduğuna nazaran bunların tahdit ve müddeiyât-ı tecavüzâtı emrinde Avrupa'dan bir müzâheret me'mul müdür ve şu halde şimdiki metâlib-i hasmâneden fazla olarak düçâr olacağımız ziya' derecesi nedir?*

Hâmisen: *İdâme-i harbe ahvâl-i mâliyemiz müsâit midir?*

Sâdisen: *Bizi harbe teşcî edecek en müsâit bir hal-i siyasi Avusturyalıların Sırp kuvvetini kendilerine celbetmek (Bittabi diğer kuvve-i muazzamanın bizi tehdit etmemesi şartıyla) donanmamız, Yunan donanmasına muhakkakan galebe etmek ve Arnavutlar Makedonya ve Epir'de kalan kuvâ-yı harbiyemizle ittihad ederek Yunan kuvvetlerini Bulgarlara muâvenetten sûret-i kat'iyyede men eylemek veyahut Yunanlılarla bir sûret-i tesviye bulunarak Bulgarları tek başına bırakmak ile hâsıl olacağından siyaseten bu cihetlere imkân var mıdır?*

İşte bu noktalar ve daha heyet-i celile-i vükelâca derpîş buyurulacak sâir cihetler arîz ü âmik teemmül ve münâkaşa edildikten sonra harbe karar verildiği takdirde Anadolu'dan muntazır olan kuvâ-yı imdadiyemizin vusûlüne değil, daha on gün kadar müzâkerât ile vakit geçirmek ve inkıta-ı müzâkerâtdan dört beş gün evvel cihet-i askeriyeye sûreti hafiyye ve mahremânede ihbâr-ı keyfiyet buyurulmak ve maahâza o vakte kadar muktezî akçe ile erzak-ı ihtiyâtiyyeye tedârik ve idhar edilmek hususlarının temin buyurulması muktezi ve bir ehemmiyet-i hayetiyeyi hâiz ve hâvî görülmekte ifâ-yı mukteziyâtı maruzdur.

13 Kânun-ı evvel 328

EK - 3

Erkân-ı Harbiye Binbaşısı Fethi ve Kemal Beyler tarafından gönderilmiştir.

Bolayır Merkez Tabyası
4/5 Şubat 328

Başkumandanlık vekâlet-i celilesine

Tarafeyn ordularının vaziyet-i harbiyeleri sevkü'l-ceyş nokta-ı nazarından münâkaşa ve tedkik edilmiş ve bu münâkaşa-i ilmiye neticesinde Osmanlı ordusuna terettüb eden hatt-ı hareket el-yevm takib edilen hatt-ı harekete münâfi zuhur etmiştir. Böyle bir zamanda hakâyık-ı fenniyeyi ortaya koymak mecburiyet-i vataniyesine binâen ber-veçh-i zîr serd-i mütalaata ictisar ve bu babdaki cesaretin müsâmaha edilmesine intizar olunur:

10 Kânun-ı sani 328 tarihinde vaziyet-i siyâsiye:

Osmanlı ve Bulgar orduları hal-i mütârekededirler. Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgar eline geçmesine muvâfakat ve Adaların taliini Düvel-i Muazzama'ya havâle etmiş ve bu kararını tebliğ eylemek üzere bulunmuş iken Bâbıâli'ye tecemmü eden bir cemaat tarafından nümâyiş yapılarak harbiye nâzırı ve başkumandanı vekili katl ve heyet-i vükelâ esnâ-i vazifede iken tehdid ve makam-ı iktidardan iskat edilmiştir.

Zât-ı hazret-i padişahî yeni bir kabinenin teşkilini Mahmut Şevket Paşa Hazretleri'ne tevdi buyurmuş ve bu vazife kabul buyrularak ta'mim kılınca beyannâmede milletin iâde-i nâmusuna kabinece gayret olunacağı gibi umûm evlâd-ı vatan bu maksada hizmete davet olunmuştur.

Yeni kabinenin sâkıt kabine ile hemfikir olmadığı ve Edirne'yi Bulgarlara terk etmek taraftarı bulunmadığı tanzim ve Düvel-i Muazzama'ya tevdi ve bir sûreti matbuat ile neşr olunan cevabî notadan anlaşılmıştır.

10 Kânun-ı sâni 328'de vaziyet-i askeriye:

Osmanlı ordusu biri Çatalca, diğeri Gelibolu şibh-i cezîresinde olmak üzere ikiye inkısam etmiştir. Kısm-ı küllî Çatalca hattı müdâfasında, ve sevkü'l-ceyş ihtiyatları Ayastefanos'ta ve İzmit ve Bandırma cihetlerinde bulunmaktadır.

Gelibolu şibh-i cezîresindeki kısm-ı cüz'i bir kısım kuvvetini hal-i harbde olan Yunan ordusunun Boğaz aleyhine yapması muhtemel ihraç hareketine karşı koymağa tahsis eylemiştir. Mütarekenin tarih-i akdinden, 10 Kânun-ı sâni 328 tarihine kadar, gerek Çatalca ve gerek Gelibolu kuvvetlerinin iade-i intizamına ve kâbiliyet-i harekât-ı harbiyelerinin tezyidine çalışılmıştır. Bulgar ordusu kısm-ı küllîsiyle Çatalca karşısında ve bir fırkasıyla Gelibolu şibh-i cezîresi şimâlinde bulunmaktadır. Edirne'nin muhâsarası

eskisi gibi devam etmektedir. Adetçe fâikiyetin Bulgar ordusunda olduğuna Osmanlı ordusu Erkân-ı Harbiyesi'nce kanaat vardır.

22 Kânûn-ı sâni 328'de vaziyet-i siyâsiye:

Muhâsimîn Edirne'yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı notasına karşı muhâsamayı ilan etmekle cevap vermiştir. Osmanlılar cihetinde 10 Kânun-ı sâni 328 darbe-i hükümetini ika' edenler tecziye edilmedikten başka mühim memuriyetlere geçirilmesinden, Osmanlı kabinesinin darbe-i mezkûreyi vücûda getiren hareket-i fikriyeyi takdir eylediğini ve nümayişçilerle tevhid-i fikir ve mesai eyleyeceğini işrab ediyor. Osmanlı efkâr-ı umûmiyesi sâkıt kabinenin iltizam-ı meskenetle Edirne'yi düşmana vermeye râzı olduğuna ve yeni Kabinenin namus-ı milli ve askeriyeyi iâde ederek henüz düşman elinde bulunan Edirne'nin Osmanlı ordusunun hareket-i taarruziyesiyle tahlis olunacağına mutmaindir. Vilâyetde hükümetin teşvikâtiyle harbin idâmesi lehinde tezâhürat uyandırılmıştır.

22 Kânun-ı sâni 328'de vaziyet-i askeriye:

10 Kânun-ı sâni 328'den beri vaziyet-i askeriyece mühim bir tebeddül yoktur. İzmit ve Bandırma cihetlerindeki sevkü'l-ceyş ihtiyatının vapurlara irkâbı hazırlıkları yapılıyor. Anadolu'dan başka celb edilecek kuvvet yoktur, efrâd-ı milletten eli silah tutan yüzbinlerce kişiden istifâde edileceğine dâir bir hareket meşhût değildir.

Vaziyet-i mezkûrenin münâkaşası ve elde edilen netâyic:

Milletin ve efkâr-ı umûmiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzib eylememesi için düşman ordusunun fâikiyet-i adediye ve sevkü'l-ceyşiyesini kat'i ve azimkârâne bir hareket-i taarruziye ile telâfiye karar verildiğine hükmetmek lâzım gelir. Filvâki bundan başka türlü karar verilemez.

Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar kuvve-i külliyesinden maada ayrıca bir muhâsara ordusuyla Osmanlı ordusundan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh Edirne'ye varmak için evvel emirde Çatalca'daki Bulgar kuvve-i külliyesini duçar-ı inhizam eylemek, sâniyen muhasarayı cebren ref etmek, sâlisen dört aydan beri mahsuriyetin tahribatını izâle için külliyetli erzakı serîan şehre yetiştirmek lâzımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan veyahut hem karadan hem de Bulgar kısm-ı küllisini, gerilerini ihrac hareketiyle tehdid edecek sûrette, denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu şibh-i cezîresinden yapılmalıdır. Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri caiz değildir; Edirne günden güne kuvvetini zayi etmekte ve sukût takarrüb eylemektedir. Sukûttan sonra muhasırîn düşmanın kuvve-i külliyesine bi'l-cümle

esliha ve techizatı ile inzimam edecek ve fâikiyet-i adediyenin taarruz-ı azimkârâne ile telâfisi kesb-i müşkilât edecektir.

Binaenaleyh Gelibolu limanında bulunan kuvvetler serîan Çatalca cihetine celb edilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere, Çatalca ordusu ile beraber, şiddetle düşmana taarruz emri verilmelidir. Aksi halde kabinenin sâkıt kabineden inhiraf eylediği cihetler teayyün edemiyecek ve 10 Kânun-ı sâni 328 darbe-i hükümetini ika' edenlerin esbabı ve sitayişi gayr-ı kâbil-i izah bulunacak ve kim bilir daha neler olacaktır.

Olbabda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Bahr-i Sefid Boğazı Kuvâ-i Mürettebe Erkân-ı Harbiye Reisi Ali Fethi

Bahr-i Sefid Boğazı Kuvâ-i Mürettebe Erkân-ı Harbiyesinde Memur M. Kemal

Hâmiş: Bir sûreti Sadrıâzam ve Harbiye Nâzırı Mahmut Şevket Paşa Hazretleri'ne takdim olunmuştur.

EK - 4

17 Kânun-ı sâni 328 tarihinde sadrazam paşa hazretlerine yazılmıştır.

Ma'ruz-ı çâker-kemîneleridir ki

Başkumandanlık vekâletinin uhde-i acz-i kemterâneme tevdii hakkındaki niyet ve tasavvur-ı sâmilerinin iş'âr buyurulması üzerine bu babda bazı müsted'iyât-ı tahrîriyede bulunacağımı arz eylemiş idim. Esasen sıfat-ı askeriye-i kemterânem vakt-i harbde emr ü havale olunan bir vazife-i vataniyenin kabulünü mücbir olduğu gibi bu mevki-i âlîde vücûd-ı âcizânemden faide olmasa dahi istinkâfımın yar ve ağyar beyninde duçar-ı sû-i tesir ve ihtimal siyâset-i hâriciye ve dâhiliyede müstelzim-i sû-i tesir olacağı mülâhazası da o kabülde ayrıca bir tâziyâne-i teşvik oluyor. Maahaza hüsn-i ifâ-yı vazifeye medar olacak şerâit-i âtiyenin hükümet-i seniyyece kabulünü istirham eylerim.

1 - Yemen'den avdet-i kemterânemde gerek vilâyâtta ve gerek Dersaadet'de gördüğüm ahvâl mehâfil-i muhtelifede işittiğim kîl ve kâl devr-i sâbıkı andırmakta ve alelhusus -beynlerinde mazhar-ı muârefe[...] olduğum zevât bulunan- rical-i ittihad aleyhinde bir galeyan-ı azîm ve icraat-ı şedîde görülmekte olduğundan fevkalâde müteessir olmuş ve bu halin alenen takbihinden keff-i lisân etmemekle beraber şedâid-i câriyenin men'i için Nâzım Paşa merhuma müraacat eylemiş idim. Sırran ve alenen vâki olan teminât-ı âcizânem müşârün-ileyh tarafından cidden âlî-cenabâne bir sûrette mazhar-ı kabul olarak tazyîkat-ı vâkıa men ve ta'til, mütecâsirleri azl ve tebdil ve ihtimal bu sûretle kabine tebeddülünü istilzam eden vaka-yı âhire de teshil edilmiş olurdu. Emr-i vaki-i âhire dâir irad-ı mütalaaya lüzum göremez isem de araya merhûmun hûn-ı mâsumunun girmesi

cidden bendelerini hüzn ve teessür-i azîme düşürmüş ve müşârün-ileyhin mahrem-i esrârı olan fakat hakikat-ı halden gâfil bulunan ahibba ve akrabasına karşı bir mevki-i müşkilde bırakmış ve hele derhal makamını işgal etmek nefsimi enzâr-ı âmmede bir hâin-i zü'l-vecheyn şeklinde arz ve irâe eder vâhimesini tev'îd eylemiştir. Binaenaleyh İttihat ve Terakki'nin merhumun hûn-ı nâ-hakkından enzâr-ı enâmda tebrie-i zimmet eylemesi muktezî olup bunun için her meseleden evvel yapılması lâzım gelen şeyi maddi ve manevi keder-dîde olan efrâd-ı ailesinin düçâr olduklarından emin olduğum zarûretin âlî-cenabâne bir sûrette sırren ve aleniyeten ref'i esbâbının istikmâli meselesi olmakla tayin-i âcizânemden evvel bu babda hükümet-i seniyyenin vesâtet-i celile-i sadaret-penâhîleriyle vaad-i kat'îde bulunmasını bilhassa istirham eylerim.

Gerçi şu irad eylediğim mütalaât sırf hissiyat ve teessürât-ı şahsiye-i âcizâneme mübtenî ve binâenaleyh vatana ait meşâgil-i muazzama karşısında ehemmiyetten âri gibi görünür ise de esasen böyle bir zaman-ı nâzikte bir hatb-ı cesîmi taahhüd edecek nevâhinin hakikatte olduğu kadar enzar-ı nâsa da pâk ve celî olması lâzım geleceği gibi Nâzım Paşa merhumun maruf bir aileye mensûbiyeti Sultan Hamîd zamanındaki mesleği ile bundan mütevellid mağdûriyeti ve zâtına has olan bir nevi câzibesi hasebiyle cidden kesîrü'l-ahhab ve orduca da son zamanlarında adem-i muvaffakiyetlerine rağmen mahbûb-ı kulûb bulunmuş idigünden şehâdetinin mültezim olacağı teessürâtın millet ve ordunun kalbinde âb u tâb teşvik ile kökleşmesinin şefikâne olduğu kadar meşruh birtakım muâmelât-ı dilfirîbâne ile önü alınması muvâfık-ı hikmettir. Hele imkân-ı siyasi olup da kâtilin meydana ihrâcıyle teczıyesi tatmin-i kulûbe cidden hâdim-i Hüdâ-pesendâne adalet-perverâne ve dilâverâne bir fiil-i hayr ve necîb olursa da ne çare ki bunu ümid ve binânenaleyh talebde ısrar edemem.

2 - Ordunun gerek harb-ı muhtemelde muvaffakiyeti ve gerek hal ve istikbalde şeref ve satveti fırkacılık yüzünden zâbitân beyninde cûygîr olan nifâkın ref'ine vâbeste olup bunun şu dakikadan itibaren derpîş edilerek her şeyden evvel esbâb-ı gayz ve adâvet ve hıkd u hasedin teşdidinden tevakkî olunması ve tedrîcen ref' ve bertaraf edilmesi tedbirine teşebbüs ve icâbetten olmakla fırka ve taraf vesilesiyle muamelât-ı şedîde ikâından ictinâb edilmesi ve binâenaleyh hukuk-ı şahsiye müstesnâ olmak üzere, fırak-ı muhtelife menfaatına şimdiye kadar irtikâb edilen cerâim ve hatayâtın hesabı âtiye bırakılarak erbabının bu kerre de maatteesüf af ve i'mazı ile zâbitânın temin ve tatmini.

3 - Maatteessüf zâbitânda pek şiddetli bir sûrette mütecelli olan yekdigerini çekememek haslet-i seyyiesi pek çok fenâlıklara sebebiyet verdiğinden İttihad'a mensup olan zâbitânın bilâ-sebep terfi veya rütbe ve kıdemleriyle gayr-ı mütenâsip makamlara tayinlerinde tevakki ve bu babda ahkâm-ı nizâmiyenin harfiyyen takip ve tatbik olunması ve herhalde büyük memuriyetlere icra olunacak nasb ve tayinden Başkumandanlık Vekâleti'nin haberdar edilmesi. Mülki memuriyetlere tayin olunacak zâbitânın nisbet-i

askeriyelerinin behemehal kat'ı (yalnız kumandanlık ile bununla mütenâsib bir mülki memûriyetin şahs-ı vâhidde lede'l-hâce tevhidi gibi ahval bittabii müstesnâdır.)

4 - *Yine bu cümleden olarak fırâk-ı muhtelife murahhaslığı, polis zâbitliği gibi askerlikle kat'iyyen münâsebeti olmayan memuriyetlerde istihdam edilmiş olan zâbitânın hemen şimdiden nisbet-i askeriyelerinin kat'ının usûl ittihazıyla icrâ-ı icâbının Başkumandanlık Vekâleti'ne havâlesi.*

5 - *Muktezâ-yı kanun olduğu üzere Divan-ı Harb ahkâmının icrasına Başkumandanlık Vekâleti'nin mezûn ve selâhiyattar olması.*

6 - *Ba'demâ siyâsetle iştigâl maksad-ı siyasi ile ictimaât-ı hafiye akdi [...] teşkil, müttefikan ve müctemian mutalebâta ictisar edenler hakkında icab-ı hal ve zamana muvâfık muâmele-i şedîde icrasına selâhiyyet-i vâsıa ve kâmile itası.*

7 - *Zaman-ı harbde hakk-ı emr ü kumanda Asya-yı Suğra-yı Garbiye ile Rumeli dârü'l-harekâtındaki bi'l-cümle kuvve-i berriye ve bahriyeye tamamen teşmil edilerek bu mıntakada harekât-ı askeriyeye müteallık hususâtda Başkumandanlık Vekâleti'nin merci-i yegâne ittihaz edilmesi.*

8 - *Atabe-i ulya-yı hilâfet-i kebiri ve makam-ı sâmi-i sadaret-i uzmâdan müvecceh kabilinden olarak ahval-ı siyasiye ve ihdâf-ı matlûbe hakkında malumat itâ ve iradât ve evâmir-i umûmiye ısdar olunabilir ise de harekât-ı askeriyeye müteallık füru' ve hususatda hiçbir tarafın müdahaleye ve kati emir itasına hakkı olmayıp nizam ve muâmelât-ı askeriye vechile hasren kumandan ve Erkân-ı Harbiyesinin ittihaz edecekleri karar ile temşît ve tedvir umûr-ı harbiye edilmesi.*

9 - *Başkumandanlık Vekâleti'ne bir mevki ve makam-ı âlî bahş ve tayini ile devâir ve şuubâta esir edilmemesi ve bilakis bi'l-cümle nezaretlerce de hürmet ve muâvenete mazhar edilmesi.*

10 - *Başkumandanlık Vekâleti emrine mikdar-ı münâsip tahsisat-ı mestûre îtası.*

11 - *Şerâit-i ânifeye muhâlif mâfevk ve mâdûn tarafından müdâhelât vaki olur ve önünün alınması mümkün olmazsa şahs-ı kemterânemin bi'l-istifa hemen terk-i hizmeti mezun bulunması misillû mevâddı böyle bir emr-i azim ve hatb-ı cesimde esbâb-ı muvaffakiyetten addeylediğimden bunların kabulü takdirinde mütevekkilen-alallah Başkumandanlık Vekâleti umurunu deruhteye hazır olduğumu arza mücâserat eylerim.*

EK - 5

(13 *Şubat* 328/20 *Şubat* 328'*de yazıldı*)

Makam-ı Sadarete,
(Mahremdir)

Birçok cihâttan ahval ve harekât-ı harbiye hakkında tenkidât ve telifât vuku bulagelmekte olan şu zamanda bu babdaki nukât-ı nazar-ı kemterânemin de tavzîh ve tasrîhine münâsebet ve mecburiyet hisseyliyorum. Teklifât vakıa mütenevvi, kısmen mudhik, kısmen müheyyic ve müz'ic olduğundan ve şu zamanda makam-ı samilerini her türlü tesirâttan vikâye-i ikdâm vezâif addeylediğimden cümlesini aynen zikretmekden ise yalnız bir dereceye kadar ehemmiyete haiz olanların arz ve münâkaşasına kasr-ı hâme eyliyorum:

1 - *Bir kolordu veya daha ziyade bir kuvvetle Varna tarafına hurûc icrası*[2] *teklif olunmakta ise de, malum olduğu üzere nefs-i Varna ve civarına birkaç şimendifer geldiğinden hurûc muvaffakiyetle netice-pezîr olsa dahi birkaç gün sonra Düvel-i Müttefika karşımıza daha büyük bir kuvvet cem edebileceklerinden oradan ciddi bir herakât icrâ ve bir hedefe vüsûl mümkün olamaz ve ne kadar fazla ilerlenmiş ise o kadar tehlikeye mâruz kalınır.*

Varna'ya çıkarak bir muhît-i tedâfüî teşkiliyle orada kalmakta ise, askerlik nokta-i nazarından hiçbir faide mutasavver olmayıp bilâkis ihtiyaç ile muhtaç olduğumuz mühim bir kuvvet ordumuzdan tefrik ve teb'id idilmiş olur. Şurası da muhtac-ı teemmüldür ki, öyle her yerde süratle meydana getirilen istihkâmât-ı hafifenin bir müdâfa-i ciddiye ve medîdeye elvermeyip nihayet sükûta mahkûm müdâfiînin felaketine müncer olacağı da umur-ı bedîhiyedendir. Böyle bir débarquement'nın müstelzem olacağı fevâid-i siyâsiyeye dair makam-ı samilerine hitaben basit malumatı had ve selâhiyet-i âcizânem hâricinde görür ve Varna'nın zabtıyla Avrupa ve ale'l-husus Rusya ticaretine az çok irâs eyleyecek sektenin siyâseten bize mi, Bulgarlara mı daha muzır olacağının takdirini makâmat-ı âliye-i aidesine terk ider isem de, daha geçmişlerde irca-ı fikr etmeksizin, 1870 *muharebesine ait iki misali serde mücareset eylerim. Şöyle ki, muharebe-i mezkûrenin men'i için "dehşetli bir donanmaya istinâden Elbe mansıblarına 100.000 İngiliz askeri hurûc edebileceğinin nazar-ı dikkatte tutulmasını" sûret-i tehditkârânede Bismarck'a ihtar eden İngiltere sefirine müşârün-ileyhin cevaben "ben de mütecâvizîni hapis ve tevkif ettiririm" demesi bu misillü teşebbüsâtın ehemmiyet-i siyâsiyesini anlatır. Ayni seferde Fransa donanmasının Rusya kuvve-i bahriyesine nisbetsiz bir sûretteki tefevvüküne rağmen Prusya hükümeti bidâyet-i harbde sahil muhafazasına gayet cüz'î bir*

2 Hurûc ve ihrâcât, "débarquement" manasına kullanılmaktadır.

kuvvet terk etmiş iken esnâ-yı muharebede bunu da dârü'l-harekât-ı asliye celb eylemiş olduğu halde Fransa bütün harb müddetince hiçbir ihraç teşebbüsüne yeltenmemiş ve istilâ gören memâlikine karşı Prusya sahilinde bir şehir zabtına bile cür'et etmemiştir. O zaman Fransa'nın gerek vaziyet-i siyâsiyesi, gerekse donanmasının kuvveti bizim hal-i hazırdaki vaz-ı kuvvetimize herhalde pek fâik idi. Kırım Seferi'nde ve 93 Harbi'nde ahalinin de muâveneti me'mûl olan Kafkasya savahiline icra ettiğimiz ihrâcâtın fâide yerine mazarratı mûcip olması da bu misillü teşebbüsâtın mâhiyetini gösterir.

2 - Ahyolu Burgazı'na asker ihracı da teklif olunmaktadır. Filvaki bu hususu çâkerleri de evvelce nazarî olarak mütalaa etmiş idim fakat teklif olunduğu vechile orada durmak ve nümâyiş yapmak için değil. Ahyolu Burgazı'nın Edirne'ye mesâfesi, Bolayır'ın mesâfesi kadar olup mezkûr limandan hududa kadar muntazam yollar mevcut olması, arada Ergene hattı gibi bir mania bulunmaması düşmanın Edirne şimaline cem-i kuvva için daha çok zamana muhtaç ve daha büyük müşkilâta maruz olacağı gibi ahval buradan Edirne'ye bir tahlis ordusu fikrini vermekteydi. Ancak Şarköy-Bolayır tarafında olacak bir taarruzun da Gelibolu şibh-i cezîresinde seyyar olarak bulundurulan iki fırkadan dahi bahren sevk olunacak kuvvetle beraber aynı zamanda istifade olunarak daha ehemmiyetli bir kuvvetle işe mübâşeret olunabilecği mütalaasıyle bu cephe şâyan-ı tercih görülmüş idi. Fakat bu misillü harekâtın kâffesinde düşmanın kuvvetine manen ve maddeten fâik ve gayet seyyar ve müteharrik bir ordunun vücûduna vabeste olup bu ise bizde mefkûd ve dûn kuvvetlerle edilecek teşebbüsatta nihayet düşmanın mukabilimize kuvâ-yı fâika cem'i ve tahşidiyle bu kuvvetleri muzmahil ve perişan etmesi umur-ı muhakkakadan ma'dudtur.

3 - Çatalca ordusunun bir kısmı mevziinde terk olunarak kısm-ı digeriyle bi'l-farz nısfıyla, her defasında takriben beş-on kilometre kat etmek ve her merhalede istihkâmât yapmak sûretiyle batî, fakat emin hatvelerde ilerleyerek düşmanın dümdarlarını Çorlu cihetlerinde farz ve tahmin edilen kısm-ı küllîsiyle birleştirinceye kadar geriye sürmek -ve ba'dehu düşman kısm-ı küllîsine karşı bizim bir kısım kuvvetimizle durup kalmak cümle-i teklifâtdan biridir. Fakat evvelâ şurası câ-yı teemmüldür ki, musîbet-i harb, sırf harb etmiş olmak için değil, bir maksad-ı muayyene vusûl için ihtiyâr olunur. Madem ki düşman ordusu bir hezimete uğratılmak, Edirne tahlis, hülâsa maksad-ı harb istihsal edilmek ümit olunmuyor, düşmanın müteâkib istihkâmatına çarparak birçok telefât vermek neden iktiza ediyor? Saniyen, ordunun nısfı Çatalca'da terk edildikten sonra, baki kalan nısfı düşmanın önümüzde perde teşkil etmiş olan birinci ordusuna pek de fâik olamayacağından ve alelhusus cebel toplarımız pek az olduğundan, bu kuvvete karşı dahi kolaylıkla muvaffakiyete nail olamaz. Fakat bunu zannolunduğu vechile tarda muvaffak olsak dahi, düşmanın Çorlu, Tekfurdağı cihetlerinde mütehaşşid olan üçüncü ordusunun bir nokta-i sâbitede intizar edeceğini farz etmek pek doğru olamaya-

cağından ve iki düşman ordusunun ne vakit birleştiğini keşf ve tahmin etmek mümkün olamayacağından nihayet düşmanın kısm-ı küllîsiyle bilâ-ihtiyar müsâdemeye mecbur ve binâenaleyh bir hezimete düçâr olmak ağleb-i ihtimaldir. Düşmanın Çatalca'da ve Bolayır'daki kuvvetlerimize karşı bi'n-nisbe zayıf iki ordu terk ederek merkezde mühim bir kuvvet tahşid eylemesi, ne taraftan hareket-i ciddiye hissederse, vaziyet-i merkeziyesinden bi'l-istifâde o cihette tahşîd ile, oradaki kuvvetimize taarruz etmek ve muhafaza-ı istihkâmiyesinden çıkmamış olan ordumuzu manevraya müsait vâsi bir yerde ihâta ve imha eylemek fikrine müstenit olduğunda şüphe yoktur. Sâlisen, neticesinde esâsen bir maksad-ı mühim beklenmeyen bu misillü harekât sebebiyle sevkü'l-ceyşî ihtiyatlarımızı harbe sevk ve idhâle mecbur olduğumuz takdirde ehemmiyet-i askeriye ve siyasiyesi derkâr olan Bahr-i Sefid Boğazı istihkâmatı aleyhine vaki olacak taarruzât ve ihracat ve Anadolu sevâhilinde melhuz ve muhtemel olan teşebbüsât-ı hasmâneye karşı pek fena bir vaziyette kalacağımız derkârdır. Binaenaleyh böyle bir hareket vechen mine'l-vücûh şayân-ı kabul olamaz.

Çatalca ordusunun sol cenahı ile berren Cebele'den ihtiyatlarımız ile Silivri mevkiine denizden harekât ve hurûc olunurak düşman dümdarlarına büyük mikyasta bir taarruz icra ve ba'dehu Çatalca kasabası garbi cenûbîsindeki dağlar ile Silivri hattını işgal ve askerin mühim bir kısmını bu hatta nakletmek de tekâlüf-i mühimmeden biridir. Şu halde Çatalca mevzi-i kadîminin kısm-ı küllîsi âdeta merkezi ile sol cenahı bu ileri mevzie nakledilmiş olacaktır. Halbuki müdafa için Çatalca mevzii tabiaten daha metin, daha kısa olduğu gibi, uzun müddetten beri tahkim ve ileriye nakli gayr-ı mümkin onbeş santimetrelik uzun techiz edilmiş olduğundan bir kasd-ı ciddi-i taarruz olmadığı halde mevziin tebdili bu kadar külfete değmeyeceğinden başka, âti içün pek mahsurlu olacağı da şüphesizdir.

İhtiyat kolordusunu Tekfurdağı'na çıkarıp orada intizar etmek gibi maksatsız ve düşmanı câmid addedercesine serd olunan ârânın münakaşasından ise ictinâben li'l-tasaddî sarf-ı nazar edilmiştir. Gariptir ki, askerler tarafından serd olunan teklifâtın hemen hepsine Edirne'nin tahlis edilemeyeceği zımmen veya alenen itiraf edilmekte ve böyle bir taleb der-meyan edilmemekte olup harb ve hareket sırf ordunun kudretini dâhil ve hariçte irae için arzu edilmektedir. Fikr-i âcizanemce kâmus-ı askerîden çoktan beri "nümâyiş" lakırdısı kalkmış olmak iktiza eder. Fikr-ı nümâyişe hakikatin fedası ise daima mehâlik-i azîmeyi müstelzim bir hata-yı fâhiştir.

Bir kısm-ı diğer de, orduya ruh vermek için ufak tefek harekâta lüzum görmektedir. Osmanlı ordusu öteden beri müdafada ibraz-ı metânet etmiş ve buna alışmıştır.

Ahvâl-i umûmiyeye vâkıf olmayan ve bazı âmâl-i hususiye peşinde gezenler istisna edilirse, orduda ne vaziyetten müşteki, ne de delicesine ileri harekete [...] kimse yoktur. Yalnız vâhimede ihtira edilen bu gibi şeylerin gerek evrak-ı havadisle, gerek fiskos

sûretiyle neşri orduda, millette adem-i memnûniyeti, insilâb-ı emniyeti mucib olmaktadır ki, bunun avâkibi yalnız şahs-ı kemterânem için değil, zât-ı müsalahat için de mahz-ı mazarratdır. Hele harekât-ı askeriyeye siyasetin bilhassa siyâset-i dâhiliyenin müessir olmasındaki mehâzir-i hayatiye, fecâyi-i adide-i tarihiye ile mertebe-i sübûta varmıştır. Ondan başka ne istendiği ve ne yapılmadığı da anlaşılamıyor, İnfisâh-ı mütarekeden beri geçen birkaç fırtına günü istisna edilirse -ki bunlarda da incimâd sûretiyle kurbanlar verilmiştir- hiçbir günümüz müsâdemesiz geçmemiş, her gün bir hayli şehid ve mecruh verilmiştir. Sol cenâhımız yirmi, diğer kıtaâtımız onbeş kilometre ileriye sürülmüş, ileri hatta on alay kadar piyade, altı alay süvari sevk edilmiştir. Çatalca mevzii elde kalmak şartıyla -bütün cephe üzere muvasalat dar birtakım geçitler ile köprülere münhasır iken- daha ziyade kuvvetlerin daha uzaklara sevkine zât-ı fahimaneleri kâil olur mu? Buna en ateşin-meşreb zabitlerimiz de -lisânen bilemez isem de- hakikatte razı değil gibi anlaşılıyor. Çünkü sekiz gün evvel bir Bulgar alayının sürgün köyüne doğru bir ileri yürüyüş hareketi sol cenahımızda Çekmece Köprüsü'nün ilerisinde bulunan dört alay piyade, dört alay süvari ve iki bataryanın köprünün gerisine alınması teklifine kadar mahal vermişti. Sağ cenahımızda Aydın fırkası tarafında mükerreren icra edilen istikşafât-ı taarruziye üzerine güya Kaymakam von Lossow'ın kendi keyfi ve istifâdesi için bilâ-tesir askerî nişan tahtası gibi istihdam ettiği yolunda kîl ü kâl tahaddüs etmiş, 3. Kolordu'da ileri gönderilen müfrezeler usret-i idâre ve iâşe yüzünden bi'l-mecbûriye kısmen tenkis edilmiştir. İşte şu vukuat da ordudaki ahval-i fikriye ve ruhiyenin behemahal müsademeyi muktezi olduğu iddiasını cârihdir.

İzahat ve ihticâcât-ı maruza ile teklif olunan harekât-ı fer'iyyenin fâideden ârî mehâzır-i azîmeden gayr-ı hâlî ve belki mehâlik-i adideyi dâî olduğu mertebe-i sübûta vardıktan ve evvel ve âhir arz ve izah olunan tefâvüt-i kuvvâ ile beraber ordunun ayrıca bir rapor ile takdim olunacak vesâit-i nakliye noksanı yüzünden ve ahvâl-i havaiye ve turabiyeden dolayı kat'î bir sûretle ileri yürüyerek düşman ordusunun harb ve tenkili ve Edirne'nin tahlisi dahi mümkün olamayacağı kabul edildikten sonra yapılacak iş Boğazları ve Anadolu'yu muhafaza etmek üzere şimdilik müdafayı ihtiyar ile düşmanın taarruzuna ve bir fırsat zuhuruna intizar etmek ve bu vazayifi olsun hüsn-i ifa eyleyebilmek için orduyu hatr ve tehlikeden vikâye eylemeye inhisar eyler.

Gerek müsalaha akdolunsun, gerek harbe devam edilsin, elde kuvvetlice bir ordu bulunması devlet için mahz-ı hayattır. Binaenaleyh kasr-ı nazar ve hiffet-i karar ile umûmen olsun, kısmen olsun orduyu düçâr-ı hatar ve hasar etmek ihanet derecesinde bir hata olur. Aksamil muharebesinden mukaddem Gelibolu kuvâ-yı mürettebesinin kumanda heyeti düşmanın hemen her gün teşebbüsât-ı muhtemelesine karşı taarruz ile mukabele etmek fikrinde bulunmakta ve hatta bu fikir ile tahkimata da maatteesüf pek az ehemmiyet vermekte idiler. Muharebe-i mezkûredeki mağlûbiyet üzerine kuvvetleri

doğrudan doğruya bir fırka ve bir alay ile takviye edildiği halde, müdafaa-i mevzi emrinde dahi yine kendilerini zayıf görmekte ve bir fırka daha takviyelerini iltimas etmekte olduklarından 10. Kolordu'nun bir nizamiye fırkası daha ihtiyat olarak Gelibolu'da terk edilmiştir. Yani iki fırkanın mağlubiyeti kendileriyle beraber diğer iki nizâmiye fırkasını dahi ordunun kuvve-i taarruziyesinden ihraç eylemiş, manen te'sirâtı ise bu nisbette, belki bundan ziyade bulunmuştur.

İşte şu mülâhazâta binâen şimdilik ordu-yı hümâyunu Çatalca, Bahr-i Sefid Boğazı ve İzmir cihetlerinde hal-i müdafaada tutmak ve fakat düşmanın Bahr-i Sefid Boğazı ile Anadolu cihetlerine vaki olacak teşebbüsût ve ihracatına karşı mukabele etmek ve bir hata irtikâb ettiği halde, bundan bi'l-istifade hemen taarruza kıyam eylemek üzere elde külliyetli ihtiyaç izhar eylemek hususlarına karargâh-ı çâkerice karar verilmiş ve icâbına tevessül edilmiş olduğundan hükümet-i seniyece bir günâ fikr u karâr vârid ve mevcûd ise iş'ârı müsterhamdır. Ol babda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir.

EK – 6

Tasvir-i Efkâr'ın 31 Şubat 328 tarihli nüshasında A. M. imzalı bir makâle nazar-ı dikkatimi celb etti. Makale pek alelâde bir gazeteci kalemi olmadığı tarz-ı tahrir ve ifadesinden müsteban olduğu gibi, ikinci sütûnun nihayetlerindeki cümlelerin dahi acizlerine oldukça halisâne bir hitab ve ihtar olduğu istişmam ve istidlâl olundu. Hemen aynı ifadeleri bundan yirmi yirmi beş gün mukaddem bendeniz de sadrazam paşaya yazarak gençlere havale-i umur edilmesini ve bu sûretle bir mucize kabilinden olarak belki bir muzafferiyet ümit edilebileceğini arz ve rica etmiş idim. Semeredar olmadı. Eğer ihtar-ı vaki cidden muharririn mahsul-i fikri olmayıp böyle bir maksat cemiyetçe mevcut ise, doğrudan doğruya makamât-ı aidesine müracaat ile bir an evvel istihsal-ı fiiliyatı muvafık olur. Maahaza yine sevk-i vatanperverî ve istikametle söylemekten geri kalmam ki tetebbuat-ı tarihiyeden netâyic-i nâfia istihsali yalnız generallerin esamisini öğrenmek, vakayı sathi bir sûretle okuyup bellemekle mümkün olamaz ve nâkıs mâlumat ile ittihazı mukarrerat bu vatan ve devlet için mucib-i felaket ve izmihlâl olur. Fransız İhtilâli zamanındaki muhit, Avrupa devletlerinin hali, o asırda Napoleon'dan evvel hükümferma olan tarz-ı harb bilinip muhakeme edilmek, o zaman Fransanın kuvâ-yı askeriyesinin nısfından ziyadesini, mülkünün bir kısm-ı mühimmini kaybedecek kadar hiçbir mağlubuyete uğramamış olduğu düşünülmek, o devir kahramanlarının ekberi ve en büyük vaka-yı harbiyenin fâil ve âmili olan Napoleon dahi 1812 mağlubiyetinden sonra tahlis-i mülke çare bulamadığı nazarı dikkate alınmak muktezidir. Tedvir-i dolab-ı hükümet için hesabat-ı riyaziye ve mantık ve hikmete riayet olunması ahval-i âdiyede lâzım ise avn-ı mühimmede elzemdir. Takib-i hayalât temenni-i muhalât yüzünden daha küçük sakîmelerden devletin başına gelenleri görüp mütenebbih olmak

muktezâ-yı insaf ve hâmiyet ve hikmettir. Tıflâne bir hırs-ı şöhret veyahut bir garaz ve menfaat arkasında dolaşarak [...] lisan ve kalemleriyle hükümeti bir giriveye sevk etmek isteyenlerin men'i ise ebrar-ı millet ve cemiyetin vazifesidir. Artık şahıs, fırka tesirât ve mütalaatını bertaraf etmemek bilmemki uluvv-ı niyet ve hulus-ı vicdan ile kabil-i telif midir. Diğer cihetten benim pek mühim add ettiğim vazâifimden biri de orduda bir kıyam ve şûrîşin önünü almakdır. Çünkü hayat-ı vatanı buna muallâk biliyorum. Fakat bunun için benim ne maddi bir kuvvetim ve ne de öteden beri şahsi entrikalar, siyasetler ile iştigal etmediğimden zabitân meyanında husûsi yârân ve yaverânım var. Bu emr-i mühimmede yegâne istinadım namuskârâne geçirilmiş olan hayatımın semeresi olarak ekseriyet nezdinde ihraz ettiğimi zanneylediğim emniyet ve itimat idi. Fakat bunun yine vatan ve millet uğrunda hüsn-i istimal olunmak emrinde beka ve teşyidi emeliyle memuriyet-i hazıramı kabülüm esnasında arz ve teklif eylediğim şeraitin resmen kabul olunduğuna dair bir emir ve işarı destres olmadığım gibi fiiliyatta kabul olunmadığını göstermekte ve hatta olup bittiğine dair vaat aldığım bazı mevadinin dahi maatteesüf bir sûret-i hal-i mâkuse uğradığı işitilmektedir. Ez-cümle Nazım Paşa merhumun kerimesine yalnız 1000 kuruş maaş bağlanmış olduğu, mahut hane bedeli olarak merhumun nezaretinden evvel 25.000 lira takdir edilmiş ve tesviyesi takarrür etmiş iken müşarün-ileyhin nezarete geçmesi üzerine bazı mülahazâta binaen istifa eylememiş olduğu halde, bu kerre kerimelerine yalnız beş bin lira teklif edilmiş bu ise ancak merhumun düyûnuna vefa eder bir halde bulunmuş idiği orduda şayi ve mütevâtirdir.

İşte bu haller ile beraber gazete telmihatı şunun bunun itirazâtı ile haysiyetim tezelzüle uğratılırsa benden bir hayır beklemek doğru değildir. Binaenaleyh şu dakikada bu mülki idare eden zevat kimler ise nefsü'l-emre ve icab-ı maslahata muvafık bir karar-ı kat'i ittihaz etmeleri eşhed-i lüzum ile muktezi olduğundan bu babta delâlet ve tavassut-ı kerimanelerinin bîdirig buyrulmasını emin olduğum hâmiyet-i vatanperverâne ve meyanedeki hukuku iğtiraren rica ederim fermane...

EK – 7

Muhterem paşa hazretleri

Bu gün hissettiğim rahatsızlık üzerine evde oturuyorum. Talât Bey gelip bendenize pek ani ve ani olduğu kadar garib bir teklifte bulunarak bunun ciddiyetinde ısrar etti. Bunun da dün gece zât-ı devletleriyle tekarrür ettiği veçhile, zât-ı sâmilerinin Başkumandanlık Vekâleti'yle müstakilen ordunun umûmî teftiş ve terakkisine nezaretle ifa-yı vazife ettiğiniz sırada bendeniz de Harbiye Nezareti umurunu deruhte etmemden ibaret olduğunu anladım. Kendilerine kat'i bir cevab vermezden evvel, zât-ı devletlerini ziyareti arzu ettimse de, bu günkü rahatsızlığımın çıkmama mani bir halde olması üzerine Talât

Bey zaten zât-ı sâmîlerince bu babda kâfi derecede görüşülmüş olduğundan bu hususta tereddüt etmemem lâzım geleceğini söylemesi üzerine, kendilerine ber-vech-i âti şartla muvâfakat ettim. O da zât-ı devletlerinin daimi sûrette irşadât ve telkinâtının temin edilmek ve herhalde bu hususda muvâfakat-ı devletlerinin de inzimamından ibarettir.

Esasen bendenizin yegâne emelinin rütbe ve paraya tamah etmeyerek sadece vatanımızın teâlisine vakf-ı nefs etmek olduğu zât-ı devletlerince de müsellemdir.

Vakıa bendenizden kıdemli ve büyük rütbede birçokları dururken bu hususu kabul doğrusu her türlü manaya gelebilirse de bunda da yalnız sâik-i mücbir memlekete iyi hizmet edebilmekdir. Madem ki bugün vatanın mukadderatını ellerine almış olanlar benden büyük bir muâvenet ümit ediyor, istiyor ve bunda ısrar ediyorlar, bendenize artık bilâ-tereddüt, muâvenet-i sâmîleri diriğ buyrulmamak şartıyla bütün kuvvetimi bu hususa sarfa hazırlanmak kalıyor. Ümit ederim ki, sadece selamet-i vatana mâtuf olan bu emelimde şimdiye kadar olduğu gibi, Cenab-ı Vâcib-i Teâlâ tevfikini refik eyleyecektir. Etibbanın yarın da çıkmamamı tavsiyeleri üzerine hissiyatımı ber-veçh-i alâ arz eder ve mümkünse iki kelime ile bu babdaki mütalaa-i devletlerini istirham ederim, efendimiz.

Erkân-ı Harbiye Kaymakamı *2 Kânun-ı evvel* 329
Enver

EK - 7a

Muhterem beyim efendim

21 Kânun-ı evvel 329 tarihli keremnamelerini şimdi aldım. Zât-ı sâmilerini her makama layık görenlerin şüphe etmemeli ki en birincisiyim. Fakat şimdi şu mes'elenin "par principe" taraftarı değilim. Radikal bir tebeddüle her günâ isti'cale muhâlifim. Böyle şeylerin dâhil ve hariçde su-i tesirinden korkarım. Bazı hâlât vardır ki, ani tesiratı görülmez, fakat zaman ile su-i avâkibi davet eder. Bunu Talât Beyefendi'ye zannederim söylemiş idim. Fakat bu fikir ve zehabde bir kabine ile aramızda prensip ihtilâfı var demektir. Binaenaleyh bu hal esasen devam-ı memuriyetime mânîdir. Teşebbüs olunan ahz-ı asker kanunu ve bütçe gibi bir iki mes'eleyi halleder etmez bir haftaya kadar benim için çekilmek tabiidir. Bu hale nazaran red ve kabulde muhtar bulunduklarını arzdan başka söz söylemekten ictinab ederek sü'at-i, afiyet ve devamı muvaffakiyet-i [...] ile hatm-i kelâm ederim.

EK - 8

İkinci İngiliz Mavi Kitabı: 3 Ağustos ilâ 4 Kasım 1914 arasında teati edilen diplomatik telgraflar.

Nr. 28- 28.8.1914'te Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'ye: "... Türk hükümetinin isteklerinin yerine getirilebilmesi kabil değildir; bununla beraber müzakereyi reddetmeyiz, Fransa ve Rusya sefirleri benzer talimatı alır almaz Bâbıâliye aşağıdaki hususları bildirebilirsiniz:

Şayet Türk hükümeti Göben ve Breslau'ın subay ve mürettabatını memleketlerine gönderir ve ticaret gemilerinin inkıtasız geçişlerini temin edeceğine ve tarafsızlığın bütün icablarının harb içinde Türkiye tarafından kesinlikle yerine getirileceğine dair yazılı teminat verilirse, kapitülasyonlarda ilgili exstra teritorial haklarının, modern anlayışa uygun bir adil devlet planının kabülü ile kaldırılması hususunda üç müttefik anlaşacaktır. Yazılı olarak teyit ederek Türkiye'nin istiklal ve tamamiyetine dokunmayacaklarına mütedair müşterek munzam bir garanti verdikleri gibi harb sonunda sulh müzakerelerinde bu bağımsızlık ve bütünlüğü tahdit edecek bir hususun getirilmesini önlemeyi teahhüt ederler."

Nr. 34- 25.8.1914'te Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'ye "... Majeste Kral, Majeste Türk sultanına kendisinin şahsi bir mesajının tarafınızdan iletilmesini arzu etmektedir. Bu mesajda Türk halkının büyük fedâkarlıklarıyla yaptırılan gemilerin alıkonulması sûretiyle tebaasına verilen ıztıraptan dolayı Majeste Kral Majeste Sultana üzüntüleriyle birlikte bu gemilerin alıkonulmasının yegâne sebebinin memleketini müdafaa etme zaruretinden ileri geldiğinin bildirilmesini istemektedir. Majeste bu durumun uzun sürmeyeceğini ümit etmektedir. Çünkü harb sonunda Türkiye'nin kesin tarafsızlığı muhafaza ettiği ve halen yaptığı gibi kralın düşmanlarına kolaylıklar sağlamadığı takdirde bu gemileri iade edecektir."

Nr. 77- 16.9.1914'te Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'ye "... 15 Eylül tarihli kapitülasyonların kaldırılması ile ilgili telgrafınıza cevaptır: Tarafsızlığı muhafaza ettiği müddetçe verdiğimiz garantilerin geçerli olduğunu Türk hükümetine bildirmek isterim. Kapitülasyonlar hususunda da ölçülü fedakârlıklar düşünebiliriz. Fakat Alman subay ve mürettebatı meselesinde olduğu gibi usûlsüzlüklere müsamaha ettiği müddetçe bizim herhangi bir fedâkârlık yapmamızı ümit etmesinler. Türk hükümeti sulhu ihlâl ettiği takdirde bütün mes'uliyetleri reddedeceğimizi belki ilâve edebiliriz; sulhu muhafaza edeceklerini ümit etmek isteriz fakat bunu yapıp yapmamak münhasıran onların işleridir.

Nr. 4- 4.8.1914'te Sir Edward Grey'den M. Beaumont'a "... Türk hükümetinin, halihazırdaki kriz sebebiyle kendi maksadı için kullanabileceği gemilere majestelerinin hükümetinin el koymasına anlayış göstereceğinden eminim, Türkiye'nin mali ve diğer

ziyanlarına majestenin hükümeti teessüf etmektedir ve bunları karşılayacaktır. Bu hususu sadrıazama bildiriniz (Mezubahs olan Sultan Osman ve Reşadiye gemilerinin Türkiye hesabına İngiltere'de inşa edildikten sonra bu memlekette müsadere edilmesidir).

Nr. 5- 7.8.1914'te Sir Edward Grey'den M. Beaumont'a "Türkiye tarafsız kalır, Mısır'da sükûnet bozulmadığı ve beklenmeyen olaylar meydana gelmediği takdirde majestenin hükümeti Mısır'daki hükümet sistemini değiştirmeyi düşünmemektedir.

Majestenin hükümetinin Mısır'ı ilhak etmeyi tasarladığı yolunda söylentiler dolaşmaktadır.

Bu gibi söylentileri Türkiye hükümeti nezdinde kesin sûrette tekzib edip bizim Türkiye'ye hiçbir sûretle zarar vermek istemediğimizi, ilk paragrafta söylendiği sûrette temin ediniz."

Nr. 11- 12.8.1914'te Sir Edward Grey'den M. Beaumont'a "... Göben ve Breslau nürettebatı derhal Almanya'ya geri gönderilir ve bu gemiler Türk mürettebatı ile Türk mülkiyetinde ortaya çıktıkları takdirde İngiliz bahriye misyonunu geri göndermek için bir sebep kalmaz.

Nr. 17- 16.8.1914'te Sir Edward Grey'den M. Beaumont'a "... Fransa ve Rusya mümessilleri benzer talimatı alır almaz, Türkiye hükümetine şu hususu bildirmeye mezunsunuz. Harb esnasında Türkiye kesin olarak tarafsızlığı koruduğu takdirde Fransa ve Rusya onun istiklâl ve mülki bütünlüğüne, Avrupa'daki genel çarpışma sebebiyle tecavüze kalkışacak her düşmana karşı koruyacaktır.

Nr. 21- 18.8.1914 Sir Edward Grey'den Sir L. Mallet'ye "... Memleketine karşı niyetlerimizden dolayı huzursuz gördüğüm Türkiye sefirini, doğudaki sulh antlaşmalarını ve Türkiye'nin kesin tarafsızlığını korumak, Göben ve Breslau mürettebatını geri göndererek tamamen Türk mürettebat yerleştirmek ve İngiliz ticaret filosunun seyr ü seferini engellememek kaydıyla Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve doğuyla ilgili bütün antlaşmalara aynen riayet edeceğimizi izah ederek bir dereceye kadar rahatlattım.

EK - 9

"Çanakkale'ye yapılan deniz saldırısı, Avrupa'da ve bütün dünyada derin yankılar yaptı...

.....

Avrupa'da, Rusya İstanbul için genel bir açıklamada bulunulmasını istedi. Savaşın başlangıcında Rusya çok dürüst hareket etmişti.

Barış zamanında toprak bütünlüğüne riayet edileceği hakkında Osmanlı Devleti'ne teminat vermek hususunda İngiltere ve Fransa ile birleşmişti. Fakat Türkiye bu teklifi reddetti ve ona düşman bir tavır takındı. Tabii olarak Rusya'nın hareketi değişti."

İNDEKS

31 Mart Olayı 69, 81, 85, 97, 105, 127, 187,
93 Anayasası 92

A
Abâdile 247
Abbas Hilmi Paşa (Hidiv) 116, 239
Abdi Paşa 190
Abdi Paşa (Serdar-ı Ekrem) 190
Abdullah Bey 24
Abdullah Paşa 32, 117, 137, 158, 248
Abdurrahman Bey 244
Abdurrahman Şeref (Maarif Nâzırı) 110, 220, 221
Abdülaziz 27, 65, 82, 108
Abdülaziz (Sultan) 27, 65, 82, 108
Abdülbarî 125
Abdülhalim Bey 4, 24
Abdülhamid 82, 95, 97, 137, 224, 244, 320
Abdülhamid (Sultan) 82, 95, 97, 137, 224, 244, 320
Abdülhamid Zühravi 244
Abdülkadir Geylânî 230
Abdülkerim Paşa 228
Abdülmecit (Han) 107, 108
Abdülmuttalib (Şerif) 247, 248 , 256
Abdüsselâm Paşa (Doktor) 113, 154
Acemistan 213, 222, 232, 233, 238, 272, 279, 301
Aclan 53
Adalar 184, 258, 262
Adana 49, 88, 89, 172, 254, 256, 295, 332
Adem-i Merkeziyet 94
Aden 109, 116, 126, 257
Aderan köyü 57
Adil Bey (Hacı) 133, 159
Adnan (Kureyş) 249
Adriyatik Denizi 23
Afrika 65, 123, 307, 322
Ağa Han (Ermeni) 304
Ahmet Abuk Paşa 170
Ahmet Bey 282, 283
Ahmet el-Bahr 125
Ahmet Fevzi Paşa 59, 112
Ahmet Kasım 57
Ahmet Muhtar (Müşir) 83, 108, 126, 130, 134, 145
Ahmet Paşa (Seyyit) 110
Ahmet Rıza Bey 85, 220, 318, 320
Ahmetli 42
Akabe 48, 49, 153
Akdeniz adaları 76
Akif Paşa 26, 27, 225, 265
Aksamili 163, 164, 165
Alasonya 32, 33, 34, 49, 78
Aleksnaç 140
Ali Bey 24, 44, 112
Ali Emirî 121
Ali Fuat Bey (Türkgeldi) 281
Ali İhsan Paşa (Sabis) 234
Ali Kemal 14, 90
Ali Nâdir Paşa 148, 149
Ali Paşa (Şerif) 51, 107, 119, 125, 248
Ali Rıza Bey 155
Ali Rıza Paşa 151, 266, 280, 285, 287-289, 291, 293
Ali Suavi 65
Ali Suavi Olayı 16, 65
Alibey Köprüsü 35
Alibeyköy 89
Aliyyü'l-Garbî 233
Allahuekber Dağı 217
Alldeutsch (Pan Germanist Topluluğu) 299, 300, 303
Almanlar 80, 97, 104, 202, 203, 208, 209, 212, 224, 236, 239, 253, 284, 299, 303-309, 311
Almanya 4, 26, 31, 41, 46, 48, 69, 70, 72, 73, 78, 81-83, 167, 176, 182, 192, 193, 202, 203, 206-208, 215, 235, 236, 239, 246, 251, 263, 275, 293, 295, 298-300, 304, 306, 308-310, 323, 324, 326, 338, 356
Alpullu 139
Alsace-Lorraine 246, 296
Amanos Dağları 49
Amasya 220, 225
Amasyalı Hüsamettin 321
Amed-i Divan-ı Hümâyun 14, 24
Anadolu 16, 28, 33, 48, 71, 72, 75, 82, 94, 103, 104, 139, 146, 152, 154, 174, 185, 221-223, 235, 257-260, 267, 268, 289, 314, 322, 323, 336-339, 342, 344, 350-351
Anadolu Demiryolu 154
Anafarta 259, 260
Anes 50
Angorya Çiftliği 203
Ankara 4, 25, 103, 210, 258, 271, 272, 335-337
Antranik 226, 228
Arabistan 46, 66, 103, 108, 114, 195, 196, 206, 212, 253, 254, 256, 257, 268, 314, 338
Arap 52, 82, 93, 111, 113, 183, 184, 222, 230, 242, 246, 249, 250, 256, 257, 323, 332
Arap Meselesi 113, 242
Ardahan 216, 217, 304
Arıburnu 259-263

Aristidi Paşa 265
Arnavut 23, 37, 42-44, 82, 93, 101, 146, 150, 323, 325, 331
Arnavutluk 4, 16, 23, 99-103, 105, 106, 113, 121, 133, 135, 140, 142, 143, 146, 149, 150, 152, 157, 166, 168, 175, 176, 181, 189, 196, 321, 325
Arnavutluk Prensliği 175
Arndt (General Von) 312
Asım Bey (Binbaşı) 113
Asım Bey (Hariciye Nâzırı) 134
Asir 106-108, 110-112, 117, 119-121, 248
Asir Ebha 117
Asir Emiri 108
Askerî Şûrâ 76, 82, 83, 104, 105, 138
Asr akabesi 57
Asuri 222
Aşkale 276
Atina 45, 99, 332
Auler (General) 296
Avcı Taburları 177
Averof 156
Avn 107, 247
Avni Bey (Albay) 113
Avni Refik Paşa (Şerif) 283
Avnullah el-Kâzımî 90
Avusturya 33, 67, 70, 83, 98, 101, 115, 135, 136, 188, 203, 206-208, 210, 215, 225, 241, 254, 262, 266, 274, 275, 298-300, 306, 308-311, 323, 324
Ayastefanos (Yeşilköy) 89, 154, 165, 258, 343
Azaryan Efendi 220
Azimzâde Mehmet Paşa 244
Aziz Sami Bey 279

B
Baalbek 318, 324
Babaeski 139, 171, 172
Bâbıâli 26, 66, 83, 85, 107, 126, 129, 130, 135, 136, 157, 158, 161, 162, 175, 248, 315, 343
Babil 222
Bacil 50
Bağdat 23, 97, 103-105, 114, 212, 215, 217, 229, 231-233, 237, 238, 254, 272, 301, 337
Bağdat hattı 105, 337, 338
Bahaeddin Şakir Bey 172, 187, 188
Bahreyn 230
Bahriye Nezareti 72, 156
Bakü 301, 307
Balkan 4, 9, 17, 18, 52, 67, 72, 73, 75, 76, 79, 93, 98, 103, 113, 126, 127, 135, 136, 142, 151, 179-181, 186, 187, 196, 207, 208, 214, 218, 219, 224, 228, 242, 243, 258, 260, 271, 275, 318, 325, 329, 331, 332
Balkan Birliği 181
Balkan Harbi 9
Balkan hükümetleri 72, 75, 79, 93, 98, 135, 136, 142, 187
Balkan Seferi 73
Bandırma 157, 241, 339, 343-344
Baratyef (General) 272
Barbaros 271
Bardiz 217
Barzan 113
Basarabya 310
Basra 113, 116, 168, 184, 229, 231, 232
Basra Körfezi 168, 184
Batak 31
Batı Trakya 146, 157, 171, 180, 206, 310, 311
Batınîler 324
Batum 304, 305, 307, 336
Baumann (General) 182
Bayburt 229, 267, 268, 280
Beaconsfield, bkz. Disraeli
Beaulieu (Marki de) 323
Beck 303
Bedri Bey 279
Bekir Bey 166, 175, 176, 331
Bekir Sami Bey 227
Belva (Von) 298
Benî Matar 57
Benî Şehr 119
Benî Şuayb 55
Berane 140
Berekât (Şerif Ebu'l) 247
Berhaber 53
Berlin Antlaşması 28
Berlin Kongresi 136
Beşâre 237
Beşike 259, 260
Beykoz Kasrı 129
Beyoğlu 86, 89, 154, 159, 337
Beyrut 49, 68, 325
Beysan 255
Beyt-i Şaban 118
Beytülfakiye 50
Beytülguber 52, 53
Beytülilel 52
Beytüsselâme 53-55
Bi'rü'l-âbid 251
Bi'rü's-sebi 251-253
Biberstein (Mareşal Baron von) 98
Bilad-ı Bostan 57
Bingazi 129
Bingöl 267, 274, 275, 276, 277, 278
Bismarck 303, 348
Bitlis 220, 225, 229, 266, 273, 276-278, 281, 285, 286, 291, 294
Bleş Dağları 148
Blok (Adam) 183
Boğaz Savaşları 258, 262
Boğazlar 208, 214, 257, 258, 263, 285
Bolayır 141, 163-166, 170, 260, 342, 348-349
Bolşevikler 94, 170, 285, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 326
Boryan 312
Bosna 16, 188
Bosna ve Hersek 83, 97, 187
Bosnalı Kâmil Bey 46
Boşnak 323
Boter 271

Bourbon Hanedanı 319
Boyar 309
Bozkurt 321
Brechtold (Kont) 311
Breslau 202
Brest-Litowsk 4, 208, 300, 301, 302, 304, 306, 310, 330
Briand 323
Bruge-Maritime 297
Bulgar 31, 65, 83, 98, 100, 106, 146, 169, 170, 171, 180, 181, 188, 208, 235, 262, 311, 334, 340-344, 348, 351
Bulgaristan 31, 32, 71, 74, 82, 84, 98, 135, 137, 140, 142, 143, 148, 171, 180, 181, 185, 187, 188, 206, 213, 306, 310, 341
Bükreş 4, 181, 310, 311, 330
Büyüksu 282

C-Ç
Caddebostan 258
Cadet 303
Cadorna (General Kont) 298
Cafer Bey 26
Cafer Tayyar Bey 280, 281, 288
Cankurtaran 49
Cavit Bey 168, 184
Cavit Paşa (Samsunlu) 100, 149, 168,
Cebel 17, 48, 53, 55, 56, 61, 107, 108, 110, 112, 117, 125, 237, 325
Cebel-i Dürüz 17
Cebel-i Hamreyn 237
Cebel-i Hıraz 53, 56, 112
Cebel-i Lübnan 48, 61, 325
Cebel-i Menar 53
Cemal (Binbaşı) 50, 52
Cemal Bey (Paşa) 54, 56, 158, 170-172, 180-182, 184, 201, 203-205, 208-210, 214, 238-246, 249-254, 271, 274, 284, 295, 302, 332
Cemal Paşa (Küçük) 254
Cemaleddin Efendi 160
Cemil Bey 160-162, 170
Cemil Bey (Bkz. Hasan Cemil Bey)
Cemiyet-i Muhammediye 85
Cengiz 214, 222, 321
Cerablus 252
Cevat Bey 101
Cevf 48
Ceyhan 295
Cezire-i Ibn Ömer 279
Chester (projesi) 337, 338
Churchill 207, 258
Cidde 117, 119, 247, 249, 256
Cizan 112, 117, 119, 125
Clemenceau 320
Comte (Auguste) 135, 320
Comte Berchtold 135
Conkbayırı 262
Couronne de Prusse Nişanı 46
Cuma 132, 142, 203, 224, 312
Curis 288
Cünye 68
Çamaşi 43, 44
Çanakkale 76, 209, 258-261, 263, 356
Çanakkale Boğazı 76, 258
Çapakcur 272, 276-278, 280, 281, 282, 284, 286, 291
Çatalca 4, 33-37, 39, 40, 45, 71, 88, 102, 145, 153, 155, 157, 159, 162, 163, 165-167, 169, 170, 180, 339-344, 349-351
Çatma 42, 43
Çayhisar 34
Çekmece 89, 165, 167, 351
Çele 291
Çerakbi 282
Çerkezköy 170
Çernova 310
Çevlik 280
Çile Dağı 293
Çorlu 139, 141, 142, 145, 170, 172, 188, 266, 349
Çorlu-Ergene 188

D
Dachistein (General) 323
Dalmaçya 23
Dalton 316
Danimarka 248, 323
Davutpaşa 2, 86
Dean 122
Dedeağaç 157
Deliler 33
Demirli 42
depo kıtaları 77
Dersim 150, 250, 271, 272, 275, 276, 279, 282, 283, 286
deruhteci 100
Derviş Paşa 24
Derviş Vahdetî 331
Dewitt (Prens, General) 280, 281, 285, 286, 287
Deyr-i Zor 252
Diadok 33
Dicle 174, 183, 232, 237, 266-278
Diet 71
Dimetoka 138, 139, 171, 189
Disraeli 323
Dişkata 33
Divan-ı Harp 292
Diyarbakır 227, 238, 267, 271-274, 278-281, 283, 284, 286, 291, 292, 294
Dobruca 169, 310, 311
Doğu Rumeli 16, 31, 84
Donanma Cemiyeti 72
Dömeke 4, 36, 37, 39-41, 43-46, 53, 78
Dömlük 282
Draç 176
Duran 50
Durmuş Bey 23
Dümlek 289
Dünya Savaşı 4, 9, 14, 17, 18, 31, 48, 52, 63, 71, 73, 75, 78-80, 83, 89, 94, 104, 170, 172, 176, 177, 179, 181, 182, 201, 206, 208, 210, 211, 214, 221, 224, 225, 236, 245, 249, 265, 304, 313, 326, 329, 332, 333
Dürzi 48

E
Ebha 117, 119, 125
Ebû Ariş 107, 108
Ebû Nîbe 125
Ebû Nümeyy 247, 248
Ebûbekir Paşa 23
Eckert 293
Edip Bey 280
Edirne 70, 71, 113, 128, 137-139, 141, 155, 158, 160, 163, 166, 168, 170-172, 174, 177, 188, 193, 218, 219, 224, 228, 234, 260, 331, 339-341, 343-344, 348-351
Edirne fâtihleri 171
Eğin 276
Elazığ 276, 295
Elbistan 292
Elcezire 174, 267
Elmalı 282
Emin Bey (Harputlu) 224
Emin Bey (Şair) 225
Emin Paşa 27
Emir Şekip Arslan 48
emirü'l-mü'minin 102, 251
Enderun 23
Endülüs 312
Enez-Midye Hattı 160, 170
Enver Bey (Paşa) 89, 158, 162-165, 170, 171, 173, 174
Enver Celâlettin (Paşa) 35
Epir 33, 140, 142, 155, 166, 235, 342
Ergene 139, 145, 158, 188, 349
Ergenekon 321
Erik Dağı 289
Ermeni 16, 82, 88, 135, 185, 220-227, 278, 283, 293, 304
Ermeni meselesi 88, 221, 226, 227
Ermiye 40, 42
Ernest Camille 96
Ertuğrul (Suvari Alayı) 177, 178
Erzincan 284, 336
Erzurum 71, 103, 145, 217, 218, 224, 228, 229, 267, 274-278, 286
Esat Paşa 102
Esat Paşa (Furgaç) 252, 254
Esat Paşa (Toptanî) 332
Esat Paşa (Vehip Paşa'nın Kardeşi) 333
Ethem Efendi 30
Ethem Paşa 45, 85, 86, 88
Evlad-ı fâtihan 323
Eydou 73, 79
Ezher Camii 111, 112

F
Fahri Paşa 164, 165, 170, 171
Faik Paşa 266, 282, 285, 287, 288, 289
Falkenhausen (von) 293, 294
Falkenhayn (General von) 237, 251, 252, 254, 255, 295
Fars 322
Farsala 33, 40
Farsi 222, 282
Fatimî seyyidleri 120, 123
Fav 231
Faysal 125, 249, 250, 255, 256
Fehim Paşa 29
Felâhiye 233
Feldmann 214
Felluce 237
Ferdinand (Arşidük) 32, 201
Ferit Paşa (Damat) 4, 60, 176, 205, 313
Fersan 119, 124
Fethi Bey 127
Fevzi Bey 261, 262
Fevzi Paşa (Çakmak) 59, 112, 253, 255, 293, 294
Fırat 174, 232, 237, 252, 276, 282
Fiçef 79
Filistin 4, 178, 251, 252
Fisher 258
Flandre 296, 308
Fransa 30, 65, 70-73, 76, 79, 83, 101, 168, 182-184, 202, 207-209, 234, 235, 241, 242, 245, 262, 307, 308, 316, 317, 319, 323, 325, 348, 354, 356
Fransız İhtilâli 316, 352
Frederick (Büyük) 319
Freitag von Lorninghoven 73
Fuat Paşa 113, 175
Fuat Ziya Bey 71
FuatBey (Binbaşı) 281
Fuzulî 246

G
Galiçya 228, 266, 280, 306
Galip (İmam) 108
Gambell (Amiral) 156
Gamlan 53, 54, 58
Gamlan akabesi 54
Gamlan sırtları 53, 54
Ganj 230
Garnegie 185
Gazik 285
Gazze 178, 209, 251-253
Gedik 42
Gelibolu 71, 157, 158, 165, 188, 229, 251, 259, 262, 263, 343-344, 349, 351
Geylan 140
Girit 4, 15, 16, 18, 23, 24, 33, 99, 136
Gladstone 324
Golos 33, 34, 39, 40, 45
Goltz Paşa (von der) 4, 15, 25, 31, 39, 43, 69, 71, 73, 78-83, 104, 105, 128, 143, 158, 167, 192, 193, 232, 233, 238
Göben 354, 356
Gökalp 321
Görice 4, 23-25, 321
Göynük 282, 287
Grey (Sir Edward) 240
Gulat 118
Guse (von) 276, 277, 294
Gürcistan 305
Gürcü Rıza Paşa 50

H
Habiya 110
Hacce 59
Hacur 125
Haçetur 282
haçlı savaşı 221
Hadımköyü 154, 163
Hâdi Heyc 125
Hâdi Paşa 143, 144, 158, 173
Hadisât gazetesi 301
Hafız Hakkı Bey (Damat) 177, 214, 216, 217
Hakkı Paşa (Sadarazam) 26, 35, 39, 42, 160-162, 168, 184, 215-219, 265, 266, 304, 312
Halaskâr 133, 135
Halep 31, 49, 88, 238, 252, 255, 256, 294, 295
Halet Efendi 27
Halil Bey (Mebusan Reisi) 204
Halil Bey (Yarbay) 174, 180, 280, 288, 335
Halil Paşa 24, 233
Halilü'r-Rahman 253
Halkalı Ziraat Mektebi 259
Hama 49
Hamdi Paşa 36, 44
Hamid 18, 29, 65, 71, 72, 76, 77, 82, 89-91, 95-97, 100, 101, 130, 139, 177, 179, 187, 192, 195, 196, 214, 236, 242, 247, 312, 314-316, 318, 320, 321, 325, 328, 331
Hamid (Sultan) Bkz. Abdülhamid (Sultan)
Hamidiye 59, 113, 146, 157, 177
Hamidiye (Suvari Alayı) 59, 146, 157
Han-ı Yunus 241
Hani 294
Hannover 246
Hanya 4, 24
Harabe 293
Harbiye Mektebi 113, 128, 179, 332
Harbiye Nezareti 68, 69, 71, 72, 76, 84-86, 96, 98, 105, 111, 115, 116, 127, 128, 137, 138, 151, 155, 161, 167, 173-177, 179, 180, 191, 214, 219, 244, 245, 267, 291, 300, 332, 333, 335, 353
Hareket Ordusu 69, 88, 89, 102
Harp Akademisi 4, 69, 81, 128
Harput 225, 227, 267, 271, 272, 276, 280, 292, 293, 295, 339
Hasan 23, 24, 37-41, 43, 100, 105, 111, 112, 116, 127, 148, 149, 160, 174, 215, 246, 283, 331
Hasan (Priştineli) 100, 246
Hasan Ali 283
Hasan Cemil Bey (Kaymakam) 160
Hasan Çavuş 23
Hasan Fehmi 331
Hasan İzzet Paşa 215
Hasan Paşa 37, 38, 39, 40, 41, 43, 111, 112, 148, 149
Hasan Rıza Paşa 105, 116, 127
Hasankeyf 278
Hassa Ordusu 72
Hâşed 109, 124
Havran 276
Haydar Bey (Paşa Şerif) 23, 24, 248
Haydar Paşa 36, 39, 40, 41, 42, 107, 256
Hayrabolu 139
Hayri Bey (Ürgüplü) 169, 170, 330
Hayri Paşa 33, 36, 38, 39, 40, 42, 43, 44
Hazro 281, 294
Hazro Beyleri 294
Hersek 83, 97, 187
Hınçak 224
Hınıs 277
Hıristiyan 67, 98, 131, 137, 175, 180, 181, 185, 214, 226, 242, 298, 322, 325
Hicaz 4, 46, 48, 49, 74, 82, 103, 104, 107, 115, 117, 119, 125, 177, 229, 230, 241, 246-249, 256, 257, 273, 335
Hicaz Demiryolu 103
hilâfet 19, 30, 49, 95, 100, 110, 117, 120, 214, 222, 241, 247, 251, 320, 325, 349
Hind 116, 285, 292, 307, 309
Hindenburg 297, 298
Hiram Paşa 59
Hiraz 50, 52, 56
Hoffmann (General von) 301, 303, 304
Hotin 24
Huceyle 50, 51
Hudeyde 49, 50, 53, 58, 61, 108, 110, 116, 118, 119, 123, 126, 153
Hulefâ-yı Râşidîn 324
Humus 254, 255
Hurşit Bey (Vanlı) 225
Hurşit Paşa (Ferik) 158, 163, 164, 165, 167, 170, 171
Huş
Hüca 109, 118
Hülâgü 222
Hünyadi (Kont) 311
Hürriyet Tepesi 89
Hürriyet ve İtilâf 219
Hüseyin 23, 24, 37, 50, 51, 85, 87, 102, 105, 107, 110, 117, 119, 120, 125, 127, 134, 246, 248, 251, 256, 283
Hüseyin (Priştineli) 23
Hüseyin (Seyyid) 125, 283
Hüseyin Bey (Albay Çerkez) 23, 50, 51
Hüseyin Çavuş 23
Hüseyin Ehdel 125
Hüseyin Hilmi Paşa 85, 87, 105, 110, 134
Hüseyin Kadri 127
Hüseyin Paşa (Mekke Şerifi) 24, 37, 102, 117, 119, 248
Hüsnü Efendi 110
Hüsnü Paşa (Aydoslu) 41, 331
Hüsrev Paşa 23

I-İ
Ilıca 278
Irak 74, 97, 104, 114, 168, 177, 183, 212, 213, 222, 229-235, 237, 238, 251, 252, 254, 256, 257, 267, 268, 305, 307
Irak olayları 229
Ispartakule 88, 89
İbn Sebe 324
İbnü's-Suûd 257

İbnürreşid 48
İbrahim Ağa (Çerkez) 53
İbrahim Bey (Nâzır) 204
İdare İsmail Ağa 283
İdare-i Mahsusa 72
İdris köyü 37
İdrisî 110-113, 116, 117, 119, 123-126, 153
İgnatiev 17
İlyas Bey 175
İmam Yahya bin Müvekkil 49
İmamet 109, 111
İmroz 259
İnceburun 163, 164
İngiltere 65, 67, 91, 97, 98, 101, 168, 170, 174, 182, 183, 207, 208, 230, 240, 246, 268, 285, 307, 323, 348, 355-356
İpek 102, 140, 142
İran 183, 213, 214, 228, 229, 231, 233, 234, 235, 237, 254, 279, 322
İrlanda 246
İsa Bulatin 100
İskender (Büyük) 23, 322
İskender Paşa 23
İskenderun 60, 104
İslâm Paşa 35
İslâmiyet 94, 120, 241, 245
İsmail Ağa 23, 283
İsmail Hakkı 50, 52, 53, 56, 68, 89, 127, 167, 216, 265, 266
İsmail Hakkı Bey 52, 53
İsmail Hakkı Paşa 216, 265, 266
İsmail Kemal Bey 96, 176
İsmail Mahir Paşa (Arnavut) 331
İsmail Paşa 24, 283
İsmailî 111
İsmailiye 241
İsmet Bey (İnönü) 113, 118, 122, 123, 202, 266, 274-276, 285, 289, 291
İsonzo 298, 300
İspanya 101, 322
İstanbul 2, 4, 16-19, 23, 25-27, 31, 32, 35, 39, 44-46, 49-51, 53, 57, 60, 61, 66-68, 71, 76, 81-83, 86, 88-91, 100, 106, 108, 109, 112, 113, 117, 121-124, 131-133, 135, 137-139, 141-143, 146, 152-155, 157-159, 162, 163, 168-172, 174, 175, 177, 180, 181, 183, 184, 188, 191, 193, 202, 203, 205-208, 212-215, 217-219, 221, 223-225, 228, 234, 241, 247-250, 257, 258, 260, 263, 271, 273, 285, 291-293, 295, 299, 301, 305, 310, 311, 315, 318, 322, 328, 330, 332, 336, 339, 356
İstanbul Antlaşması 171, 172, 180, 218, 310, 311
İstibdat 192, 313
İstruma 310
İsviçre 30, 70, 131
İşkodra 52, 70, 140, 146, 150, 155, 176, 332
İştip 142
İtalya 17, 65, 102, 122-126, 130-135, 173, 184, 201, 206, 207, 257, 258, 260, 298, 307, 324, 329
İtilâf Devletleri 174, 175, 202, 204-207, 212, 213, 241, 250, 258, 259, 262, 263, 303
İtilâf ve Hürriyet 100, 132, 283
İttihat ve Terakki 4, 67, 68, 84, 90-93, 95, 112, 117, 118, 121, 127, 129, 133-135, 158, 162, 173, 176, 180, 181, 183, 187, 196, 203, 219, 220, 224, 243, 246, 257, 265, 313, 314, 316-318, 320, 325, 327-330, 332, 333, 346
İttihatçılar 95, 97, 112, 115, 134, 136, 211, 331
İzmir 71, 133, 142, 146, 162, 185, 339, 351
İzmirli Ethem 28
İzmit 71, 157, 339, 343-344
İzzet Bey (Albay) 47, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 190
İzzet Efendi 276

J
Japonlar 79
Japonya 79, 114, 147
Jekof (Miralay) 181
jesuit 326
Jolie (Müfettiş) 182
Jön Türkler 320

K
Kaçanik 102, 140
Kafkas Cephesi 213, 215, 251, 267, 272, 292, 301
Kafkasya 213, 215, 222, 238, 257, 301, 305, 335, 338, 348
Kâğıthane 89
Kahon (Leon) 321
Kaklamanos 33
Kalabaka 45
Kalem gazetesi 187
Kalfo Paşa 107
Kalkandelen 42, 44
Kam 275
Kâmil Bey (Şifre Katibi) 45, 46
Kâmil Paşa (Sadrazam) 83, 84, 153
Kamurin 282
Kanal Seferi 272
Kanefde 112, 119, 125
Kanun-i Esasî 17, 132, 244
Kapı Kethudası (Bulgar) 83, 188
Kapitülasyonlar 355
Kapodistirya 323
Kapriviç 323
Kara Kemal 330
Karaağaç 180
Karababa 289, 290
Karadağ 28, 65, 137, 139, 140, 141, 325
Karadeniz 191, 203, 206, 213, 215, 257, 258, 267, 268, 271, 280, 285, 307, 309, 310
Karahisar 16, 225
Karahisar (Şarkî) 25, 220, 225
Karanlık Limanı 259
Karasu 276
Kardiçe 40, 42, 43
Kare 55
Karir 282, 283, 288, 289
Karpat 23, 310
Kars 145, 267, 287, 304
Kâsım (Seyyid) 120, 354

Kasım Bey 23
Kasiyadris Dağları 40
Kassel 31, 296
Katerin 49
Kavak 260
Kayaalp 323
Kaynarca 218
Kayseri 272
Kâzım Bey 162, 202, 288
Kâzım Karabekir 102, 202, 213, 294
Keçiler mevzi 140
Kefe (Novorosiski) 204
Keldani 222
Keller 81, 323
Kemah 276, 282
Kemal Bey (Sadrazam Sait Paşa'nın oğlu) 69, 96, 104, 176, 262, 330
Kemer 268, 280
Kerenski 303
Kerim Ağa (Hamallar Kahyası) 99
Keşan 163, 260
Keşof 83, 188
Keyaniyan 322
Kıbrıs Antlaşması 223
Kıfletü'l-Azer 109, 120
Kırcaali 138, 142, 188, 189
Kırkkilise (Kırklareli) 70, 138, 141, 145, 170-172, 266, 340, 341
Kırşehir 4, 25, 26
Kızıldeli Suyu 138
Kiğı 276, 282, 285-287
Kiprit 71
Kirte 260, 261
Kitchener (General) 258, 263
Koca Halil Paşa 24
Koçarlı 42
Koçi Bey 323
Kohen (Moiz) 321
Koloğulları 70
Komanova 140, 149
Konstantin (Prens) 33, 35, 38, 148, 206
Kop 268, 277, 280
Korfu Boğazı 42
Kosova 101-103, 133, 150
Koz 34
Koziçan 283
Kökban 109
Köstem 35
Köstence 310
Kress (von) 213, 238, 242, 251, 253
Krupp 156
Kudüs 52, 213, 239, 252, 253, 298
Kuelermann 323
Kukuli, Monte 323
Kuleli 28
Kumkale 259-261
Kurna 231, 232
Kurşunlu 140
Kurt İsmail Paşa 283
Kutuzof 301
Kutü'l-Amare 70, 209, 232, 233, 237
Kuveyt 230
Kuzey Arnavutluk 100, 325
Küçük Ağa 283
Küçük Çınarderesi 37
Kühlmann 303
Kürdistan 66, 104, 196
Kürkan 113
Kürt 70, 93, 114, 224, 229, 278-280, 283, 291, 294, 321, 323
Kürt süvari alayı 70

L
Laholivatya 149
Lamye 44
Laurent 76
Lazkiye 31
Le Bon (Gustave) 320
Lebel 78
Leca 46
Leench (Vapur Kumpanyası) 183
Lehistan 324
Leibach 300
Lenin 309
Leopold de Bawiere 301
Lice 281, 294
Liman Paşa Bkz. Sanders von
Limbus (Amiral) 182
Limni 259
Limpos 156
Livadya 176, 183
Lloyd Kumpanyası 191
Lobkovitsch 312
Londra Konferansı 159
Londra Kongresi 158
Lorraine 296, 323
Lossow (General von) 275, 351
Ludendorff 296-298, 301, 303, 306, 311, 326
Luma 168
Luxembourg 323
Lübnan 4, 48, 61, 68, 182, 325
Lühec 109, 116, 126, 257
Lühec Emiri 126, 257
Lühec Sultanlığı 109
Lüleburgaz 139, 141, 145

M
Maan 49, 241
Maan 49, 241
Macaristan 208, 225, 280, 324
Mack (Mareşal) 329
Mackenzen (von) 310
magnat 312
Mahmera 230
Mahmut Esat Efendi 121
Mahmut Hayret Paşa 150
Mahmut Kâmil Bey (Paşa) 51, 52, 54, 55
Mahmut Kemal (İbnül Emin) 14
Mahmut Muhtar Bey (Paşa) 34, 41, 43
Mahmut Nedim Paşa (Sadrazam) 16

Mahmut Paşa (Çürüksulu) 32, 88, 156, 204
Mahmut Paşa (Damat) 91
Mahmut Paşa (Harbiye Nâzırı) 85, 87, 169, 170, 205, 221
Mahmut Şevket (Paşa) 4, 70, 82, 88, 89, 98, 101, 102, 104, 105, 111, 115, 118, 127-129, 134, 143, 158-160, 162, 167, 168, 174, 175, 177, 182, 184, 189, 204, 219, 343, 345
Makedonya 16, 31, 67, 98, 103, 137, 138, 141, 142, 144, 146, 152, 155, 157, 166, 169, 179, 180, 185, 189, 208, 235, 255, 341, 342
Malatya 272, 276, 278, 280
Malazgirt 277
Maliye Islahat Komisyonu 182
Mama Hatun 267, 275-278, 286
Manastır 4, 23, 27, 103, 133, 142, 147-149, 180, 332
mandacılar 182
Mandıra 139
Maraş 272, 276, 280
Mardin 238, 278, 279, 292, 294
Marki (General) 33, 218, 310, 323
Marmara havzası 158
Marne 209, 240
Martin (Henri) 50
Masua 65
Masuren 78
Mati 34
Matran Viktorya 180
Mauser 25, 26, 50, 78
Mavi Kitab 207, 245
Mavromihali 33
Maydos 259, 260, 261
Mayorda Planş 102
Mayorsko 310
Mazhar (Debre Mutasarrıfı) 100
Mazhar (Yaver) 296
Mazhar Bey (Kosava Valisi) 102
Meclis-i Mebusan 85, 86, 101, 320, 333
Meçve 49
Medine 209, 247, 249, 253, 256
Mefhak 52-54, 56, 58
Megola İdea 328
Meha 107
Mehdî (İmam) 108
Mehmet Akif Paşa 26, 27
Mehmet Ali Bey (Kolağası) 44, 112
Mehmet Ali Paşa (Mısır Valisi) 107, 119, 125
Mehmet Bey (Alay Beyi) 283
Mehmet Bey (Ohri Beyi) 24
Mehmet Emin Bey 24
Mehmet Han (Sultan V.) 87, 312
Meierbach (Baron von) 298
Mekke 102, 107, 117, 247, 249, 256
Mekke-i Mükerreme 256
Mekteb-i Sultani 316
Mekteb-i Sultani 316
Melâmi 132
Melkan 281, 285, 287
Melona 33, 34
Memduh Paşa 36, 37, 38, 39, 42, 44
Memlûklular 222
Menaha 50-54, 56, 57, 59, 118
Menderes Çayı 259
Menşevik 303, 304, 305
Meriç 138, 139, 157, 160, 171, 189, 310
Mersin 49
Mesa 116
Mesacid 56, 57
Mesta 180, 310
Mesta Karasuyu 180
Mesudiye 165, 271
Mesur 50
Meşrutiyet 9, 14, 16-18, 29, 31, 48, 65, 67-69, 75-77, 81, 82, 84, 85, 90-93, 95, 97, 99-101, 104, 106, 109, 112, 115, 118, 128, 134, 135, 137, 151, 167, 173, 179, 186, 187, 190, 192, 193, 195, 196, 210, 224, 242, 243, 248, 257, 295, 315, 317, 321, 322, 325, 327, 328
Metroviçe 140
Metternich 303
Metz 31, 296
Mezopotamya 174, 222, 230, 235, 238, 267
Mısır 16, 90, 107, 111, 116, 124, 125, 131, 213, 214, 224, 238-242, 245, 248, 322, 355
Mısır Seferi 238
Midyat 278
Mihran Efendi 115
milis 70
Milli Banka 97
Mirabeau 316
Mithat Bey 295
Mithat Paşa 16, 17
Mithat Şükrü Bey 311, 330
Miyafarkin 284, 285, 291
Mollazâde 90
Moltke (von) 82, 323
Mondros 156
Monroe (Sir Charles) 263
Mora 24
Morgen (Yüzbaşı) 38
Morova 140
Mucur 109
Muhammed İdrisî (Seyyid) 110, 111
Muhammed Yahya 108
Muhiddin Bey 87
Muhtar Bey 34, 41, 43, 89
Murat (II.) 23
Murat (IV.) 23
Murat Bey (Dağıstanlı) 90, 92
Murat Han (Sultan) 280
Murat Nehri 281, 282, 286, 291, 293, 294
Murat Paşa (Komiteci Ermeni) 226
Musa Bey (Kürt Hacı) 291
Musa Kâzım 265, 288
Musalla Deresi 282
Mustafa Abdülhalik (Renda) 227
Mustafa Ağa 23
Mustafa Bey (Şah İsmailzâde) 24, 27, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 283
Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) 253, 293

Mustafa Kemal 19, 20, 69, 158, 165, 253, 255, 262, 266, 277, 281, 284, 285, 287, 288, 291, 292, 294, 295, 313
Mustafa Naili Paşa 24
Mustafa Nuri Paşa 42
Mustafa Paşa (Cisr) 24, 48, 171
Mustafa Sabri Efendi (Şeyhülislâm) 14, 219
Musul 113, 229, 233, 238, 256, 272, 279, 337
Muş 225, 229, 266, 277, 281, 285, 291
Müeyyed 107
Mükerremi 50-52, 55
Münir Paşa 174
Müntefek 232
Müreşti 67
Mürzsteg 101

N
Nabi Bey 135
Nablus 178, 254
Naçoviç 169, 170
Nahle Matran 318
Napolyon 73, 83, 94, 101, 236, 281, 292, 323, 324, 326, 340
Nâsıriye 232
Nasliç 15, 23, 24
Nâzım Bey 113
Nâzım Paşa 45, 46, 71, 88, 89, 91, 96, 114, 126, 137, 144, 151, 154, 155, 159, 161, 162, 189, 190, 345-346
Nebil Bey 32
Necib Dıraga 100
Necid 168
Necmeddin Molla (Bey) 102
Necran 51, 109
Nesimi Bey (Hariciye Nâzırı) 311
Nestûri 278
Nihat Bey 75-80, 83
Nikola Nikolayeviç 228
Ninova 222
Niyazi Bey 32
Nizâm-ı Cedid 179
Noradokyan Efendi 135
Nubar Paşa (Mısırlı Ermeni) 224
numune alaylar 81, 192, 193
Nureddin Paşa 232
Nuri Bey 37

O-Ö
Offen (von) 296
Ohri 23, 24
Omberyaki 44
Ordu 4, 32, 33, 41, 46, 48-51, 54, 56, 60, 68, 69, 71, 72, 76-78, 82, 83, 85, 88, 89, 91, 105, 118, 129, 138, 139, 142, 143, 154, 157, 174, 187, 193, 202, 203, 213, 214, 216, 219, 225, 228, 229, 232-234, 237, 238, 241, 251-256, 261, 265-268, 271-277, 279-284, 286-289, 291-296, 331, 333
Orlu 138
Ormanlıtepe 43
Oskan Efendi 205
Osman Nizami (Paşa) 169
Osman Paşa (Gazi) 128, 129, 145, 172
Osmaniye 272, 335
Osmanlı Bankası 97
Osmanlı Devleti 19, 20, 23, 94, 101, 123, 188, 208, 222, 243, 319, 321, 322, 324, 356
Osmanlı Hanedanı 94
Osmanlılık 94, 150
Otris Dağları 23
Ouchy 135
Ömerî (Kadı) 120

P
Palame 44
Palamehan 44
Palaviçini (Marki) 218
Palu 276
Pan-İslavizm 98
Paratiyef (General) 233
Patrikhane 97
Pazel 118
Pencap 230
Pendos 49
Pera Palas 187
Perihan Sultan 278
Perisuyu 291
Pertev Paşa 154, 164, 165
Peşrevli 39
Philhellen 41
Pınarhisar 139, 189
Pirlepe 142
Plasa ailesi 23, 27
Plevne 17, 78, 145, 166, 331
Poincaré 136
Polonya 228, 324
Poyan 23, 24
Preveze 49
Priştine 100, 101, 140, 142
Prusya 31, 114, 195, 246, 298, 324, 338, 348
Prut 23, 340

R
Radek 304
Radoviç 323
Ragıb Bey (Albay) 119
Raif Paşa 48
Ralli kabinesi 45
Ramiz Bey 155
Rauf Bey 113, 157, 305
Rayak 255
Recep Bey (Kaymakam) 113
Recep Paşa 68, 122
Refet Bey 172, 281
Rehenberg (Baron von) 300
Reji 97
Remzi Bey 105
Resas 124
Reşat (Sultan IV. Mehmet) 87, 312
Reşit Akif (Paşa) 220, 265
Reşit Bey 113, 160

Reşit Paşa (Hacı) 203
Reşit Paşa (Ticaret Nâzırı) 135, 155
Reval 66, 67, 101
Revandiz 279
Rıfat Bey 169, 220
Rıfat Paşa (Hariciye Nâzırı) 311
Rıfat Paşa (Sadrazam) 32
Rıza Bey (Paşa) 44, 85, 155, 220, 318, 320
Rıza Paşa 32, 49, 50, 52, 59, 84, 105, 116, 127, 151, 152, 255, 280, 285, 287, 288, 289, 291, 293
Rıza Paşa (Kolonyalı) 266
Rıza Paşa (Topçu) 220
Richthofen (Baron von) 296
Riga 299, 304
Rize 229
Robeck 323
Roland (Madam) 318
Roma 222, 252
Roma (İmparatorluğu) 322
Romanya 28, 181, 206, 213, 251, 310, 311
Romanyalılar 169, 310
Rukkâbîzâde 255
Rum 99, 185, 211, 293, 321
Rumeli 16, 23, 26, 27, 31, 35, 48, 49, 66, 67, 72, 75, 78-80, 84, 85, 114, 133, 136, 137, 142, 151, 154, 195, 203, 223, 257, 259, 314, 325, 336, 347
Rumeli Savaşı 79
Rupcur 138
Rus donanması 203, 204
Rus Savaşı 17, 28, 65, 190
Rus Seferi 177
Ruslar 215, 217, 219, 229, 233, 257, 258, 267, 268, 271, 276, 279-281, 283, 287, 288, 291, 301, 304, 309
Rusya 16, 17, 44, 48, 71, 90, 98, 104, 136, 168, 170, 174-176, 183, 193, 205-208, 213, 218, 223, 224, 228, 234, 241, 254, 267-280, 285, 300, 303-305, 307-309, 310, 321-324, 335-336, 338-339, 348, 354, 356

S-Ş
Sa'de 109
Sa'dunoğlu 113
Sabah 53, 87, 115
Sabahaddin Bey 93, 94, 96
Sabit Bey (Paşa) 42, 45, 61
Sabit Bey (Vali) 276, 295
Sabiya 112, 117, 126
Sachs (Mareşal de) 323
Sadık Bey 100, 128, 129, 132
Sadık Paşa 41
Safa 46
Saffet Bey 113
Said Halim Paşa 131, 168, 174, 184, 204, 205, 208
Said Molla 14, 157
Said Paşa 84, 96, 104, 111, 118, 122, 126, 134, 182, 196
Said Paşa (Küçük) 122, 134, 182, 196,
Said Şükrü Efendi 245
Saint-Dié 299
Sait Bey 29
Sakallı Mehmet Paşa 29
Salih (Omurtak) 89, 105, 113, 161, 221, 266, 269, 294
Salih Paşa 89, 105, 161
Salt 254
saltanat şûrâsı 161
Samim Bey 331
Samsun 168, 183, 215, 293, 335-337
San'a 50, 51, 54-61, 108-110, 112, 117, 118, 120, 121, 123, 125, 153
Sancak-ı Şerif 214
Sanders (Liman von) 254, 258, 259, 260, 266
Saray 23, 142, 145, 188, 311
Saraybosna 201
Sarayova 184
Sarıkamış 76, 215, 216, 219, 228, 235, 257
Saroz 258-261, 266
Sava 23
Savof 162, 180
Savoie (Eugene de) 323
Scharnhorst 195
Schellendorf (Bronsart von) 214, 234
Schulmeister 326, 329
Sedan 296, 299
Seddülbahir 259, 260, 261, 263, 266
Sekran 293
Selanik 4, 24, 25, 86-88, 90, 97, 99, 121, 148, 149, 151, 152, 157, 180, 203, 235, 262, 313, 316, 317, 321
Selanik ordusu 235
Selim Bey (Cezayirli) 57
Selim Han (Sultan) 247, 283
Selman-ı Pak 230
Semiramis destanları 222
Senih Paşa 23
Serfiçe 149
Sevkülhumeysi 52-56, 54
Sevr 222, 305
Seyyid Abdullah Ibn İbrahim 109
Seyyid Hüseyin 125, 283
Seyyid Kâsım İzzî 120
Seyyid Rıza 283
sınır taburları 70, 80, 233
Sırbistan 28, 98, 99, 206
Sırp 16, 65, 98, 100, 140, 147, 149, 152, 168, 208, 340, 342
Sıvas 335
Siirt 294
Silah 114, 144, 187, 197, 318
silahlandırılmış millet 81
Sina Cephesi 252, 253, 294
Sina Yarımadası 251
Sinan Paşa 55, 56, 109, 118
Sinanlı 139
Sind 230
Siroz 168
siyonist 326, 328
Slaw 82, 98, 99, 136, 140, 225, 300, 323, 324
Smolenski 33, 35, 39, 40
Soğukçeşme 25
Solhan Dağları 282
Souchon (Amiral) 203, 204, 205, 213
Söğüt 323

Subaşı karakolu 57
Subaşı Ovası 36
Sula 261
Sultanahmet Meydanı 86
Suriye 4, 46, 48, 49, 58, 61, 68, 82, 104, 142, 146, 174, 177, 178, 183, 185, 213, 229, 235, 237-239, 241, 242, 245, 246, 249-254, 256, 257, 268, 302, 305, 307, 318, 325, 339
Süleyman Askerî Bey 231, 232
Süleyman Bey (Kur. Alb.) 280
Süleyman Bey (Yarbay) 57, 289
Süleyman Elbistani 169
Süleyman Han (Kanuni) 109
Süleyman Nazif Bey 300
Süleyman Paşa 112, 119, 125, 163, 165, 190
Süleyman Şefik Paşa 117
Süroviç 149
Süveyş Kanalı 239
Şafiî 106, 111
Şakir Paşa (Müşir) 59, 101
Şam 28, 32, 46, 51, 105, 194, 253, 255, 310
Şarköy 163-165, 190, 349
Şattülarap 183
Şebinkarahisar 4, 25
Şehare 59, 109
Şerefeddin Dağları 287
Şerif Albay 215
Şerif Bey 216, 219
Şerif Hüseyin Paşa 117, 119, 248
Şerif Muhammed 107
Şerif Paşa 96
Şetirbek 310
Şevket Bey (Debreli) 175
Şevket Bey (Tüm. Kum.) 84, 272, 275, 276, 283
Şevket Paşa 70, 82, 88, 89, 98, 101, 102, 104, 105, 111, 115, 118, 127, 128, 129, 134, 143, 159, 160, 162, 167, 168, 174, 175, 177, 182, 184, 189, 204, 219, 343, 345
Şevket Turgut Paşa 102
Şevki Paşa 101
Şeyho 278
Şeytan Dağları 289
Şii 283
Şumnu 169
Şükrü Bey 311, 330
Şükrü Paşa 139, 166, 193, 332

T
Tabdüzü 288
Tahir Bey 155, 156
Tahir Paşa 24
Tahsin Bey (Vali) 227
Tahsin Efendi 176
Taif 247, 256
Taiz 107, 109, 118
Taki Bey 37, 38, 39
Taksim 89
Talât Bey 88, 89, 99, 110, 112, 121, 129, 159, 160, 166, 169, 170, 174, 175, 181, 183, 203, 204, 244, 245, 266, 273, 329, 330, 332, 353-354
Talât Paşa 88, 102, 205, 208, 218, 244, 302, 305, 311, 313, 332, 333
Talip Bey 113
Tan gazetesi 250
Tannenberg 78, 235
Tanzimat 4, 14, 23, 24
Tarih-i Atâ 24
Taşkışla 86, 89
Taşnak 224
Tatar Osman Paşa 128, 129
Tavuklu 44
Tebûk 256
Teceddüd (fırkası) 313
Teke 35, 36, 37, 41
Tekfur Dağı 141, 142, 145, 146
Telan 139
Tele'ş-Şeria 252, 253
Terkos (Suyu) 328
Termopiller 44
Teselya 9, 13, 16, 18, 24, 32, 33, 53, 61, 66, 68, 88, 140, 142, 144, 148, 150, 190, 318
Tevfik Bey (Vali) 49, 59
Tevfik Efendi 26, 28
Tevfik Paşa (Ferik) 4, 49, 59, 86, 107, 108, 238, 240
Tırhala 34, 35
Tırnova 32, 34
Tihame 60, 106-108, 110-112, 117, 119, 123, 125
Tilsit (antlaşma) 324
Timmerman 323
Timur Bey 4, 23
Todtleben 323
Tomancak tepeleri 282
Top (gazete) 318
Tophane Nâzırı 83
Topuz Yaylası 282, 288
Townshand (General) 232, 233
Trablusgarb 49, 70, 73, 82, 131, 178, 201, 329
Trabzon 183, 217, 229, 268, 336
Trakya 4, 75, 98, 103, 137, 138, 139, 141, 142, 144, 152, 157, 159, 181, 188, 189, 193, 258, 340, 342
Trakya (Batı) 114, 146, 171, 180, 206, 310, 311,
Trakya (Doğu) 185
Transval 147
Trieste 299
Tunus 16, 131
Turan 214, 305
Turgugasov (General) 145
Turnacıbaşı 23
Türk milleti 94
Türk Ocağı 93, 94, 321
Türkçebilmez 107
Türkmen 323
Türkmen (aşiret) 323

U-Ü
Ugnot 280, 281, 288
Ukrayna 304, 306, 309
Uluçay 286
Umman 118, 254
Usedom (Amiral von) 259

Ustruma 148, 150, 157
Uzunköprü 138
Üçlü İttifak 97, 180, 206
Üsküp 140, 142

V
Vadi-i Zuhri 57
Vahdetî (Şeyh) 320, 331
Vahhabi 24
Vahidüddin (Sultan Mehmet) 29, 313
Van 220, 225, 229
Vardar 152, 180
Vardar (ordusu) 147-150
Vardar Yenicesi 149
Vasos 33
Vazan 125
Vehip Bey (Paşa) 332
Vekiller Heyeti 245
Velestin 33, 34, 35, 39, 40, 42
Vendée 101
Venizelos 79, 99, 136, 185, 332
Vernova (Verdi de) 323
Viktorya 180
Vilna 299, 304
Viyana 33, 68, 262, 300
Vize 139
Volkan gazetesi 85
Volompi 131

W
Wikers (Kumpanya) 183
Wilcoks (Kumpanya) 183
Wrangel 323
Württemberg (Duc De) 296

Y
Yafa 49, 52, 253, 254
Yahudi 211
Yahya (imam) 49, 59, 108, 109, 112, 117, 122
Yakup Cemil 285
Yalta 204
Yanko Bey (Dr. Bayneli) 154
Yanya 23, 56, 70, 140, 142, 146, 150, 166, 172, 177, 190, 249, 331, 332
Yanya Beyliği 23
Yanya sancağı 146
Yanya Tugayı 56
Yavuz (Gemi) 271
Yazil 55
Yemen 4, 9, 16-18, 49-51, 54, 59, 60, 66, 68, 74, 75, 77, 78, 82, 87, 91, 98, 104-113, 115-127, 129, 130, 132, 137, 140, 144, 146, 150, 153, 154, 158, 160, 170, 173, 178, 193, 194, 228, 248, 250, 256, 257, 266, 269, 314, 335, 345
Yemen Tihamesi 110, 111, 125
Yeniçeri 23, 70
Yeniköy 260
Yenipazar 83, 140, 146, 147
Yenişehir 32-36, 40, 41, 258
Yılankaya 280
Yıldırım Grubu 237, 251-255, 294
Yıldız Sarayı 91
Yofa 304, 306
Yunan 4, 19, 35, 37, 41, 45, 46, 72, 73, 78, 79, 82, 98, 135, 137, 140, 142, 143, 146, 148, 149, 152, 155, 157, 180, 182, 188, 206, 258, 325, 342-343
Yunan donanması 45, 72, 157, 342
Yunan Harbi 78
Yunan sınırı 82
Yunanistan 32, 79, 136, 182, 184, 201, 206, 328
Yunanlılar 19, 32, 44, 79, 80, 82, 83, 98, 99, 148, 149, 166, 185, 206, 258, 329,
Yusuf İzzeddin Efendi 153, 175,

Z
Zab 237
Zafir 59
Zark 34
Zeher 60
Zeki Paşa 29, 147, 238, 297
Zerânik 126
Zevî Zeyd 247, 248, 256
Zeydîler 55, 121
Zeynelabidin 23
Zigana 268
zimmîler 121
Zine 116
Zivin 145
Ziya Bey (Seferberlik Şb. Md.) 71, 321, 335
Ziya Paşa 144, 214, 215
Ziya Paşa (Evkaf Nâzırı) 154
Ziya Paşa (Harbiye Nâzırı) 88
Zû Hüseyn 109
Zû Muhammed 109

"Koskoca devlet binası ve İslâm âleminin gözünü kendisine çevirdiği yüce hilâfet makamı ortadan kalktı ve târumar oldu, biçare vatan ve millet nice belalara uğradı. Böyle büyük bir genel musibetten bahsederken şahsımla binlere varan yakın ve uzak akrabamın uğradığı zarar ve hasarı ağza almak küçüklük olur. İşte *Feryadım*, bu acı olayları anlatan ve Osmanlı Devleti'nin elem verici sonuna ağlayan mensur bir mersiye hükmündedir."

Ahmet İzzet Paşa

Son dönem Osmanlı Devleti'ni anlatan en önemli hatırat olarak bilinen Ahmet İzzet Paşa'nın *Feryadım* kitabı uzun bir süre sonra iki cilt halinde ve kutulu olarak tekrar yayınlanıyor...

Ahmet İzzet Paşa Osmanlı Devleti'nin son dönemini, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği (Genelkurmay Başkanlığı), Âyan Meclisi Üyeliği, Harbiye, Dâhiliye ve Hariciye Nâzırlıkları ve devletin en yüksek makamı olan Sadrazamlık mevkiinde geçiren, devletin esenliği için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, üstlendiği bütün görevlerde olağanüstü başarılar gösteren önemli bir devlet adamıdır. Tarihimizin en karanlık ve acılı bu dönemine şahitlik etmiş ve tüm yaşadıklarını *Feryadım* adını verdiği hatıratında toplamıştır. Bu eser aynı zamanda çöküşe doğru uzanan yolda Osmanlı Devleti'nin kaderine ağlayan bir büyük asker ve devlet adamının feryadıdır.

Ahmet İzzet Paşa hatıratının I. cildinde, Meşrutiyet dönemini, Balkan Savaşlarını, I. Dünya Savaşı'nı, Ermeni, Irak ve Suriye olaylarını, Arap meselesini ve İttihat ve Terakki Hükümeti'ni tüm bilinmezleriyle anlatıyor. Hatıratın II. cildinde ise Tevfik Paşa, Ferit Paşa, Ali Rıza ve Salih Paşa kabinelerini, Lozan ve Sevr Antlaşmalarının perde arkasını, mütareke dönemi İstanbul'unu, İtilâf Devletleri'nin sürekli değişen siyasetlerini ve İstiklâl Harbi'nin tüm gerçeklerini bulacaksınız...